

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 24

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 7 від 29 липня 2021 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Бондаренко Геннадій Васильович, кандидат історичних наук, професор (заступник головного редактора);

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;

Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;

Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;

Вацулік Ярослав (Jaroslav Vaculik), кандидат історичних наук, професор кафедри історії педагогічного факультету Масариківського університету, м. Брно, Чехія;

Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;

Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;

Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;

Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;

Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;

Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор;

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;

Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;

Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 26,96 обл.-вид. арк., 27,9 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0321/117.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Зміст

Історія Волині

Зякун Алла Волинський краєзнавчий музей та його пам'ятки: втрати під час Другої світової війни.....	9
Каліщук Оксана (Не) пам'ять Єдвабного, (не) пам'ять Волині.....	16
Пінчук Людмила Протистояння українського націоналістичного підпілля радянським виборчим кампаніям 1946–1947 рр. (на матеріалах Камінь-Каширського району Волинської області).....	21
Сорокін Андрій Луцький період життя О. Мосіюка.....	28
Старжець Володимир Молодіжні націоналістичні організації на Волині в післявоєнний період 1944–1953 рр. у радянській та українській історіографії.....	36
Тарасюк Марина Волинське повсякдення литовської доби в сучасній українській історіографії.....	41
Тичина Іван Особливості становлення просвітянського руху на Волині та виникнення перших «Просвіт»....	47
Хом'як Павло Аналіз діяльності римсько-католицьких священників Владислава Буковинського та Яна Рутковського на Волині у 1939–1954 рр.....	52
Шеретюк Руслана Пізн̄ьбарокова скульптура сакральних споруд ордену піарів на Волині.....	58

Історія України

Бондаренко Марина, Дунайна Ірина Культура та повсякдення села Стів'яги (Переяславщина) у спогадах Марії Іванівни Данич.....	63
Бутенко Вікторія Історико-культурні паркові пам'ятки в системі екскурсійно-туристичної діяльності сучасної Вінниччини.....	69
Власюк Ігор, Стародубець Галина Проблема дитячої безпритульності на Житомирщині та боротьба з нею в період пізн̄ього сталінізму (1944–1953 роки).....	73
Денисенко Вадим Служба безпеки України у владній вертикалі 2010–2014 рр.....	78
Зайка Наталія, Гладун Леся Виставкові проекти до Дня Соборності України Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».....	88
Івасіків Володимир Гавриїл Костельник як педагог: реконструкція на основі мемуарних джерел.....	93

Казмірчук Олег, Курчаба Олександр, Єрко Галина Націєтворчий потенціал історичної пам'яті: корифеї в суспільній свідомості українців.....	98
Кінд-Войтюк Наталія Сучасний вчитель історії та інформаційно-комунікаційна компетентність на уроках у Новій українській школі.....	103
Лапченко Анастасія Правовий статус жінки-селянки в 1920–1930-ті роки в УСРР.....	108
Малежик Дмитро Експозиції художників-нонконформістів в українській РСР у другій половині 1960-х – на початку 1980-х рр.....	113
Підшибякін Сергій, Полтавець Юрій Мінські угоди в українському суспільно-політичному дискурсі.....	118
Пуйда Роман Державно-церковні відносини в західних областях Української РСР: загальні тенденції, локальні особливості (кінець 1970-х – початок 1980-х рр.).....	126
Чернікова Наталія Осередки сільськогосподарського машинобудування на півдні України (1860-ті рр. – 1914 р.)....	132

Всесвітня історія

Hajiyeva Mahbuba Jamal gizi Assistance to the Russian Imperial Baku branch of the technical society for the improvement of the city of Baku.....	143
Карліна Оксана, Хлібовська Ганна Листопадове (польське) повстання 1830–1831 років в українській історіографії.....	151
Крамар Юрій Поліське воєводство в концепціях національної політики урядів міжвоєнної Польщі.....	159
Стрільчук Людмила Україна у Прометейській концепції Юзефа Пілсудського.....	165
Tajdehibonab Mehpara Kamil gizi Impact of events in Ukraine on Russian-Polish relations (2004–2014).....	170
Zou Chengzhang The Stalin prize in literature and arts as an encouraging method of Soviet artistic intelligentsia.....	175

Археологія

Баяк Віктор Дослідження Сокільського замчища.....	179
---	-----

Політологія

Бугайчук Антон Особливості програмних документів екологічних партій в Україні.....	187
--	-----

Вонсович Сергій	
Ретроспективний аналіз теоретичних підходів до трактування транзитивних процесів.....	196
Дмитренко Олена	
Коаліційна спроможність неурядового сектору в Україні.....	201
Кравчук Ольга	
Процеси трансформації громадянського суспільства та децентралізації влади: механізми взаємозв'язків.....	207

Публічне управління

Дурман Олена	
Нормативно-правове забезпечення формування та реалізації зовнішньої політики України.....	212
Криштанович Мирослав	
Розвиток міжнародного співробітництва України з Польщею в сучасних умовах.....	219
Пержун Володимир	
Особливості впливу управлінської культури на управлінську роботу публічних службовців.....	223
Плакса Віра	
Історичний аспект взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні.....	228

Рецензії

Гаврилюк Світлана	
Рецензія на монографію Сергія Добржанського «Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)»	234
Кучерена Микола	
Не бійсь, не зраджуй, не мовчи (рецензія на нову книгу Олега Костянтиновича Романчука).....	237

Contents

History of Volyn

Ziakun Alla Volyn local history museum and its monuments: losses during the second World war.....	9
Kalishchuk Oksana (Not) memory of Jedwabne, (not) memory of Volyn.....	16
Pinchuk Lyudmyla Opposition of the Ukrainian nationalist underground to the Soviet election campaigns of 1946–1947 (on the materials of Kamin-Kashyrskyi district of Volyn region).....	21
Sorokin Andrii The Lutsk period of life of O. Mosiuk.....	28
Starzhets Volodymyr Youth nationalist organizations in Volyn in the post war period 1944–1953 years in Soviet and Ukrainian historiography.....	36
Tarasiuk Maryna Volhynian everyday life of the Lithuanian era in modern Ukrainian historiography.....	41
Tychyna Ivan Features of the formation of the educational movement in Volyn and the emergence of the first “Enlightenment”.....	47
Khomiak Pavlo Analysis of activities of the Roman Catholic priests Vladislav Bukovynsky and Yan Rutkovsky in Volyn in 1939–1954.....	52
Sheretiuk Ruslana Late Baroque sculpture of sacred buildings of the Order of Piarists in Volyn.....	58

History of Ukraine

Bondarenko Maryna, Dunaina Iryna Culture and everyday life of the village Stovpiahly (Pereiaslav region) in memoirs of Mariia Ivanivna Danych.....	63
Butenko Victoria Historical and cultural park monuments in the system of excursion and tourist activity of modern Vinnitsa region.....	69
Vlasyuk Igor, Starodubets Galyna The problem of children’s homelessness in the Zhytomyr region and the fight against it during the Late Stalinism (1944–1953).....	73
Denysenko Vadym Security service of Ukraine in 2010–2014 vertical power structure.....	78
Zaika Natalia, Gladun Lesya Exhibition projects for the unification day of Ukraine of the National historical and ethnographic reserve “Pereyaslav”.....	88

<i>Ivasikiv Volodymyr</i>	
Havryil Kostelnyk as a pedagogue: reconstruction on the basis of memoir sources.....	93
<i>Kazmirchuk Oleh, Kurchaba Oleksandr, Yerko Halyna</i>	
Nation-building potential of historical memory: coryphaeus in the public consciousness of Ukrainians.....	98
<i>Kind-Voytyuk Nataliya</i>	
Modern history teacher and information and communication competence in lessons in the new Ukrainian school.....	103
<i>Lapchenko Anastasiia</i>	
Legal status of a peasant woman in the 1920–1930s in the Ukrainian SSR.....	108
<i>Malezhyk Dmytro</i>	
Exhibitions of nonconformist artists in the Ukrainian SSR in the 2 nd half of 1960s – at early 1980s....	113
<i>Pidshibyakin Sergiy, Poltavets Yuriy</i>	
Minsk agreements in Ukrainian socio-political discourse.....	118
<i>Puyda Roman</i>	
State-church relations in the Western regions of the Ukrainian SSR: general trends, local features (late 1970s – early 1980s).....	126
<i>Chernikova Nataliia</i>	
Centers of agricultural engineering in the south of Ukraine (1860s – 1914).....	132

World history

<i>Hajiyeva Mahbuba Jamal gizi</i>	
Assistance to the Russian Imperial Baku branch of the technical society for the improvement of the city of Baku.....	143
<i>Karlina Oksana, Khlibovska Hanna</i>	
The November (Polish) uprising of 1830–1831 in Ukrainian historiography.....	151
<i>Kramar Yurii</i>	
Polissya province in the conceptions of national policy of Polish governments in the period of interwar Poland.....	159
<i>Strilchuk Liudmyla</i>	
Ukraine in the Promethean conception of Józef Pilsudski.....	165
<i>Tajdehibonab Mehpara Kamil gizi</i>	
Impact of events in Ukraine on Russian-Polish relations (2004–2014).....	170
<i>Zou Chengzhang</i>	
The Stalin prize in literature and arts as an encouraging method of soviet artistic intelligentsia.....	175

Archeology

<i>Baiuk Viktor</i>	
Research of Sokil castle.....	179

Political science

<i>Buhaichuk Anton</i>	
Key features of the Green parties' programs in Ukraine.....	187

<i>Vonsovych Sergiy</i>	
The retrospective analysis of theoretical approaches to interpretation of the transitive processes.....	196
<i>Dmytrenko Olena</i>	
Coalitional capacity of the non-governmental sector in Ukraine.....	201
<i>Kravchuk Olga</i>	
The processes of transformation of civil society and decentralization of power: mechanisms of interrelations.....	207

Public administration

<i>Durman Olena</i>	
Regulatory and legal support for formation and implementation of Ukraine's foreign policy.....	212
<i>Kryshtanovych Myroslav</i>	
Development of international cooperation between Ukraine and Poland in modern conditions.....	219
<i>Perzhun Volodymyr</i>	
Peculiarities of the influence of management culture of the management work of public officials.....	223
<i>Plaksa Vira</i>	
Historical aspect of interaction of subjects of legislative initiative with public authorities and judicial government in Ukraine.....	228

Reviews

<i>Havryliuk Svitlana</i>	
Review of the monograph by Serhii Dobrzhanskyi "Municipal government in Right-Bank Ukraine, Halychyna and Bukovyna: comparative analysis of municipal government bodies' operation (second half of the 19th century – the early 20th century)".....	234
<i>Kucherepa Mykola</i>	
Don't be afraid, don't betray, don't be silent (review of the new book by Oleh Kostiantynovych Romanchuk).....	237

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 908/069]:719(477) «1939/1945»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.01>

ВОЛИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ТА ЙОГО ПАМ'ЯТКИ: ВТРАТИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Зякун Алла,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії

Сумського державного університету

У статті розглянуто становлення діяльності Волинського музею під час польської, радянської та німецької окупації краю з кінця 20-х по 40-ві роки ХХ ст. Увага акцентується на втратах музею за часів німецької окупації 1941–1944 рр. Аналізуються і вводяться до наукового обігу джерела для вивчення втрачених під час Другої світової війни пам'яток.

Музейні традиції формуються на Волині починаючи з другої половини ХІХ – початку ХХ століть. Це музей барона Ф. Штейнгеля в Городку, Волинський єпархіальний та краєзнавчий музеї в Житомирі, музей Православного Свято-Володимирського братства у Володимир-Волинському, музей Острозького братства в Острозі, Рівненський музей при місцевому сільськогосподарському товаристві та Музей Хрестовоздвиженського братства в Луцьку. Їх зібрання містили археологічні пам'ятки, архівні документи, рукописи і стародруки, твори малярства та іконопису, декоративно-ужиткового призначення, особливо церковної старовини. Багаті колекції практично були втрачені до 1920-х рр. У цій статті розкрито обставини відновлення музейної діяльності краю з відкриттям Волинського музею. Розглянуто основні напрями діяльності музею в передвоєнний час та подано аналіз стану справ за радянської та німецької окупації краю з 1939 по 1944 рр.. Визначено, що більшість експонатів було втрачено наприкінці 1943 – на початку 1944 рр., під час відступу німецьких військ. З'ясовано, що до середини 1990-х років ХХ ст. чисельність та реєстр зниклих історичних і художніх цінностей фондів музею були не визначені через низку обставин, тому укладання повного переліку музейних експонатів, втрачених Волинським краєзнавчим музеєм у роки Другої світової війни, є не завершеною справою.

Ключові слова: Волинський краєзнавчий музей, експонат, музейний фонд, інвентарні книги, німецька окупація.

Ziakun Alla. Volyn local history museum and its monuments: losses during the Second World war

The article examined the formation of the Volyn Museum during the Polish, Soviet and German occupation of the region from the late 20's to 40's of the 20th century. Attention is focused on the losses of the museum during the German occupation of 1941–1944 years. Sources for the study of lost monuments during the Second World War are analyzed and introduced into scientific circulation.

Museum traditions have been formed in Volyn since the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. These are the museum of Baron F. Steingel in Gorodok, the Volyn eparchial and local lore museum in Zhytomyr, the museum of the Orthodox St. Vladimir's Brotherhood in Volodymyr-Volynsky, the museum of the Ostroh Brotherhood in Ostroh, the Rivne Museum at the local agricultural society and the Museum of the Exaltation of the Cross.

Their collections included archeological monuments, archival documents, manuscripts and old prints, paintings and iconography, decorative and utility purposes, especially church antiquities. Rich collections were practically lost until the 1920s. This article reveals the circumstances of the restoration of museum activities in the region with the opening of the Volyn Museum. The main activities of the museum in the pre-war period are considered and an analysis of the state of affairs during the Soviet and German occupation of the region from 1939 to 1944 years is given. It is determined that most of the exhibits were lost in late 1943–early 1944 years, during the retreat of German troops. It was found that by the mid-1990s of the 20th century the number and register of missing historical and artistic values of the museum's funds were not determined due to a number of circumstances, so compiling a complete list of museum exhibits lost by the Volyn Museum of Local Lore during the Second World War is not a complete task.

Key words: Volyn Museum of Local Lore, exhibit, museum fund, inventory books, German occupation.

Історія Волинського краєзнавчого музею під час Другої світової війни нічим не відрізняється від інших музейних установ, що діяли на окупованій Україні. Всіх торкнулася рука грабунку, пожеж і простого недбалства. Частково музейні установи Волині були розграбовані ще під час Першої світової війни, коли їхні фонди були евакуйовані на схід, а те, що залишилося, розійшлося поміж польської армії, яка в 1919 р. окупувала Волинь. Після цього музейні осередки краю практично припинили свою діяльність до кінця 20-х рр., поки в Луцьку не відновився Волинський музей. Про відкриття музею

16 червня 1929 р. інформувала польська газета «Przegląd Wołyński», зазначаючи: «Волинський музей за своїм змістом є строго регіональний і має завдання не лише збирати різноманітні зразки пам'яток, але й поширювати знання про пам'ятки культури і мистецтва і любов до них, досліджувати терен Волині, її природу, пам'ятки історії, етнографії» [1]. Відкриття пройшло урочисто за присутності Президента Польщі Ігнаци Мосціцького, про що є запис у Пам'ятній книзі музею «Księga pamiątkowa Muzeum Wołyńskiego» за 1929 р. [2].

На час відкриття, в червні 1929 р. в його фондах, згідно з інвентарними книгами, нараховувалося 4375 експонатів [3, с. 49]. В 30-х рр. музей завдяки підтримці Волинського товариства друзів наук, до якого входили польські та українські дослідники, налагодив контакти з Польською Академією наук та став членом Спільки польських музеїв [3, с. 4]. На 1935 р. фонди музею вже обраховувалися в 9000 експонатів [3, с. 49]. Музей поповнювався в основному за рахунок українських та польських благодійників, зокрема, 137 осіб на 1 січня 1938 р. передали до фондів музею 864 предмета. З них 164 для археологічного відділу, 244 для історико-мистецького та 476 для етнографічного [3, с. 51], який був окрасою та візитівкою музею. Експонати було згруповано в чотирьох основних відділах – природничому, археологічному, історико-мистецькому та етнографічному. Музей мав картотеку матеріалів з археології та етнографії Волині, краєзнавчу бібліотеку і невелику технічну майстерню для реставрації пам'яток.

Після окупації радянськими військами Польщі у вересні 1939 р. територія Волині опинилася під їх контролем. Із приходом радянської влади діяльність польської адміністрації на Волині була ліквідована, включаючи й музейні установи. На згадку про ті події в книзі відвідувачів музею є запис із нерозбірливим підписом: «22 сентября 1939 г. посетил Луцкий музей. Предупредил о необходимости сохранить все имущество, вещи и ценности» [4].

До весни 1940 р. діяльністю музею нова влада не цікавилася, поки не з'явилася постанова Раднаркому УРСР «Про організацію державних музеїв і бібліотек у західних областях України». За нею передбачалось організувати «державний обласний краєзнавчий музей у м. Луцьку з такими відділами: краєзнавчий, історичний, етнографічний, археологічний, надавши йому приміщення колишнього Луцького музею» [5, с. 137]. Таким чином, установа отримала новий статус та назву – Волинський краєзнавчий музей, який було підпорядковано новоствореному Волинському обласному відділу народної освіти. Директором музею призначили В.Г. Смовжа, який до того працював у російських музеях і зовсім не був обізнаний з історією та специфікою суспільно-політичного і культурного життя Волині. Заступником із наукової роботи став волинянин Анатолій Дублянський, старшим науковим співробітником – поляк Зигмунт Леський, а на посаду молодшого наукового співробітника було запрошено Олександра Мардкевича – дослідника побуту луцьких караїмів [6, арк. 22].

Наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. співробітники музею провели значну пам'яткоохоронну діяльність обстеживши Луцьк і склали перелік історичних пам'яток та будинків, що мали архітектурно-художню цінність та формували історичний вигляд міста. Список цінний тим, що не був позначений ідеологічною кон'юнктурою і включав 14 історичних та 34 архітектурні пам'ятки. Серед них давньоруські кургани, старовинні кладовища – єврейське XV–XVI ст. з надгробками XVI–XVIII ст. і польське з художніми надгробками XVIII ст., кладовища російських та австрійських воїнів періоду Першої світової війни із двома пам'ятниками на братських могилах, пам'ятник на честь героїв 1812 р. та ін. Особливу цінність має складений за вулицями міста реєстр архітектурних пам'яток із коротким їх описом (матеріал, кількість поверхів, характерні деталі) й даними про номери будинків. У ньому вказані замок Любарта й стіни окольного замку над р. Стир, Братська й Покровська церкви XVII ст., вірменська церква XVI ст., єврейські синагоги та молитовні будинки XVII–XVIII ст., караїмська кенаса XVII–XVIII ст., польські костьоли XVII–XVIII ст., житлові будинки XVI–XVIII ст. Ці описи нерухомості Луцька засвідчують, що на вересень 1939 р. в ньому було 4984 будинки (833 мурованих і 4151 дерев'яний). У період Другої світової війни було пошкоджено і зруйновано, за різними даними, від 585 до 1145 будинків і споруд [7, арк. 1–6]. Втрачено чимало історичних та архітектурних пам'яток. Тому матеріали, зібрані в 1940 р. музеєм, мають велике значення для наукової реконструкції вигляду історичного центру Луцька. На початку 1941 р. в музеї було створено відділ радянської історії, музейні експонати національного колориту замінювалися на ідеологічні пам'ятки-агітки.

Початок війни у червні 1941 р. був для містян непередбачувано стрімким: 25 червня Луцьк був захоплений німецькими військами і до початку липня їх окупаційний порядок встановився по всій Волині. За таких умов радянська адміністрація не встигла організувати евакуацію експонатів Волинського краєзнавчого музею, як і інших музейних установ західних областей України. Не були евакуйовані і повністю залишилися на окупованій території фонди музеїв дев'яти областей України: Вінницької,

Волинської, Дрогобицької, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Станіславської, Тернопільської, Чернівецької [8, с. 37].

Плани евакуації музейних цінностей на випадок непередбачених обставин, так звані «плани разгрузки», були складені ще в 1936 р. в процесі розробки загальних евакуаційних заходів на випадок воєнних дій на територіях, прилеглих до західних кордонів Радянського Союзу. Відповідно до складених наркоматами освіти Росії, України та Білорусії списків була визначена потреба в транспортних засобах та намічені евакуаційні бази у віддалених районах СРСР. Однак на той час у радянському суспільстві навіть думка про те, що події війни можуть торкнутися території СРСР, не допускалася. Тому для евакуації було призначено дуже мало експонатів. Це стало очевидним уже в 1938 р., під час проведення генеральної інвентаризації музейних цінностей. Тоді директори музеїв отримали розпорядження скласти списки найцінніших предметів, розбивши їх на три категорії за ступенем художньої та історичної значущості, чим і визначалася черговість евакуації [9, с. 323–324]. Передбачалося, що експонати світового та союзного значення належало евакуювати в першу чергу. Визначалися також місця їх перебування в евакуації. Безпосереднє керівництво переміщенням експонатів центральних та республіканських музеїв здійснювали музейні відділи наркоматів освіти та комітетів у справах мистецтв союзних республік та Академії наук союзних республік. Відповідальність за вивезення цінностей музеїв обласного і районного підпорядкування покладалася на місцеві відділи народної освіти, відповідні управління в справах мистецтв та керівників відомчих організацій [9, с. 324]. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігаються документи, що засвідчують існування реєстру пам'яток, які належало вивезти в тиллові райони СРСР у першу чергу, однак аналіз подій літа 1941 р. свідчить, що реальні обставини евакуації культурних цінностей значно відрізнялися від визначених директивами схем. Перш за все є цілком очевидним, що вивозити музейні цінності, архівні та бібліотечні фонди на той момент не встигали.

За постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна» від 27 червня 1941 р. документальні матеріали історичного значення, евакуація яких була неможлива, дозволялося залишати на місцях, при цьому розосередити їх по сховищах, а на випадок відходу частин Червоної армії пропонувалося фонди у приміщеннях архівів привести у хаотичний стан. З від'їздом із міста радянських адміністративних установ музей формально припинив свою роботу, його співробітники вважалися звільненими, тому після вступу німецьких військ до міста музей деякий час перебував у бездоглядному стані. Анатолій Дублянський згадував: «...поспішив довідатись про його долю і зафіксував розбиту вітрину з старовинними грошима, з якої зникло кілька золотих візантійських монет. Увагу привернуло часте відвідування музею німецькими вояками, що нищпорили по залах. Щоб запобігти крадіжкам експонатів, я почепив на вхідні двері шнурок і скріпив його сургучем, на якому поставив печатку XVIII ст., подібну до німецького герба. Німецькі військовики намагалися дізнатися про те, хто опечатав музей, але зірвати печатку не наважувалися» [10, с. 17].

З перших місяців німецької окупації на Волині почала діяти 4-та рота батальйону особливого призначення військ СС, відомі як «батальйони Ріббентропа», із завданням встановлювати контроль за культурними та історичними цінностями, бібліотеками, документацією наукових установ, архівів, фондів музеїв та відправляти їх як трофеї до Німеччини. Зрозуміло, що значна кількість цінностей привласнювалося службовцями «батальйону Ріббентропа», а також чиновниками окупаційної адміністрації, офіцерами й солдатами вермахту. За директивами вищого командування доручалось брати на облік все культурне майно рейхскомісаріату України, тому робота Волинського краєзнавчого музею була відновлена. У серпні 1941 р. новим директором музею було призначено Володимира Чубинського, а 2 листопада, після відповідної реорганізації експозиційної структури, відбулося офіційне відкриття музею за присутності представників німецької влади та жителів міста. Музей функціонував на кошти місцевих організацій та приватних осіб до початку вересня 1942 р., а потім перейшов на баланс Луцької міської управи і був відкритий постійно для відвідувачів щодня від 10:00 до 15:00, а в недільні і святкові дні – від 12:00 до 15:00 [11]. За обліком відвідувачів, з 1 вересня 1942 р. по 31 січня 1943 р. тут побувало 1830 осіб, найбільше 480 – в грудні 1942 р. [12].

Штат музею в ці роки становили 3 особи – директор, секретар і касир, тому робота зводилася до експозиційної екскурсійної діяльності, науково-дослідницька робота була майже відсутня. Однак основним завданням було збереження історичних цінностей. Ще в перші місяці німецької окупації частина раритетів була вилучена з експозиції і перенесена до потаємних місць. Директор музею В. Чубинський пізніше згадував про маленьку кімнату, в якій зберігався архів і була значна кількість музейних речей.

Окупаційна влада час від часу робила інвентаризацію музейного майна, про що свідчать відповідні протоколи від 8 червня й 13 вересня 1942 р., 27 й 30 липня 1943 р. Один з таких протоколів [13, арк. 34–35] наводимо в цій публікації, стилістика тексту збережена.

[м. Луцьк
30 липня 1943 р.]

ПРОТОКОЛ

Дня 30 липня 1943 року переслуханий п. директор краєзнавчого музею в Луцьку ЧУБИНСЬКИЙ Володимир зізнав: служу директором вказаного музею від 15 серпня 1941 року. Сторож ЛЕХ був грубою людиною, не добре виконував свої обов'язки, часто знаходився надворі, чи на вулиці, замість того, щоб слідити за публікою. В музеї було не 7, а 13 перснів і кілець, з яких тільки одне кільце золоте, решта ж бронзові і срібні. З брильянтами перснів та кілець не було, а тільки золоте кільце з маленьким рубіном. В червні 42 р. ротмістрові німецької армії КРЕЙЗЕЛЬОВІ подобався бронзовий перстень XVI стол. І з дозволу посадника п. Тиравського цей перстень Крейзель виміняв на бронзовий хрест XIII чи XIV ст., про що був списаний 8 червня 42 р. акт, підписаний Тиравським, редактором часопису Дублянським, мною і на акті Крайзель видав поквитування в отриманні персня. Цей акт пред'являю Вам (пред'явлений). На довід, скільки було перснів та кілець, пред'являю інвентарну книгу (пред'явлена).

Тільки три крісла були перетягнені тоненькими шнурком, щоб на них не сідали. Сторож Лех, очевидно, проворонив і хтось два шнури зірвав з крісел, а коли секретарка про це мені сказала, третій шнурок я сховав у шухляду свого бюро.

Після большевиків залишилися з дощок щити, на яких були советські плакати, агітаційні. Зимою 41 року, коли не було чим топити печей, дошки були порубані і пішли на опал, а коло 4-х метрів старого полотна, яке складалося з кількох частин, вжито на шмати.

В музеї при вході з задніх дверей були повішені великі оленячі роги і повішені були так, що нічого не можна було пронести через задні двері. Роги ці я повісив з другої сторони, а на тому місці, де були вони раніше, повісив маленьку голову гіпсової мавпи.

Мушу зазначити, що коли сторож Лех вибрався з приміщення музею, я в кімнаті його бачив невеликий кусок обгорілого оленячого рога.

На одному маленькому столику в музеї була маленька салфетка, вишивана по углах. Ця салфетка не була експонатом, а положена там тільки для прикраси. Отже, з приводу недбальства сторожа Леха ця салфетка кимсь була вкрадена, про що я не складав акта, бо вона в інвентарі не була одготована.

В музеї є 21 золота монета. Ці монети Вам пред'являю (пред'явлені 21 мон.). Було в 41 році 23 монети, але 2 з них, знову ж очевидно з приводу недбальства Леха, украдені. Це було ще перед тим, як я обняв посаду директора. В той самий час забракли два бронзові персні, фрагмент срібного паска, срібна табакерка, хрестик бронзовий, про що в 42 році п. Скоробогатим, тоді інспектором майна, було перепроваджене докозження, мною ж 13 вересня 42 р. списаний акт, за підписом моїм, секретарки Хорошилової і касира Жуковської. Цій акт Вам пред'являю (пред'явлений).

В березні 1942 р. була проведена перевірка інвентаря і експонатів і, згідно інвентарних книг, бракувало зазначених речей. В приміщенні музею є маленька кімнатка, де архів і навалено багато чого, ще до цього часу не перевірено, бо на цю роботу треба було б стратити багато часу і людей.

Прочитано:
(Підпис)

Переслухав:
(Підпис)

ДАВО. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 34–35. Оригінал.

Документ фіксував зникнення двох золотих візантійських монет, двох бронзових перснів і хреста, срібної табакерки, фрагменту срібного паска, однак ці втрати не були пов'язані з організованими акціями вилучення музейних цінностей, а скоріш сталися через недбалість і недогляд музейних працівників внаслідок мародерства і крадіжок. Німці на той час ще не проводили масштабного грабунку експонатів, їхні бажання мали прихований характер, про що вказано в наведеному протоколі.

Саме на безвідповідальність деяких працівників вказує протокол від 27 липня 1943 р., складений референтом карного підвідділу про свідчення звільненого сторожа краєзнавчого музею Блажея Леха стосовно подій, які мали місце в музеї у 1942 р., а саме щодо крадіжки окремих цінних експонатів [14, арк. 20–21].

На початку лютого 1944 р. радянські війська зайняли Луцьк. Останні дні перебування німецької армії та окупаційної адміністрації в Луцьку позначилися спустошенням міста, перш за все Волинського краєзнавчого музею, фонди якого були розграбовані перед відступом німецькою адміністрацією. У постанові Волинського облвиконкому від 15 червня 1944 р. «Про відкриття Волинського державного обласного історико-краєзнавчого музею» констатувалося: «Німецько-фашистські варвари пограбували історичні цінності обласного історико-краєзнавчого музею, вивезли безліч картин знаменитих художників, римські та грецькі золоті і срібні монети» [5, с. 137]. Однак конкретних даних не наводилося.

У серпні 1944 р. Волинська обласна комісія з обліку збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню збрала 370 відповідних актів по відділу народної освіти та 5 по відділу в справах мистецтв, однак у підсумковій доповіді комісії про наслідки збитків і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників у Волинській області втрати музею не вказується [15, арк. 8]. У зведеній відомості про збитки, завдані окупантами, форма якої включала вартість майна, втраченого або пошкодженого внаслідок окупації, а також при евакуації та реєвакуації, витрати на ремонт тощо, у графі «Твори мистецтва, бібліотеки, окремі рідкісні книги, рукописи та інші культурні цінності» також стоїть прочерк [16, арк. 3].

В описі фонду Волинського облвиконкому, який зберігається в Державному архіві Волинської області (Ф. Р-6), згадується справа про облік майна, вивезеного румунськими військами з районів Волинської області, затверджений 16 жовтня 1944 р. (Оп. 3. Спр. 13). В описі зазначено, що ця справа передана до фонду обласної комісії з обліку збитків, завданих німецько-фашистськими загарбниками народному господарству й населенню (Ф. Р-164). Однак у згаданому фонді її не виявлено. Припустимо, що в цій справі можуть бути матеріали про музейні заклади Волині в останні дні окупації.

Незважаючи на обмеженість джерельної бази, Державний архів Волинської області містить ряд документів, які дають картину та обсяг втрат пам'яток Волинським краєзнавчим музеєм у роки Другої світової війни. Зокрема, у фонді музею зберігається акт від 30 травня 1944 р. прийняття музею представником радянської адміністрації, а згодом директором музею В.П. Засядчуком [17, арк. 6-7].

[м. Луцьк]

АКТ

прийняття музею т. Засядчуком в присутності

т. Діденко і т. Кавер

30 травня 1944 р.

Відділ мистецько-історичний

1. Великі стінні картини		5 шт.
2. Малі стінні картини		7 шт.
3. Малі краєвиди	7 шт.	Габлоти, забезпечені експонатами 10 шт.
4. Макет Запорозької січі		1 шт.
5. Озброєна статуя		1 шт.
6. Гармата з 17 ст.		1 шт.
7. Старинних фотелів		5 шт.
8. Зброя з 17 ст.		1 шт.
9. Окремі види тканини		1 шт.

Відділ антропологічний

1. Шкаф з останками первісної людини та мамута	1 шт.
2. Ландшафтів	8 шт.
3. Великий портрет	1 шт.
4. Велике дзеркало з 19 ст.	1 шт.

Відділ ентомологічний

1. Шкафи з ентомологічними експонатами	2 шт.
2. Картини	3 шт.
3. Статуя	1 шт.
4. Птахів	12 шт.
5. Дзеркало	1 шт.
6. Вовк	1 шт.

Відділ археологічний

1. Шкафів, заповнених експонатами	8 шт.
2. Старинних фотелів	2 шт.
3. Жорна	2 шт.
4. Реконструкції життя первісної людини в картинах	14 шт.
5. Мистецькі види	2 шт.
6. Посудин	6 шт.

Відділ середньовічний

1. Габлоти, заповнені експонатами	5 шт.
2. Великих картин	5 шт.
3. Малих картин	24 шт.
4. Макет Луцького замку	1 шт.
5. Частини жорен	2 шт.
6. Скриня	1 шт.
7. Таз	1 шт.
8. Мечі	3 шт.
9. Великий хідник	1 шт.

Відділ етнографічний

1. Комплект народного строю	1 шт.
2. Картин	6 шт.
3. Історичних малих картин	28 шт.
4. Габлота з дитячими іграшками	1 шт.
5. Старинні фотелі	10 шт.
6. Види народних вишивок	6 ком.
7. Малих статуї	5 шт.

ДАВО. Ф. Р – 2083. Оп. 1. Спр. 4а. Арк. 6–7. Оригінал.

За загальним актом комісії реєстрації збитків [18, арк. 4] та списками й актами, що фіксують втрати музейних експонатів за окремими відділами відповідно до інвентарної книги надходжень за 1940 р., музей втратив 4094 експоната [19, арк. 1–29 зв.]. З археологічного відділу було вивезено 1776 пам'яток епохи неоліту, бронзового віку, лужицької культури та доби Київської Русі [20, арк. 3]. Історичний відділ втратив 607 експонатів, серед яких – лицарські обладунки, прикраси XV–XVII ст., металевий, скляний, фаянсовий і порцеляновий посуд, тканини XVII–XIX ст., колекція кахлю XV–XX ст., медалі XVII–XX ст., зразки старовинних меблів тощо [21, арк. 5]. Нумізматичні колекції музею до війни налічували 1209 монет, з яких було втрачено 831 монету, тобто близько 69%. З 19 цілісних колекцій чотири виявилися розграбованими повністю, вісім втратили від 30 до 70%. Також потерпіли цінні збірки римських динарій, колекції німецьких, польських, французьких, австрійських, голландських, іспанських монет, монет Московії XVI–XVII ст. [22, арк. 21–24 зв.]. Етнографічний відділ було розграбовано повністю. Його втрати становили 807 експонатів: килими, рушники, комплекти народного одягу, прикраси, зразки вишивок, глиняний посуд [23, арк. 4–4 зв.].

Вказані списки були складені протягом липня – серпня 1944 року, фактично відразу після визволення міста. Документи були написані чорнилом на стандартних аркушах паперу, засвідчені підписами директора музею та наукових співробітників і є оригіналами. За згаданими документами, в травні 1944 р. в музеї було зафіксовано наявність 27 шаф і вітрин, заповнених експонатами, 188 окремих предметів. Ці дані дають лише досить приблизне уявлення про стан музейних фондів на кінець окупації, але свідчать про вибіркового характеру вилучення культурних цінностей, на що вказує факт збереження музейних пам'яток на своїх місцях в експозиції на час описів.

Отже, Волинський краєзнавчий музей, як і інші музейні установи України, у період Другої світової війни пережив грабунок та розпорощення колекцій. Але його списки втрат склалися на основі інвентарних книг 1940–1941 рр., а це означає значну ступінь їх вірогідності і уможливило детальний опис кожної пам'ятки в подальшій роботі з розшуку і повернення культурних надбань музею.

Література:

1. *Przegląd Wolyński*. 1929. 23 czerwca.
2. Фонди Волинського краєзнавчого музею. «Кsięga pamiątkowa muzeum Wolyńskiego». ВКМ, Інв. № КДФ–14085.
3. *Sprawozdanie z działalności Wolyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1935–1937*. Łuck, 1938. 61 s.
4. Фонди Волинського краєзнавчого музею. «Кsięga pamiątkowa muzeum Wolyńskiego». КДФ–14085, KB – 63404.
5. Луцьку 900 років: 1085–1985: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1985. 300 с.
6. ДАВО (Державний архів Волинської області). Ф. Р–1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 22
7. ДАВО. Ф. Р–6. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–6.
8. Кот С. Українські культурні втрати під час Другої Світової війни. *Розбудова держави*. 1996. № 4. С. 37–39.
9. Кот С. Радянська евакуація українських музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань. *Сторінки воєнної історії України*. 2009. Випуск 12. С. 321–336.

10. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. Волинський краєзнавчий музей. / Укладачі С. Кот, О. Ошуркевич. Київ–Бремен, 1996. 75 с.
11. *Український голос* (Луцьк). 1942. 10 вересня. № 37.
12. *Український голос* (Луцьк). 1943. 12 лютого. № 7.
13. ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 34–35. Оригінал.
14. ДАВО. Ф. Р–1. Оп. 2. Спр. 239. Арк. 20–21
15. ДАВО. Ф. Р–164. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 8.
16. ДАВО. Ф. Р–164. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 3.
17. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 4а. Арк. 6–7. Оригінал.
18. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 4а. Арк. 4. Оригінал.
19. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–29 зв.
20. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3. Оригінал.
21. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5. Оригінал.
22. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 21–24 зв. Оригінал.
23. ДАВО. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 4–4 зв. Оригінал.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.02>**(НЕ) ПАМ'ЯТЬ ЄДВАБНОГО, (НЕ) ПАМ'ЯТЬ ВОЛИНИ****Каліщук Оксана,***докторка історичних наук,
професорка кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Події Другої світової війни залишається однією з найтрагічніших та найдражливіших сторінок європейської історії. Історичні події, на кшталт Волині, погрому в Єдвабному, виселення силезьких німців, не могли обговорюватися в комуністичні часи. За нових реалій пам'ятання про ці події набуло офіційного виміру. Річниця «кривавої неділі» 11 липня (що від певного часу стала Національним днем пам'яті жертв геноциду українських націоналістів проти громадян Республіки Польща) відзначається відразу після 10 липня, коли вишановують погром євреїв польськими жителями Єдвабного на Підляшші. Аналіз цих історичних дискусій дозволяє ствердити спільні риси їх ходу та впливу на суспільну думку. Обидві теми виявилися надчутливими для суспільної думки, вони спричинили переоцінку виміру жертви – кати. Протягом останніх років у Польщі дуже багато говорилося про випадок Єдвабного і про те, що поляки відповідальні за цей злочин. Водночас поширюється аргумент «у першу чергу саме поляки – це невинні жертви, сотні тисяч невинних жертв на Волині і Галичині». Така аргументація часто виступає виправданням, наприклад, зверхнього ставлення до українців, які зараз працюють чи навчаються у Польщі. Спроби ж відстоювати за будь-яку ціну своє бачення, своє право вибирати свою історію, прирікає нас на постійні зіткнення з тими, хто прагне, щоб знали іншу частину правди. Особливістю наукового та суспільного дискурсу в випадку Єдвабно '41 та Волині '43 слід уважати функціонування не лише різних національних версій (єврейської та польської, польської та української – відповідно), а й відмінних дискурсів усередині (консервативний, ліберальний). Стверджено, що історичні суперечки навколо Єдвабного та Волині '43 з часом не лише не вичерпуються, а навпаки, час до часу розгораються з новою силою. Показано формування конфліктів пам'яті в обох сусідніх країнах і вказано на необхідність відокремлення суперечок довкола минулого та розбудови сучасних міждержавних відносин.

Ключові слова: волинська трагедія, Єдвабне, українсько-польські відносини, польсько-єврейські відносини, Друга світова війна.

Kalishchuk Oksana. (Not) memory of Jedwabne, (not) memory of Volyn

The episode of the Second World War remains one of the most tragic and irritative pages of European history. No one could discuss the historiography of the Volhynia tragedy, the Jedwabne pogrom, and the expulsion of the Silesian Germans in the communist era. In contemporary reality, the memory of these events has turned to be official. The anniversary of «Bloody Sunday», July 11, (since recently, it has become the National Day of Remembrance of Genocide of Victims perpetrated by Ukrainian nationalists on the citizens of the Second Republic of Poland) is celebrated after July 10, when the massacre of Jewish people by Polish citizens of Jedwabne in Podlachia is commemorated. The analysis of these historical controversies allows highlighting common features of their course and influence on social thought. Both topics have been found supersensitive to social thought: they have caused the rethinking of the victims- executioners dimension. In recent years, much has been said in Poland about the Jedwabne case and that Poles are responsible for this crime. At the same time, the argument that «first of all, the very Poles are innocent victims, hundreds of thousands of innocent victims in Volyn and Galicia» is sweeping. That sort of argument often justifies, for example, the disregard of Ukrainians currently working or studying in Poland. Attempts to assert our point, our right to choose our history at all costs, doom us to constant confrontations with those who seek to convey another part of the truth. The functioning of both different national versions (Jewish and Polish, Polish and Ukrainian, respectively) and distinctive internal discussions (conservative, liberal) should be regarded as a feature of scientific and social discourses in the context of the Jedwabne '41 and Volyn '43 cases. It is argued that over time, historical controversies about Jedwabne and Volyn '43 are non-exhaustive but, on the contrary, are aroused with a vengeance. The research shows the escalation of memory conflicts in both neighboring countries and demonstrates the need for separating disputes over the past and the development of modern interstate relations.

Key words: Volhynia tragedy, Jedwabne, Ukrainian-Polish relations, Polish-Jewish relations, Second World War.

Вплив подій 20 ст., які завдали численних травм і сформували специфічний досвід європейських народів, стає дедалі очевиднішим. Саме безпрецедентні трагедії 20 ст., які змушують рахуватися з їх свідками та жертвами, актуалізували колективну пам'ять. За умов, коли пам'ять виступає не лишень репрезентацією, а й особливістю сприйняття історичної спадщини очевидцями та наступними поколіннями, минуле не лише є елементом сьогодення, а й впливає на майбутнє. Услід за Оксаною Кісь повторимо тезу Девіда Блайта, що саме через трагедії 20 ст. нації та держави усього світу докладають нині

зусиль, аби «вигоїти, вшанувати, розсудити чи принаймні зрозуміти та пояснити травматичне минуле. Невимовні рубці, що zostалися на окремих людях та цілих суспільствах, очікують на оприлюднення, свідчення та справедливість» [4, с. 171]. Тож студії травми як один із провідних напрямів сучасної гуманітаристики стали серйозним академічним та суспільним викликом.

Невипадково найбільші історичні дискусії точаться саме довкола дражливого минулого. Майже водночас в Україні та Польщі відбувалося обговорення таких непростих епізодів Другої світової війни (яка само по собі є європейською травмою) як події 10 липня 1941 р. у Єдвабно та волинська трагедія 1943–1944 рр. *Єдвабенська* дискусія у Польщі [27, с. 310] та *волинська* – в Україні [2, с. 132], відповідно, стали найбільшими дебатами щодо історії від кінця 1980-х рр. Викликом тоді стало навіть не стільки визнання самих фактів, а радше їх інтерпретація. Зрештою і тема єврейських погромів у роки гітлерівської окупації, і тема українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни донині є каменем спотикання в польсько-ізраїльських та українсько-польських відносинах відповідно. Майже одночасність обох історичних дискусій, подібність питань, які вони поставили, майже відразу спонукали їх порівнювати, а то й пов'язувати [17; 29; 19].

Приводом суспільного збурення навколо цих тем стала поява в певний момент видань, тези яких розходилися зі «звичайною схемою», захоплювали увагу читача, впливаючи на формування мислення. Дебати щодо подій у Єдвабному 1941 р. точилися навколо тез книги Яна Томаша Гросса «Сусіди» [16], яка фундаментально змінила підхід до питання погромів під час Катастрофи. Як він сформулював 2015 р. в інтерв'ю німецькому *Die Welt*: «Поляки по праву пишалися спротивом їх суспільства нацистам, однак насправді за час війни вони вбили більше євреїв, аніж німці». «Шок Єдвабного» (заголовок статті Адама Міхніка, опублікованої 2008 р.), ймовірно, найточніше передає реакцію суспільної думки Польщі на оприлюднені у ній факти. Німцям контрверсії, які викликала ця праця, нагадали власні, попередні дискусії, спонукані твором Даниеля Йона Гольдхагена «Добровільні кати Гітлера: прості німці та Голокост» [13], де автор твердив, що справжньою причиною загибелі євреїв був не нацизм, а «винищувальне» мислення, яке захопило німців, змусило до кардинального перегляду ролі «середньостатистичних» німців у нацистських злочинах. «Волинську» дискусію визначали і визначають тези та аргументи, викладені Владиславом та Евою Семашками у «Геноцид українських націоналістів...» [26]. Запропоноване ними чорно-біле потрактування українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни не лише не подолано, а й стало визначальним. Усі ці знакові книги потрапляли в суспільстві на невідготовлений ґрунт, викликали шок та найголовніше – потребу розрахунку із злочинами минулого.

Повернення до питання ексгумацій у Єдвабному – заява голови Інституту національної пам'яті Ярослава Шарека про готовність його інституції продовжити розслідування злочину у Єдвабному за умови прийняття відповідного рішення міністерством юстиції, протесту єврейської громади проти ексгумацій та наступне рішення Крайової прокуратури 10 березня 2019 р. – вкотре актуалізувало це питання у сучасному польському суспільному дискурсі. Вкотре, як і у випадку волинської трагедії, твердиться про відновлення історичної правди: «Час на ексгумації в Єдвабному, час на знищення жаху антисемітизму, який породила ця справа. Лише правда нас визволить і дозволить «сприяти розумінню та ліквідувати поділи між людьми», а у цьому випадку – між поляками та євреями. А це повинно спиратися на правду, яка лежить похована у Єдвабному» [9, с. 64]. Про це говорять і політики (Як Жарин [30; 31; 32], Аніта Совінська).

Особливістю наукового та суспільного дискурсів у випадку Єдвабно'41 та Волині'43 слід уважати функціонування не лише різних національних версій (єврейської та польської, польської та української – відповідно), а й відмінних дискурсів усередині (консервативний, ліберальний). Ба більше – в обох випадках постало питання готовності суспільств до таких дискусій. Як риторично поставив питання Пьотр Форескі: «Чому до поляків не дійшов Гросс» [12, с. 15]. Згідно соціологічних опитувань Центру вивчення суспільної думки (*Centrum Badań Opinii Społecznej*) у квітні 2001 р. 48% опитаних уважали, що поляки не повинні просити вибачення перед євреями [24]. Не менш прикметно, що наступні опитування виявили, що 61% респондентів не цікавилися урочистостями, які відбувалися за участі президента РП 10 липня 2001 р. [23]. Так чи інакше, в дискусіях виявилися важливими голоси тих істориків та публіцистів, які ставали в обороні «доброго імені поляків». Тоді у mass-media був шквал публікацій, у котрих автори шукали виправдання дій поляків у Єдвабному від «їх змусили німці» до «євреї працювали на окупаційну радянську владу». Щоб зрозуміти вплив дебатів довкола Голокосту на рівень антисемітизму, варто звернутися до досліджень 1992, 2002 і 2012 р. Іренеуша Кшемінського. Вони виявили дві протилежні тенденції. Під час дискусії про Єдвабне спостерігалось посилення форм модерного антисемітизму: 1992 р. 17% поляків декларували «сучасний» антисемітизм, 2002 р. – 27%, а 2012 р. – 20%. Водночас дебата про Єдвабне спричинила поляризацію суспільства і збільшила відсоток тих, хто виявляв неприйняття антисемітизму (кількість анти-антисемітів зростає з 8% до 16%) [8, с. 11].

Складність обговорення проблеми Єдвабного у Польщі й «Волині» в Україні, вочевидь, пов'язана з тим, що в обох випадках це були дискусії щодо колективної відповідальності. Подібність риторики у єдвабенській та волинській дискусіях іноді просто вражає. До прикладу, професор Хаві Дрейфус, яка спеціалізується на вивченні «польського» Голокосту, у своєму виступі на IV польсько-єврейській конференції з зовнішньої політики у Єрусалимі, не заперечуючи факту знищення більшості євреїв німцями, не оминула й випадків убивств, здійснених поляками: «Ніхто не винувє Польщу за те, що творили німці. Однак ми говоримо, що Польща повинна взяти відповідальність за дії поляків» [1]. Подібну логіку демонстрував Януш Корвін-Мікке, коли твердив, що Україна не відповідає за волинську трагедію, але звинуватив українську владу у возвеличенні злочинців з УПА та героїзації Степана Бандери [19].

Питання сумління та перепросин за кривди, завдані в роки Другої світової війни, були ключовими і в єдвабенській, і у «волинській» дискусії. У липні 2001 р. на шістдесяті роковини від трагічних подій президент РП Александер Квасьневські промовив слова, які неоднозначно були зустрінуті в польському суспільстві: «Сьогодні, як людина, як громадянин і як президент РП, перепрошую. Прошу вибачення від свого імені і тих поляків, чиє сумління обтяжене цим злочином. В імені тих, хто вважає, що не можна пишатися величністю польської історії, не відчуваючи водночас болю і сорому за те зло, яке поляки завдали іншим» [25, с. 363]. Саме таку позицію займала частина польського суспільства. Так, польський моральний авторитет Ян Новак-Єзьборанський говорив в унісон: «Якщо ми розділяємо національну гордість, ґрунтовану на наших перемогах, славних вчинках і величезного внеску польських творців у скарбницю загальнолюдських цінностей, то повинні віднайти у собі сили і на те, щоб відчути національний сором за ганебні вчинки. Як народ переважно християнський, ми повинні вдарити себе у груди, визнати здійснені гріхи і те, що польські каїни порушили заповідь «не вбий» [22, А9]. Директор Інституту національної пам'яті Леон Керес твердив: «Відчуваю гордість, що є поляком, коли виграє Малиш. Коли хтось на Заході хвалить польського науковця або польський гонор і відвагу, теж є гордим. Однак я того народу не зречуся також у важкі хвилини, коли декілька з нас зганьбило нашу історію своїми вчинками. Відчуваю на собі їх провину, хоч народився лишень кілька років після того злочину, і ніхто з моєї родини у ньому не приймав участі. Можу сказати однак, що символічно – так, я теж був у Єдвабному» [18]. Це те, що економіст та політик Вальдемар Кучинський назвав національною (не плутати з колективною) відповідальністю, коли твердив про тягар злочину у Єдвабному і наголошував, що у тій столі не маргінес, а частина польського народу спалила частину єврейського народу і допоки будемо уважати себе за народ, себто спільноту поколінь минулих, сучасних і майбутніх, доти буде над нами тяжіти тягар за дії поколінь, яких вже немає [20]. Ще на початку 2001 р. політик і редактор Ярослав Говін писав: «Наш обов'язок – передати спадок минулого наступним поколінням: пам'ять про героїв – як зобов'язання, пам'ять про польських злочинців – як пересторогу» [15, А7].

Так чи інакше, в певному сенсі, поширення «волинської» теми виступило антитезою та «протиотрутою» до болючої пам'яті щодо масових вбивств поляками євреїв у Єдвабне та інших місцевостях. «Український геноцид» на поляках дозволяє твердити, що поляки не злочинці, а жертви – і поляки, і євреї зазнали значних втрат, а, отже, релятивізувати відповідальність за участь у антиєврейських акціях [7, с. 85].

Проводячи розмову про єдвабенську та волинську дискусії, необхідно вказати на вплив на їх перебіг політиків. Варто нагадати позицію Президента РП Александра Квасневського. Згодом, через десять років, у липні 2011 р. уже інший очільник польської держави Броніслав Коморовський написав: «Нація жертва повинна визнати ту непросту правду, що вона була й катом» [21]. Прикметно, що 2015 р. під час президентських виборів дійсний глава РП Анджей Дуда, як представник правих, саме темою Єдвабного і цими словами з листа заатакував свого претендента, запитуючи: «Пане президенте, як виглядає Ваша політика оборони доброго імені Польщі, якщо Ви у своїх виступах вживаєте окреслення, які нищать очевидну історичну пам'ять» [11]. Відповідь Броніслава Коморовського була характерною для прихильників ліберальної інтерпретації «справи Єдвабного»: «Наскільки знаю, багаторазово розмовляв також з президентом Лехом Качинським, завжди чув, що це є річ... надскладна і надболісна для поляків, для усіх. Однак те, що сталося у Єдвабному, хто того не розуміє, той закриває очі на історичну правду. Польщі потрібна правда, потрібно боронити добре ім'я Польщі там, де воно у небезпеці. Між іншим, не чув про більший успіх, ніж вплив на позицію президента США. Зробив це успішно. Президент Обама пояснив, що немає злих намірів, вживаючи поняття польські табори смерті. Це є мистецтво політики, це є відповідальність за Польщу, це дії, які ґрунтуються на засаді, що якщо сталося щось прикре, то закриймо очі і з'ясуймо тієї справи. Потрібно бути боронити правду, часто болісну правду, щоб поєднатися з іншими і самому також пропонувати краще майбутнє, попри іноді зле минуле. Коли б хотіли робити закиди з таких питань як вибачення... з вибачень за якісь важкі, за якісь важкі справи,

то повинен був розпочати з польських ієрархів, які промовили «вибачаємо і просимо вибачення». Це християнська справа, яка повинна нам усім дати чимало до роздумів, бо дала добрі здобутки у польсько-німецькому поєднанні» [10].

Варто вкотре повторити твердження про слухність тих учасників єдвабенської та волинської дискусії, котрі стверджують, що збагнути ті трагічні події важливіше саме з польської і української, аніж з єврейської й польської перспективи, відповідно [3, с. 163]. На переконання Пьотра Кадлчіка, відносини між українцями, поляками, євреями вклатимуться добре, якщо їм вдасться ставитися до минулого (попри його трагічність) як до спільної історії: «Історія кожного народу, а також історія відносин між народами містить моменти, якими можна пишатися, але також і такі, яких можемо соромитися. Велич народу полягає у тому, щоб говорити про одне й друге. Я вважаю, що це найважливіше. Відносини між народами, які мають складне спільне минуле, будуть нормальними, якщо їм вдасться подивитися на минуле як на елемент спільної історії. Вона не завжди вкладається добре, та нема стосунків між народами чи державами, які завжди були позитивними» [6].

Розмову про події у Єдвабному та на Волині варто завершити словами Яна Пекла: «Європа – це місце, де вбивства сусідів, на жаль, становлять невід’ємну частину історії. Європейський союз постав після двох нищівних світових воєн в якості гаранта того, що подібні ситуації більше не повторяться. Щоб уже нікому не спала на гадку думка палити сусідів у stodолі, «частувати» їх сокирою або орчиком, чи гвалтувати їхніх дочок... Та передусім ми самі мусимо звести порахунки з тим нашим похмурим минулим. Прогнати демонів, які невідступно присутні під час наших суперечок, які переслідують нас у наших снах. Адже те, що трапилось колись на Волині та в Єдвабному, як засвідчила не така вже давня війна на Балканах, може знову повторитися в ще жажливішій версії» [5, с. 307]. Лишається сподіватися, що складне минуле не завадить майбутньому, а нам, сучасникам, вистачить мудрості не повторювати помилок наших предків.

Завдяки допомозі Канадського інституту українських студій з Меморіального вічного фонду Левка і Маріки Бабій стало можливим опрацювання фондів Державного архіву Волинської області і, зокрема, матеріалів, пов’язаних із діяльністю Державної комісії з розслідування злочинів нацистів на території України. Матеріали цієї комісії є важливим елементом відтворення історичної правди.

Література:

1. Веретенников В. Соучастники: поляки пытаются замолчать свою роль в уничтожении евреев: Израильские историки требуют восстановления справедливости. URL: <https://iz.ru/978841/vladimir-veretennikov/souchastniki-poliaki-rytaiutsia-zamolchat-svoiu-rol-v-unichtozhenii-evreev>.
2. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: історичні есе. Київ: Критика, 2004.
3. Каліщук О. Сучасні історичні дискусії щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аспект (Єдвабне ’41/Волинь ’43). *Український історичний журнал*. 2015. № 5.
4. Кісь О. Колективна пам’ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор» *Усна історія як теорія, метод, джерело*: зб. наук. пр. / Гелінада Грінченко, Наталія Ханенко-Фрізен, ред. Харків, Східний інститут українознавства ім. Ковальських, 2010.
5. Пекло Я. Волинь, Єдвабне, Боснія: злочин між сусідами. «*І*»: незалежний культурологічний часопис. 2013. Ч. 74.
6. «Поляки, українці та євреї повинні розмовляти про спільну історію» – єврейський діяч у Польщі. URL: <http://vaadua.org/news/polyaki-ukrayinci-ta-ievreyi-povinni-rozmovlyati-pro-spilnu-istoriyu-ievreyskiy-diyach-u>.
7. Проблеми історії та історичної пам’яті у відносинах із європейськими сусідами України. *Політика історичної пам’яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь* / Яблонський В. М., заг. ред. Київ: НІСД, 2019.
8. Bilewicz M., Bulska D., Babińska M., Haska A., Winiewski M. Marzec w lutym? Studium stosunku Polaków do Żydów i historii Holokaustu w kontekście debaty wokół ustawy o IPN. *Nauka*. 2018. № 2.
9. Chodakiewicz M. J. Prawda nas wyzwoli: najwyższy czas na ekshumacje w Jedwabnem. *Do Rzeczy: tygodnik Lisickiego*. 2018. 16-22 lipca.
10. Debata prezydencka. URL: <http://www.tvp.info/10097155/80-minut-starcia-na-wyborczym-ringu-zobacz-cala-debata-komorowskiduda>.
11. Debata prezydencka. Wroński: Duda, atakując Komorowskiego za Jedwabne, wyrzekł się Lecha Kaczyńskiego dla narodowców. URL: https://wyborcza.pl/1,75968,17937932,Debata-prezydencka_Wronski_Duda_atakujac_Komorowskiego.html.
12. Forecki P. Dlaczego do Polaków nie dotarł Gross: Jedwabne 10 lipca 1941–2001–2011» / rozm. przepr. Adam Leszczyński. *Gazeta Wyborcza*. 2011. 11 lipca. S. 15.
13. Goldhagen D. J. Hitler’s Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. New York: Alfred A. Knopf, 1996.
14. Gontarczyk P. Kto się boi otwartej debaty o Jedwabnem. *WSieci*. 2020. Nr 30. S. 66–69.
15. Gowin J. Naród – ostatni węzeł. *Rzeczpospolita*. 2001. 18 stycznia.
16. Gross Jan Tomasz. Sąsiedzi i inni: prace zebrane na temat Zagład. (Budapeszt; Syrakuzy; Kraków: Wydawnictwo Austeria, 2018.

17. Horodecki Andrzej J. Wołyń 1943 – czyli w cieniu stodoły w Jedwabnem. *Tygodnik Powszechny*. 2012. 12. 07.
18. Kieres L. Koniec z polityką strusia. *Gość Niedzielny*. 2011. № 4.
19. Korwin-Mikke J. Wołyń jak Jedwabne. *Rzeczpospolita*. 2016. 18 lipca (166).
20. Kuczyński W. Płonąca stodoła i ja. *Wprost* 2001. № 12.
21. List prezydenta odczytany w Jedwabnem. URL: <http://www.prezydent.pl/aktualnosci/wypowiedzi-prezydenta/inne/art.47,list-prezydenta-odczytany-w-jedwabnem.html>.
22. Nowak-Jeziorański J. Potrzeba zadośćuczynienia. *Rzeczpospolita*. 2001. 26 stycznia.
23. Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem – przemiany społecznej świadomości. Komunikat z badań. Warszawa, wrzesień 2001. URL: https://www.cbos.pl/SPISCOM.PL/2001/K_120_01.PDF.
24. Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem. Komunikat z badań. Warszawa, kwiecień 2001. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_054_01.PDF.
25. Przemówienie prezydenta Aleksandra Kwaśniewskiego podczas uroczystości żałobnych w Jedwabnem 10 lipca 2001 r. / Barbara Wizimirska, red. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 2002. Warszawa: PISM, 2002. S. 363.
26. Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia. 2 t. Warszawa: von Borowiecki, 2000.
27. Szuchta R., Trojański P. Zrozumieć Holokaust. Książka pomocnicza do nauczania o zagładzie Żydów. Warszawa: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu, 2012.
28. Tryczyk M. Spadek. *Przegląd*. 2021. 15-21 luty. S. 34–36.
29. Wilczak A. Wołyńskie Jedwabne. *Polityka*. 2003. 12 lipca.
30. Żaryn J. „Interesuje nas docieranie do prawdy» / rozm. Rafał Pazio. *Najwyższy Czas!; pismo liberalno-konserwatywne*. 2018. 14-27 maja.
31. Żaryn J. „Popieram wznowienie ekshumacji w Jedwabnem» / rozm. Cezary Krysztop. *Tygodnik Solidarność: czasopismo NSZZ Solidarność*. 2018. 13 lipca (28). S. 16–19.
32. Żaryn J. „Sierpniówką» w podziemiu niepodległościowe» / rozm. Rafał Pazio. *Najwyższy Czas!: pismo konserwatywno-liberalne*. 2020. 16-29 marca. S. XVII – XVIII.

УДК 94: 324 (477.82)"1946/1947"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.03>

ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ РАДЯНСЬКИМ ВИБОРЧИМ КАМПАНІЯМ 1946–1947 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Пінчук Людмила,
аспірантка

Волинського національного університету імені Лесі Українки

На основі опрацьованих джерел та літератури автор досліджує особливості підготовки та проведення виборів до Верховної Ради СРСР, УРСР та місцевих органів влади у 1946–1947 роках у Камінь-Каширському районі, аналізує роль та завдання виборчих кампаній, звертає увагу на труднощі, з якими стикнулися радянські органи влади під час підготовки передвиборчих заходів та проведення безпосередньо самих виборів.

Проаналізовано цілі та завдання кожної зі сторін конфлікту, а саме радянської адміністрації, силових структур: Міністерства державної безпеки, Міністерства внутрішніх справ, з одного боку, та представників українського національно-визвольного руху, з іншого боку. Простежено хід протистояння радянської влади та учасників українського національно-визвольного руху під час виборчих кампаній у районі та акцентовано на недемократичності та нелегітимності виборчого процесу.

Зосереджено увагу на заходах радянського режиму, спрямованих на нейтралізацію активності ОУН та УПА під час проведення виборів. Охарактеризовано противиборчі операції націоналістичного підпілля, їх масштаб та динаміку.

Просліджено ставлення на позицію населення Камінь-Каширського району щодо виборів та їх легітимності, а також взаємодія населення з кожною зі сторін конфлікту. Зосереджено увагу на використанні цивільних обома сторонами конфлікту задля досягнення своїх цілей.

Також у статті відображено заходи радянської влади щодо виселення мирних мешканців району, симпатиків національно-визвольного руху та самих учасників ОУН, УПА напередодні виборів. Виселення населення району було важливим чинником, який суттєво впливав на хід виборчого процесу. Таким чином радянська влада позбавлялась «ненадійного елемента» напередодні виборів.

Ключові слова: Камінь-Каширський район, Волинь, виборчі кампанії, український національно-визвольний рух, ОУН, УПА, передвиборчі заходи.

Pinchuk Lyudmyla. Opposition of the Ukrainian nationalist underground to the Soviet election campaigns of 1946–1947 (on the materials of Kamin-Kashyrskiy district of Volyn region)

Based on the studied sources and literature, the author explores the peculiarities of the preparation and conduct of elections to the Supreme Soviet of the USSR, the USSR and local authorities in 1946–1947 in Kamin-Kashyrskiy district. The role and tasks of election campaigns are analysed, draws attention to the difficulties encountered by the Soviet authorities in preparing election events and holding the elections.

The goals and objectives of each side of the conflict have been analysed, namely the Soviet administration, law enforcement agencies: the Ministry of State Security, the Ministry of Internal Affairs on the one hand and representatives of the Ukrainian national liberation movement on the other hand. The course of confrontation between the Soviet authorities and the participants of the Ukrainian national liberation movement during the election campaigns in the district has been traced and attention was focused on the undemocratic and illegitimate election process.

The focus is on the measures of the Soviet regime aimed at neutralizing the activities of the OUN and UPA during the elections. The anti-election operations of the nationalist underground, their scale and dynamics have been described.

The attitude to the position of the population of Kamin-Kashyrskiy district to the elections and their legitimacy was traced. Also, the interaction of the population with each of the parties to the conflict. The focus is on the use of civilians by both sides of the conflict to achieve their goals.

In addition, the article reflects the measures taken by the Soviet authorities to evict civilians in the area, sympathizers of the national liberation movement and the members of the OUN, UPA on the eve of the election. The eviction of the district's population was an important factor that significantly influenced the course of the election process. Thus, the Soviet government got rid of the "unreliable element" on the eve of the election.

Key words: Kamin-Kashyrskiy district, Volyn, election campaigns, Ukrainian national liberation movement, OUN, UPA, pre-election events.

Станом на 1945 р. радянська влада не могла перемогти український національно-визвольний рух, проте вона не полишала планів ліквідувати його до осені 1945 р. Саме період з осені 1945 р. до весни 1946 р. мав стати часом остаточної ліквідації УПА і підпілля ОУН у Західній Україні. Особливого загострення протистояння набуло напередодні та під час виборчих кампаній 1946–1947 рр.

Наприкінці жовтня 1945 р. партійна верхівка оголосила про плани провести перші післявоєнні вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р.¹ Ці вибори мали б легалізувати радянську владу в очах світової спільноти та переконати населення цих територій (яке фактично було окупованим), що їм надане унікальне право вибору.

Підготовка до виборів у західному регіоні УРСР була для радянської влади вкрай складною [31, с. 499], позаяк вона відбувалась на територіях, які були охоплені націоналістичним рухом. Населення, що тут проживало, також не було в захваті від приходу радянської адміністрації. Радянське керівництво розуміло, що повстанці за будь-яку ціну будуть намагатися зірвати вибори. Така ситуація вимагала максимальної ліквідації проявів націоналізму. З цією метою в січні 1946 р. наркомом внутрішніх справ Т. Строкачем було дано наказ: «Негайно вжити рішучих заходів для остаточної очистки всіх районів західних областей України від решток україно-німецьких націоналістів... Сім'ї тих бандитів, що не з'явилися із повинною, та інших осіб, що перебувають на нелегальному становищі, арештувати і вислати» [29, с. 188].

Таким чином, 15 січня 1945 р. розпочалась операція «Велика блокада». У рамках блокади передбачалось за допомогою військ повністю відрізати підпілля від доступу до сіл та хуторів, максимально обмежити контакти з місцевим населенням. Тому на території Камінь-Каширського району тривалий час дислокувався 169 стрілецький полк НКВС, а в селі Качин базувався військовий гарнізон ВВ МДБ під керівництвом лейтенанта Середи [21, арк. 216]. Також у рамках боротьби з підпіллям використовували винищувальні батальйони, прикордонні загони та сили армійських частин. Так повстанець «Буровий» (І.А. Кошель) на слідстві зазначав, що навесні 1945 р. члени боївки «Збруча» спалили школу в селі Ольбле-Руське, аби там не змогли розміститись частини Червоної армії [2, арк. 24, 45].

У цей період значно збільшилась кількість військово-чекістських операцій. Військові регулярно прочісували ліси в пошуках повстанців. Присутність у районі радянських військ змушувала підпільників діяти активніше.

Під час одного з таких рейдів у березні 1945 р. між повстанцями групи «Дубового», «Хмари» та батальйоном внутрішніх військ на чолі з старшим лейтенантом Нетесовим відбувся бій поблизу Майдану. У результаті було вбито 40 повстанців [14, арк. 24].

Станом на квітень–травень 1945 р. було ліквідовано 60 повстанців, захоплено в полон 21; заарештовано представників ОУН і УПА – 21, за зв'язок – 28, викрито схронів – 4 [14, арк. 16].

Чим ближче насувалися вибори, тим суворіші вимоги ставились партією щодо ліквідації націоналістичних проявів у районі. Зокрема, до 25 серпня перед органами НКВС було поставлено завдання ліквідувати найбільш чисельні повстанські боївки: «Лісового», «Збруча», «Голуба», «Саші», «Чумака». У цій операції брали участь бійці 3-ї роти 169 стрілецького полку, оперпрацівники РВ НКВС ВВБ і навіть районні партійні робітники [12, с. 121–122].

23 вересня 1945 р. в селі Олексіївка спільними силами НКВС та за участі підрозділу 169-го стрілецького полку було проведено операцію з ліквідації районного провідника ОУН на псевдо «Нечувалий» – Івана Давидовича Півнечука [3, арк. 42; 4, арк. 98, 142].

Ряд повстанців було ліквідовано чи затримано впродовж жовтня–грудня 1945 р. [4, арк. 143–147]. Наприкінці грудня 1945 р. відбувся бій між вояками УПА та органами НКВС на Стобихівських хуторах [5, арк. 8], там же через кілька днів був ліквідований повстанський схрон [5, арк. 60, 110–111].

Дуже важливе місце у виборчому протистоянні між національно-визвольним рухом та радянською владою посідає інформаційна війна, тому що саме цей фронт боротьби в цей період став основним.

Організація та проведення виборів для радянської адміністрації були непростою справою. Населення цього регіону не було активним у політичному житті і всіляко дистанціювалось від взаємодії з владою. Показовим є випадок, який трапився 20 грудня 1945 р. в селі Верхи Камінь-Каширського району. У село приїхали партійні працівники, щоб провести відбір до «виборчої комісії». Тут партійні функціонери зіштовхнулись із байдужістю населення, яке відмовлялось йти на зібрання. Для того щоб вибрати комісію, більшовикам довелося силою зганяти селян. Змушували голосувати за призначених ними людей. Однак селяни не голосували ні за, ні проти – ігнорували. У результаті районні працівники оголосили склад визначеної ними «виборчої комісії». Щоб все ж таки зацікавити селян майбутніми виборами, партійні активісти пообіцяли зменшити для населення податки [35, с. 573–574].

2 січня 1946 р. розпочалося офіційне висунення кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР, висувались спільні кандидати від блоку комуністів та безпартійних. Серед перших кандидатів по всіх виборчих округах був Й. Сталін та його найближче оточення. На 90% кандидатами в депутати були

¹ Обрання делегованих представників у двопалатний парламент: Раду Союзу та Раду Національностей.

керівники областей [27, с. 106, 107]. По Камінь-Каширському виборчому округу в кандидати висувався заступник голови Ради Міністрів УРСР – Леонід Романович Корнієць [30, с. 3].

Паралельно радянська влада на місцях розгорнула масштабну агітаційну кампанію. У зверненні Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок до представників різних соціальних верств декларувався заклик: «Всі на вибори! Хай живе наша славна Батьківщина! Хай живе героїчний радянський народ! Хай живе блок комуністів та безпартійних на наступних виборах до Верховної Ради СРСР! Хай живе Всесоюзна Комуністична Партія (більшовиків) – натхненник і організатор перемог радянського народу! Хай живе вождь радянського народу великий Сталін!» [25, с. 1–2].

Кандидати в депутати до Верховної ради СРСР теж брали участь в агітаційно-пропагандистській роботі. На зустріч із виборцями вони приїжджали під посиленою охороною [27, с. 107]. Так, Л.Р. Корнієць приїхав на зустріч із виборцями у м. Камінь-Каширський із 8 автомашинами охорони [27, с. 108]. Такі надзвичайні заходи можна пояснити ще й тим, що довгий час у більшості сіл району не була сформована адміністративна вертикаль. У деяких селах партійні працівники не мали змоги проводити агітаційну роботу протягом трьох місяців, через контроль цих сіл повстанцями. Тому більшість сіл для них були чужими та навіть ворожими. Не лише кандидати, але й партійні працівники, агітатори виконували свою роботу під охороною. Зокрема, в таких селах, як Грива, Нові-Червища, Старі-Червища, Седлище тощо [14, арк. 50].

Крім того, давалась в знаки погана організаційно-ідейна робота серед самих партійців у районній ланці. Зокрема, на своєму звітно-виборчому зібранні комуністи райвідділу НКВС визнавали недостатню компетентність у теоретичних знаннях в історії більшовизму, розумінні статуту та програми партії [9, с. 2].

Своєю чергою ще в листопаді 1945 р. націоналістичне підпілля розгорнуло кампанію – бойкот виборів до Верховної Ради СРСР. Повстанські пропагандисти отримали відповідні інструкції, згідно з якими мали проводитись бойові акції для зриву роботи виборчих комісій, знищення бюлетенів та засобів зв'язку [13, с. 287].

Великий резонанс мали збройні акції, які стосувались вбивств причетних до організації виборчого процесу. Зазвичай ними були уповноважені різного штибу, що мали відповідати за голосування, сільський актив (сільські голови, секретарі, активісти та агітатори), особи, що підтримували радянську владу. Навесні 1945 р. в селі Ольбле-Руське повстанці викрали 5 осіб сільського активу, одного було розстріляно в селі. А взимку 1945 р. в селі Мостище ліквідували сім'ю сільського голови Г.А. Ліпича у складі 7 осіб [2, с. 45].

В інформаційній роботі вимагалось зорганізувати роз'яснювальну роботу серед населення (проведення мітингів, бесід, поширення листівок), налагодити підготовку відповідних матеріалів, які необхідно було поширювати у міжвиборчий період [13, с. 287].

З боку повстанців ідеологічний складник мав чіткий інформаційний меседж: «Сталінські вибори недемократичні». Промовистим є таке гасло з підписом «українські революціонери»: «Українці! Кожна людина має право вільно виявляти свою волю. Сталін топче це право! Геть Сталінські протинародні вибори! Смерть Сталіну і його кліці! Хай живе Українська самостійна соборна держава!». Також поширювались різного роду листівки-карикатури (плакати). Серед них варто виокремити кілька промовистих: «СССР – країна «Демократії». Населення «йде» «добровільно» на больш. «вибори» На карикатурах зображено громадян, які йдуть на виборчу дільницю під супроводом озброєних військових [13, с. 288–289].

Повстанці закликали не голосувати за кандидатів у депутати до Верховної Ради СРСР, які були: «слухняним знаряддям у руках Сталіна і його зграї». «Ганьба тим, хто добровільно піде голосувати за своїх гнобителів і визискувачів» – зазначалось у повстанських листівках та інструкціях [34].

Діяльність ОУН та УПА була спрямована на зрив будь-яких радянських виборів. Тому значна частина закликів була адресована населенню з проханням ігнорувати вибори. Своєю противиборчу діяльність підпілля намагалось просувати через молодь та інтелігенцію, проводячи з ними бесіди та розмови, а також поширюючи антирадянську літературу. Інтелігенція та молодь були ретрансляторами думок і позицій підпілля. Саме ці категорії населення вважалась рушійною силою в боротьбі.

Підпільники активно налагоджували мережу інформаторів серед місцевого населення, які повідомляли повстанцям інформацію про ситуацію в селах. До прикладу, в грудні 1946 р. підпільники «Трофим» та «Григорій» встановили зв'язок із жителями с. Раків Ліс Федорою Хаймик. Остання збирала для підпілля розвідувальну інформацію, зокрема, про перебування в селі військ та груп МДБ. Крім того, двоє підпільників протягом всього виборчого періоду проживали в схроні, який знаходився в її будинку [20, арк. 131, 133].

У вересні 1946 р. підписку на співпрацю з ОУН дала вчителька із села Карпилівка Лідія Фомівна Зрум, про що зізналась МДБ 2 січня 1947 р. Відомо про співпрацю з підпіллям ще однієї вчительки з цього села на прізвище Ходаковська. Так, зокрема, восени 1946 р. підпільники розмовляли з нею біля місцевої школи [7, арк. 102, 105].

Як вже зазначалось, одним із найпоширеніших способів противиборчої боротьби було поширення листівок та плакатів. У серпні 1946 р. повстанці розклеїли листівки в селі Великий Обзир поблизу місця дислокації радянського військового підрозділу, а також у селах Нові Червища, Боровно, Малі Голоби, Запруддя тощо [23, арк. 12].

Далеко не всі вилучені радянськими органами друковані і рукописні матеріали мали відверто антивиборчий характер. Інколи вони могли стосуватись колгоспів, місцевої адміністрації, однак органи внутрішніх справ вважали їх власне такими, тобто всі поширювані підпіллям матеріали напередодні виборів розцінювались як такі, що прагнуть зірвати чи нашкодити виборчому процесу.

У день виборів антирадянська діяльність підпілля полягала в поширенні ворожих листівок, знищенні і псуванні агітаційних плакатів, портретів керівників партії тощо [8, с. 22 – 23].

Після виборів офіційна радянська статистика повідомляла про одностайне голосування за «кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних», за них у районі проголосувало 99,6% виборців [11, с. 340].

Загалом по Волинській області список депутатів, обраних у Верховну Раду СРСР, виглядав так: Ковельський округ – Параска Варфоломівна Васюга; Камінь-Каширський округ – Леонід Романович Корнієць; Луцький округ – Ілля Іванович Профатілов; Володимир-Волинський округ – Пилип Несторович Решетняк [36, с. 1–2].

Зауважимо, що районна преса практично не висвітлювала процес голосування та його результати. Швидше за все, це зроблено для того, щоб не створювати зайві підстави для обурення населення.

У грудні 1947 р. пройшли вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР. Зробивши висновки з прорахунків попередньої виборчої кампанії, радянська влада намагалась дотримуватись усіх атрибутів правочинності в підготовці до них.

Важливим етапом передвиборчої роботи було обрання окружних виборчих комісій. Проте радянській владі не вдалося обрати ці комісії в усіх селах району через протидію з боку ОУН та УПА, тому ланка функціонерів у деяких селах Камінь-Каширського району не була укомплектована.

20 жовтня було затверджено виборчі округи по виборах у районні Ради депутатів трудящих [32, с. 1]. 24 жовтня 1947 р. Постановою виконавчого комітету Камінь-Каширської районної Ради депутатів трудящих було затверджено склад міської та сільських виборчих комісій по виборах у місцеві Ради [32, с. 1–2].

У жовтні-листопаді 1947 р. в селах району було обрано кандидатів у депутати. Маємо кілька протоколів зборів сільського колективу, на яких були висунуті кандидати до місцевих Рад. Зокрема, 23 листопада 1947 р. відбулися збори сільського колективу в селі Боровне. Кандидатами у депутати було обрано Єлизавету Климівну Чугай та Купріяна Севастьяновича Лущука [18, арк. 1]. 13 листопада збори селян пройшли в селі Великий Обзир. Кандидатом у депутати було обрано місцевого партійного діяча з органів МВС Івана Івановича Попова [19, арк. 1]. 24 листопада аналогічні збори відбулись у с. Довга-Нива [17, арк. 1–6].

У день самого голосування 21 грудня 1947 р. практично на всіх виборчих дільницях району бодай кілька голосів було проти висунутих кандидатів. Така ситуація спостерігалась у селах Боровне [18, арк. 20, 23, 53], Великий Обзир [19, арк. 1, 10], Довга-Нива [17, арк. 1–6]. Однак загальна статистика подавалась як переможна.

У такій атмосфері розпочалась підготовка до виборів народних депутатів Верховної Ради УРСР, запланованих на 9 лютого 1947 р. У підготовці до нових виборів партійні функціонери мали б врахувати старі прорахунки та ліквідувати недоліки, однак пішли за старим сценарієм.

У січні 1947 р. у населених пунктах відбулось повторне розквартирування військових гарнізонів. Підтверджують це дані повстанської розвідки. Зокрема, наприкінці січня 1947 р. боєць СБ ОУН «Вишня» – Семен Прокопович Шворак інформував районного провідника «Дубового» про те, що в селах Стобихівка та Карасин були помічені радянські військові [6, арк. 61]. Знову посилювались військово-чекістські операції. Тепер радянські органи правопорядку зробили ставку на ліквідацію командного складу визвольного руху. 9 січня 1947 р. в бою з оперативно-військовою групою МДБ на хуторі поблизу села Личини загинув командир КБ ОУН «Лісовий» – Григорій Микитович Макарчук [1, с. 336].

Багато зусиль партійне керівництво доклало і в ідеологічному плані, щоб створити показовий політичний процес. Однак у районі ще й досі не була налагоджена інформаційно-агітаційна робота.

Зокрема, на партійних зборах у вересні 1946 р. районний секретар партії Ф. Медведенко говорив: «Партійна школа в районі працює нерегулярно. Більшовицька пропаганда серед місцевого населення проводиться недостатньо, внаслідок чого погано стоїть справа з питанням про висування кадрів із місцевого населення» [24, арк. 1].

Попри те, що виборчі округи та дільниці були сформовані та затверджені ще в жовтні та на початку грудня, низка дільниць була не готова до майбутніх виборів. Така ситуація спостерігалась в селах Сошично, Верхи та ін. Як зазначалось у районній газеті «Ленінським шляхом», «із селянами агітатори працюють незадовільно, дільниці не оформлені, в сільських радах безпорядки». Районна партійна організація скаржилась на бездіяльність вчителів у цих селах. Буцімто вони є, але нічого не роблять та ховаються від уповноваженого обкому партії, що приїхав перевіряти роботу [28, арк. 2].

Ближче до виборів риторика партійних керівників змінювалась у позитивний бік. Незважаючи на прогалини, які обговорювались на закритих зборах, у публічному дискурсі «партія йшла до перемоги». У грудні 1946 р. в районній газеті вийшла стаття під заголовком «Районні партійні збори», в якій секретар РК КП(б)У Ф. Медведенко зазначав, що вибори будуть проходити у сприятливих для комуністичної партії умовах [33, с. 2].

Напередодні виборів радянська влада досить майстерно просувала свого кандидата. Популярним інформаційним кроком були публічні зустрічі з кандидатом. Одна з таких зустрічей відбулась 23 січня 1947 р. в районному будинку культури з Германом Семеновичем Корець, який балотувався по Камінь-Каширському округу № 60. Районна преса опублікувала кілька письмових матеріалів із заходу. Як зазначалось, на зустрічі були присутніми 1000 осіб [26, с. 1]. У передвиборчий період кандидат відвідав із таким зустрічами села району, зокрема: Олексіївку, Застав'є, Раків Ліс, Пнівню, Полиці, Великий Обзир, Боровно та ін. [37, с. 2].

На честь виборів у районі провели комсомольсько-профсоюзний крос. Організовано 47 мітингів. Крім того, проводилась робота з представниками місцевої «еліти», завідувачами будинку культури та очільниками сільських читалень. Для цієї категорії радянських товаришів у районі провели два семінари з приводу підготовки до виборів.

У період підготовки до виборів у районі було 132 комсомольці-агітатори, написано 311 передвиборчих лозунгів та організовано дві комсомольсько-молодіжні агітбригади із числа студентів. Проведено п'ять кушових нарад із молодими виборцями, які відвідали близько 470 осіб. Така ж нарада була проведена з виборцями міста Камінь-Каширський, яку відвідало 400 осіб [22, арк. 18–19].

Поряд з яскравим змальовуванням підготовки до виборчого процесу варто звернути увагу на те, що з 46 сільських рад лише 4 мали телефонне сполучення і жодне село не мало радіоточок. Тому привезені в села радіоприймачі, які мали б сприяти агітації серед населення, не мали результату. У районі діяло 2 кіноустановки, з яких працювала лише одна, інша установка не працювала через використаний ліміт палива [22, арк. 18–19].

Політичне керівництво українського визвольного руху в особі УГВР² закликало населення бойкотувати вибори. Під час цих виборів підпілля обрало тактику пропагандистської боротьби, відмовившись від великих збройних акцій. Загалом у цей період на Волині було зареєстровано лише 17 збройних акцій антивиборного характеру [31, с. 516].

Натомість ставка була зроблена на свідомість населення. Ця противиборча кампанія підпілля не була такою насиченою, як попередня, однак за результатами спротиву населення була не менш результативною.

Аналіз протоколів виборчого періоду в Камінь-Каширському районі свідчить, що населення робило спроби чинити протест. Зазвичай це проявлялось у псуванні виборчих бюлетенів. Майже на кожній виборчій дільниці були випадки викреслювання з бюлетенів прізвища провладного кандидата. На хуторі Олексіївка було викреслено з бюлетеня кандидата Германа Семеновича Корець на дільниці № 3. Така ж ситуація трапилась в селі Лука на дільниці № 24. На тій же дільниці на хуторі Олексіївка 10 із 311 виборців написали на бюлетені «Сталін», чим також зіпсували бюлетень голосування. Також трапляються випадки напівпустих протоколів голосування [15, арк. 15–16, 51–54; 16, арк. 17–18, 41–42, 73–74, 81–82].

Загалом на Камінь-Каширському виборчому окрузі № 60 спостерігаємо тотальну фальсифікацію голосування. З протоколу голосування в селі Ставище чітко видно, що за провладного кандидата проголосувало 104 виборці, але результат голосування виправили на 404 [15, арк. 15–16].

2 УГВР – Українська головна визвольна рада, заснована в липні 1944 р. з ініціативи ОУН і УПА.

На деяких дільницях у протоколах голосування навіть не було зазначено членів виборчої комісії. Прикладом є дільниці № 24 в селі Лука, № 4 в селі Березичі та № 46 в селі Іваномисль. У селі Клітицьк у виборчому протоколі зафіксовано лише прізвище сільського голови, а на дільниці в селі Іваномисль результати голосування взагалі відсутні [16, арк. 1–82]. В архівних джерелах наявні села з двома протоколами голосування, дані з яких не збігаються. Наприклад, у селі Карасин є два протоколи, в один з яких дописали виборців. Таким чином, загальна кількість виборців не відповідала кількості голосів [15, арк. 51–55].

Більшість протоколів не мали підпису голови виборчої комісії та печатки, яка б засвідчувала легітимність результатів виборів. Однак це не завадило радянським органам влади відрапортувати про майже 100% явки електорату.

Реально ж, за оцінками підпілля, добровільно на вибори прийшло менше 5%, що було яскравим показником рівня довіри до офіційної влади. Близько 30% виборців на дільниці загнали погрозами і залякуваннями, решту ж явки забезпечили солдати дислокованих гарнізонів [31, с. 516].

У тогочасній пресі декларувалось, що перемога блоку комуністів і безпартійних на виборах до ВР УРСР є запорукою успішного подолання післявоєнних труднощів та виконання планів нової сталінської п'ятирічки тощо [10, арк. 1].

Отже, проведення виборчих кампаній на теренах Камінь-Каширського району протягом 1946–1947 рр. відбувалось на тлі гострого соціально-політичного та воєнного конфлікту. Радянська влада вдавалась до надзвичайно жорстоких заходів, спрямованих проти учасників ОУН, УПА та навіть мирного населення. Противиборчі заходи повстанського середовища та їх симпатиків становили суттєву загрозу для радянської влади, тому що деякі військові заходи повстанців були пов'язані з фізичним знищенням радянських функціонерів. А це не лише заважало проведенню передвиборчих заходів, але й не давало змоги сформувати партійну вертикаль, передовсім у селах.

Незважаючи на те, що радянська влада під час голосування все ж змогла негативно вплинути на волевиявлення людей, політично акції повстанців залишили свій відбиток, адже ідеологічна боротьба підпілля «за голови населення» закріпила у свідомості мешканців району протестність стосовно тогочасної влади. Це дозволило визвольному рухові боротися проти радянської влади на цій території ще майже десяток років.

Таким чином, на прикладі одного району можна зрозуміти, що легітимність радянських виборів ставиться під сумнів, позаяк зафіксовано низку порушень та фальсифікацій. Протистояння між визвольним рухом та радянською адміністрацією продовжувалось протягом усього виборчого періоду.

Література:

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955 рр.). *Літопис УПА*. Торонто – Львів, 2014. Т. 13. 1073 с.
2. Архів Управління СБУ у Волинській області (далі – Архів УСБУ у Волинській обл.). Ф. 12649. Арк. 24, 45.
3. Архів УСБУ у Волинській обл. Спр. 13017. Т. 2. Арк. 42.
4. Архів УСБУ у Волинській обл. Спр. 13017. Т. 3. Арк. 98, 142, 143–147.
5. Архів УСБУ у Волинській обл. ФП. Спр. 6445. Арк. 8, 60, 110–111.
6. Архів УСБУ у Волинській обл. ФП. Спр. 5536. Арк. 61.
7. Архів УСБУ у Волинській обл. ФП. Спр. 196. Арк. 102, 105.
8. Баран В.К. Історія України 1945–1953 рр. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. 184 с.
9. Більше уваги теоретичному навчання комуністів. *Ленінським шляхом*. 9 лютого 1945 р. № 2. С. 2.
10. Блискуча перемога блоку комуністів і безпартійних. *Радянська Волинь*. 12 лютого 1947 р. № 32. С. 1.
11. Бондарчук А.І. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 896 с.
12. Веселова О.М. ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів. В 2 ч. Ч. 2 / упоряд. : В.А. Гриневич, В.І. Сергійчук. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 366 с.
13. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Вид. 3-тє. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 512 с.
14. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). ФП-13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 16, 24, 50.
15. Держархів Волинської обл. Р-178. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 15–16, 51, 52, 54.
16. Держархів Волинської обл. Р-178. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 17–18, 41–42, 73–74; 81–82.
17. Держархів Волинської обл. Р-189, Оп. 1. Спр. 232. Арк. 1–6.
18. Держархів Волинської обл. Р-189. Оп. 1. Спр. 222. Арк. 1, 20, 23, 53.
19. Держархів Волинської обл. Р-189. Оп. 1. Спр. 224. Арк. 1, 10.
20. Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Оп. 2. Спр. 3305. Арк. 131, 133.
21. Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 216.
22. Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 18, 19.
23. Держархів Волинської обл. Ф. П-13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 12.

24. Збори районної парторганізації. *Ленінським шляхом*. 19 вересня 1946 р. № 47. С. 1.
25. Звернення Всесоюзної Центральної Ради Професійних Спілок. *Радянська Волинь*. 9 лютого 1946 р. № 31. С. 1–2.
26. Зустріч товариша Корця Г.С. з виборцями. *Ленінським шляхом*. 27 січня 1947 р. № 6. С. 1.
27. Ленартович О.Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. Луцьк. Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 154 с.
28. Ліквідувати недоліки. *Ленінським шляхом*. 17 грудня 1947 р. № 83. С. 2.
29. Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 260 с.
30. Наші Кандидати. *Радянська Волинь*. 10 лютого 1946 р. № 32. С. 3.
31. Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів : Часопис, 2012. 592 с.
32. Постанова виконавчого комітету Камінь-Каширської районної Ради депутатів трудящих від 24 жовтня 1947 р. *Ленінським шляхом*. 29 жовтня 1947 р. № 67. С. 1–2.
33. Районні партійні збори. *Ленінським шляхом*. 18 грудня 1946 р. № 66. С. 2.
34. Селяни! URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/4159>.
35. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь 1939–1955. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. Т. 2. 840 с.
36. Список депутатів, обраних у Верховну Раду СРСР. *Радянська Волинь*. 17 лютого 1946 р. № 35. С. 1–2.
37. Товариш Корець у виборців. *Радянська Волинь*. 1 лютого 1947 р. № 23. С. 2.

УДК 929:94 (477) «1955/1980» О. Мосіюк
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.04>

ЛУЦЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ О. МОСІЮКА

Сорокін Андрій,

аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Стаття присвячена висвітленню луцького періоду життя О. Мосіюка, відомого як політичний діяч межі 1980–1990-х рр., зокрема як член Народного Руху України та заступник голови Київської міської Ради народних депутатів I (XXI) скликання. З'ясовано, що нині сторінки біографії О. Мосіюка до початку його публічної політичної діяльності напр. 1980-х рр. не знайшли висвітлення в історіографії. Виявлено, що луцький період життя О. Мосіюка пов'язаний із дитячим, шкільним, студентським та трудовим етапами його біографії, загалом охоплюючи 1955–1980 рр. і завершуючись разом зі вступом до аспірантури Інституту фізики АН УРСР. З'ясовано, що О. Мосіюк народився і зростав у родині Миколи Марковича і Тамари Миронівни Мосіюків, що були представниками української інтелігенції відповідно із Волинської та Дніпропетровської областей. Досліджено особливості дитячих років О. Мосіюка і зроблено висновок про важливу роль у становленні його світогляду читання низки творів української та зарубіжної художньої літератури, відзначення в родинному колі українських свят, споглядання історичної спадщини м. Луцька, а також приховуваної опозиційності батька. Виявлено, що в шкільні роки О. Мосіюк поєднував навчальну та спортивну активність, захоплюючись як вивченням фізики, так і спортивними заняттями, беручи участь у шкільних предметних олімпіадах та спортивних змаганнях. Великі успіхи в опануванні фізики і математики зумовили неконформізм О. Мосіюка, що поглибився в студентські роки і проявлявся як безпосередньо в процесі навчання, так і у світогляді та дозвіллі. Останніми віхами луцького періоду життя О. Мосіюка стали викладання фізики в середній школі № 19 м. Луцька та робота інженером у Луцькому державному педагогічному інституті. Таким чином, луцький період життя О. Мосіюка, охопивши перші 25 років його життя, сприяв закладанню фундаменту його наукової кар'єри як фізика та його політичних поглядів, втілених у його подальшій громадсько-політичній діяльності. Актуальним напрямом майбутніх досліджень є вивчення дитячих та юнацьких років інших сучасних українських політичних діячів, що народилися і зростали у Волинській області, проте стали відомими за її межами.

Ключові слова: О. Мосіюк, біографія, період життя, етап, Луцьк, світогляд, навчання, спорт, фізика.

Sorokin Andrii. The Lutsk period of life of O. Mosiiuk

The article is dedicated to coverage of the Lutsk period of life of O. Mosiiuk, known as a politician at the end of 1980s and at the beginning of 1990s, including as a member of Rukh and a deputy head of the Kyiv City Council of the 1st (21st) convocation. It's revealed that nowadays the pages of O. Mosiiuk's biography until the beginning of his public political activities at the end of 1980s hasn't been covered in historiography. It's discovered that the Lutsk period of life of O. Mosiiuk is linked to some phases of his biography and includes childhood, studying at school, studying at university and working, in general covering the time from 1955 to 1980 and ending with entering the graduate school of the Institute of Physics of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. It's covered that O. Mosiiuk was born and grew up in the family of Mykola Markovych and Tamara Myronivna Mosiiuk, which were members of Ukrainian intellectuals respectively from Volyn and Dnipropetrovsk oblasts. The childhood of O. Mosiiuk was researched and it was concluded that reading of some works of Ukrainian and foreign fiction, celebrating Ukrainian holidays with his family, contemplation of Lutsk historical heritage and clandestine oppositional activities of his father impacted his worldview. It's investigated that when studying at school O. Mosiiuk combined studies and sports activities, being interested in both studying Physics and doing athletic pursuits, participating in school academic olympiads and athletic competitions. Making a lot of progress in studying Physics and Math contributed to O. Mosiiuk's nonconformism which was strengthen when being a student and manifested in his studying, worldview and leisure. The last milestones of the Lutsk period of life of O. Mosiiuk were his teaching Physics in the Lutsk secondary school No. 19 and working as an engineer in the Lutsk State Pedagogical Institute. Thus, the Lutsk period of life of O. Mosiiuk, having embraced the first 25 years of his life, facilitated the background of his scientific career as a physicist and his political views, embodied in his further socio-political activities. One of topical areas for future researches is discovering of child and young ages of the other Ukrainian political figures born and grew up in Volyn Oblast but became famous out of its borders.

Key words: O. Mosiiuk, biography, the period of life, a phase, Lutsk, a worldview, studies, sports, physics.

Постановка проблеми. В умовах наближення 30-ї річниці незалежності України [1] актуальності набуває дослідження біографій учасників її здобуття на зламі 1980–1990-х рр., народжених у Волинській області. Одним із них є О. Мосіюк [2, с. 257], що починаючи з І з'їзду Народного Руху України брав участь у діяльності останнього [3, с. 67], з 4 квітня 1990 р. був депутатом Київської

міської Ради народних депутатів I (XXI) скликання [4, с. 29, 36], з 15 травня 1990 р. по 3 вересня 1991 р. – заступником [4, с. 29–30] та з 3 вересня 1991 р. по 3 березня 1992 р. – в. о. голови [4, с. 30] означеної Ради. Дослідження його біографії загалом та окремих періодів життя має сприяти поглибленню розуміння передумов і значення діяльності політичних осіб, які народилися і зростали у Волинській області, проте на зламі 1980–1990-х рр. були залучені до політичних та державотворчих процесів за її межами, що може доповнити і розширити висновки наявних досліджень з історії окремих постатей волинського дисидентства [5] та волинського дисидентського руху 1960–1980-х рр. як явища [6; 7], історії волинських регіональних [8] та локальних [9] осередків громадсько-політичних організацій межі 1980–1990-х рр., історії місцевого самоврядування Волинської області [10; 11; 12] та політичних процесів на її території [13].

Аналіз останніх публікацій. Історіографічний стан дослідження біографії О. Мосіюка характеризується фрагментарністю. Увага дослідників зосереджувалася на його означеній вище громадсько-політичній діяльності. Так, він згадується як активний учасник Народного Руху України у праці Г. Гончарука [3, с. 67, 300]. У монографії О. Бойка з історії перебудови в Україні О. Мосіюка згадано як учасника ухвалення рішення президії Київміськради, що стосувалося студентів-голодувальників під час подій Революції на граніті [14, с. 216]. У працях з історії самоврядування м. Києва присутні згадки про О. Мосіюка як про заступника голови Київміськради I (XXI) скликання [4, с. 29–30; 15, с. 188], а також про його участь у подіях серпня 1991 р. як лідера Демократичного блоку означеної Ради [15, с. 191]. Діяльність О. Мосіюка як посадової особи означеної Ради також відображена у джерелознавчих розвідках автора цієї статті, в яких за документами Київміськради I (XXI) скликання фіксується участь О. Мосіюка у прийнятті та втіленні її рішень, пов'язаних зі ставленням до подій січня 1991 р. в Литві і зміцненням українсько-литовських зв'язків на рівні м. Києва та Вільнюса [16, с. 135], особливостями діяльності столичної Ради в умовах серпневого путчу [17, с. 137], спробами відновлення історичного герба м. Києва [18] та взаємодією із єврейською діаспорою в Україні [19]. Поряд з означеним не можна не помітити, що в наукових та науково-популярних працях досі практично не розкрито сторінки біографії О. Мосіюка до початку його активної громадсько-політичної діяльності, зокрема особливості луцького періоду життя, про який подані короткі відомості в одному з інтерв'ю [20, с. 257–278] І. Салія з колишніми представниками київської міської влади [21, с. 457–458], що вичерпуються згадками про народження О. Мосіюка 20 квітня 1955 р. в Луцьку, закінчення Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, початок трудової діяльності в 1978 р. як вчителя фізики в одній із волинських шкіл та працю інженером у тому ж інституті [20, с. 257]. Назване свідчить про необхідність поглиблення дослідження періоду життя О. Мосіюка від народження до закінчення проживання в м. Луцьку.

Мета статті. Метою статті є висвітлення луцького періоду життя О. Мосіюка, в межах реалізації означеної мети необхідно з'ясувати тривалість та хронологічні межі періоду, з'ясувати основні етапи та охарактеризувати їхні особливості. Джерелом для реконструкції означеного періоду життя О. Мосіюка слугують його видані і презентовані 2018 р. спогади із назвою «День прапора» [22]. Попри основну спрямованість спогадів на висвітлення діяльності Київміськради I (XXI) скликання «читачам пропонується розповідь-дослідження з елементами публіцистики та оцінок через призму майже трьох десятиліть української історії про події, які відбувались у Києві за участі депутатів першої в історії міста демократично обраної Київради» [23, с. 11], вони містять відомості і про попередні часи [23, с. 18–54], про що пише сам О. Мосіюк: «Глава перша «Моя історія» – це короткий опис життєвого шляху, обставин життя, подій та людей, які в тій чи іншій мірі впливали на формування моєї особистості та світобачення» [23, с. 14], що можуть відображати і досліджуваний період життя.

Виклад основного матеріалу. Вказівка на тривалість досліджуваного періоду міститься в одному із фрагментів спогадів О. Мосіюка: «<...> мені виповнилося 25 років, і я став аспірантом Інституту фізики АН України» [23, с. 28], тобто означений період нараховує 25 років. Верхньою ж хронологічною межею означеного періоду слугує 1980 рік, числове значення якого є сумою дати народження [20, с. 257] та згаданого віку вступу до аспірантури, тобто луцький період життя О. Мосіюка охоплює 1955–1980 рр., що становить близько 38% загальних років його життя, а на початку його депутатської діяльності у квітні 1990 р. – близько 71,5%, тобто на час активної громадсько-політичної діяльності він охоплював основну і нині значну частину його біографії.

Луцький період життя О. Мосіюка можна поділити на кілька етапів. Першим із них був дошкільний, тривалість якого не вказана, проте відповідно до тогочасних особливостей системи освіти Української РСР [24, с. 74, 293] він мав охоплювати 7 років і тривати з 1955 до 1962 р. Другим етапом був шкільний, що передував студентському і з урахуванням навчальних успіхів О. Мосіюка [23, с. 21–22] та можливості навчання у двох старших класах після закінчення 8-го [24, с. 74] мав нараховувати 10 років

і тривати з 1962 по 1972 рр. Третім етапом став студентський, що, за свідченням самого ж О. Мосіюка [23, с. 28], охопив 5 років і тривав з 1972 по 1977 рр. Четвертим етапом був трудовий, який можна поділити на вчительський та науково-технічний підетапи, що загалом тривав приблизно з 1978 по 1980 рр., а його підетапи – півроку перший [23, с. 30] і решту – другий [23, с. 30–31].

Щодо першого етапу, тобто раннього дитинства, докладної інформації практично немає, проте О. Мосіюк подає відомості про сім'ю, в якій він народився. Так, у його спогадах наявна згадка про етнічне походження та особливості родинної атмосфери, в якій властиво мешканцям Волинської області [25, с. 99–101] зберігалися особливості української обрядовості: «Моя сім'я з глибоким українським корінням. Тому у моєму випадку не йдеться про якісь особливі нотації патріотизму з боку батьків. У цьому просто не було потреби. Український дух наповнював будні нашої родини. Для нас було звично жити за національними традиціями і звичаями. Виглядало це настільки природно, що не спонукало до особливих роздумів над цим» [23, с. 23]. Окрім українського етнічного походження, особливістю батьків О. Мосіюка було коріння в різних українських регіонах, що могло бути наслідком переселення до м. Луцька мешканців інших областей [26, с. 117]. Зокрема, йдеться про матір О. Мосіюка: «Східнячка за походженням – народилась в Дніпропетровській області – вона мала щиру українську душу» [23, с. 27]. За соціальним становищем родина Мосіюків була родиною службовців, і також її можна зарахувати до прошарку української інтелігенції м. Луцька: «Мій батько, Микола Маркович Мосіюк, історик за освітою, працював в органах внутрішніх справ на керівній посаді, мав звання полковника міліції <...> Моя мама, Тамара Миронівна, як і всі мами на світі, прагнула передати <...> все найкраще, чим володіла сама. У спадок від неї мені дісталась схильність до точних наук. Понад півжиття мама пропрацювала вчителем математики, тривалий час – заступником директора середньої школи з навчальної частини» [23, с. 23–24, 27]. О. Мосіюк не був єдиною дитиною в родині, а також мав сестру Галину [23, с. 27].

Наступним етапом луцького періоду життя О. Мосіюка став шкільний, який мав соціокультурний, навчальний та спортивний аспекти.

Перший аспект чи не найбільш виразно проявлявся саме в родинному колі. Так, О. Мосіюк захоплювався читанням визначних творів української та зарубіжної художньої літератури, чому сприяла впорядкованість домашньої бібліотеки, характерна і для осель інших представників волинської інтелігенції 1960-х рр. [7, с. 67]: «Ретельно підібрана, з історичним ухилом книгозбірня приваблювала мене. Читати я любив. Особливо класиків. Під абажуром світильника з книгою в руках дуже часто засиджувався аж до пізньої ночі. Особливо захоплювався історичними романами «Святослав» і «Володимир» Семена Скляренка та «Кармалюк» Михайла Старицького. Залюбки читав і європейських класиків в прекрасних перекладах Миколи Лукаша. Особливе враження оригінальністю викладу сюжету справила книга «Декамерон» Джованні Боккаччо. А збірник новел Стефана Цвейга «Зоряні години людства» здійснив, по суті, перелом у моєму юнацькому світогляді. Оповіді про «зоряні часи» окремих історичних особистостей зміцнили мою віру у те, що в житті кожної людини може бути своя зоряна година» [23, с. 25]. Жагу до читання О. Мосіюком художньої літератури можна розглядати як вияв інтересу українських дітей та підлітків 1960–1970-х рр. до читання [24, с. 194]. Також у нього проявилось захоплення читанням літератури з історії України, зокрема в умовах необхідності йти на навчання: «Може вже годі? Тобі ж вранці на заняття. Ні, я дочитаю главу. Я не можу відірватися. Українська історія дуже захоплива. Така інтрига, такі неймовірні пристрасті! ...Любов, війна, мудрість і звитяга одночасно...» [23, с. 18].

Вказаний аспект не вичерпувався стосовно родинного кола лише власним читанням художньої літератури. Значну роль у становленні світогляду О. Мосіюка відіграло спілкування з батьком. У лояльних щодо тогочасного устрою формах воно виявлялося, зокрема, у сприйманні мови батька, зокрема фразеологізмів: «Батько, пам'ятаю, любив приказку: у який ґрунт дерево посадиш, таким воно і виросте. Звичайно, маючи тут на увазі людину. У душі я не зовсім погоджувався з ним» [23, с. 25]. Також батько говорив з О. Мосіюком на історичну тематику: «Батько любив порозмовляти зі мною на історичні теми, але переважно це стосувалось Київської Русі та періоду Козаччини» [23, с. 25].

Окрім лояльного щодо радянського ладу, спілкування між О. Мосіюком та його батьком у шкільні роки мало й прихований опозиційний бік, що було властиво мешканцям Української РСР доби «застою» [27, с. 77] і є прикладом суперечностей між офіційною картиною колективної пам'яті та альтернативними картинками індивідуальної пам'яті [28, с. 115]. Проявом прихованого боку була самоцензура з боку батька, який «<...> завжди уникав будь-яких паралелей із радянською дійсністю» [23, с. 25], що могло бути зумовлено загрозою переслідувань інакодумців, що з кін. 1960-х рр. охопили як Українську РСР загалом [8, с. 22; 29, с. 204–208], так і Волинську область зокрема [6; 7, с. 69–70; 8, с. 22]. О. Мосіюкові вкарбувалася в пам'ять оцінка його батьком книги П. Шелеста «Україно наша радянська», вилученої з відкритого обігу після відставки її автора [30, с. 400–401; 31, с. 334; 32, с. 225]:

«Запам'ятався досить-таки промовистий епізод: приніс він якось додому книжку Петра Юхимовича Шелеста, першого секретаря ЦК Компартії республіки, «Україно наша Радянська», видану у 1970 році. Як історика, його увагу відразу привернули розділи з літопису та самобутності українського народу. Тоді саме з батькових вуст я почув про трактування історії України комуністичним керівником. Позицію Шелеста мій батько повністю поділяв» [23, с. 24].

Проявом приховуваної опозиційності [27, с. 77] батька, що суперечила прийнятим в органах МВС СРСР настановам [31, с. 66, 127] і запам'яталася О. Мосіюку, було збереження примірника названої книги: «Однак свій примірник книги Шелеста батько не викинув. Він обгорнув її палітурку в цупкий сірий папір, з якого у гастрономах продавчині зазвичай крутили пакетики для різних сипучих товарів, та поставив у задній ряд стелажу домашньої бібліотеки» [23, с. 24]. Втім перелік приховуваної літератури охопив і інші переслідунані в 1960–1970-х рр. [29, с. 66–67] видання: «Там же у такий спосіб замасковані зберігалися твори, що офіційно тоді не видавалися і не поширювалися. Серед них, пригадую, і нариси з історії Михайла Грушевського, і повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка із забороненою у радянські часи поемою «Розрита могила», і «Историю запорожских казаков» Дмитра Яворницького <...> Ці книги були надруковані або за кордоном, або ще за часів до більшовицького перевороту в Росії. Батько ніколи не розповідав, як вони потрапили у домашню бібліотеку. Та я і не розпитував про це» [23, с. 24–25]. О. Мосіюк стикнувся також і з іншим проявом приховуваної опозиційності батька, а саме з переслідунаном [33, с. 22–23; 34, с. 90], але достатньо поширеним за доби «застою» [33, с. 23; 34, с. 89] слуханні іноземних радіопередач, т. зв. «голосів» [34, с. 67]: «Окрім розмов про радянську реальність, ще одне батьківське табу стосувалося мене. Часто увечері через прочинені двері спальні доносився до моїх вух характерний свист та шипіння радіоефіру. Це батько налаштував свій транзисторний приймач «Океан», прикриваючи його ковдрою аби не заважати спати сім'ї, на хвилі зарубіжних радіостанцій. Ці «ворожі голоси», як відомо, тоді спеціально забивалися в ефірі технічними глушниками. Мої ж спроби і собі долучитися до прослуховування іноземного радіо батько відразу зупиняв: іди краще книжку почитай!» [23, с. 26]. Як можна бачити, О. Мосіюк стикнувся з кількома формами властивих дисидентському середовищу комунікацій [34, с. 89].

З огляду на вказане вище цікавим питанням є роль його родинного середовища у формуванні подальших політичних переконань О. Мосіюка. Він сам сформулював назване питання у власних мемуарах: «Ніколи виникає думка: а коли, власне, почалось формування мого політичного світогляду? Коли почав займатися реальною політикою?» [23, с. 28]. Не відповівши на нього ствердно стосовно дитячих і шкільних років [23, с. 28], він все ж зазначив: «Але мої переконання, витоки мого українського патріотизму, звісно, виникли не на порожньому місці. Чимало «цеглин» у підмурівок моєї громадянської фортеці, як я вже згадував, було закладено в дитинстві. Тому я безмежно вдячний своїм батькам за їхню непоказну мудрість, за той дух, що зберігався у нашому рідному домі» [23, с. 28].

На формування світогляду О. Мосіюка у шкільні роки вплинула також історична спадщина м. Луцька, що була виявом впливу ландшафтів пам'яті та знакових місць [28, с. 171–175] історичного середовища м. Луцька [26, с. 120–121]: «Оповиті духом таємничих легенд і сивої історії, вікові мури Луцького замку Любарта – резиденції Великого князя Литовського і Великого князя Руського Вітовта – частина мого дитинства і ранньої юності» [23, с. 19].

Прикметним є пояснення обставин відвідування вказаного замку та власних вражень від нього: «Це сакральне місце я часто відвідував, і воно надихало на багато роздумів, допомагало відчутти глибину справжньої великої історії наших предків. Коли шкільні будні надто вже видавалися сірими і нудними, хоч на пару годин, я поринав у цей інший, цікавий і захопливий світ. Похмурі підземелля, зубчасті високі мури твердині із загадковими написами на латині, залишки старого кахелю – усе це сильно збуджувало уяву» [23, с. 20]. Також О. Мосіюк вподобав оглядовий майданчик у замку, звідки можна було бачити Луцьк і околиці зі створеними впродовж 1940–1960-х рр. контрастами між історичною частиною міста, новобудовами та передмістям [26, с. 118–120]: «Найулюбленішим місцем у замку став оглядовий майданчик на самому вершечку В'їзної вежі, куди я стрімко, без зупинки збирався гвинтовими сходами. Подих перехоплювало від краєвидів, що відкривалися на всі чотири сторони. Рукою було ніби подати до білих хмаринок, що летять угорі. А десь внизу – саме місто з його метушнею, з чітко окресленими кварталами будівель, із блискучими банями собору святої Трійці. На північ розкинулося безкрайне волинське полісся, що квітучим килимом сягало голубого плеса Св'язя. На захід і південь від Луцька, по той бік річки Стир, куди бачить око – жовті поля стиглої пшениці» [23, с. 20].

Панорама передмість Луцька справила велике враження на О. Мосіюка: «Десь далеко цей колір ніби зливався із синіми фарбами неба. Я довго вдивлявся у це гармонійне поєднання кольорів природи – синього та жовтого і бачив у далекому серпанку на лінії обрію дивні знаки, що віщували майбутнє...» [23, с. 20].

Окрім соціокультурного, важливим аспектом шкільних років О. Мосіюка був навчальний. Його найближчим до соціокультурного виявом стало навчання в музичній школі в умовах тогочасних освітніх віянь [24, с. 121, 174, 178] та наявності в м. Луцьку закладів музичної освіти [26, с. 119–120], яке, втім, не набуло рис захоплення: «Батькам і викладачам музики так і не вдалось переконати мене в необхідності музичної освіти. Однак школу я все ж закінчив, але достроково і формально. Музикантом не став. Проте користь музична освіта дала» [23, с. 23].

Основним виявом навчального аспекту стало навчання в середній школі № 1 м. Луцька, що стало визначальним в особистісному становленні О. Мосіюка: «Середня школа № 1 – моя перша альма-матер. Улюблені предмети та заняття, стиль мого шкільного життя визначали та формували особливості характеру, закладали фундамент світобачення» [23, с. 21]. Особливістю навчання майбутнього науковця і громадсько-політичного діяча у вказаній школі був високий рівень навчальних досягнень. Це стосувалося, зокрема, математики: «Напрочуд легко давались точні науки. Пам'ятаю, як багато клопотів я завдавав вчительці математики Неонілі Антонівні: заледве вона закінчувала пояснення умови задачі для класу, а я вже тягнув руку догори і показував аркуш з її розв'язанням. Часто вона не знала, як дати мені раду: наперед списком ставила завдання, однак і їх я швидко розв'язував і до кінця уроку відверто нудьгував. Так, це був певний виклик шкільній системі, в рамках якої мені було затісно і нецікаво» [23, с. 21]. Те ж стосувалося і фізики: «Такою ж була моя поведінка і на уроках фізики. Задачі домашнього завдання розв'язував часто в зошиті свого товариша, а не у власному. Але вчитель фізики Лілія Григорівна не переймалась моїми витівками, цінувала мої здібності і постійно делегувала захищати честь школи на міській олімпіаді з фізики. А там я посідав тільки призові місця» [23, с. 21]. Оскільки у наведеному вище фрагменті є згадка про шкільні олімпіади, не можна оминати увагою факт перемоги О. Мосіюка на них: «Справжнім успіхом стала перемога на обласній олімпіаді восьми-класників із фізики. За балами я значно перевершив результати інших учасників. Згодом став призером обласних олімпіад ще й з математики та хімії і був делегований від області для участі в трьох республіканських олімпіадах з усіх точних наук» [23, с. 21–22]. Навчальним успіхам О. Мосіюка сприяла і його самоорганізація: «Бажання вдосконалювати свої знання в галузі, насамперед, фізики усе більше охоплювало мене. Із завзяттям взявся за розв'язування складних креативних завдань, що пропонувалися, зокрема, авторитетним науково-популярним журналом «Квант». Робив це у дещо незвичний спосіб. Улюбленим заняттям було вивчити умову задачі, лягти на диван, вимкнути в кімнаті світло і в цілковитій тиші та темряві розв'язувати її. Заплющивши очі, уявляв собі процес руху, взаємодії фізичних об'єктів, здійснюючи усно математичні розрахунки. У такий спосіб я тренував здатність зосереджуватись, образне мислення і пам'ять. Тоді-то фізик у мені перемиг лірика: я остаточно вирішив зайнятися цією природничою наукою» [23, с. 22]. Разом із тим поглиблене вивчення фізики не спричинило розриву О. Мосіюка з означеними раніше гуманітарними зацікавленнями: «Однак захоплення літературою та історією нікуди не поділось. Воно допомогло, як з'ясувалось пізніше, сформувати мій духовний світ, мої світоглядні принципи» [23, с. 22].

Шкільні роки для О. Мосіюка позначилися і спортивними захопленнями: «Поряд із точними науками найбільшу пристрасть викликав спорт» [23, с. 22]. Як і багато однолітків [24, с. 186], він проводив частину власного дозвілля у спортивних іграх та секціях: «Стало звичкою по закінченню уроків по декілька годин грати у футбол на шкільному спортмайданчику. А ще займався самбо, карате, легкою атлетикою» [23, с. 22]. Також О. Мосіюк проявляв себе у змаганнях, зокрема з популярної на той час [24, с. 186] легкої атлетики: «У складі шкільної команди кілька разів брав участь у міській легкоатлетичній олімпіаді серед школярів на етапі довжиною в тисячу метрів. Це була важка дистанція, бо вимагала, окрім спортивної витривалості, ще й належної сили волі» [23, с. 22–23]. Останні викликали яскраві почуття в майбутнього науковця і політика: «Біль у горлі, відчуття руху на автопілоті, переключення в режим «вольового керування» і рішення, попри відсутність фізичних сил, обійти ще двох суперників на дистанції вдалось здійснити <...> в результаті я в групі лідерів забігу передаю естафетну паличку партнеру <...> Легкоатлетична команда СШ № 1 – серед кращих шкільних команд міста. Моя дистанція 1000 метрів – найдовша серед етапів забігу. Відчуття свого вкладу в командний успіх незабутнє. Це частина моєї історії і характеру» [23, с. 18].

Успіхи в навчанні і спорті були важливими для О. Мосіюка: «Перемоги на олімпіадах із точних наук, системні заняття спортом утверджували моє еґо, призвичаїли мене самостійно ставити перед собою завдання та добиватися їх розв'язання» [23, с. 21]. Обидва види діяльності він вважав важливими: «Дуже наполегливо, з повною самовіддачею міг працювати над улюбленою справою. Це стосувалось як фізики, так і спорту» [23, с. 22]. У свідомості на той час ще учня навчання і спорт були взаємопов'язані: «Я вбачав між ними багато спільного – обов'язковість досягнення конкретного результату» [23, с. 22].

Разом вони виробляли в О. Мосіюка силу волі: «Я завжди відчував драйв від застосування надзусиль, чого б це не стосувалось. Мені подобалось перемагати як конкурентів, так і серйозні труднощі. Усе рутинне ненавидів і намагався ігнорувати» [23, с. 23].

О. Мосіюк під частковим впливом книги Р. Юнга «Яскравіше за тисячу сонць» [23, с. 31] та із врахуванням суспільної популярності фізики [29, с. 429] продовжував її опанування на студентському етапі, випереджаючи навчальну програму: «Ще під час мого навчання в інституті теоретична фізика стала моїм улюбленим предметом. Але біда була у тому, що на той час у виші не знайшлося фахівця, який міг би викладати цей предмет на належному рівні. Це спричинило системний конфлікт з викладачкою. Їй не подобалося, що замість конспектів її лекцій я користувався книжками з курсу Ландау-Ліфшиця та Фейнманівськими лекціями – найавторитетнішими світовими виданнями в галузі теоретичної фізики» [23, с. 31–32]. Це відобразилося й на сприйнятті лекцій: «Іноді доводилося під час лекцій із теоретичної фізики затуляти ватою вуха, щоб ніщо не заважало займатись самоосвітою» [23, с. 32]. Втім вказана обставина не вплинула на його позитивне ставлення до науки та до викладача загальної фізики Г.Є. Давидюка, що залучив тоді ще студента до дослідження властивостей напівпровідникових кристалів [23, с. 30].

Навчальний нонконформізм О. Мосіюка впливав і на політичний, що був суголосний і тогочасним суспільним настроям у ЛДП [5, с. 48–49; 8, с. 21]: «За політичною атмосферою фізико-математичний факультет Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки, в якому я навчався впродовж п'яти років, не вирізнявся ідеологічною цнотливістю щодо радянського устрою та комуністичних міфів. Більше того, студентство відверто глузувало над офіційними ідеологічними догмами» [23, с. 28]. Останній виявлявся і в студентських жартах [27, с. 77]: «Добре запам'ятався епізод як молодь глузилась над викладачем історії КПРС <...> любителем хильнути горілочки. <...> В одній з кімнат ми влаштували йому частування: дістали пляшку горілки з нарочитою і промовистою етикеткою – «Московская», нарізали сала, цибулі, хліба, вареної ковбаси. Однак, висунули вимогу – наллємо горілочку тоді, коли він погодиться приєднатись до тосту: «За вільну соборну Україну!» [23, с. 28–29].

Політичний нонконформізм О. Мосіюка виявився і у відомому йому зі шкільних років та прикладу батька [23, с. 28] слуханні західних радіостанцій зі згадуваними в історіографії [29, с. 67; 33, с. 23; 34, с. 45, 53, 89, 115, 160, 165] назвами: «Проте ці «радіоуроки» усе-таки не минули даремно. Вже у студентську пору я чудово знав, яку закордонну станцію і на якому діапазоні хвиль слухати. Разом із друзями-однокурсниками <...> на модних тоді транзисторних радіоприймачах «ловили» «Німецьку хвилю», Бі-Бі-СІ, «Свободу», «Голос Америки» <...> Ці передачі транслювалися на коротких хвилях, зокрема й українською мовою, і доносили правду громадянам СРСР про радянську дійсність» [23, с. 27].

У студентські роки зберігалось і захоплення О. Мосіюка спортом, але вже важкою атлетикою і з відходом від змагань: «Бажання бути серед інтелектуально найсильніших доповнювалося прагненням бути сильним фізично. Захоплення важкою атлетикою цілком відповідало цій меті. Кілька важких тренувань на тиждень стали нормою. Результати зростали дуже швидко. За рахунок м'язів менш ніж за рік вага зросла із 75 до 82 кг. Поштовх – 140 кг, ривок – 115 кг, станова тяга – 220 кг. До справжніх рекордів було, звичайно, дуже далеко. Для цього необхідно було ставати професіоналом і вживати, як тоді робили всі важкоатлети, анаболіки та інші препарати. Це зовсім не входило в мої плани, бо суперечило бажанню займатись наукою. Тому спорт залишився на все життя як щось більше за хобі, але не частиною моєї кар'єри» [23, с. 32].

Трудовий же етап луцького періоду життя О. Мосіюка почався із вчителювання і закінчився працею в лабораторії ЛДП на запрошення Г.Є. Давидюка [23, с. 30]: «Попрацювавши з півроку вчителем фізики в Луцькій СШ № 9, я <...> погодився займатись наукою. Так розпочалась нова сторінка мого життя» [23, с. 30]. На новому місці роботи він познайомився з низкою відомих тоді і в перспективі фізиків: «Опановуючи навички фізика-експериментатора, я мав можливість спілкуватись з багатьма освіченими і мудрими людьми. Це і Микола Богданюк, в подальшому мій колега по аспірантурі, і Василь Доскач, завдяки якому я прийняв остаточне рішення здобути професію фізика. Саме він познайомив мене з моїм майбутнім керівником дисертаційної роботи, відомим фізиком-теоретиком в галузі напівпровідникової і газової плазми, професором Вадимом Владіміровим» [23, с. 31].

Праця вплинула на вироблення сфери наукових зацікавлень О. Мосіюка: «Завдання поставив перед собою досить амбітне – стати фізиком-теоретиком. Відчував у собі потяг до аналітичних досліджень та математики. Однак для здійснення мрії необхідно було проявити велику наполегливість. Інститутських знань явно бракувало» [23, с. 31]. Вказане прагнення згодом було конкретизоване і виявилось в цілеспрямованому окресленні вже київського періоду життя: «Тим часом на моєму життєвому горизонті вималювалась інша домінанта – стати аспірантом одного з провідних українських академічних

закладів – Інституту фізики Академії Наук УРСР. Усі свої зусилля і час сфокусував на досягненні чергової вершини. Щодня по 4–5 годин працював над вивченням курсу теоретичної фізики за програмою, яка далеко виходила за межі програми педагогічного інституту» [23, с. 32–33].

Висновки. Отже, можна зробити такі висновки. По-перше, луцький період життя О. Мосіюка, охоплюючи 1955–1980 рр., становив навесні 1990 р. більшу і продовжує становити значну частину його біографії. По-друге, означений період життя поділяється на дошкільний, шкільний, студентський та трудовий етапи, причому останній має вчительський та науково-технічний підетапи. По-третє, кожен етап має власну специфіку, проте етапи є пов'язаними між собою. По-четверте, О. Мосіюк народився в родині української інтелігенції м. Луцька, особливістю якої було дводітність, походження батьків із різних українських регіонів, а також їхня тісна пов'язаність із системою органів внутрішніх справ та освіти Української РСР. По-п'яте, дитячі роки О. Мосіюка минули в умовах шанування українських національних традицій та сприятливому для самоосвіти середовищі. По-шосте, важливими для становлення світогляду та характеру О. Мосіюка були шкільні роки, коли він був ознайомлений із виявами приховуваної опозиційності батька, зазнав сприятливого для формування світогляду впливу історичного центру м. Луцька та природи довкола нього, поєднував активну навчальну і спортивну діяльність та окреслив вектор власної наукової кар'єри як фізика. По-сьоме, в студентські роки О. Мосіюк утвердився у власному нонконформізмі, що проявлявся як у виявах пасивного спротиву тогочасному політичному ладу, так і у навчальній діяльності, зокрема у критичному ставленні до рівня викладання фізики в тогочасному Луцькому державному педагогічному інституті. По-восьме, роки трудової діяльності О. Мосіюка були менш насиченими, аніж шкільні та студентські, проте стали періодом підготовки до вступу до аспірантури Інституту фізики АН УРСР, який став завершенням луцького та початком київського періоду біографії громадсько-політичного діяча межі 1980–1990-х рр.

У контексті висновків статті слід вказати на те, що актуальним напрямом подальших досліджень може бути висвітлення пов'язаних із Волиню сторінок біографій інших українських політичних діячів, що є вихідцями з Волинської області, але стали відомими за її межами.

Література:

1. Про відзначення 30-ї річниці незалежності України : Указ Президента України від 21 жовтня 2020 р. № 459/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459/2020#Text>.
2. Мосіюк Олександр Миколайович. *Салій І. М. Обличчя столиці в долях її керівників*. Київ : Довіра, 2008. С. 257–278.
3. Гончарук Г.І. Народний Рух України : історія : 1989–1996 рр. Видання друге, доповнене. Одеса : Астропринт, 2014. 336 с.
4. Мужилко О. Влада міста Києва (1990–2011 роки). Київ : Бужани, 2011. 146 с.
5. Паска Б.В. Громадсько-політична і наукова діяльність Валентина Мороза : дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 281 с.
6. Лис С. Волинські інтелігенти в русі опору в 1960-х–1980-х роках (на матеріалах Волинського краєзнавчого музею). *Волинський музей : історія і сучасність : Науковий збірник*. Луцьк, 1999. Вип. II. С. 69–71.
7. Сорока Ю., Шкабко С. Діяльність дисидентів Волині в контексті функціонування опозиційного руху в УРСР (1960–1970-ті рр.). *Гілея : Науковий вісник*. 2013. Вип. 74. С. 67–69.
8. Тиский М.Г. Народний рух України : становлення Волинської регіональної організації. Луцьк : Твердиня, 2009. 212 с.
9. Малиновський В.Я. Становлення і діяльність Народного Руху в Рожищенському районі. Луцьк : Ініціал, 2016. 224 с.
10. Малиновський В.Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування на Волині (1990–2010 рр.). Луцьк : Ініціал, 2013. 350 с.
11. Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009 рр.). Луцьк, 2009. 384 с.
12. Бортнікова А.В. Місцеве самоврядування на Волині : суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : дис... д-ра політ. наук : 23.00.02. Луцьк, 2018. 495 с.
13. Мельник В.В. Розвиток політичного процесу в Україні (на прикладі Волинської області) : дис... канд. політ. наук : 23.00.02. Луцьк, 2017. 210 с.
14. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр. : основні тенденції суспільно-політичного розвитку. Київ : ІПіЕНД, 2002. 306 с.
15. З історії самоврядування та демократії в Києві (від княжої доби до нашого часу). Київ, 2000. 248 с.
16. Сорокін А. Документи фонду 1697 Державного архіву міста Києва як джерело з історії українсько-литовських зв'язків у 1990–1991 рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 56. С. 133–137.
17. Сорокін А. Дві наради серпня 1991 р. : невідома сторінка історії Київської міської Ради народних депутатів XXI скликання. *Шевченківська весна – 2017 : історія : матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2017. С. 136–138.
18. Сорокін А. Рішення президії Київміськради XXI скликання та додатки до них як джерело з історії герба м. Києва. *Шевченківська весна – 2019 : історія : матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2019. С. 45–47.

19. Сорокін А. Відображення в документах президії Київміськради XXI скликання у складі фонду 1697 Державного архіву м. Києва історії єврейської діаспори в Україні. *Дні науки – 2019 : історія : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2019. С. 44–47.
20. Мосіюк Олександр Миколайович. *Обличчя столиці в долях її керівників*. Київ : Видавництво «Довіра», 2008. С. 260–278.
21. Сорокін А. Діяльність Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання у працях І. Салія. *Другі киевознавчі читання : історія та етнокультурна. До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.* Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 29 березня 2017 р. Київ : «Фоліант», 2017. С. 456–461.
22. У Києві презентували книгу про підняття синьо-жовтого прапора в 1990 році. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/08/23/152823/>.
23. Мосіюк О.М. День прапора. Київ : «К. І. С.», 2018. 192 с.
24. Богатирчук К.О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х–перша половина 80-х р. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2017. 332 с.
25. Михальчук О. «Нова обрядовість» на Волині в 1960–80-х роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 26. С. 97–102.
26. Хлібовська Г. Луцьк радянський: соціокультурний простір. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. 2014. № 7. С. 116–122.
27. Малярчук О. Громадська активність в Українській РСР у другій половині XX ст. : форми протесту політичній системі. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія : історичні науки*. Луцьк, 2015. Вип. 7 (308). С. 73–78.
28. Киридон А. Гетеротопії пам'яті : Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
29. Русначенко А. Нариси новітньої історії України. Книга 4. Київ : Видавець Олег Філюк, 2017. 539 с.
30. Шаповал Ю. Петро Шелест : життя та політична доля. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2008. Вип. 40. С. 386–408.
31. Бажан О. Петро Шелест : вигнання з політичного Олімпу. *Історія України : маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 327–340.
32. Бажан О. Володимир Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2018. № 2 (50). С. 222–239.
33. Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991) : українська версія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2019. 43 с.
34. Мельникова О.С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр. : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.01. Дніпро, 2018. 398 с.

УДК 94: 37(091)(477) «1944/1953»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.05>

МОЛОДІЖНІ НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ВОЛИНІ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД 1944–1953 РР. У РАДЯНСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Старжець Володимир,
кандидат історичних наук,
учитель історії

Обарівський ліцей Городоцької сільської ради Рівненського району Рівненської області

У статті аналізуються методологічні засади радянської та української історіографії щодо діяльності націоналістичних молодіжних організацій на Волині у 1944–1953 роках. Метою статті є визначення особливостей участі місцевого юнацтва в антирадянській діяльності на основі здобутків радянської та української історіографії. Дослідження, що порівнюються, демонструють роль молодіжного руху та освіти в ідеологічному протистоянні радянської влади та українського націоналістичного підпілля.

Ключовим елементом радянської історичної науки було висвітлення переваг соціалістичного способу життя та його прославлення серед юнацтва через систему освіти. Про факти інтелектуального опору більшовицькій владі школярів та студентів на теренах Волині зовсім не згадувалось. Праці радянських істориків мали вигляд пропагандистських видань, були ідеологізованими та упередженими.

З проголошенням незалежності в дослідженнях, позбавлених державної цензури, детально аналізуються економічні, політичні, соціальні та культурні процеси, що мали місце в Україні у 1944–1953 роках. Затребуваними в суспільстві виявились регіональні дослідження, в яких за допомогою широкої джерельної бази висвітлювались різні аспекти соціально-політичного та духовного життя Волинського регіону.

Обґрунтовано, що проблема дослідження місця та ролі молоді в протидіючих планах українського підпілля та радянської влади на теренах західноукраїнського регіону оформилася ще за радянських часів, базуючись на партійно-класовому підході. За часів же української незалежності більш актуалізувалося всебічне та детальне вивчення різних аспектів визвольної боротьби, в тому числі більш ґрунтовне дослідження молодіжного руху опору в його регіональних особливостях, зокрема на Волині.

Ключові слова: *освіта, молодіжні організації, пропаганда, радянська влада, ОУН, Волинь, післявоєнний період.*

Starzhets Volodymyr. Youth nationalist organizations in Volyn in the post war period 1944–1953 years in Soviet and Ukrainian historiography

The article analyzes the methodological principles of Soviet and Ukrainian historiography on the activities of nationalist youth organizations in Volyn in 1944–1953 years. The aim of the article is to determine the peculiarities of the participation of local youth in anti-Soviet activities on the basis of the achievements of Soviet and Ukrainian historiography. The compared studies demonstrate the role of the youth movement and education in the ideological confrontation between the Soviet government and the Ukrainian nationalist clandestine.

A key element of Soviet historical science was to highlight the benefits of the socialist way of life and its glorification among the youth through the education system. The facts of intellectual resistance to the Bolshevik government of schoolchildren and students in Volyn were not mentioned at all. The works of Soviet historians took the form of propaganda publications, were ideological and biased.

With the proclamation of independence, the studies deprived of state censorship analyze in detail the economic, political, social and cultural processes that took place in Ukraine in 1944–1953 years. Regional studies in which various aspects of the socio-political and spiritual life of Volyn were covered on a wide source base proved to be in demand in the society.

It is substantiated that the problem of studying the place and role of youth in the opposing plans of the Ukrainian clandestine and the Soviet authorities in the western Ukrainian region took shape in Soviet times, based on the party-class approach. During the times of Ukrainian independence, the issue of comprehensive and detailed study of various aspects of the liberation struggle became more relevant, including a more thorough study of the youth resistance movement in its regional features, in particular in Volyn.

Key words: *education, youth organizations, propaganda, Soviet power, the OUN, the Volyn, post war period.*

В умовах розбудови Української держави, будівництва демократичного суспільства, ускладненого війною на сході країни, актуальним залишається вивчення різних аспектів національно-визвольної боротьби українців у минулому. Значний науковий та суспільний інтерес викликають дослідження участі широких верств населення в русі опору сталінському тоталітарному режиму в 1944–1953 рр.

Особливо важливим у цьому плані є вивчення настроїв молоді, їхнього ставлення до комуністичної ідеології та проявів опору системі в навчальних закладах різних регіонів України, зокрема на Волині.

На сучасному етапі вітчизняна історична наука має змогу досліджувати раніше заборонені сторінки економічного, політичного та соціально-культурного життя нашого народу. Завдяки правовій базі щодо засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Україні та процесам декомунізації науковці отримали доступ до раніше засекречених документів. Разом із тим новітній дослідник має змогу застосовувати різні методики і наукові підходи та напрацювання зарубіжних вчених.

Історіографію діяльності підпільних молодіжних організацій на Волині для кращого її опрацювання та систематизації результатів варто поділяти на дві класичні групи: радянську та українську (вітчизняну).

До першої групи належать праці, написані представниками радянської історичної школи, об'єктом зацікавлення яких була державна політика у сфері освіти, науки та культури. Насамперед нас цікавлять дослідження, що стосувалися західноукраїнського регіону. Для цих праць характерною ознакою є яскраво виражена антинаціоналістична позиція авторів, які подавали діяльність ОУН та УПА як витвір іноземних держав та їхніх спецслужб, дискредитуючи мету і цілі цього руху. Представників українського підпілля та всіх, хто допомагав повстанцям чи був запідозрений у такій допомозі, в тому числі й молодь, іменували не інакше як «зрадники» та «бандити».

Варто зауважити, що історики та публіцисти тієї доби не наголошували на участі студентської та учнівської молоді в молодіжних організаціях, навпаки, такі факти всіляко замовчувались. Адже це йшло в розріз з офіційною риторикою влади про те, що молодь повністю підтримує комуністичну ідеологію.

Серед узагальнюючих праць із проблематики освітніх перетворень західноукраїнського регіону варто виділити восьмитомну «Історію Української РСР». У восьмому томі «Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–1970-ті рр.)» [1] частину розділу присвячено культурному будівництву в регіоні у перші повоєнні роки, де зазначалося, що протистояння з ОУН заважало повноцінному відновленню навчальних закладів.

Повністю ідеологізованою виглядає колективна робота «Розквіт народної освіти в західних областях України» [2]. Видання з'явилося до сорокаріччя приєднання західноукраїнських земель до УРСР. Дослідники писали лише про досягнення та переваги радянської системи освіти, особливо акцентуючи на запровадженні загальної освіти серед молоді. У праці «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» [3] за редакцією Ю. Сливки питанню українського національного руху та боротьби з ним влади відведено кілька розділів. Автори зазначали про інтенсивну діяльність загонів УПА на території Волинської та Рівненської областей та підтримку їх населенням, яку, втім, пояснювали залякуванням та силовими діями зі сторони повстанців.

Колективні видання підкріплювались індивідуальними дослідженнями. Зокрема, в монографії історика М. Грищенка «Народна освіта в західних областях Української РСР» [4] підкреслювалось, що позитивні зрушення у Волинському регіоні, як в інших областях Західної України, стали можливими лише завдяки радянській владі: «Радянська влада врятувала трудящих західних областей від голоду, безробіття, вимирання, темряви і нещастя й забезпечила в небачено короткий строк піднесення всіх галузей народного господарства, освіти й культури» [4, с. 63]. Дослідник окремо зупинився на протистоянні більшовиків та ОУН в освітній сфері на теренах Західної України.

Державну політику у сфері освіти висвітлив О. Зубань у книзі «Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти (1945–1952 рр.)» [5]. Назва праці говорить сама за себе – всі процеси, які відбувались в УРСР, ініціювались компартією та були їй підконтрольні. Головна увага автора акцентована саме на боротьбі партії за вплив на освітній процес та його учасників. Цим самим визнавалось, що питання встановлення ідеологічного контролю над молоддю займало одне з центральних місць у політиці більшовиків. Особливістю цієї праці є те, що О. Зубань здійснив спробу аналізу та узагальнення історичних досліджень своїх попередників.

Цілком у дусі епохи була видана книга К. Дмитрука під гучною назвою «Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис» [6], написана в тому ж ідеологічно правильному руслі, що й інші дослідження радянського періоду. У праці наголошується на антинародній діяльності ОУН під керівництвом закордонних спецслужб. Побіжно згадано про участь молоді в підпільних націоналістичних організаціях, причинами цього називались юний вік, «задурманення» націоналізмом та відсталість в ідейному плані.

Таким чином, ключовим елементом радянської історичної науки було висвітлення переваг соціалістичного способу життя та його прославлення в молодіжному середовищі через систему освіти. Про

факти інтелектуального та організованого опору радянській владі школярів та студентів зовсім не згадувалось. Праці радянських істориків мали вигляд пропагандистських видань, були ідеологізованими та упередженими, майже не містили посилань на архівні джерела, які були їм не доступні.

Критичний аналіз процесів повоєнної радянзації, в тому числі запровадження радянської ідеологічної та освітньої системи на західноукраїнських землях, став предметом досліджень українських істориків лише з 90-х років ХХ століття. Саме в цей час були зроблені помітні кроки в розширенні джерельної бази вивчення післявоєнної історії України, зокрема питань освіти та молодіжного середовища як соціальної категорії. З'явилися роботи, які з'ясували суть тоталітаризму як соціально-політичного феномена, його вплив на всі сфери життя. З проголошенням незалежності в дослідженнях, позбавлених державної цензури, детально аналізуються економічні, політичні, соціальні та культурні процеси, що мали місце в Україні у 1944–1953 роках. Частина сучасних українських дослідників національно-визвольної боротьби не оминула увагою питання молодіжного руху.

Затребуваними в суспільстві виявились регіональні дослідження, в яких за допомогою широкої джерельної бази висвітлювались різні аспекти соціально-політичного та духовного життя західноукраїнського регіону, в тому числі Волині. Тематика молодіжного руху опору у вітчизняній історіографії досліджувалася здебільшого в контексті аналізу повоєнної історії України, зокрема збройної та ідеологічної боротьби повстанців із радянським тоталітарним режимом. Ці питання порушували у своїх працях С. Сворака [7], В. Баран [8], О. Стасюк [9], І. Патриляк [10], Б. Ярош [11], Г. Стародубець [12], Р. Ковалюк [13] та інші.

Однак донині мало комплексних досліджень, в яких було би ґрунтовно проаналізовано боротьбу між радянськими і повстанськими структурами за освітній простір на західноукраїнських землях та охарактеризовано опір учнівської та студентської молоді радянській владі, є суперечності в цифрах, оцінках. Зокрема, відсутні глибокі дослідження молодіжного руху в різних історико-географічних регіонах, таких як Волинь, Галичина, Закарпаття, які, безумовно, мали свою специфіку.

Серед праць, що безпосередньо стосуються юних учасників визвольної боротьби, варто виокремити дослідження В. Кульчицького «Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань» [14], яке присвячене вихованню української молоді у 1920–1950 рр., в якому автор вказував на її активну участь в ОУН. Чимало згадок про діяльність Юнацтва ОУН міститься в книзі В. Ковальчука про діяльність ОУН та УПА на Волині й Поліссі в 1941–1944 рр. [15]. Дослідник провів ґрунтовну евристику у фондах центральних і регіональних архівів України, виявивши чимало невідомих документів із зазначеної тематики, упорядкував перелік виявлених та використаних у дослідженні матеріалів, проаналізував їх за видами та походженням.

Одним із перших, хто комплексно дослідив розвиток шкільництва на теренах західних областей УРСР у повоєнний період, був С. Сворака, який у своїй праці «Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.)» [16] висвітлює ключові елементи державної політики в галузі народної освіти. Дослідник на архівних матеріалах продемонстрував розширення мережі освітніх установ, розкрив деякі елементи більшовицько-націоналістичного протистояння в молодіжному середовищі. Як негативне явище автор виокремив політику русифікації освіти, ідеологізацію навчально-виховного процесу, державний пресинг на інтелігенцію та молодь.

У монографії Г. Стародубець під назвою «Гене́за українського повстанського запілля» [17] проаналізовано розвиток підпілля у 1943–1946 роках. Науковець зосередила основну увагу не на збройній боротьбі, а на функціонуванні різних референтур підпілля ОУН, морально-психологічному кліматі в середовищі повстанців та окреслила ідеологічну сторону протистояння. Надзвичайно цінний матеріал щодо освітньої та молодіжної політики руху міститься в розділі, який стосується політико-пропагандистської роботи ОУН.

Фундаментальним дослідженням специфіки діяльності молодіжних підпільних структур є монографія О. Іщука «Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)» [18]. У праці на широкій джерельній базі, основу якої становили фонди ГДА СБУ детально розглядаються методи та основні форми діяльності молодіжних підпільних структур. На конкретних прикладах та статистичних даних висвітлено процес боротьби радянських спецорганів (НКДБ-МДБ) із таємними націоналістичними студентськими та учнівськими організаціями. Значна увага дослідника зосереджена на викритті та ліквідації більшовицькими каральними структурами на території Волині величезної кількості молодіжних націоналістичних організацій та груп. Зокрема, за свідченнями автора, в західних областях лише впродовж 1948 р. та першої половини 1949 р. МДБ УРСР було ліквідовано 561 молодіжну організацію та націоналістичну групу. За цей же час було заарештовано 6 405 учасників організацій віком до 25 років [18, с. 102]. Значну частину арештованих становила молодь із Рівненської, Волинської, Львівської та Тернопільської областей.

Варто зазначити, що з кожним роком збільшується кількість вузькоспеціалізованих наукових досліджень про діяльність українського визвольного руху та участь у ньому молоді в різних регіонах України, підготовкою яких займаються місцеві історики та краєзнавці. Для кращого розуміння специфіки таких досліджень варто детально розглянути наукові доробки І. Сушик та Р. Давидюк, які безпосередньо стосуються Волинського регіону.

Об'єктом наукових зацікавлень І. Сушик є становище інтелігенції, учнівської і студентської молоді, загальний розвиток радянської освітньої системи на Волині в повоєнний період. Серед численних публікацій із заявленої проблематики варто виокремити наукову статтю під назвою «Становлення системи освіти на Волині у 40–50-ті роки ХХ ст.» [19], де автор у ретроспективі показала функціонування освітньої системи від кінця 1930-х до середини 1950-х рр. Окремо дослідниця зупинилася на ідеологічному тиску влади щодо шкільних вчителів, які мали стати опорою більшовиків на місцях та виховувати підростаюче покоління в дусі беззавітної любові до партії та уряду.

У дослідженні Р. Давидюк «Рівненська українська націоналістична молодіжна організація у післявоєнний період» [20], що було опубліковане в першому томі серії «Реабілітовані історією. Рівненська область», на основі кримінально-слідчих справ з архіву СБУ м. Рівного показано основні елементи антирадянської діяльності місцевих школярів. Зокрема, основними формами роботи місцевих молодіжних підпільних груп були збирання медикаментів, зброї, проведення агітації, поширення листівок, випуск журналів [20, с. 473]. Відомо, що юні підпільники підтримували зв'язки з націоналістичними молодіжними організаціями Рівненського, Гощанського та інших районів Рівненської області. Водночас «Юнаки» підтримували контакти з УПА, завдяки їхнім старанням упівцям передавались медикаменти та зброя.

Таким чином, від часу проголошення Україною незалежності і донині вітчизняні історики здійснили серйозний поступ у дослідженні національно-визвольної боротьби українців у повоєнний період. Професійний інтерес у науковців викликають різні аспекти такої боротьби: від збройної до ідеологічно-пропагандистської. Дедалі більше з'являється наукових розвідок про місце і роль молоді в протистоянні ОУН та радянської влади. При цьому досить серйозне оформлення здобув регіональний фактор та широке залучення дослідниками маловідомих документів та фактів.

До 1991 р. найбільші здобутки у вивченні діяльності ОУН були досягнуті вченими української діаспори. Їхні праці були написані перш за все з метою увіковічення боротьби ОУН та УПА за українську державність. Важлива інформація про визвольний рух міститься у книзі М. Лебеда «УПА (Українська Повстанська Армія). Її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу» [21]. Автор з 1941 по 1943 р. був урядуючим провідником ОУН в Україні, а згодом – керівником Закордонного Представництва УГВР. Він добре знав про форми та методи діяльності ОУН, у тому числі і серед молоді, і тому у своїй праці виклав не лише власні спостереження, але й використав чимало оригінальних документів підпілля.

Згадки про участь молоді в ОУН також містяться у книзі П. Мірчука [22]. Хоча основну увагу в них дослідник присвятив висвітленню діяльності УПА, він зумів відшукати, дослідити та опублікувати чимало документів ОУН, зокрема звітів, в яких є дані про діяльність збройного підпілля у 1942–1952 рр. До відкриття українських архівів у 1990-х рр. ця книга містила чи не найбільше фактичного матеріалу про визвольний рух. Чимало інформації про діяльність ОУН і УПА зібрано в праці Л. Шанковського [23], де йдеться і про участь молоді в підпіллі. Автор одним із перших зумів систематизувати інформацію про організаційну побудову роботи підпілля.

Проблемою праць, виданих українською діаспорою, є їх порівняно невелика джерельна база, оскільки основна маса документів про визвольний рух залишилася в радянських архівах. Також помітне суб'єктивне бажання окремих авторів подати діяльність ОУН лише в позитивному світлі, практично не помічаючи її недоліків.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зазначити, що проблема дослідження місця та ролі молоді в протиборчих планах українського підпілля та радянської влади на теренах західноукраїнського регіону оформилася ще за радянських часів, базуючись на партійно-класовому підході. За часів же української незалежності більше актуалізувалося всебічне та детальне вивчення різних аспектів визвольної боротьби, в тому числі більш ґрунтовне дослідження молодіжного руху опору в його регіональних особливостях, зокрема на Волині. Адже саме залучення молоді до лав націоналістичного підпілля було одним із ключових завдань визвольного руху.

Таким чином, тематика ідеологічного протистояння між українським визвольним рухом та радянською владою доволі апробована в сучасній історичній науці, але разом із тим спостерігається дефіцит праць регіонального характеру, в яких би за допомогою широкої джерельної бази висвітлювалася б участь молоді в різних видах спротиву радянській тоталітарній системі.

Література:

1. Історія Української РСР: Т. 8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і роки). Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-ті роки) / гол. ред. Ю. Кондуфор, Київ : Наукова думка, 1979. 390 с.
2. Розквіт народної освіти в західних областях України / ред. Б. Тимохіна. Київ : Радянська школа, 1979. 192 с.
3. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / гол. ред. Ю. Сливка. Київ : Наукова думка, 1989. 488 с.
4. Грищенко М. Народна освіта в західних областях Української РСР. Київ : Радянська школа, 1960. 158 с.
5. Зубань О. Боротьба комуністичної партії України за розвиток народної освіти та підготовку кадрів для народного господарства (1945–1952). Львів : Видавництво Львівського університету, 1967. 232 с.
6. Дмитрук К. Безбатченки: Документально-публіцистичний нарис. Київ : «Дніпро», 1980. 318 с.
7. Сворац С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
8. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
9. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2006. 384 с.
10. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. Львів : Часопис, 2012. 592 с.
11. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Історико-політологічний аспект). Луцьк : Надстир'я, 1995. 171 с.
12. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 462 с.
13. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях ХІХ–ХХ ст. Львів : Інститут українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 420 с.
14. Кульчицький В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань: (на матеріалах західного регіону України, 20–50 рр. ХХ ст.). Тернопіль : [б. в.], 2001. 124 с.
15. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та запілля УПА на Волині й південному Поліссі в 1941–1944 рр. Львів-Торонто : Літопис УПА, 2006. 512 с.
16. Сворац С. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ : Правда Ярославичів, 1998. 239 с.
17. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 462 с.
18. Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів-Торонто : Літопис УПА, 2011. 944 с.
19. Сушик І. Становлення системи освіти на Волині у 40–50-ті роки ХХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Випуск 17. С. 92–96.
20. Давидюк Р. Рівненська українська націоналістична молодіжна організація у післявоєнний період. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 1.* / упоряд. А. Жив'юк, Р. Давидюк та ін. Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 468–484.
21. Лебедь М. УПА (Українська Повстанська Армія). Її генеза, ріст, дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України. Дрогобич : Відродження, 1993. 208 с.
22. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. Львів : «Просвіта», 1991. 448 с.
23. Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. *Історія українського війська (1917–1995)* / упор. Я. Дашкевич, Львів : Світ, 1996. С. 482–695.

УДК 94(477.82)"14/16":394](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.06>

ВОЛИНСЬКЕ ПОВСЯКДЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Тарасюк Марина,

магістерка історії,

аспірантка кафедри історії
факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Історія повсякденності є нині популярним напрямом наукових розвідок в українській історіографії. З'ясовано, що предметом історії повсякдення є все, що оточує людину щодня: гігієна, одяг, житло, харчування, дозвілля, виробнича практика та будь-які взаємодії з іншими членами суспільства. Студії охоплюють два рівні дослідження: матеріальне життя та нематеріальне (соціальне). Основне завдання напрямку – це розгляд пересічних людей, які могли не впливати на глобальну історію, але, без сумніву, відчували на собі її тиск. Зокрема, напрям використовується під час вивчення середньовічного суспільства. У зв'язку з цим у статті зроблено спробу з'ясувати ступінь дослідження (у цьому разі волинського) повсякдення литовської доби та окреслити основні компоненти буденності, які висвітлені в новітній історіографії. Таке узагальнення дасть змогу визначити сфери щоденного, які вдається реконструювати, та такі, що залишаються науковою перспективою.

З'ясовано, що з моменту становлення людинознавчої історії сучасна українська історіографія збагатилася дослідженнями таких компонентів повсякденного життя, як гардероб, житло, виробнича практика волинян (матеріальний вимір) та з історії взаємостосунків у громадському та приватному життєвих контактів між мирянами та церквою (нематеріальний вимір або, інакше кажучи, соціальний). Встановлено, що історія волинського повсякдення литовської доби та окремі його складники аналізуються, зокрема, в розвідках краєзнавчих археологів та соціальних істориків. Через незначну представленість у науковій літературі потребують більшої уваги вчених дозвілля волинян, їхня система харчування, житлові умови. Після аналізу усіх компонентів буденності надалі вдасться сформувати цілісне уявлення науковців про цей відрізок часу, а це, зі свого боку, сприятиме розумінню середньовічного світу ізсередини.

Ключові слова: волинське повсякдення, історія повсякденності, литовська доба, українська історіографія, нова соціальна історія, Волинь, Україна.

Tarasiuk Maryna. Volhynian everyday life of the Lithuanian era in modern Ukrainian historiography

The history of everyday life is now a popular area of scientific research in modern Ukrainian historiography. It has been found that the subject of everyday history is everything that surrounds a person on a daily basis: hygiene, clothing, housing, food, leisure, industrial practice, and any interaction with other members of society. The studies cover two levels of research: material life and intangible (social). The main task of the direction is to consider ordinary people who may not have influenced global history, but, no doubt, felt its pressure. In particular, the direction is used in the study of medieval society. In this regard, the article attempts to clarify the degree of research, in this case, the Volhynian everyday life of the Lithuanian era, and to outline the main components of everyday life, which are reflected in the latest historiography. Such a generalization will allow us to identify areas of everyday life that can be reconstructed and those that remain a scientific perspective.

It has been found that since the formation of anthropological history, modern Ukrainian historiography was enriched by studies of such components of everyday life as: wardrobe, housing, industrial practice of Volhynia (material dimension), and the history of public and private relations, contacts between laity and church (intangible dimension or, in other words, social). It has been established that the history of Volhynian everyday life of the Lithuanian era and its individual components are analyzed, in particular, in the investigations of local archaeologists and social historians. Due to the small representation in the scientific literature, it requires more attention by scientists: the leisure of the people of Volhynia, their food system, living conditions. After analyzing all the components of everyday life, in the future it will be possible to form a holistic view about this period of time, and this, in turn, will contribute to the understanding of the medieval world from the inside.

Key words: Volhynian everyday life, history of everyday life, Lithuanian era, Ukrainian historiography, new social history, Volhynia, Ukraine.

Вивчення повсякденних практик різних прошарків суспільства в конкретний період (доби середньовіччя в тому числі) стало популярним та потрібним напрямом досліджень у сучасній українській

історіографії. Завдяки актуалізації тверджень «історія стосується людини» [1, р. 104] та «історія повсякдення – це людинознавча історія» [2, с. 18] на перший план вийшла антропологічно налаштована нова соціальна історія [3, с. 66], яка розглядає пересічну людину як частину суспільства з усіма проявами її діяльності. Історія повсякденності стала невід’ємним різновидом такої історії.

До основних характеристик напряму належать нелінійність історії, міждисциплінарність, ідеал цілісності [3, с. 282–283], багатоплановість [4, с. 22], перехід від макроаналізу до мікроаналізу, що дає змогу через повсякдення соціуму передати уявлення про навколишній світ загалом. Історія повсякденності охоплює два рівні дослідження: матеріальне життя пересічних людей та нематеріальне (соціальне) [5, с. 10]. Загалом це розгляд «маленьких життєвих світів», які могли не впливати на глобальну історію, але, без сумніву, відчували на собі її тиск [6, с. 9].

На думку краєзнавця Михайла Криворотченка, до складників побуту належать одяг, житло, харчування, гігієна, відпочинок, виробнича практика та стосунки між різними членами суспільства [7, с. 99], тобто все, що оточує людину щодня [5, с. 10]. Чималу роль в українській історіографії стала відігравати також історія ментальності, крізь призму якої дослідники реконструюють уявлення людей минулого про світ, вважаючи, що саме через свідомі та несвідомі орієнтири формується поведінка досліджуваного [8, с. 9]. Тому завдяки комплексному розгляду світоглядного і матеріального виміру буття вдається зрозуміти мотиви до дій, причинність поведінки, обставини, в котрих здійснюється діяльність певного представника епохи, а то й цілого колективу. Як зауважує Ірина Ворончук, це намагання історика зрозуміти досліджуване «із середини» [6, с. 10].

На думку Петра Троневица, Волинь у XIV–XVI ст. була центром суспільного життя українських земель [9, с. 6], принаймні, у складі Великого князівства Литовського. У 1429 р. у місті Луцьк організовано з’їзд монархів, що підкреслив швидше геополітичне значення регіону [10, с. 43], аніж політичну вагомість заходу згідно з його наслідками [10, с. 45]. З XV ст. тут самочинно та завдяки політиці князів виникають нові міста різного статусу [11, с. 167], інтенсифікується торгівля [11, с. 198], зберігається статус «культурної автономії» [6, с. 14]. Для повного розуміння причин цих явищ та перебігу історичних подій обов’язковим є вивчення не лише економічної чи політичної історії, що добре представлені в працях сучасників, а й, як здавалося раніше, «мовчазних і незначущих свідків» цих епізодів, дії котрих масово відбиті в повсякденному [12, с. 46]. Вивчення останнього допоможе досліднику оминати поверхневі судження про історичні явища та події, а завдяки використанню реальних прикладів висновки будуть чіткими та краще описуватимуть тогочасну реальність [13, р. 367].

Завдяки проголошенню незалежності України та гуманізації науки відбулося становлення людиноцентричної історії. Нині уже накопичився пласт інформації про минуле пересічних людей, зокрема і про мешканців Волині, який треба згрупувати та проаналізувати, щоб надалі визначити ті сфери повсякденного життя, які вдається реконструювати, та такі, що все ще потребують детального розгляду істориків.

За нашими спостереженнями, оглядів історичних праць з історії повсякденного життя на Волині у визначену добу не було опубліковано. Припускаємо, що це пов’язано із зосередженістю науковців на практичних розвідках із цієї тематики та накопиченням матеріалу, котрий лише нині є можливість проаналізувати.

Мета статті – з’ясувати ступінь дослідження волинського повсякдення за литовської доби та визначити основні компоненти буденності, які описані в сучасній українській історіографії.

У працях із краєзнавчої археології простежується чи не найбільше зацікавлення Волинським краєм. Як зазначають Михайло Кучинко та Олексій Златогорський, якраз за допомогою цієї науки потрібно шукати початки менталітету та традицій народу [14, с. 3]. Завдяки археологічним знахідкам часом вдається розширити уявлення науковців про матеріальний вимір буденності литовської доби та віднайти ті елементи, які не вшанувалися згадкою в писемних джерелах. Щільність забудови міста, його топографія, розташування ринків, вигляд і облаштування житлового приміщення, двору, господарча зайнятість населення – найбільш представлені складники матеріальної сфери повсякдення в дослідженнях археологів. Зокрема, вигляд міст і сіл, житло-господарські та громадські споруди, різноманіття реманенту розглянуто в роботах Михайла Кучинка, Олексія Златогорського [14; 15]; в напрацюваннях Святослава Терського всесторонньо висвітлено історію міста Луцька – його топографію, духовну та матеріальну культуру [16]; аналіз поховань, огляд господарчих, ремісничих, житлових приміщень тощо здійснено Василем Чекурковим [17]; стаття Сергія Панишка [18] та роботи Аліни Пословської [19] присвячені побуту волинян та їхній харчовій культурі. Деякі знахідки кухонного приладдя описані в статті археологів Олексія Златогорського та Тараса Верби [20]. Певні аспекти містяться в працях Віктора Баюка, Михайла Вашети, Юрія Долженка, Богдана Прищепи й так далі. Багато уваги дослідженню культурних шарів XVI–XVIII ст. на вказаній території приділяє наукова археологічна установа «Старожитності

Волині». Вважаємо, що на Волині нині сформувався осередок археологів, які зацікавлені в ретельному вивченні матеріальних залишків литовсько-руської доби. Систематичне проведення краєзнавчих археологічних експедицій на Волині задля вивчення минувшини розпочалося задовго до проголошення незалежності України, чим, ймовірно, і зумовлена наявність нині таких студій та великої кількості напрацювань із визначеної проблематики.

Зауважимо, що прямої мети різнобічно реконструювати повсякденне життя волинян у своїх працях археологи зазвичай не ставили, проте аналіз вищезазначених відомостей дає змогу визначити заселеність території, з'ясувати рівень зайнятості в ремеслах та промислах, локальні традиції будівництва, можливість мешканців міст та способи вираження цього, поширені виробничі техніки та застосований реманент. Одним словом, житло, одяг, виробнича практика та демографія. Локалізація залишків сакральних споруд допомагає сформулювати припущення про релігійну належність населення або його етнічне різноманіття. Культурний шар XV–XVI ст. у сільських місцевостях малодосліджений та потребує більшої уваги, а розкопки міських територій є більш повними [14, с. 198].

Зацікавленість історією повсякденності добре прослідковується в підручниках для вищих навчальних закладів. Навчальні матеріали є не лише результатом історіографічних розвідок, а й містять відомості про сам цей процес пошуків [3, с. 62], тому доречно включити їх у розгляд нашого питання. Так, у підручнику «Пам'ятки археології Луцького району Волині» розглянуто матеріальну та духовну культуру середньовічного суспільства [14]. Такі ж розділи є в посібнику «Історія культури Волині давнього та середньовічного часу» [21]. Отже, щоб сформувати в читачів цілісну картину про минуле за визначений відрізок часу, до розгляду обов'язково також включаються окремі компоненти повсякденності. Це, зокрема, підтверджує наше твердження, що історія повсякдення нині є популярним та невід'ємним напрямом української історіографії.

Не менш значущі для дослідження повсякденності писемні джерела. Саме вони є ключем до розуміння тогочасної епохи, механізмом, що дає змогу історичу помітити те, що потрапило «в об'єктив», а іноді й те, що залишилося поза ним, можливістю науковця проникнути в мовленнєвий світ досліджуваного та досягнути логіку його мислення [22, с. 7]. З огляду на це, актуальними залишаються пошук та публікація джерельної бази. Так, у 2013 р. опубліковано актову книгу «Луцька замкова книга 1560–1561 рр.», судові та нотаріальні справи котрої містять інформацію як про матеріальний вимір буденності, так і про соціальні взаємодії різних прошарків волинян (переважно про конфліктні ситуації). А у 2014 р. світ побачив збірник документів «Українське повсякдення ранньомодерної доби» про Волинь XVI ст. [23], де двадцять записів охоплюють період з 1560 до 1569 рр., тобто до підписання Люблінської унії. Документи містять відомості про медицину того часу, погляди на чаклунство та інші аспекти буденності. І, хоча значна кількість джерел залишається неопублікованою, історики дедалі частіше повертаються до першоджерел та черпають із них деталі, які раніше здавалися невагомими.

Вибір нових предметів дослідження та перегляд джерел посприяли написанню робіт про вбрання волинських еліт, міщан, селян Галини Стельмашук [24], про шляхетський одяг – Юлії Чубик [25], а з середини XVI ст. і далі – у статті Ірини Ворончук про селян [26] та Владислава Безпалька про селян та міщан [27]. Насамперед це допомогло спростувати деякі стереотипи щодо убогості селян, а також визначити способи самовираження тогочасної людини. Вивчення гардеробу потребує, на нашу думку, більшої зацікавленості науковців, оскільки через нього викриваються мода того періоду, популярність тих чи інших товарів із чужини, локальні ткацькі традиції й уявлення волинян про формування гардеробу та призначення окремих його елементів. Так, Олена Русина, користуючись реєстром майна Костянтина Острозького, реконструювала повсякдення князівського роду [28] через такі його компоненти гардеробу, як одяг, прикраси та навіть деякі елементи хатнього начиння, що демонструвало заможність і статус родини та розширило наші знання про дозвілля – проведення маскарадів.

Між іншим, матеріальний вимір повсякдення значно рідше представлений через огляд житла і двору литовського періоду та його наповнення за використанням писемних джерел. Деякі спроби в цьому напрямі здійснено Мариною Тарасюк [29], адже помешкання, як і гардероб, є відбитком добробуту та статусу представника епохи, воно унаочнює співвідношення між працею та відпочинком у житті людини цього періоду і так далі.

На прикладі діяльності ремісників Оксана Штанько формує бачення про зайнятість населення, його участь у торговельних операціях, що є однією з умов розростання економічного потенціалу м. Луцька, про професійний рівень членів цеху та їхню внутрішню організацію [30]. Зазначимо, що авторка не обмежується аналізом виробничої практики і досліджує також взаємодію луцького соціуму та владних структур у різних ситуаціях [31]. Зупинімося на соціальних взаємостосунках нижче.

Завдяки перегляду наявних писемних джерел та формуванню нових питань до них вдається реконструювати практику соціальних взаємовідносин між різними прошарками суспільства. Зазвичай це стосується конфліктів, що представлені в судових актах. Наприклад, Наталія Старченко вдало інтерпретує місцеву суперечку у м. Володимирі та застерігає науковців від поверхневого бачення подій, які можуть мати прихований підтекст [32]. Науковиця Алла Бортнікова досліджує правові норми та реальні стосунки між інститутами влади та населенням Волині, що, звісно, на папері і на практиці були нерідко відмінними та мали локальну своєрідність [33]. Андрій Заяць розмірковує над роллю волинської шляхти, старостів та війтів у міському соціумі в контексті їхніх стосунків із містянами, аналізує конфліктні ситуації та доходить висновку про реальне правове становище «більшості» в середньовічній та ранньомодерній часи [34], висловлюючи якоюсь мірою власну прихильність до волинських міщан. Людина – істота соціальна, тому вивчення повсякденності без урахування громадського життя може тягти за собою спотворення реального вигляду політичних змін у цьому краї, а у гіршому випадку – віддалити історика від розуміння цих явищ. Тому подібні дослідження відіграють вагомую роль у визначенні «нормальності» повсякдення литовської доби.

Історія родини є нині одним із популярних напрямів для розвідок приватного життя. Цій проблематиці надає особливу увагу Ірина Ворончук, реконструюючи типологію та структури шляхетських, селянських (включно з характеристикою господарства) та міщанських родин [6; 35]. Монографія авторки є ґрунтовною та охоплює, окрім того, вплив природних катаклізмів та воєнних конфліктів на волинські родини, хоч хронологічно праця стосується значною мірою уже другої половини XVI – середини XVII ст. Історикиня Н. Білоус розкриває в дослідженні проблему насилля над жінкою тощо [36].

Кілька слів додамо про дозвілля волинського населення. Дослідження цієї сфери можливе лише за умови прискіпливого пошуку незначних деталей в офіційній документації. Так, значенням музичної культури у світському повсякденні разом із Владиславом Безпалько зацікавився Іван Кузьмінський. Автори здійснили аналіз носіїв «музичних прізвиськ», перелічили тогочасних музикантів згідно з поборами з них, описали інструменти та зауважили навіть про танці [37]. В окремій статті Івана Кузьмінського було також здійснено спробу реконструкції музики на з'їзді монархів 1429 р. із залученням іноземних матеріалів [38]. Вважаємо за потрібне вивчити те, де та як проводили свій вільний час воляни, оскільки ця тематика майже не трапляється в наукових роботах або згадується побіжно.

Певна своєрідність притаманна вивченню повсякдення монастирів через їх відмінність від норм світського життя. Наведемо один із прикладів таких досліджень. В опублікованих монографіях Сергія Горіна [39] за допомогою введення нових джерел у науковий обіг не лише визначено приблизну чисельність монастирів, їхню господарчу специфіку, існування шпиталів, але й здійснено спробу з'ясувати популярність тих чи інших святих поміж людей, значення пожертв мирян, ролі опікування і так далі. Такі дослідження демонструють не лише внутрішню структуру і спосіб життя тогочасного духовного осередку, але й розкривають нам релігійний світогляд вірян, що так міцно пов'язаний із середньовічною ментальністю загалом.

Висновки. Предметом історії повсякденності є все, що оточує людину щодня. Студії охоплюють два рівні дослідження: матеріальне життя та нематеріальне (соціальне). Основне завдання напряму – це розгляд життя пересічних людей, які могли не впливати на глобальну історію, але, без сумніву, відчували на собі її тиск. Як зазначалося, вивчення волинського повсякдення литовської доби є обов'язковим для розуміння політичних та економічних процесів у цьому регіоні та уникнення спрощеного погляду на історичну реальність. Зокрема, цим зумовлена поява праць провідних істориків із цього напряму. Встановлено, що історія волинського повсякдення литовської доби та окремі його складники аналізуються, зокрема, в розвідках краєзнавчих археологів та соціальних істориків. З моменту становлення людинознавчої історії сучасна українська історіографія збагатилася дослідженнями таких компонентів повсякденного життя, як гардероб, житло, виробнича практика воляни (матеріальний вимір), історією взаємостосунків у громадському та приватному житті, контактів між мирянами та церквою (нематеріальний вимір). Через незначну представленість в історіографії потребують більшої уваги істориків дозвілля воляни, їхня система харчування, житлові умови. Проаналізувавши усі компоненти буденності, надалі вдасться сформулювати цілісне уявлення науковців про цей відрізок часу, а це своєю чергою сприятиме розумінню середньовічного світу ізсередини.

Література:

1. Brewer J. Microhistory and the histories of everyday life. *Cultural and Social History*. Munich, 2010. Vol. 7. Pp. 87–109. DOI 10.2752/147800410X477359
2. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. 2010. Т. 2. С. 17–39

3. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. Київ, 2013. 566 с.
4. Удод О. Історія повсякденності: питання історіографії. *«Історія повсякденності: теорія та практика»* : матеріали Всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький. 2010. С. 19–23
5. Ворончук І. Актові книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби. *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. I: Волинь XVI ст.* / Упоряд.: Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. Київ, 2014. С. 6–74
6. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
7. Криворотченко М. Місто і краєзнавство. *Краєзнавство*. 1928. № 4. С. 1–4.
8. Дінцельбахер П. Вступ. Історія європейської ментальності / Перекл. з нім. В. Кам'янець. Львів, 2004. С. 9–14.
9. Троневиц П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. Луцьк, 2003. 112 с.
10. Ніколаєва Н. Проведення європейського з'їзду монархів у Луцьку в січні 1429 року. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія*. 2012. № 109. С. 42–45.
11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. Вид. 3. 584 с.
12. Колястрок О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15, Ч. 1. С. 46–56
13. Steege P., Stuart A., Healy M., Swett E. The history of everyday life: A second Chapter. *The Journal of Modern History*, 2008. Vol. 80. PP. 358–378. DOI 10.1086/588855
14. Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. Луцьк, 2010. 280 с.
15. Кучинко М. Місто Володимир у русько-литовському періоді. *Володимир середньовічний. Історико-археологічні нариси*. Луцьк, 2006. С. 91–138; Кучинко М. Археологія Волині. Луцьк, 2005. 202 с.; Златогорський О., Лукомський Ю., Собуцький М. Дослідження підвалів житлових будівель-кам'яниць втраченої історичної забудови м. Луцька XVI–XVII ст. *Археологічні дослідження в Україні*. 2012 : щорічник. Луцьк. 2013. С. 137–140; Кучинко М., Златогорський О. Поселенський комплекс Луцька та його околиць XIV–XVII століть. *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*. 2010. Вип. VI. С. 223–232.
16. Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 252 с.
17. Чекурков В. Міста на території Луцького повіту Волинського воєводства другої половини XIV – першої половини XVII ст. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Київ, 2018. 379 с. URL: <https://cutt.ly/mx9CZQC>; Чекурков В. Археологічні дослідження поховальних пам'яток литовсько-польської доби м. Острога за матеріалами розкопок 2008 р. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2015. № 8. С. 130–135; Чекурков В. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 р. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині*. 2011. № 3. С. 114–121
18. Панишко С. Про зміни технології приготування їжі на Волині у XIV столітті. *Науковий вісник ВНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2009. № 22. С. 134–139.
19. Пословська А. Культура та побут пізньосередньовічної Волині (за даними археологічних джерел). *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 133. С. 10–13; Пословська А. Економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині в X–XVI ст. (за матеріалами археологічних джерел). Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Луцьк, 2018. 270 с. URL: <https://cutt.ly/fx3Liko>
20. Златогорський О., Верба Т. Дослідження у селі Рованці на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ, 2015. С. 28–29.
21. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу: навчальний посібник. Луцьк, 2013. 225 с.
22. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. В. Мойсієнко, В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
23. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упоряд.: Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. Київ, 2014. 776 с.
24. Стельмашук Г. Вбрання на Волині у XIV–XVIII століттях і побутування окремих його компонентів у селян до середини XX ст. *Народознавчі зошити*. 2017. Вип. 4 (136). С. 896–913; Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині. Етнографічно-мистецтвознавче дослідження. Луцьк, 2006. 280 с.
25. Чубик Ю. Чоловічий шляхетський одяг як невід'ємний елемент матеріального життя волинської шляхти XVI – XVII століть. *Україна у світовій історії*. 2014. № 4 (53). С. 83–97
26. Ворончук І. Спільні риси і шляхи розвитку одягу українських і польських селян у XVI – XVII столітті (методологічні та методичні засади і підходи). *Acta Polono-Ruthenica*, 1996. Т. 1. С. 401–407.
27. Безпалько В. Матеріали виготовлення верхнього одягу українських селян другої половини XVI ст. (за актовими джерелами Волині). *Ukraina Lithuanica*. 2017. Т. 4. С. 232–247; Безпалько В., Кузьмінський І. Музичне повсякдення Волині (середина XVI – початок XVII століть). *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*. 2019. № 1 (7). С. 5–32 й інші.
28. Русина О. Повсякдення Острозьких у світлі реєстру князівського майна. *Український історичний журнал*. 2019. Вип. 3. С. 172–183
29. Тарасюк М. Житло волинян кінця XIV – середини XVI ст. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2020. Вип. 60. С. 7–12; Тарасюк М. Повсякденне життя на Волині кінця XIV – середини XVI століття: їжа, одяг та розваги. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*, 2020. № 1 (144). С. 55–67; Тарасюк М. Виробнича діяльність волинян литовської доби: умови і повсякденна практика. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Вип. 2(54). С. 296–300.

30. Штанько О. Мещане луцькіє цеху кравецького и кушнерского: ремісники Луцька в середині XVI століття. *Літопис Волині*. 2013. Чис. 12. С. 25–30; *Її ж*. Торговельне місто Луцьк у XVI – першій половині XVII ст. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. Вип. 9–10. С. 16–22.
31. Штанько О. Луцьк: місто і соціум у другій половині XVI ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. № 21. С. 9–15; Штанько О. «Місце публічне, де спокій та порядність захованими є»: ратуша в рецепції луцьких і володимирських міщан XVI – першої половини XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії*. 2015. Вип. 54. С. 107–110.
32. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. № 3. С. 65–98; Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь другої пол. XVI ст. *Mediaevalia Ucrainica*, 1998 р. Т. 5. С. 68–81.
33. Бортнікова А. Міста Волині та уряди старост у контексті суспільно-політичної взаємодії (XV – 60-ті рр. XVI ст.). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 11. С. 117–123; Бортнікова А. Правові відносини населення міста Володимира з інститутами влади до 1569 р. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 16. С. 115–119.
34. Заяць А. Міста Волині у XVI – першій половині XVII ст.: джерела поповнення міського населення. *Український історичний журнал*. 2016. № 1. С. 50–59; Заяць А. Роль власників і старост у міському житті Волині XVI – першої половини XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2019. Вип. 14. С. 26–45.
35. Ворончук І. Dominująca władza mężczyzn nad kobietą ukraińskiej rodzinie XVI–XVII w. *Mężczyzna w rodzinie I społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej*. Т. 1. *Od średowiecza do początku XX wieku*. 2010. S. 77–87; Ворончук І. Приватне життя князів Острозьких: стан, проблеми і перспективи. *Острозька давнина. Науковий збірник*. 2013. Вип. 2. С. 56–62.
36. Білоус Н. Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2015. Вип. 11–12. С. 135–146; Білоус Н. «Вірність» і «зрада» у світо-сприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI – першій половині XVII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2006. Вип. 6. С. 141–160.
37. Безпалько В., Кузьмінський І. Музичне повсякдення Волині (середина XVI – початок XVII століть). *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2019. № 1(7). С. 5–32.
38. Кузьмінський І. Музика та музиканти на з'їзді монархів у Луцьку у 1429 році (реконструкція). *Українська музика*. 2018. Чис. 3 (29). С. 5–13
39. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV - перша половина XVII століть). Львів, 2007. 336 с.; Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст. : функціонування і місце у волинському соціумі. Київ, 2012. 560 с.

УДК 027.9:792(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.07>

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОСВІТЯНСЬКОГО РУХУ НА ВОЛИНІ ТА ВИНИКНЕННЯ ПЕРШИХ «ПРОСВІТ»

Тичина Іван,
аспірант

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Товариство «Просвіта» було засноване у Львові у 1868 році і швидко завоювало популярність серед мешканців Галичини. На Волинь просвітянський рух поширюється значно пізніше, у роки Великої війни. Відмінний від Галичини історичний розвиток Волині, входження останньої до складу Російської імперії не давали змоги поширитися просвітницьким ідеям у краї раніше. Лише в роки Першої світової війни, яка принесла із собою руйнацію не лише кордонів, а й імперій, стали можливими утворення на теренах Волині перших «Просвіт» та поширення їх діяльності в усьому регіоні.

Перша «Просвіта» на Волині була заснована в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинської губернії. Її заснування пов'язане із перебуванням у Мацєєві українських Січових стрільців та відомого українського військового діяча Дмитра Вітовського. Саме Д. Вітовському вдалося організувати відкриття на Волині мережі українських приватних шкіл та згуртувати інтелігенцію Мацєєва в просвітянський гурток, який і започаткував просвітянський рух на Волині.

За кілька років «Просвіти» рясною сіткою вкрили усю Волинь, їх популярність серед населення із року в рік зростала. «Просвіти» стали центрами культурно-мистецького життя та шкільництва українців. Однак утвердження на теренах Західної Волині Другої Речі Посполитої негативно вплинуло на просвітянський рух. Польська влада вважала волинські «Просвіти» експозитурою галицького національного руху і стала на шлях їх переслідування, аж до закриття «Просвіт» у краї. Відсутність єдиного об'єднаного центру, відмова польської влади реєструвати статут Товариства призвели до повної ліквідації «Просвіт» на Волині уже на початку 30-х років ХХ століття.

Ключові слова: «Просвіта», Волинь, національна ідея, культурно-освітня діяльність, польська влада, Друга Річ Посполита, Мацеїв, Дмитро Вітовський.

Tychyna Ivan. Features of the formation of the educational movement in Volyn and the emergence of the first “Enlightenment”

The Prosvita Society was founded in Lviv in 1868 and quickly gained popularity among the people of Galicia. The educational movement spread to Volyn much later, during the Great War. Different from Galicia, the historical development of Volhynia, the entry of the latter into the Russian Empire did not allow the spread of enlightenment ideas in the region before. Only during the First World War, which brought with it the destruction not only of borders but also of empires, was it possible to form the first “Enlightenment” in Volhynia and spread their activities throughout the region.

The first “Enlightenment” in Volyn was founded in the town of Maciej, Kovel County, Volyn Province. Its foundation is connected with the stay of Ukrainian Sich riflemen and the famous Ukrainian military figure Dmytro Vitovsky in Maciejewo. It was D. Vitovsky who managed to organize the opening of a network of Ukrainian private schools in Volyn and to unite Matseyev's intelligentsia into an educational circle, which initiated the educational movement in Volyn.

In a few years, Prosvita covered the whole of Volyn with a rich net, and their popularity among the population grew from year to year. “Enlightenment” became the centers of cultural and artistic life and schooling of Ukrainians. However, the establishment of the Second Rzeczpospolita in Western Volhynia had a negative effect on the educational movement. The Polish authorities considered the Volyn Enlightenment to be a branch of the Galician national movement and set out to persecute them until the Enlightenment was closed in the region. The absence of a single unification center, the refusal of the Polish authorities to register the Society's charter, led to the complete liquidation of Prosvit in Volyn in the early 1930s.

Key words: Prosvita Society, Volyn, national idea, cultural and educational activities, Polish authorities, the Second Commonwealth, Maciej, Dmytro Vitovsky.

Як відомо, товариство «Просвіта» бере свій початок у 1868 році, а його батьківщиною є Галичина, бо засноване воно було у Львові прогресивною українською інтелігенцією. Із перших днів своєї діяльності галицька «Просвіта» поставила собі за мету розвиток культурно-освітньої діяльності та підтримку національної церкви. Саме ця національна організація досить швидко здобула популярність не лише в Галичині, її перші осередки з'являються на Буковині та Волині. І це не випадково, адже «Просвіта» гуртувала навколо себе найбільш свідому частину українського суспільства і відіграла провідну роль у репрезентації та розвитку української мови, книгодрукування, культури, освіти, пропагуючи українську національну ідею.

Відмінний від Галичини історичний розвиток Волині, входження останньої до складу Російської імперії не давали поширитися просвітницьким ідеям у краї. Однак Перша світова війна, яка принесла з собою руйнацію не лише кордонів, а й імперій, сприяла утворенню на Волині перших «Просвіт» і поширенню їхньої діяльності на увесь регіон.

Виникнення першої «Просвіти» на Волині пов'язують із перебуванням тут загону січових стрільців на чолі із Дмитром Вітовським у 1916 році. Дмитро Вітовський – український політик, військовий та літератор, сотник Легіону Українських січових стрільців (УСС), полковник, начальний командант Української Галицької армії, Державний секретар військових справ ЗУНР. Перебуваючи на Волині у роки війни, він намагається здійснити набір волинян до складу УСС. Серед місць, де квартирували Січові стрільці, було і містечко Мацеїв Ковельського повіту Волинської губернії (нині це смт. Луків Ковельського району Волинської області).

Саме там, у Мацеєві і було утворено першу на Волині «Просвіту». Це засвідчують документи з архівної справи «Матеріали о деятельности библиотеки-читальни в Мацееве (протоколы общих собраний членов, списки членов, отчеты и программы проведения вечеров, спектаклей, переписка и др.)» [6, арк. 158]. На рік заснування вказує ще один архівний документ, в якому йдеться, що у 1926 році Ковельська «Просвіта» імені Лесі Українки звернулася до повітового старости з проханням надати дозвіл на організацію 31 жовтня 1926 року Загальних зборів Ради бібліотеки-читальні в Мацеєві для прочитання реферату «Десятиліття існування Т-ва «Просвіта» в Матіові» [6, арк. 151]. Варто зауважити, що дослідниці історії мацеївської «Просвіти» Т. Трофімук-Кирилова та С. Чибирак звертають увагу, що в документах міжвоєнного періоду, а також в документах, що зберігаються у Державному архіві Волинської області, можна зустріти кілька варіантів назви містечка, зокрема: Матійов, Матіов, Матіїв, Маціов, Мацейов, Мацеєв, Маціїв, Мацеїв [15, с. 171]. Тому в цитованих нижче документах можлива варіативність назви.

Мацеївську «Просвіту» як самостійну культурно-освітню інституцію створив Дмитро Вітовський. Саме він очолював один із трьох комісаріатів на Волині для набору добровольців у легіон УСС – Ковельський. Однак Д. Вітовський, окрім вербування в Січові стрільці, проводив серед місцевого населення активну культурно-освітню роботу, усілякими способами підтримував українське шкільництво.

Д. Вітовському вдалося організувати відкриття на Волині мережі українських приватних шкіл та згуртувати інтелігенцію містечка Мацеєва в просвітянський гурток. Про це свідчить лист, датований 1926 роком, що було надіслано від Ради бібліотеки-читальні Ковельського Товариства «Просвіта» в Матіїві до членів Загальних зборів Львівської «Просвіти». У листі, зокрема, йшлося: «Читальня у Матіїві на Волині вітає Високі Збори, згадуючи при цьому місцю теплим словом своїх основоположників Галичан УСС бл. п. Вітовського, Ф. Кузика, учит. Гайдучок», [6, арк. 171; 16, арк. 34].

Військово-політична ситуація років Першої світової війни та пересування лінії фронту то в один, то в інший бік завадили розвитку мацеївської «Просвіти», і невдовзі вона припинила свою діяльність. Політична ж ситуація на момент завершення Першої світової війни склалася так, що з 1918 року західноукраїнські землі опиняються в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Польської держави [19, с. 140]. Фактично боротьба за Західну Україну розпочалася у 1918 році із нападу сформованих Ю. Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку. Остання, як відомо, цю боротьбу прогнала, а її терени разом із Західною Волинню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої [7, с. 451–452].

Впродовж 1918–1920 років у містах і селах Волині просвітянський рух здобуває дедалі більше прихильників, створюються усе нові й нові осередки. Волинський дослідник М. Кучерепа зазначає: «На рубежі 20-х років ХХ століття «Просвіти» в краї перебували на організаційній стадії і діяли вони з великою обережністю» [10, с. 29].

Варто зазначити, що товариство «Просвіта» активно діяло в Галичині, і закономірним є те, що воно прагнуло поширити свою діяльність на усю територію Польщі, насамперед у тих воєводствах, де проживали українці. У зв'язку з цим просвітяни Галичини пропонували або внести зміни у статут товариства, або прийняти новий його варіант, в якому акцентувалося б на тому, що «тереном діяльності є ціла держава Польська» [8, с. 30–32]. Влада з огляду на власні інтереси заборонила поширювати діяльність товариства не лише на Польщу, але й на Волинь, де «Просвіта» не мала централізованої структури. Тут в повітах воєводства засновувалися самостійні просвітянські товариства з окремими статутами.

Уже наприкінці 1917 року виникли організації «Просвіти» в Рівному, Кременці, Здолбуніві, Острозі. 17 вересня 1918 року засновано «Просвіту» в Луцьку, а дещо пізніше – у Володимир-Волинському, Дубно, Ковелі. Найбільшою проблемою ж було те, що польська влада відмовлялася реєструвати статути створених просвітянських осередків, а тому можливість існування та діяльності волинських «Просвіт» була під загрозою. А між тим просвітянські осередки на початок 20-х років ХХ століття діяли

в Кременці, Дубно, Рівному, Луцьку, Горохові, Володимирі, Ковелі. Кожен із них заснував бібліотеки-читальні. До 1926 року таких читалень у воєводстві було 600 [17, с. 11].

Незважаючи на опір місцевої адміністрації, у лютому 1921 року в Луцьку був скликаний перший з'їзд просвітянських організацій краю. Поступово мережа просвітянських організацій покрила значну територію Волині. Зокрема, Луцька «Просвіта» об'єднувала понад 100 осередків і філій, в яких налічувалось більше 3,3 тис. членів [12, с. 54]. Дещо меншими були повітові товариства: Ковельське (102 і 3 тис.), Володимир-Волинське (72 і 2,3 тис.), Горохівське (48 і 1,9 тис.). У 1930 році у повітових «Просвітах» Волині діяло 640 осередків і філій, що об'єднували 18,7 тис. осіб [11, с. 11–12].

Наприклад, одним із перших осередків культурно-просвітницької роботи в Луцькому повіті була філія «Просвіти» і в селі Романів. На початку січня 1921 року ініціативна група романівців на чолі з учителем Назаром Гутовським звернулася до Луцької повітової організації «Просвіти» з проханням: «Бажаючи відкрити в с. Романів філію Луцької «Просвіти» з відділами культурно-просвітним та драматичним, ми, члени ініціативного гуртка маємо честь просити Вас поклопотатися перед ким слід про дозвіл на відкриття філії та скликання перших загальних зборів. 1921 рік, 1 січня» [2, арк. 6].

Вже із самого початку діяльності просвітянських організацій польська адміністрація поставилася до них із пересторогою, чинила всілякі перешкоди для їхнього розвитку, відмовлялася реєструвати статути, накладала заборони на певні види діяльності [13, с. 83–86], наприклад на проведення театральних вистав, діяльність бібліотек тощо.

Найперша ж волинська «Просвіта», що виникла у 1916 році в Мацеєві, через буремні події Першої світової війни практично припинила свою діяльність. Саме на її прикладі можна проілюструвати особливості становлення та труднощі просвітянського руху на Волині в досліджуваній період. Зокрема, одразу після завершення Великої війни інтелігенція Мацеєва робить спробу відновити діяльність місцевої «Просвіти».

Так, уже на початку 1920-х років активна частина мацеївської інтелігенції систематично намагалася отримати дозвіл від польської влади, до складу якої, за умовами Ризького договору 1921 року, увійшли західноукраїнські землі, в тому числі й Західна Волинь (адміністративно – Волинське воєводство), на поновлення роботи свого просвітянського осередку [15, с. 116]. За підтримкою в цій справі жителі містечка Мацеїв зверталися до ковельської «Просвіти» імені Лесі Українки, яка була заснована в повітовому центрі 14 червня 1920 року [3, арк. 2]. Через труднощі із відновленням «Просвіти» в Мацеєві частина мацеївців, зокрема П. Ваврищук, К. Виноградський, Л. Сохарська, С. Красновольський, Г. Садовий, Я. Рудницький, І. Пацовська, О. Сидорська, Л. Галащук, у листі до повітової «Просвіти» звернулись із проханням надати допомогу у відкритті просвітянської філії в містечку [4, арк. 5].

Записи «Журналу реєстрації вхідної і вихідної кореспонденції Товариства «Просвіта» в м. Ковелі» свідчать про активну роботу просвітян у сфері відновлення роботи Мацеївської філії у період 1920–1925 років. Так, у 1920–1922 роках із Канцелярії повітового просвітянського осередку до Ковельського повітового старости було відправлено кілька звернень із проханням відновити роботу філії «Просвіти» в Мацеєві.

Вже у квітні 1923 року вдалося провести збори і відновити осередок товариства «Просвіти» у Мацеєві, про що свідчать переслані в Канцелярію ковельської «Просвіти» протоколи Загальних зборів та першого засідання Ради філії [5, арк. 29 зв.]. У відповідь на це з Ковельського Староства до повітової «Просвіти» надійшли два повідомлення з вимогою закрити Мацеївський просвітянський осередок, адже «відкрита філія товариства не приймається під увагу» [5, арк. 30–31 зв.] та не може провадити свою діяльність, оскільки не має зареєстрованого статуту [13, с. 83].

Про відкриття філії «Просвіти» в Мацеєві турбувався і молодший брат Лесі Українки – Микола Косач, який був активним членом ковельської «Просвіти». Саме завдяки його старанням Товариство отримало ім'я Лесі Українки. Він неодноразово звертався до повітового старости за дозволом на відкриття просвітянського осередку в містечку, а також намагався допомогти мацеївцям у вирішенні і приватних справ [4, арк. 15]. М. Косачу вдалося створити при філії «Просвіти» у Мацеєві солідну бібліотеку, поповнивши її як книжками із власних зібрань, у тому числі оригінальними виданнями творів Лесі Українки, так і тогочасними періодичними виданнями [15, с. 117]. У листі від 19 жовтня 1924 року до ради Ковельського повітового товариства «Просвіта» громадяни Мацеєва з цього приводу писали: «При філії товариства «Просвіта» у Мацеєві була читальня, котра з закриттям філії була опечатана і зараз знаходиться під печаткою поліції, будучи брак книжок до читання, ласкаво просимо Раду товариства «Просвіта» у Ковелі, своїми стараннями відкрити у Мацеєві читальню товариства «Просвіта», котра могла б задовольнити потреби громадянства в користуванні книжками такої читальні» [6, арк. 1].

Мацеївські просвітяни не полишали спроб отримати від польської влади офіційний дозвіл на свою

діяльність. Так, 24 жовтня 1924 року вони знову звернулися до Ковельської повітової «Просвіти» з проханнями аби та прийняла «заходи об откритті закритої читальні в м. Матіїві» [5, арк. 39 зв.].

14 червня 1925 року повітова «Просвіта» отримала ще один лист від жителів Мацеєва, в якому вони наголосили на важливості проведення повітовим Товариством відповідних заходів перед владою для «легітимізації читальні Ковельського товариства «Просвіта» у Мацеєві». Під документом стояв підпис 21 особи [6, арк. 14].

Фактично із перших днів існування «Просвіт» на Волині польська адміністрація неприхильно ставилася до їх діяльності. Найрізноманітнішими заборонами і репресіями вона стримувала розвиток українських культурно-просвітницьких організацій, відмовляючись реєструвати філії, закриваючи школи та бібліотеки, забороняючи вистави, виступи українських хорів. Однак, попри усі заборони, до кінця 1927 року «Просвіти» покрили густою мережею власних філій майже все Волинське воєводство [13, с. 84–85]. Лише Луцька «Просвіта» у 1928 році мала більше сотні своїх філій у селах і містечках повіту, в яких нараховувалось майже три тисячі членів [18, арк. 101].

Польська влада систематично знищувала читальні «Просвіти», національні школи, усувала священників українців із парафій, забороняла виступи українських хорів та театральні вистави. У 1927 році під найрізноманітнішими приводами, а найчастіше приводом «політичної неблагоннадійності» польською владою було закрито десятки повітових осередків «Просвіт». Але особливої гостроти переслідування просвітянського руху набуло після призначення очільником Волинської воєводської адміністрації Г. Юзевського [14, с. 15].

Наприклад, лише в 1928 році на терені Волинського воєводства було ліквідовано 318 осередків «Просвіти» [1, арк. 29]. У цьому ж році «Просвіти» припинили існування в Рівненському, Ковельському і Дубнівському повітах, а в наступному – у Володимирському повіті. До середини 1930-х років адміністрація Г. Юзевського ліквідувала більшість осередків «Просвіт» на Волині. У 1935 році їх залишилося лиш сім [9, с. 61].

Висновки. Утворення перших «Просвіт» на Волині та розширення їхньої діяльності припадає на складний у політичному та економічному вимірі історичний період – завершення Першої світової війни. Зміни, пов'язані з державними кордонами та входженням Волині до складу Другої Речі Посполитої, визначили умови розвитку і діяльності волинських «Просвіт», які розглядалися польською владою як певна загроза державницьким цілям Польщі, адже на противагу державній політиці асиміляції пропагували українську мову та культуру, національне шкільництво та українську державницьку ідею. Тому польська влада ступила на шлях утисків та переслідувань, а згодом і ліквідації волинських «Просвіт».

На відміну від сусідньої Галичини, на Волині «Просвіта» не мала єдиного об'єднаного центру, в містах та селах виникали окремі просвітянські осередки із власними статутами. Польська ж влада відмовлялася реєструвати статuti цих культурно-освітніх громадських об'єднань, тим самим перешкоджаючи їхній діяльності і, власне, унеможливаючи існування.

Незважаючи на утиски та заборони, «Просвіти» Волині у 20-х роках ХХ століття активно діяли в краї, відіграли надзвичайно важливу роль у житті українців в період 20-х – поч. 30-х років ХХ століття, згуртувавши навколо себе найбільш свідомих і освічених людей, і понесли у народні маси освіту, культуру, примножили традиції, стали на охорону української православної церкви.

Література:

1. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 698.
2. Державний архів Волинської області, ф. 54, оп. 1, спр. 24.
3. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 1., спр. 1.
4. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 1., спр. 2.
5. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 1, спр. 4.
6. Державний архів Волинської області, ф. 389, оп. 2., спр. 8.
7. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
8. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія / голов. ред. І. Зуляк ; редкол.: М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Бармак [та ін.]. Тернопіль : [ТНПУ], 2013. Вип. 1 : у 2 ч., ч. 1. С. 30–32.
9. Крамар Ю. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1932 рр.): причини та наслідки. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 58–63.
10. Кучерепа М. Становлення та діяльність просвітницьких організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 27–35.
11. «Просвіта» на Волині : минуле й сучасне. Збірник наукових статей, документів і матеріалів / За редакцією В.К. Барана. Луцьк : Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 196 с. ; іл.

12. Сорока Ю. Романівський просвітницький осередок у 1920-1930-х роках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 53–58.
13. Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2018. Число 19. С. 82–89.
14. Стрільчук Л. Політика Другої Речі Посполитої на території Західної Волині щодо національних та громадських організацій. *Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої темі прометеїзму «Видатні постаті прометеїзму. Геррик Юзевський і його спадщина (до 125 річниці з дня народження)»*. Сьома щорічна сесія на тему прометеїзму, м. Луцьк, 26–27 жовтня 2017 р. Луцьк, 2017. С. 15.
15. Трофімук-Кирилова Т., Чибирак С. Культурно-митецька та просвітницька діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-ті рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2016. № 3 (328). С. 115–120.
16. Центральний державний історичний архів України, Львів (ЦДАІ України). Ф. 348, оп. 1, спр. 4671.
17. Шістьдесят літ. 1868–1928. Ювілейний альманах Т-ва «Просвіта» у Львові [Текст]. Львів, 1927. 292 с.: іл.
18. Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn. 979/64.
19. Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. *Codrul Cosminului*, Vol. 24. 2018. No. 1. P. 145–165.

УДК 272(477.82)-725(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.08>

АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКИХ СВЯЩЕННИКІВ ВЛАДИСЛАВА БУКОВИНСЬКОГО ТА ЯНА РУТКОВСЬКОГО НА ВОЛИНІ У 1939–1954 РР.

Хом'як Павло,

аспірант кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

З отриманням Україною незалежності державна політика надає дедалі більше значення висвітленню складних та неоднозначних питань історії країни. Формуванню національної свідомості сприяли не тільки політичні діячі, але й представники релігійних спільнот. Вагому роль у створенні соціально-політичної думки різних національностей, які проживали на території Волині у воєнний період, відіграла Римсько-католицька Церква. Зокрема, варто підкреслити діяльність духовенства та мирян Церкви у період 1939–1945 рр. на Волині. Спільними зусиллями вдалося зберегти самоідентифікацію етнічних груп, які проживали в регіоні, що надалі сформувало культурне різноманіття соціуму.

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих аспектів розвитку суспільно-релігійного життя на Волині, на основі діяльності духовенства Римсько-католицької Церкви у період Другої світової війни. У публікації розгорнуто викладено аналіз внеску волинських римсько-католицьких священнослужителів, який ґрунтується на даних робіт, здійснених Владиславом Буковинським та Яном Рутковським. Зокрема, вагоме значення роботи полягає у висвітленні описуваних подій на основі архівних матеріалів та спогадів очевидців. Особливо підкреслюється становище луцького римсько-католицького духовенства в часі Другої світової війни та акцентується на діях проти релігійних представників та мирного населення.

Значний науковий інтерес до досліджуваної теми зумовлений її недостатнім висвітленням у вітчизняній історіографії. Натомість закордонними дослідниками опубліковано низку праць, що стосуються діяльності Буковинського. Вартий уваги той факт, що проблематика, пов'язана з Яном Рутковським, практично взагалі не досліджена в українській та закордонній історіографії. З огляду на великий інтерес з боку істориків та науковців до вибраної теми, велику кількість фальсифікацій та стереотипів, які не знаходять підтвердження в авторитетних джерелах, необхідно якомога ширше висвітлювати цю проблематику.

Ключові слова: Католицька Церква, Луцька дієцезія, Волинь.

Khomiak Pavlo. Analysis of activities of the roman catholic priests Vladislav Bukovynsky and Yan Rutkovsky in Volyn in 1939–1954

Public policy has become increasingly important in covering complex and ambiguous issues in the country's history with Ukraine's independence. A special role in the formation of national consciousness was played not only by politicians but also by representatives of religious communities. The Roman Catholic Church played an important role in the creation of socio-political thought of various nationalities living in Volyn region during the World War Second. In particular, it is worth emphasizing the activities of the clergy and laity of the Church in the period 1939–1945 in Volyn. By joint efforts, we managed to preserve the self-identification of ethnic groups living in the region, which later formed the cultural diversity of society.

The purpose of the study is to highlight certain aspects of the development of socio-religious life in Volyn, based on the activities of the clergy of the Roman Catholic Church during the World War Second. The publication presents an analysis of the contribution of Volyn Roman Catholic clergy, which is based on these works by Vladislav Bukovynsky and Jan Rutkovski. In particular, the importance of the work is to cover the described events on the basis of archival materials and eyewitness accounts. The position of the Roman Catholic clergy of Lutsk during the World War Second is especially emphasized and attention is paid to the actions committed against religious representatives and civilians.

Significant scientific interest in relation to the research topic is caused by its insufficient coverage in domestic historiography. Instead, foreign researchers have published a number of works related to Bukovynsky's activity. It is also noted that the issues related to Jan Rutkovski have not been studied at all in Ukrainian and foreign historiography. Given the great interest of historians and scholars in the chosen topic, a large number of falsifications and stereotypes, which are not confirmed in authoritative sources, there is a need to cover this issue as widely as possible.

Key words: Catholic Church, Lutsk Diocese, Volyn.

Однією з малодосліджених постатей в українській історіографії є Владислав Буковинський. Він народився 22 грудня 1904 р. (за старим стилем) у Бердичеві. Його батьки – Кипріян Юзеф Буковинський та Ядвіга Сціпіо дель Кампо, яка походила зі спольщеної італійської родини. Після смерті Ядвіги у 1918 р. на Поділлі Кипріян Буковинський одружився з Вікторією Сціпіо дель Кампо [1, с. 52].

У 1914 р. Владислав розпочав навчання в російській державній філологічній гімназії № 8 в Києві. Із 1916 р. навчався у Жмеринці, а вже 1918 р. продовжив навчання в польській гімназії в Проскуріві, що на Поділлі [2, с. 94]. У 1920 р. родина Буковинських переїжджає до Свенціце, оскільки була вимушена рятувати свої життя від більшовицьких переслідувань. У 1921 р., отримавши атестат зрілості та склавши іспити у Краківському реальному училищі № 2, Владислав розпочинає навчання на факультеті права Ягеллонського університету. Паралельно він навчався в школі політичних наук при правничому факультеті. Під час здобування вищої освіти брав активну участь у діяльності Студентської кресової громади, де двічі був головою цієї ж ради. З 1925–1926 рр. працював головним редактором часопису «Час». У 1926 р. закінчив навчання з почесним титулом магістра [3, с. 53].

У період 1926–1931 рр. В. Буковинський навчався у Краківській духовній семінарії. Священницькі свячення він отримав 28 вересня 1931 р. Із того ж року одразу приступив до роботи вікарієм та катехетом у Рабці та Сухій Бескидській, де працював до 1936 р. [4]. Довго пропрацювати на цьому місці В. Буковинському не судилось, адже у 1936 р. він отримує дозвіл від Краківського митрополита Адама Стефана Сапегі на переїзд до Луцька [5, с. 142].

Першою роботою кс. Буковинського в Луцьку було викладання у Вищій духовній семінарії та робота катехитом у луцьких школах. У семінарії навчав катехетики, історії Церкви та соціології. У Луцькій дієцезії кс. Буковинський виконував різні функції: генеральний секретар інституту Католицької Акції, [6] головний редактор часопису «Злука», заступник редактора «Католицького життя». За свою роботу та значні заслуги перед Церквою єпископ А.П. Шельонжек відзначив кс. Буковинського титулом гонорового каноніка луцького капітулу у 1938 р. [7].

17 вересня 1939 р. радянські війська увійшли до Луцька, що стало початком першої радянської окупації Луцька. У цей час розпочалася активна антирелігійна діяльність, різноманітні адміністративні утиски духовенства з боку радянської влади. Так, наприклад, у римо-католиків Луцька було відібрано приміщення єпископської курії, єпископську резиденцію, католицьку друкарню та семінарію. Саме в цей непростий для релігійної діяльності час кс. Буковинський за дорученням єпископа А.П. Шельонжека стає настоятелем кафедрального собору св. Петра і Павла у Луцьку [5, с. 142; 8, с. 7; 3, с. 55].

Кс. В. Буковинський взяв під свою відповідальність організацію опіки над убогими, хворими, в'язнями та потребуючими. Особливу увагу кс. Буковинський надавав саме в'язням. Яскравим підтвердженням цього є приклад луцької в'язниці, приміщення якої могли вмістити 640 осіб. Втім під час радянської окупації понад 2 000 осіб відбували там покарання. Така кількість в'язнів була пов'язана, передусім, з антигуманною політикою радянської влади. Пояснюється це тим, що заарештовували не лише через політичні погляди чи реальні злочини. Частим явищем були насильницькі ув'язнення як метод залякування чи незаконне привласнення нерухомого майна без згоди власників представниками радянського уряду [2, с. 96]. Варто підкреслити, що під час екстермінації населення до Сибіру чи Казахстану кс. Буковинський неодноразово виходив на вокзал, де стояли вагони з переселенцями, щоб допомогти їм із продуктами харчування чи одягом.

За свою активну діяльність та чітку соціальну позицію 22 серпня 1940 р. військами НКВД було проведено арешт кс. Буковинського. Слідство тривало майже 6 місяців. Під час слідства його було осуджено за ст. 54-10 ч. 1 та 54-12 УК УРСР на 8 років трудових таборів. На виконання вироку кс. Буковинський чекав у луцькій в'язниці в колишньому монастирі св. Бригіди [9, с. 139; 3, с. 55].

За рік після цієї події, 22 червня 1941 р. розпочалося бомбардування Луцька німецькими військами: пошкоджено будинок тюремної адміністрації, риг в'язниці та мури в кількох місцях [10, с. 12], внаслідок чого частині в'язнів вдалося втекти. 23 червня на прогулянковий дворик було заведено близько 1 500 українців, поруч знаходилось близько 500 поляків, серед яких був кс. Буковинський та кс. Станіслав Кобилецький. Тоді і розпочалася екзекуція в'язнів. Спочатку в українському дворикі в натовп полетіли гранати та кулеметна черга, а згодом ці самі дії повторили в польському. Опісля працівники НКВД проводили перевірку та добивали поранених, яким вдалось вижити. Вночі проводили розстріли тих, хто перебував у камерах. Людей, яким вдалося вціліти, наступного дня змусили ховати тіла загиблих. [2, с. 97]. Микола Куделя – один із тих, хто вижив в ті дні. Він згадує, що накази звучали таким чином: «Внимание! Кто задержан, следственный, осужденный, по статьям 54-11-2, то есть за контрреволюционную деятельность украинских буржуазных националистов, выходит налево, на западный двор, всем остальным – на восточный. На западному подвір'ї метушилося багато енкаведистів, обвішаних гранатами. На мурі уздрів замаскованого гіллям кулемета. В ту ж мить, як грім з ясного неба, – вибух. Чую крик кількох тисяч людей. Рвалися гранати, строчили кулемети, від вибухів і страшного зойку тряслася земля; шматки одягу, шапки, розірвані тіла викидало вище тюрми. Звідусіль заволали: «Боже! Що вони роблять? Іроди? Розстрілюють, рвуть гранатами. Хто б міг подумати! Варвари, душоуби! Світ такого

не бачив, не чув... Люди рятуйтеся, хто як може!» На західному подвір'ї хвилини 10-15 клекотіло, як десь у розжареному котлі. Тарахтіли кулемети, рвалися гранати... Що тут творилося! Людський розум не в силі цього збагнути. В жодному фільмі, сні не побачити такого жажливого видава, від якого можна збожеволіти. Величезний двір був застелений горами трупів, у більшості – пошматовані тіла, повідри-вані руки й ноги. Довга стіна двоповерхового крила – вся від низу до верху – забризкана кров'ю, обліплена мізками, людським м'ясом, на ринвах висять кишки, під ногами – калюжі крові. Під наглядом кількох катів почалася нечувана досі робота. Глибокі ями-вирви від німецьких бомб тут же, у дворі, поглиблювали, розширювали. Туди зносили трупи, шматки тіл і посипали все це негашеним вапном, яке завезли сюди задалегідь. Отже, до розстрілів готувалися...» [11; 12, с. 33].

Одними з тих, кому вдалося вижити, був кс. В. Буковинський та кс. Станіслав Кобилецький [9, с. 141]. «Я побачила перед собою якусь страхітливую постать, яка в яскравому сонячному світлі виглядала, як упир або якась мара. Вона мала вражаюче біле, запале і одночасно якесь криваве обличчя, була довга та худа, як тріска, в довгому брудному лахмітті, і хиталася... Я впізнала його по тіні колишнього голосу, оскільки це не був уже гучний голос отця Буковинського», – спомин однієї з парафіянок кафедральної парафії [2, с. 98]. Згідно з підрахунками різних дослідників, число жертв коливається від 2000 до 4000 осіб [10, с. 8].

Під час німецької окупації кс. Буковинський проводив катехизації дітям, допомагав знедоленим людям, незважаючи на національність чи релігійну приналежність. Варто підкреслити, що саме він допомагав рятувати єврейських дітей із гетто. Врятованих дітей переховували по католицьких сім'ях по навколишніх селах [5, с. 144].

Важливим є той факт, що кс. В. Буковинський організував обіди для радянських в'язнів, яких німці тримали в луцькій в'язниці, в колишньому монастирі Бригідок. Серед іншого, завдяки його старанням німецька влада дозволила в'язням брати участь у богослужіннях російською мовою. Ці служби провадив кс. Буковинський, оскільки він навчався в російській гімназії та знав цю мову досконало [8, с. 7].

Під час другої радянської окупації кс. В. Буковинський у ніч з 3 на 4 січня 1945 р. був заарештований разом з єпископом А.П. Шельонжеком та кс. К. Галензовським. 22 січня 1945 р. кс. Буковинського було переведено до Ковеля, а звідти – до Києва у Лук'янівську в'язницю. Під час слідства кс. Буковинському було винесено найвищу кару – розстріл за ст.ст. 54-1а, 54-11 УК УССР [13]. Втім у 1946 р. смертний вирок замінили на 10 років трудового концтабору [14; 8, с. 9; 1, с. 58].

Кс. В. Буковинський майже повністю відбув термін покарання (9 років 7 місяців і 6 днів, решту «побачили за доброю поведінкою») і був звільнений 10 серпня 1954 р. [15]. Наступного року кс. Буковинський мав змогу виїхати до Польщі й отримати польське громадянство, однак він відмовився і залишився у Радянському Союзі, виконуючи душпастирське служіння в Казахстані. 3 грудня 1958 р. «за агітацію серед дітей та молоді і зберігання антирадянської літератури» він знову був арештований [1, с. 64]. Під час судового процесу відмовився від послуг адвоката і сам проголосив захисну промову, внаслідок чого був покараний на 3 роки позбавлення волі згідно зі ч. 1 ст. 58-10 УК РСФСР. Після завершення свого терміну ув'язнення кс. Буковинський повернувся до Караганди. Парадоксально, але кс. Буковинський не міг легально виконувати священницькі завдання, однак щороку оплачував податки за проведення релігійних обрядів: «За минулий 1967 рік я заплатив 758 руб. 60 коп.» [16].

Помер кс. В. Буковинський 3 грудня 1974 р. в Караганді [17, с. 190; 8, с. 71; 3, с. 68]. 19 червня 2006 р. у Кракові був розпочатий беатифікаційний процес, а 11 вересня 2016 р. він був проголошений блаженним. Підсумовуючи життя і діяльність кс. В. Буковинського, варто пригадати його слова: «Кожен ксьондз, депортований у СРСР, став благословенням для вірних, не раз позбавлених священника від часів революції» [8, с. 24].

Не менш вагомою постаттю в релігійному житті Волині був Ян Рутковський. Він народився у 1883 р. Перед війною був настоятелем у Тайкурі, а у воєнний період був настоятелем парафії Торговиця – деканат Берестечко [18]. З огляду на критичну ситуацію, яка відбувалась на теренах Волині, 10 липня того ж року він був призначений настоятелем парафії у Мельниці Ковельського деканату. Втім, ймовірно, священнику так і не вдалось дістатись призначеної парафії [19, с. 104].

20 листопада 1943 р. був призначений адміністратором у Здолбунові, Острозькому деканаті. Згідно з рішенням правлячого єпископа А.П. Шельонжека від 27 квітня 1944 р., він був призначений в.о. декана Острозького деканату. Через кілька днів його перевели на посаду декана. Ян Рутковський виконував свої обов'язки нетривалий час: уже у 1945 р. переїхав до Луцька та залишився єдиним римо-католицьким священником у місті [9, с. 444].

До Другої світової війни Луцька дієцезія нараховувала 166 парафій (історик Л. Попек подає 167 парафій) [20, с. 424], 240 священників та 321 477 вірних латинського обряду [21]. Протягом п'яти років

окупаційних режимів кількість священників відчутно зменшувалась, що пояснюється різними причинами: виїзд за межі дієцезії, арешти НКВД чи гестапо, частина померла в радянських чи німецьких в'язницях, решта стали жертвами бандитських нападів [20, с. 425]. Одним із тих, хто залишився живим та продовжував виконувати свої обов'язки, був кс. Ян Рутковський.

Більше інформації про діяльність о. Я. Рутковського знаходимо в Люблінському архіві. Так, наприклад, із листа до єпископа А.П. Шельонжека довідуємося: «Виїзд людей великий. На сьогоднішній день, близько 50 відсотків людей, переважно жителів сіл виїжджають за Буг... втратили майже все, з надією, що все поправиться за Бугом. В парафіях в Острозі і Оженін, наскільки мені відомо, кількість виїжджаючих не велика, на виїзд записалися лише декілька родин» [22]. Варто зазначити, що, призначаючи 20 листопада 1943 р. кс. Я. Рутковського адміністратором парафії у Здолбунові, єпископ А.П. Шельонжек відзначив його гідністю каноніка місіонера [23], оскільки після смерті о. Станіслава Добжанського ця посада була вакантною [9, с. 425]. Ця номінація на каноніка була останньою в Луцькій дієцезії до 1999 р.

Після арешту в січні кс. Хмельницького [9, с. 422] єпископ А.П. Шельонжек, найімовірніше [24, с. 27–28], призначає своїм генеральним вікарієм кс. Леопольда Шумана [9, с. 448]. Одним із найважливіших завдань кс. Л. Шумана було затвердження душпастирів для опіки над людьми, які не виїхали з Волині. Як стверджує історик В. Пясецький, після А.П. Шельонжека усі функції та обов'язки адміністратора дієцезії перейняв саме кс. Л. Шуман. З від'їздом до Польщі кс. Шуман видав свідоцтво, підписане канцлером Луцької дієцезії кс. Я. Шихом, в якому підтверджується, що саме Іван Петрович Рутковський є адміністратором Луцької дієцезії Римсько-католицької церкви. Додатково було видано підтвердження, де говориться, що він є настоятелем кафедрального собору в Луцьку. Тому з огляду на ситуацію, кс. Л. Шуман призначив дотеперішнього настоятеля у Здолбунові кс. Я. Рутковського настоятелем та деканом у Луцьку [25, с. 84], тим самим надаючи йому усі повноваження генерального вікарія для усієї Луцької дієцезії. В архівних даних не внесено до вихідної документації такого документа. Лист мав потрапити до кс. Я. Рутковського в середині липня 1945 р. за посередництвом А.С. Кашуби OFMCar [5, с. 315–316; 26], який 17 липня 1945 р. написав, що «лист до кс. Рутковського залишив у Рівному, і напевно, в швидкому часі відбіре. Але не знає, чи плани які там зазначені – йому будуть на руку» [27].

У серпні 1945 р., останні працівники єпископської Курії в Луцьку були евакуйовані до Польщі, що було яскравим знаком того, що радянська влада не дасть змоги працювати душпастирям в окреслених церковних структурах. Слід зазначити, що лише троє священників не залишили терени Радянської Волині: Ян Рутковський, Марян Ясіновський та Серафим Кашуба [19, с. 20]. В одному з документів, який підписав канцлер Курії у звіті до Апостольського Престолу, знаходимо: «Канонік Ян Рутковський і настоятель Гіацинт Бжезік посвятили своє життя, залишаючись у дієцезії з останніми католиками» [28]. Останній згодом виїхав.

З приходом радянської влади на територію Волині одразу розпочалась не лише активна антирелігійна діяльність, але й діяльність, скерована проти національностей, які проживали на тих теренах. Здійснювались масові виселення родин з їхніх помешкань, відбирались цілі господарства, що змушувало людей виїжджати з рідних земель у пошуках кращих умов для життя. З огляду на це функціонування католицької церкви, яка отримувалась на пожертви людей, теж зазнало великих труднощів. Священники піддавались різноманітним видам оподаткування, не лише особистим, у тому числі на церковне майно, яке ще не піддалось націоналізації. Окрім важких матеріальних умов, варто підкреслити й цивільно-правове поле, за яким вся церковна власність належала радянській владі. Умови для будь-якої релігійної активності були максимально ускладнені, що завдавало великих труднощів у роботі кс. Я. Рутковського в Луцьку.

Основною справою кс. Я. Рутковського стала реєстрація громади віруючих католиків і збереження за нею власності на кафедральний костел св. Петра і Павла у Луцьку. У травні 1944 р. на костел було скинуто 5 німецьких бомб [29, с. 101]. Одна з них значно пошкодила північно-східну вежу. Друга ж, пролетівши через усі поверхи колегіуму, що межував із костелом, вибухнула в підземеллі, де переходилися парафіяни. Костел без належного ремонту поступово приходив в аварійний стан. У зв'язку з тим, що він перебував на державному обліку як пам'ятка архітектури, реєстрація католицької громади залежала від його впорядкування. Кс. Я. Рутковський із метою зберегти кафедральний костел звертається за допомогою до громад віруючих в інших містах дієцезії. Парафіяльна рада інформувала уповноваженого в справах релігій, що громади з Рівного і Львова згодилися зібрати кошти на ремонт Луцького кафедрального костелу. На це чиновник безапеляційно заявив, що рішення про закриття катедри прийняте і не може й бути мови про його скасування.

Кс. Я. Рутковський неодноразово підлягав викликам до Уповноваженого в справах релігії на допити, під час яких тримав чітку позицію і відповідав на питання впевненим «не знаю»: «30 июля был у меня на приеме ксендз Луцкого костела Рутковский И.П., который ничего существенного не сказал. На вопросы отвечает «не знаю» и сам никаких вопросов не затрагивает. Уполномоченный Прокопенко Ф.Т.» [30]. Особливе зацікавлення до постаті кс. Я. Рутковського зі сторони радянської влади було зумовлене тим, що він виконував обов'язки апостольського адміністратора в Луцькій дієцезії. Основним його завданням було координувати працю трьох священників, які ще залишились на теренах Луцької дієцезії. Про це свідчать записи з Волинського обласного державного архіву, де частково знаходяться архівні дані про кс. Я. Рутковського. В одному з небагатьох документів було віднайдена інформація, що Рутковський не має повноважень вирішувати, кому і якому священнику доїжджати до Любомля для звершення релігійних обрядів. У документі йдеться: «Какому ксендзу ехать в город Любомль должны решать Вы, а не ксендз Рутковский. Его на это никто не уполномочивал. Тем более, Вы писали в предыдущих отчетах, что ксендз Рутковский заявил Вам, что он давно перестал выполнять функции администратора над ксендзами Волынской и Ровенской областей» [31].

Постановою Облвиконкому про закриття кафедрального костелу було заплановано влаштувати в ньому краєзнавчий музей. Незважаючи на прийняту пропозицію, спочатку в ньому влаштували склад театральних декорацій, а згодом – інших господарських і харчових товарів, що завдало значної шкоди будівлі храму. Я. Рутковський вважав, що влаштування в костелі якогось музею врятує його від знищення. Тому він і члени парафіяльної ради зверталися до різних представників луцької інтелігенції з проханням почати клопотання про облаштування музею в кафедральному костелі.

27 березня 1954 р. кс. Я. Рутковський помирає через інсульт, похований на міському кладовищі. Це єдина збережена могила католицького священника в Луцьку [32, с. 172].

Отже, в період діяльності кс. каноніка Я. Рутковського становище Луцької дієцезії було доволі ускладненим, позаяк активна пропаганда атеїзму, націоналізація церковного майна, заборона будь-якої релігійної діяльності та жорстокі розправи з духовенством були інструментами для ліквідації релігійних структур. Стараннями кс. Я. Рутковського вдалось не лише зберегти релігійних дух мирян, а й функціонувати в ускладнених політичною та воєнною ситуацією умовах. Зазначено, що за його сприяння проводились роботи щодо підтримки належного стану костелів, надавалась допомога священникам, які залишились в дієцезії, та підтримка населенню. Діяльність останнього адміністратора Луцької дієцезії кс. Я. Рутковського донині вважається найбільш значимою для Римсько-католицької церкви на Волині в період 1945–1954 рр.

Література:

1. Посацкий А. Апостол Казахстана и свидетель Евангелия. Блаженный о. Владислав Буковинский. Католический священник (1904–1974). Караганда, 2016. 52, 58, 64 с.
2. Оліх А. Завдяки їм. Луцьк, 2016. 94 с.
3. Posacki A. Apostoł Kazachstanu i świadek Ewangelii. Błogosławiony ks. Władysław Bukowiński, Wydawnictwo Monumen, 2017. 53, 68 s.
4. Государственный Архив Карагандинской Области (далі: ГАКО), Ф. 1365, оп. 1а, д. 38, стр. 30.
5. Dzwonkowski R. Leksykon duchowieństwa polskiego represjowanego w ZSRS 1939–1988. Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 2003. 152, 315, 316 s.
6. Архів Луцької дієцезії, Miesięcznik Diecezjalny Łucki (далі: АЛД), Rok XIII. Maj-Czerwiec-Lipiec 1938 r., Nr 5-7, 259 s.
7. АЛД, Nr 8-10, 363 s.
8. Тишкевич Т. Архіпелаг слідів Бога. «Волянн з Волинн» Т. 56. Білий Дунаєць-Остріг 2007. С. 7, 9, 24, 71.
9. Dębowska M. Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945. Instytut Pamięci Narodowej. Rzeszów 2008. S. 139, 422, 425, 444, 448.
10. Відлуння трагедії луцької тюрми (матеріали комплексних пошуково-ексгумаційних робіт по вшануванню жертв війни та політичних репресій знищених органами НКВС у червні 1941 р.). Адміністрація державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку, 2019. С. 8, 12.
11. Куделя М. Під мурами луцької тюрми. URL: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>
12. Куделя М.П. Кризь бурі лихоліть. Спогади. Видавництво Стир. Союз Ветеранів Українського Резистансу СВУР. Ст. Паул, Міннеаполіс, МН. США, 1999. 33 с.
13. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (далі – AIPN). UI/627/F, t. 3, cz. B, k. 34.
14. AIPN. UI/627/F, t. 3, cz. B, k. 37.
15. ГАКО. Ф. 1365, оп. 1а, д. 38, стр. 31.
16. ГАКО. Ф. 1364, оп. 1а, д. 81, л. 54-62.
17. Strzelecka S.H. Służebnice Jezusa Eucharystycznego na terenach Związku Radzieckiego w latach 1945–1991. Warszawa 1994. 190 s.

18. АЛД. Nr 5-7. 258 s.
19. Dębowska M. Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1945. Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostróg 2005. S. 20, 104.
20. Popek L. Świątynie Wołyni. „*Niepodległość i Pamięć*” Nr 27. S. 421–442.
21. Elenchus ecclesiarum et cleri saecularis et regularis diocesis luceoriensis pro Anno Domini 1938. Luceoriae 1938. 117 s.
22. Instytut Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych (далі: IABMK). Mf 4681. S. 319.
23. IABMK. Mf 4682 (1943), s. 192.
24. Dębowska M. Łucka kuria diecezjalna na „wygnaniu”. *ABMK* 2000, t. 73. S. 27–28.
25. Piasecki W. Działalność ks. Jana Rutkowskiego – ostatniego administratora diecezji łuckiej w latach 1945–1954 w świetle dokumentów Wołyńskiego Archiwum Obwodowego w Łucku. *Polacy i Kościół rzymskokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997*, oprac. L. Popek. Lublin 1999. 84 s.
26. Pyza S. Życie heroiczne i myśl Ojca Serafina Kaszuby. „Wołanie z Wołynia” Biały Dunajec-Ostróg 2005. 96 s.
27. IABMK. Mf 4682 (1944–1945), s. 249.
28. Centralne Archiwum Polonii w Orchard Lake, Apol, 1141, k. 1.
29. Paszkowski L. Ożywić w pamięci. Wspomnienia wydarzeń z 1944 roku w Łucku na Wołyniu, Sandomierz, 2019. 101 s.
30. Волинський обласний державний архів (далі: ВОДА), Ф. Р-605, оп. 2 с, спр. 6, стр. 34.
31. ВОДА, Ф. Р-605, оп. 2 с, спр. 15, стр. 28–29.
32. Хом'як П. Аналіз становища луцької дієцезії Римсько-католицької Церкви у 1943–1954 роках на основі душпастирської діяльності отця каноніка Яна Рутковського. *Theoretical and Practical Aspects of Modern Scientific Reserch. Vinnytsia*, 2021. С. 170–172.

УДК 72.034(477.81/.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.09>

ПІЗНЬОБАРОКОВА СКУЛЬПТУРА САКРАЛЬНИХ СПОРУД ОРДЕНУ ПІАРІВ НА ВОЛИНІ

Шеретюк Руслана,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва
Рівненського державного гуманітарного університету

У статті досліджено стилістичний зв'язок пізньобарокового сакрального мистецтва Волині з європейськими художніми тенденціями, що виразно простежується на прикладі скульптурного декору місцевих культових споруд римо-католицького ордену піарів. З'ясовано, що в католицьких костелах він разом із монументальними фресковими розписами і станковим релігійним живописом являв собою невід'ємну складову частину їх художнього декорування. Вказано, що скульптурний декор Дубровицького піарського костелу є показовим прикладом оздоблення пізньобарокових інтер'єрів пластикою в техніці стукко. У ній виконані фігурки путті, що й дотепер прикрашають його стіни та стелю. Розкрито, що до творів монументальної статуарної пластики Волині доби пізнього бароко, яка відіграла роль сюжетно-пластичного й емоційного акценту храму, належали кам'яні фігури Богоматері Ласкавої та Йосифа Обручника Любешівського піарського костелу, а також скульптура Божої Матері Ласкавої піарського костелу святого Антонія Падуанського в Межиричі Корецькому. Охарактеризовано, що рококовій круглій скульптурі була притаманна характерна манера формування фігур, а також динамізм їх драперії. На жаль, всі вони були втрачені під час Другої світової війни. Виявлено, що Межирицький піарський костел був щедро декорований вівтарними скульптурними фігуративними композиціями та художнім орнаментальним різьбленням. Простежено, що барокове скульптурне оздоблення вівтарів вповні узгоджувалося з його загальним художньо-стилістичним задумом, а художня різьба не лише доповнювала цілісний пластичний образ храму, але й надавала більшої декоративності. Підсумовано, що в контексті пізньобарокової концепції цілісності облаштування інтер'єру латинського храму пластичний декор у техніці стукко, монументальна скульптура, декоративна різьба відігравали роль не лише елементів його мистецького наповнення, а й ключових засобів утілення провідних художніх ідей.

Ключові слова: Волинь, орден піарів, сакральна споруда, бароко, рококо, скульптурний декор, статуарна пластика, художнє різьблення.

Sheretiuk Ruslana. Late Baroque sculpture of sacred buildings of the Order of Piarists in Volyn

It is researched the stylistic connection of the late Baroque sacred art of Volyn with European artistic tendencies in this article, that clearly traced on the example of sculptural decorations of the local religious buildings of the Roman Catholic Order of Piarists. It is found, that in Catholic churches, it, together with monumental frescoes and easel religious painting, was an integral part of their artistic decoration. It is indicated, that a sculptural decoration of Dubrovysia Piarist church is an illustrative example of the ornamentation of late baroque interiors with plastic in stucco technique. There are putti figures which still adorn its walls and ceiling. It is known, that stone figures of Madonna Eleusa, Joseph the Betrothed of the Lyubeshiv Piarists church, as well as a sculpture of Virgin Tenderness of the Piarists church of St. Anthony of Padua in Mezhyrich Koretsky, belonged to the works of monumental statuary sculpture of Volyn in late baroque era, which played the role of plot-plastic and emotional focus of the church. It is characterized, that a Rococo round sculpture had a specific manner of forming figures, and also the dynamism of their drapery. Unfortunately, they were all lost during World War II. It is found, that the Mezhyrisky Piarists church was generously decorated by altar sculptural figurative compositions and artistic ornamental carving. It is traced, that the baroque sculptural decoration of the altars was fully agreed with its general artistic stylistic idea, and artistic carving not only complemented the whole plastic image of the church, but also gave more decoration. It is summed up, that in the context of the late Baroque concept of integrity arrangement of the interior of Latin temple, plastic decor in technique stucco, monumental sculpture, decorative carving played a role, not only the elements of its artistic content, but also the key methods of embodiment leading artistic ideas.

Key words: Volyn, Piarists order, sacred building, baroque, rococo, sculptural decor, statuary plastic, artistic carving.

Характерною рисою барокової сакральної римо-католицької архітектури був синтез мистецтв у вирішенні екстер'єрів і внутрішнього облаштування храму. Йдеться про тісну взаємодію архітектури, скульптурного декору, монументальних настінних розписів і станкового малярства, що сукупно творили його цілісну художньо-стилістичну програму. Її реалізація простежується в проєктах Джованні Лоренцо Берніні (1598–1680 рр.) – провідного італійського архітектора і скульптора доби бароко. Цій програмі було притаманне застосування ілюзійністичного живопису, що повторював і продовжував конструктивні архітектурні елементи культової споруди, декоративне оздоблення вівтарів із фігуративними композиціями й орнаментальними деталями, а також об'ємні стуккові елементи, які доповнювали

живописні полотна та настінні розписи. Теоретичні засади цього синтезу мистецтв були викладені в трактаті італійського ченця ордену єзуїтів, архітектора і живописця Андреа Поццо «*Perspektiva pictorum et architectorum*», опублікованого в двох частинах у Римі (1693 і 1700 pp.). Його ілюстративний додаток визначив вектор мистецької практики багатьох європейських країн упродовж XVIII ст. [1].

Стилістичний зв'язок сакральної архітектури Волині з тогочасними європейськими мистецькими тенденціями виразно прослідковується впродовж кінця XVII–XVIII ст. Унаслідок інтеграції здобутків західної культури з вітчизняним художньо-естетичним простором скульптурна пластика стала не лише, за висловлюванням Дмитра Кривавича, «невід'ємним компонентом архітектури, пластично сплавленим із нею в єдине ціле» [2, с. 96], органічним елементом оздоблення фасадів та інтер'єрів місцевих храмів, а й загальнопоширеним мистецьким явищем [3, с. 124].

У добу бароко ліплений декор став справжньою окрасою інтер'єрів культових об'єктів. У римокатолицьких костелах він разом із монументальними фресковими розписами і станковим релігійним живописом являв собою невід'ємну складову частину їх художнього декорування. Вершини розвитку місцева барокова пластика досягла на пізньому – рококовому етапі свого розвитку, що припав на 40–80-ті pp. XVIII ст. Її поступ був тісно пов'язаний із динамічним розвитком пізньобарокового будівництва; в контексті синтезу мистецтв роль барокової пластики в архітектурній композиції суттєво зростає. Трансляція європейських художніх тенденцій відбувалася за рахунок приїжджиз з Європи митців. Так творилася нова культурна взаємодія [4].

Одне з чільних місць у пізньобароковій ідейно-естетичній програмі художнього оформлення католицьких сакральних споруд займав скульптурний декор, а саме стуккові композиції на стінах і статуарна пластика (на фасадах та у вітварях).

Стукко – високоякісна, міцна гіпсова штукатурка або ліпні елементи (ліпнина) для обробки стін і архітектурних деталей. Це – суміш обпаленого та подрібненого гіпсу, вапна та клею. Іноді до неї додавали мармурову пудру. Вологу масу викладали в готові форми, а після сушіння поверхню рельєфу шліфували й полірували до дзеркального блиску. Ліплений декор, виготовлений за цією технологією, був у рази міцнішим.

Показовим прикладом оздоблення пізньобарокових інтер'єрів пластикою в техніці стукко є скульптурний декор Дубровицького піарського костелу. Відомо, що свого часу окрасою його внутрішнього простору була поліхромна скульптура (нині втрачена), а також пишна орнаментика, зокрема багато елементів декору – різьблення та ліпнина, що мали форму мушлі («*gocaille*»). Високохудожніми скульптурними творами доби пізнього бароко водночас є фігурки путті, що й тепер прикрашають стіни та стелю цього парафіяльного костелу.

Мистецькій практиці ордену піарів на Волині водночас були притаманні твори монументальної статуарної пластики доби пізнього бароко. Так, складниками художнього ансамблю Любешівського піарського костелу Іоанна Євангеліста були дві муровані колони, на яких стояли кам'яні фігури Богоматері Ласкавої та Йосифа Обручника. Ймовірно, вони були встановлені в той самий час, що й храм, тобто 1762 р. Про це дізнаємося з праці Антонія Мошинського «*Kronika Kollegium Lubieszowskiego XX. Pijarów*» [5, с. 124]. І хоча авторство цих скульптурних зображень невідоме, однак високий рівень майстерності виготовлення, а отже, художньої цінності, дає підстави для припущення, що це був талановитий митець [6].

Як твердять автори «Українського мистецтва» (Львів, 2005 р.), пізньобарокова кругла скульптура відіграла роль сюжетно-пластичних і естетично-емоційних акцентів усього архітектурно-структурного та ідейно-сакрального задуму культової споруди. По суті, скульптурні об'єкти були стрижнем її мистецького оздоблення [7, с. 89]. Таку характеристику скульптурним композиціям Любешівського піарського костелу дав відомий польський реставратор Вацлав Гусарський, котрий у 1922 р. оглядав їх під час урядової експедиції. Ось що він записав із цього приводу у своєму звіті: «Доповнює цілісність (Любешівського сакрального архітектурного ансамблю. – Авт.) костельний мур із потрібною брамою з боку головного входу, а також дві фігури, розміщені перед фасадом костелу, які представляють Божу Матір і святого Йосифа. Особливо фігура святого Йосифа з виразним пізньобароковим силуетом ніби готує до тієї пишності й краси, притаманних інтер'єру костелу навіть у нинішньому своєму стані пустки і руїни» [8, с. 27].

За словами Дмитра Антоновича, на західноукраїнських землях у добу рококо «розвинулася особлива пристрасть наповнювати церкви та костьоли статуями святих і цілими групами, а також цілими рядами кам'яних статуй та скульптурно декоративних витворів, що оточували зовні церкви, костьоли й палати. Статуї доби рококо не мають уже величавості статуй доби бароко, але в них часто більше експресії, завжди багато руху, вони так само неспокійні; іноді цей рух і неспокій у слабших творах переходять

у певну зманеризованість і неприємну претенціозність. Але в кращих творах вони справляють враження акцентованою рухливістю й темпераментним поривом» [9, с. 293].

Саме до них належали скульптурні зображення Божої Матері і святого Йосифа Любешівського піарського костелу, виконані в повний зріст у довгих шатах із численними складками. До провідних рис цих композицій можна зарахувати характерну манеру формування фігур, а саме спірально укладений торс, «візитівки» стилю бароко, а також експресію руху їх драпувань, що «надають фігурам неповторної рококової містичної пишності, яка створює стильову ауру винятковості й мистецької віртуозності цієї пластики» [7, с. 86]. У цьому контексті видається слушним навести висловлювання Мечислава Генбаровича: «Бароко експонував у людській фігурі не анатомію, але облягаючу її драперію. За цією лінією пішло рококо, що усамостійнило драпіровку від постаті людини. Її анатомія гине... для ока під фалдами шат, вона видима лише в оголених частинах тіла, таких як голова, руки і ноги» [10, с. 7].

Скульптурні композиції ансамблю Любешівського піарського костелу можна добре розгледіти на світлинах Станіслава Бохніга за 1929 р. А ось на повоєнних їх уже нема. Отже, вірогідно, вони були втрачені під час Другої світової війни.

Свого часу складовою частиною архітектурного ансамблю піарського костелу святого Антонія Падуанського Межиріччя Корецького була монументальна скульптура Божої Матері Ласкавої. За словами Антонія Мошинського, вона була встановлена 1769 р. перед його переднім фасадом [11, с. 50]. Тогочасний його інтер'єр оздоблювали тринадцять вівтарів «із красивою різьбою по дереву» [11, с. 60].

Докладна інформація про скульптурне оформлення інтер'єру Межиріцького костелу значно пізніше – в першій третині ХХ ст. міститься в документі «Księga Wizyt Pasterskich. Parafia Międzyrzecz-Korecki (r. 1930 – 1937)», введеному до наукового обігу Ольгою Михайлишин [12]. Згідно з ним, одинадцять вівтарів – головний і десять бічних – були прикрашені бароковими скульптурними фігуративними композиціями та декоративною різьбою.

Акцентуємо, що оформлення вівтаря в добу пізнього бароко привернуло особливу увагу митців; із площинного обрамлення образу він перетворюється на складну архітектурно-різьбярську конструкцію. За словами Мечислава Генбаровича, тоді «столярний виріб оживила різьблена орнаментика rocaille, яка заповнила панелі стилобатів й, створивши пишні рами для образів, оживила стовпи колон і мертву поверхню його тла». З огляду на це, позолочене пізньобарокове вівтарне художнє різьблення зазвичай ставало вагомим чинником мистецької виразності інтер'єрів храмів [10, с. 6].

Декоративному оформленню вівтарів Межиріцького піарського костелу вповні були притаманні саме ці характеристики. Так, у головному вівтарі, фарбованому й багато золоченому, знаходилося майстерно виконане Розп'яття Ісуса Христа в натуральну величину. З обох його боків розміщувалися позолочені колони, а між ними – монументальні, також позолочені фігури Богородиці та святого Іоанна Богослова. На капітелях колон вівтаря були скульптурні зображення ангелів із розпростертими крильми, які «ніби готові полетіти в повітрі» [13, с. 14].

Головний вівтар Межиріцького піарського костелу святого Антонія Падуанського був також щедро декорований художнім орнаментальним різьбленням. За оцінкою Якуба Адамського, воно було незрівняним із виконанням фігур святих і ангелів, оскільки «вони є справою типово ремісницькою, архаїчною, <...> в традиції малопольської пластики ХVІІ ст.». Свідченням цього є їх кремезні постаті, застигли неприродні пози, схематизм в опрацюванні обличчя й волосся, а також досить незграбне моделювання драперії. Дещо вільніше, на його думку, інтерпретовані фігури ангелів; динамізму й легкості їм надає багата драпіровка їхніх шат [14, с. 274–275].

Інформацію про вірогідного автора головного вівтаря Межиріцького храму знаходимо в Антонія Мошинського: у 1726 р. новий ректор місцевого піарського осередку Торкват Тимінський «великий вівтар, що піднімався лише до вікон і не відповідав висоті костелу, наказав винести і вніс новий, що сягав склепіння. До того був безпосередньо причетний проповідник і дуже шанований священник отець Кастан від святого Бернарда, вмільий до різних робіт» [11, с. 17]. Як висновує Якуб Адамський, майстер, котрий виготовив цей вівтар, черпав натхнення, з мистецької спадщини малопольської різби по дереву. На користь того, що він уродженець не Волині, а Малопольщі, свідчило те, що тоді, а саме в 20-ті рр. ХVІІІ ст., лише започатковувався осередок різьбярства у Львові, а на Волині він з'явився через сто років – на початку ХІХ ст. Отже, найправдоподібніше, що автор головного вівтаря Межиріцького піарського костелу мав польське походження [14, с. 273, 275].

Що стосується матеріальних витрат, то, на думку Т.Є. Стецького, цей вівтар Межиріцького піарського костелу коштував близько 100 тисяч злотих [13, с. 14]. У цьому контексті заслуговують на увагу його твердження, що хоча споруда костелу святого Антонія, а також оздоблення його

інтер'єру «виконані строго у стилі бароко», однак належать до нього «більше багатством, аніж вишуканістю смаку» [13, с. 14].

За документом, введеним до наукового обігу О. Михайлишин, у міжвоєнну добу пластичне оздоблення бічних вітварів Межиріцького костелу святого Антонія Падуанського характеризувалося таким чином.

Вітвар Серця Ісусового мав давню золочену барокову різьбу.

Вітвар Матері Божої Ласкавої був виготовлений зі соснового дерева, різьблений у бароковому стилі, позолочений. Його складниками були колони і невідомі дослідникам статуї святих.

Бароковий вітвар святого Йосифа де Каласанса – також зі сосни, фарбований і позолочений. Мав колони і статуї, а також «небагато різьби» [12, с. 138]. Крім живописного зображення засновника ордену піарів, містив ще й образ святого Кастаня, обидва – невідомого майстра.

У бічному вітварі святої Теклі, розташованому на стовпі, привертала увагу дерев'яна, гарно виконана рама. У ній, фарбованій і місцями вкритій бронзою, був живописний образ святої Теклі невідомого автора.

Бароковий дерев'яний вітвар Божої Матері Ченстоховської мав колони і статуї. Був фарбований і позолочений. Його прикрашали два живописні образи – Божої Матері Ченстоховської і святого Йосифа.

Вітвар святого Яна Непомука, виконаний також зі соснового дерева, прикрашала давно позолочена барокова різьба. Містив живописне зображення святого Яна Непомука невідомого автора.

Найдосконалішим із мистецького погляду був бічний вітвар святого Антонія Падуанського, багатой різьбярської роботи. Це й зрозуміло, оскільки Межиріцький піарський костел був споруджений на його честь. Мав колони і давнє фарбування та позолоту. Його окрасою був живописний образ святого Антонія талановитого, але невідомого художника.

Дерев'яний бароковий бічний вітвар Заручин Пречистої Діви Марії мав колони і статуї, а також небагато різьби давнього фарбування і позолоти. Образ, написаний на полотні, належав до болонсько-польської школи невідомого автора.

Бічний дерев'яний вітвар святого Еразма, як і вітвар святої Теклі, розміщувався на стовпі. Його ікону прикрашала фарбована та місцями вкрита бронзою рама досконалого виконання.

Бароковий бічний вітвар святого Валентина, різьблений із соснового дерева, мав колони і статуї. Був давно фарбований і позолочений. Крім живописного образу святого Валентина, містив зображення святого Флоріана. Обидва були написані невідомим майстром.

Отже, барокове скульптурне оздоблення вітварів Межиріцького піарського костелу вповні узгоджувалося з його загальним художньо-стилістичним задумом. Воно відображало провідні тенденції розвитку тогочасного пластичного мистецтва на Волині в контексті реалізації пізньобарокової концепції цілісного облаштування внутрішнього простору сакральних споруд.

В інтер'єрі колишнього піарського костелу святого Антонія Падуанського в Межирічі Корецькому був також бароковий різьблений амвон, призначений для читання Святого Письма та виголошення проповідей. За Якубом Адамським, хоча він був пишний і великий, однак визначався доволі низьким, ремісницьким рівнем виконання. Рясний, щільно стулений декор, перевантаження архітектонічними формами, негармонійне розміщення фігуративної різьби, а також орнаментальна побудова всієї конструкції знизу вгору свідчили, на його думку, про професійне дилетантство творців межиріцького амвону. Доволі низькою була також мистецька якість різьблених фігур, що прикрашали його: «були вони незграбні, непропорційні й архаїчно вирішені». Про провінційний рівень виконання межиріцького амвону свідчила також дрібна, лінійна інтерпретація драпіровки шат євангелістів. З огляду на це ймовірною датою його створення польський дослідник визначив 20–30-ті рр. XVIII ст. [14, с. 277].

У 1935 р. на постаменті перед головним фасадом костелу Антонія Падуанського в Межирічі Корецькому знаходилася статуя святого Яна Непомука, виготовлена з пісковика [15, с. 118]. Оскільки вона втрачена, її художні характеристики для дослідників залишаються невідомими.

Таким чином, невід'ємною складовою частиною оздоблення пізньобарокових піарських сакральних споруд Волині стали твори пластичного мистецтва. До них, щонайменше, належали: ліпний декор Дубровицького костелу, зокрема, неперевершені стуккові зображення путті на його стінах і стелі; монументальні твори «неповторної рококової містичної пишності» – статуї Богородиці та святого Йосифа Любешівського костелу; дерев'яні різьблені «барокового стилю» вітвари Межиріцького костелу. У контексті пізньобарокової концепції цілісності облаштування інтер'єру храму вони відігравали роль не лише елементів його мистецького наповнення, а й ключових засобів утілення провідних художніх ідей, його архітектурно-мистецької виразності.

Одне з чільних місць у пізньобароковій художньо-стилістичній програмі мистецького оформлення сакральної споруди займала монументальна статуарна пластика, що відігравала роль її сюжетно-пластичного й емоційного акценту. Рококовій круглій скульптурі була притаманна характерна манера формування фігур, а також «рухливість і темпераментний порив» їх драперії.

Органічним елементом пізньобарокових архітектурних ансамблів піарських костелів на Волині була високохудожня різьба по дереву, що прикрашала їхні вітарі. Площинна, орнаментальна, фарбована і позолочена, вона не лише посилювала їх емоційну виразність, доповнювала цілісний пластичний образ храму, але й надавала йому більшої декоративності.

Література:

1. Інтер'єри барокових храмів Західної України XVIII ст. *UKRART story. Нариси з історії українського мистецтва*. URL: <http://www.ukrartstory.com.ua/tekst-statti-24/interiors-of-baroque-churches-of-western-ukraine-xiii-ct.html>
2. Кравич Д.П. Львівська барокова скульптура: джерела інспірації. *Українське барокко та європейський контекст*. Київ : Наукова думка, 1991. С. 96–105.
3. Лесик-Бондарук О.О. Архітектурно-мистецькі засоби виразності у храмовому будівництві Волині XVII–XVIII століття: пластика в оздобленні споруд. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2017. Вип. 31. С. 121–127.
4. Маковецька Х. Скульптура давня. *Національний музей у Львові ім. Андрея Шенцицького*. URL: http://www.mankurty.com/sven/?page_id=330
5. Moszyński A. Kronika Kollegium Lubieszowskiego XX. Pijarów. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Ignacego Stelcła, 1876. 174 s.
6. Павлюк Р. Скульптура історичної Волині. Малоznane мистецтво краю. *Хроніки Любарта*. URL: <https://www.hroniky.com/articles/view/388-skulptura-istorychnoi-volyni-maloznane-mystetstvo-kraiu>
7. Кравич Д.П., Осійчук В.А., Черепанова С.О. Українське мистецтво : навчальний посібник: у 3 ч. Львів : Світ, 2005. Ч. 3. 268 с. + 80 вкл. іл.
8. Husarski W. Kościół O. O. Pijarów w Lubieszowie. *Południe. Miesięcznik poświęcony sztuce i krytyce artystycznej*. Wilno: Wydawnictwo Wileńskiego T-wa artystów – płastyków, 1922. № 4. S. 24–33.
9. Антонович Д. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. Київ : Либідь, 1993. 592 с.
10. Gębarowicz M. Prolegomena do dziejów lwowskiej rzeźby rokokowej. *Artium Quaestiones*. 1986. T. 3. S. 5–47.
11. Moszyński A. Monografia Kollegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim. Kraków: W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Ignacego Stelcła, 1876. 98 s.
12. Михайлишин О. Костьол Св. Антонія в Великих Межирічах (Корецьких): три століття життя. *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині: Науковий збірник*. Випуск 8. Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 134–139.
13. Stecki T.J. Z dziejów wołyńskiego gródka. Kraków: Druk wł. L. Anczyca i Spółki, 1888. 25 s.
14. Adamski J. Osiemnastowieczne wyposażenie dawnego kościoła Pijarów w Międzyrzeczu Koreckim na Wołyniu. Między Wrocławiem a Lwowem. *Sztuka na Śląsku, Małopolsce i na Rusi Koronnej w czasach nowożytnych* / Red. A. Betlej, K. Brzezina, P. Oszczanowski. Wrocław, 2011. S. 271–278.
15. Обарчук А.О. Межиріч Корецький : Нариси історії волинського містечка. Рівне : ПП ДМ, 2010. 328 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 908 (477.41-21): 316.728/733

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.10>

КУЛЬТУРА ТА ПОВСЯКДЕННЯ СЕЛА СТОВП'ЯГИ (ПЕРЕЯСЛАВЩИНА) У СПОГАДАХ МАРІЇ ІВАНІВНИ ДАНИЧ

Бондаренко Марина,

*науковий співробітник музею народного одягу Середньої Наддніпряниці
Науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

Дунайна Ірина,

*молодший науковий співробітник
Науково-дослідного філіалу «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці»
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*

В основу статті увійшли польові матеріали авторів, що були записані у 2017 році від жительки села Стопв'яги (Переяславщина) Марії Іванівни Данич. Вони містять безцінну інформацію про селянський побут, звичаї, обряди, календарну обрядовість, відомості про рідне село з погляду дитячих та юнацьких спостережень. Даний матеріал презентує факти, які не знайшли відображення в офіційних документах, але вони мають значення як матеріали особового походження. У них відображений фактичний матеріал, «дух часу», насичений спостереженнями та роздумами респондента про описуванні події, подробиці життя людей та їхні настрої. Дослідження специфіки культурних явищ як минулих, так і сучасних поколінь українців базується на «живому» зв'язку записувача й опитуваного. Метод «опитування» є одним з основних методів збору первинної інформації про окремі структурні компоненти традиційно-побутової культури українців, їхнє функціонування як певної системи, застосування до осіб, які мають безпосередній досвід або знання предмета чи події. Сучасний дослідник це має можливість спостерігати збережені в сучасному побутуванні елементи традиційного обряду та записати спогади про реліктові явища від старшого покоління. Також це дає змогу зафіксувати масив унікальних спогадів, традицій, звичаїв, особливості побутового і господарського життя, що підлягають неодмінній передачі з покоління в покоління.

Польові етнографічні записи – це найцінніші документи історії. Ґрунтовне знання свого краю, свого історичного регіону, своєї держави потрібне не тільки вчителям та викладачам, що базують педагогічний матеріал на краєзнавстві, не тільки кожному працівнику в культурній сфері, а і кожному свідомому громадянину нашої країни. Збір історико-етнографічних матеріалів має стати складовою частиною наукової роботи науково-дослідних та науково-освітніх установ.

Ключові слова: Стопв'яги, весілля, пологи, родина, одяг.

Bondarenko Maryna, Dunaina Iryna. Culture and everyday life of the village Stovpiahych (Pereiaslav region) in memoirs of Mariia Ivanivna Danych

This article included the field materials of the authors who were recorded in 2017 from the inhabitant of the village Stovpiahych (Pereiaslav region) Mariia Ivanivna Danych. They contain invaluable information about peasant life, customs, rites, calendar rituals, information about native village from the look of children's and youth observations. This material shows facts that have not been reflected in official documents, but they are important as personal materials. They reflect the actual material "spirit of time", saturated with observations and thoughts of the respondent about the designed events, details of people's life and their mood. Investigation of the specifics of cultural phenomena as past and modern generations of Ukrainians is based on the "live" connection of the recorder and the respondent. "Questioning" method is one of the basic methods of collecting primary information about individual structural components of the traditional Ukrainian culture and their functioning, as a certain system and application to persons who have immediate experience or knowledge of the subject or events. The modern researcher has the opportunity to observe the elements of traditional ceremony preserved in modern life and record memories about relic facts from the older generation. It also allows fixing a large number of unique memories, traditions, customs and features of everyday and economic life, that are transferred from generation to generation.

Field ethnographic records are the most valuable documents of history. The thorough knowledge of its country, its historical region, its state is needed not only by teachers based on pedagogical material in local history, not only every worker in the cultural sphere, but also to each conscientious citizen of our country. The collection of historical and ethnographic materials should be a main part of scientific work of research, scientific and educational institutions.

Key words: Stovpiahych, wedding, childbirth, family, clothes.

До статті увійшли безцінні спогади жительки села Стовп'яги Марії Іванівни Данич (Міньченко), яка народилась 8 вересня 1931 р. Після закінчення педучилища її направили до Закарпаття вчителювати. Після двадцятирічної відданої праці Марія Іванівна повернулася до рідного села, де й далі продовжувала працювати на освітянській ниві, викладала у школі російську мову та літературу. Наводимо її розповідь зі збереженням стилю мовлення. Наші тільки підрозділи та деякі уточнення в дужках (– авт.).

Весілля.

У нас свадьби не було. Я була бідна вчителька. А сестри мої заміж виходили, вінчалися, то вони одягалися так: надівається без торочок, платок шовковий, називається «пов'язь», його зав'язували молодій на голові, а тоді надівався вінок. Називали рогатий шовковий платок. Були вони вишневі, темно-вишневі, ті «пов'язи», а в декого темно-зелені. Поверх «пов'язу» одягали вінок, зроблений із всяких квіточок, оце тут у нашому жителстві, дак називали вінок, а вобше то він називається «теремок», і ленти вішали до того «теремка» ззаду. Може десять, може дванадцять шовкових лент різного кольору. Було ще так, декотра дівчина надівала ленту поверх того «пов'язу», і на тій ленті були нашиті дві квіточки, із лент зроблені. Дак в деяких видно його, оті квіточки, а в деяких чи вінок великий чи шо, що ялось так не дуже й видно (Квітки які? – авт.). Більшість світлих таких, або ярко-червоні, розові. Лента могла бути і не дуже червона, така більш простішого, допустім бледно-бледно такого якогось кольору. І тоді на тій ленті чіплялись оті дві квіточки красно-розові або крепко красні. Тоді надівалася сорочка вишита, рукава вишивані квітками, уставки вишиті на плечі, квіткі у три ряди. Тоді карсет, такий як желет без рукав, але ззаду такі три «уси» зделані були, отак раз, два, три, згорнуті з матерії, шерстяні. Спідниця широка, з такого самого матеріалу, як карсет. Намисто було коралове, червоне, у кожного було дванадцять рядочків таких, в одну копочку зміцяти і так в'язався. Одівали поверх отих коралів «лінтарь» із жовтого янтарного каміння. Ну тоді ще надівали цепку із сребра. Цепка була така, сюда два кінці висіло і на ній був хрестик. Золотий або срібний. Сережки були обов'язательно, в одних були «ковбаски», їх іще називали «дугі» сережки із золота, «плесковані» були такі круглі, великі, багаті. Якщо бідна молода, так ото в «пугвичках». Пояс у молоді був. Він не пояс, а рушник. У тому рушнику вінчалася молода. Був «королевецький» рушник червоний, зав'язується туго, а два кінці довго вісять спереду. Як свадьба ж у неї буде, дак у суботу ходить із своїми подругами, просить родичів на весілля, на завтра, бо в неділю буде весілля. Так вона ходить ото. Буває в неї старша дружка із ціпком, великий такий ціпок у неї, то же так одіта, як і молода, тільки немає рушника, а те все багате, гарненьке. Інша бувало бере п'ять дружок, бо такі всі в неї вірні вони подруги, що вона вроді стіснялась їх не запросить. І то вони ходять по людях, до родичів, до подружок ідуть, щоб вони завтра прийшли на свадьбу до неї. До дедушки, до бабушки, якщо вони окремо живуть од батьків. На свадьбу приходять і бояри, не тільки подружки. Багато вони накликають, а тоді вже завтра буде свадьба. А у вечорі буде дівич-вечор. У вечорі музика приходить сюди, дають їм там трошки повечерять і ото молодь, дівчата і ті дружки, і всякі можуть, і не дружки, хоть вони і не будуть причетні до свадьби, але приходять і гуляють до чотирьох часов ночі. Тоді завтра свадьба, весілля називалось, но у нас казали «свадьба». Зимом молода одягала чоботки на каблучках червоненькі або чорненькі. А як літом, то вже якісь туфлі. А як буде осінь, оце зараз холодно, у карсеті, у сорочці холодно, значить надівають юпку із чорного сукна. Тожє три «уса» ззаду. Підв'язана зверху рушником молода. А як зима, строгий мороз, надівають кожушину. А кожушина – це значить під сподом овечий міх, а зверху кожа така вичинена жовта. Кожушина жовто-коричнева. Тожє такі «уси», як іде, то як купа сіна: молода кажуть іде, розкривайте двері широко, бо оно молода іде, вона ж не влізе. З «усами» у кожушині, вона ж дубльона, дак вона творда, вона не дуже збивається у купку, а така розтопирена. І ото кажуть: «Бігом, бігом діти!». А дітей було в нас тоді багато, нас чотири, допустім, дочки було в батька, а в людей тожє побгато дітей. А дітям же інтересно, бо молода тоді як заведено було: приходить, покличе, положить перепісць на стіл і як положить перепісць на стіл, вона тоді три рази кланяється до образів божих, бо в кожній хаті були в нас ікони. Вона каже: «Просили батько, просили мати, прошу і я, приходьте на весілля, на сіль і на хліб». Як покланялась вона, так і все. А дружки коло неї ті дві стоять, нічого не кажуть. Вона тоді бере кожну за руки, як оце вас п'ять або сім душ у хаті, кожну, чи хлопця, чи дівчинку, чи таку страшну, як я, бере й цілує у щоку. Тоді бере за руки, отак поцілує й поклониться, поцілує й поклониться. Якщо вона вам дуже родичка велика, ви садовите її за стіл і гарненько угощаєте, щось таке добреньке дайте і чарочку, вона трошки візьме чарочки, багато ж ні, бо як у неї багато роду, дак їй не можна пити, бо вона ж молода. А вони всі кажуть: «Бажаєм же тобі щасливого замужества. Дай Божих тобі діток багато, так, як у нас, усього в хаті. Здоровенького, всякого доброго вам усього». Вона ото трошки посиділа, й дружки трошки випили по пів чарочки і оп'ять ідуть геть. Поклонилася і йдуть геть. На вулиці, як іде, і бачить, як якась людина

стоїть або йде, вона не здоровкається, просто поклониться так низько і пішла далі. – «Молода йде, молода йде, давайте широко odkривайте двері, бо вона в кожушині, а кожушина лопотить, а молода спішисть, спішисть». Оце такі приказки були. (Весільний одяг дівчини-сироти? – авт.). В неї був наряд позичальний. Зичила в багатих сем'ях. А всігдa така була, як усі, щоб не відрізнитися від людей, а так, як люди, так і вона, тільки все позичене було. У нас кажуть «ленти», або стрічки. Були всякі. Вона ж не йшла тоді заму́ж, як мама вчора вмерла. Обезательно видержують год, а тоді її отдають, бо кажуть – як рано підеш – не матимеш щастя. А треба год отбути по матері, чи по батьку, тоді йти заму́ж. А деякі, якщо вже так, що він спішисть, може безчесно себе поводили при гулянні в парі, де дівушка, дак їй уже чудно довго ждaть, може вона беремenna, всяке було, дак вона тоді вже ніякого весілля не робить, ніякого вінка, а так просто голу́бою лентою отак голу́бочку затулить, а тут коса в неї ззадy. Оце так прийде жених забирaть її, дак ото на дворі, чи за столом, там може три дружки в неї да три бояри. Малесеньке таке весіллячко і все, як сирота.

(Парубок запрошував на весілля? – авт.). Ходив обезательно. Оце приходили в суботу. Він із своїм парубком ходить. З коньом ходив. Лента, такий бант зав'язаний і все. Один старший боярин і він, і просить: «Приходьте до мене на весілля».

Гільце ставили на стіл. Лентами прикрашали. Короваї і шишки бгали сусіди. Якщо невісточка молода, шо вміє оце робить, дак і її закликали. Хоч вона і не родичка. І пеклися короваї, і ото тії шишки, з якими ходить молода да просить. Бо і в молодого є тоже перепієць, з яким він ходить, людей просить на свaдьбу. Перепієць у хустку загортали. Були дерев'яні діжі. Перед учиненням, разок, посудину бризкали свяченою водою. Якщо самі не вміли випікaть, дак просили сусідку старшеньку: «Ідіть допоможите, щоб у мене не перевернулись на бік короваї, а щоб рівненькі були. Ідіть мені посадите їх, бо я сама боюся». А тоді вже на столі прикрашали їх калиною, барвінком. Дві птичечки, одна дзьобом до другої, колосочки з жита чи пшениці з тіста зроблені. Обв'язували короваї світлими хустками, шерстяними, з квіточками.

(Де розплітали молодій косу? – авт.). У молодого, увечері гості її, які з дому їхали, її розплітають. Розплели її. Як гарні крупні такі коси в неї були, дак уже її не заплітають, а так зроблять отаку гулю і вона там стоїть, але грібшюк такий, щоб придержував, щоб ті коси не розпадалися. Уже вона не дівушка зветься, вже молодичка. На свaдьбі ввечері уже з гостями вона і не дуже зап'ята. Хустиною такою світленькою, вже ті ленти й вінок ото скидається, все-все, вона вже передівается в другу одежину. Бере з дому блузку, широку спідницю, просте все, ситцеве або із сатіну, бо бідні тоді були народи в наших селах.

Пологи. Хрестини.

Повитухи були обезательно. Була бабушка, яка приймала роди. Оце в мене народилась було сестра Галя у 43 году, при німцях. У хатині в матері вона приймала роди. Вона каже: «Сама, ти б Ганно не народила б цю дитину. Бо пояс, ото пуповина, обгортає дитину повністю, треба помічі». Вона то вміла таке робить. Баба повитуха жила на кутку Соснова. Знаю, що Власенко її фамілія. Вона молилась перед тим, як прийняти роди. Ставала на коліна перед образами і казала: «Боже, дай нам поміч, дай нам поміч. Давайте внесем великі ночви». А тоді були великі ночви, багато стірки, дак великі з дерева ночви. І вона наказала покласти гарячої води, теплої, щоб посадити туди роженицю, може, воно швидше будуть роди. Тоді гарячими пельоночками обгортали. Вона тоді після того легшенько родила. Ото було таке.

Хрестили більшість батюшки, визивали на дом. Дитину охрещували, старались бігом. Місяць пройшов, кажуть, треба охрестить. А деякі були такі, каже: «Мені нема коли хрестить, я на ланку пішла на роботу, хай росте». (Хто вибирав ім'я дитині? – авт.). Батьки більшість. Я народилась 8 вересня, між Причистою першою 28 серпня і між Причистою другою 21 вересня, дак кажуть, положено Марією назвaть. Сестра моя старша народилась 6 січня, а це перед Різдом. Спаситель народився 7 січня, а вона шостого. Дак вони кажуть: «Як же назвaть?». Ми згадали, що це день був святої Уляни. І їй присвятили це ім'я, Уляною назвали. Друга сестра народилась на Меланки, а Меланки тоже бувають на рождественських празниках, на Василія, і її назвали Мелашкою.

Ткання.

Коноплі в березі сіяли, багато соток, вісім або десять. Бачила, як заносили на піч, щоб висохли, щоб гарно тіпалися. Тоді вже в терниці б'ють, становиться волокно, тоді костриця падає до долу. Кострицю ту несуть у хату, корзиною якоюсь, або віреюкою, бо багато конопель тіпали. Як велика сім'я, дак треба було мушціні пошити подитаники і сорочку, а дітей як багато, треба кожному хоть по п'ять по шість сорочок, щоб було чим переміниться. Руками шила мати, все руками із полотна: батьку підитаники, рубашку і нам дітям. Полотно було своє. У нас ткацький верстат називався

«станок ткацький», дак мати було ткала. А тоді весною білимо полотно. Як великі сніги, дак до нас приходила вода із Дніпра. Дак ми в берег ото вже дітьми носили такі куски полотна, воно сіре таке, сіре. Ми розтинали, а весною трава іде поверх води. Росте трава така зелена, а вода стоїть однак. І ото ми на ту воду простилали чотирі чи п'ять кусків, і воно до осені стане совершенно біле. Тоді мати його розріза на куски, на сорочки і шила.

Бова Марія, її вже немає, це наша дядина була, ткала килими. Килими були з вовни, з всякими витівками. Вовну ж красили. Були білі овечки, не тільки чорні. Дак ото з білих овечок, з вовни, веретеном пряли товсті нитки на килими, а тоді як біла вовна – красили в розовий цвіт, у зелений. При мені красили купованими фарбами, не рослинними. На килимах більшість чорних хрестиків. З обох сторін обзастельно були торочки. Оце Різдво наступає, дак ото стіл великий у великій хаті килимом застелявся, вісили боки так довго. На два тиждні застелявся, і на Паску на тиждень застелявся. А то більшість такі скатерті були тканні, на боках смуги сині або якісь там зелені, червоні, а сама біла скатерть.

Одяг.

Були сорочки з уставочками, з круглим вирізом. Узори – квіточка на одних, ото розочка, а тоді зелені листочки. У нас були тільки червоні заплочі і чорні, червона нитка і чорна, більш цвітних не було вишивок. У дядьків як коли й манишка вишивалась, тоже чорні й червоні квіточки. То він більшість одіва, як у церкву ішов, бо тоді ж церкви були. Плахти в нас не було. У нас носили сподниці у сім полок, такі круглі, великі, широкі. Блузка така простенька. А тоді надівали кохту із рукавами, простенька, із сатіну. Очіпки носили вже старенькі люди, як у них уже коси сиві, вже їм стидно було показувати на людей свої сиві коси, і то надівався очіпок. Очіпок ішивався такий з твердої матерії, щоб вона була така надьожна, довгенько носилася. Якась така груба матерія, щоб довго не мнялася. Круглої форми, ніякого банта не було, якісь такі складочки були. У нашої баби Марини був очіпок. Було все баба скине очіпок, чеше косу, дак ми самі на голову надіваєм, да бігаєм на вулицю, показуємо, який у нашої баби очіпок. Оце було таке. А молода не надіва очіпка, вона довго не надіва. Носили в нас платки всякі. Біленькі такі хусточки невеликі, під бороду запиналися, більшість під бороду, а тоді такі торочкові були, називалися бєжєві платки, що з торочками. Тернові хустки були шерстяні, не прості і мали маленький крайок. По чорній хусці крайок був з виноградним узором із синіми сливками.

Женщини носили кожушанки, полушубки, криті матерією, та сачки з сукна. Мужщини носили кожухи жовто-коричневі, шапки «бирки» з овечих смушок, брилі, картузи.

Прикраси.

У кораловому намисті були такі металеві обкладочки. (Яка форма намистин? – авт.). Були бочечки, а в середині крупніші, круглі, були й такі, й такі. Було намиста в кожного. Бувало 12, бувало й 15 – пониз.

Носили сережки «ковбаски», «плесковані». Була жінка на хуторі Дубошиєва Дунька, її називали Дунька Дубоший. Дак вона було помаже смальцем уші і простою голкою коле. Бо й мені кололи. Мені було мабуть десять год, дак ото вона мені колола. І були в мене сережки пугвички. Ходили до золотаря, він у Переяславі жив. Люди йшли заказували і він робив сережки. Більшість із свого матеріалу. А в деяких людей були такі великі грошаки, золоті якісь монети. В нас їх не було, дак я їх не бачила. Дак ото носили свою монету і він із них робив. І цепочки він робив. В деяких були і золоті цепочки, а в деяких срібні. Цепка обично срібна була, а хрестик золотий.

Календарні свята.

Різдво. На столі під килим часник і гроші ложили. Уносили сіно, положив сіна, тоді становили першу кутю, хлібину круглу і на неї горбочок солі. А бігом варем вранці кутю, бо кажуть, щоб курі гарно родилися да неслися, дак треба рано кутю зварить, щоб вона стала. Ще темно на дворі, вже кутя должна бути готова в горщику, накрита. А тоді узвар: сушені груші, яблука, смородина і ото які ягоди ще там. То звався узвар. Стоїть узвар. Тоді вариться така солодка юшка: мед, мак і ще там сахару може, і ставиться у глечуку. Три літри там в глечуку або чотирі. А тоді те сіно, як пройшло Різдво, дак наступає Голодна кутя, перед Крещенієм, до сход сонця, вранці виносимо його з вимитим у хаті сміттям, яке є. Мати дасть там якусь корзинку чи горщик якийсь паганій для нього. Бігом на ниву йдеш до схід сонця, сіно кладемо, ото тако розтиляємо на городі, кажемо: «Роди Боже рясно, як на небі зірок рясно». Сміття тоже кидаєм по грядках, під дерево, в кого є абрикоси, груші, яблука, кладемо і кажемо оп'ять: «Роди Боже рясно, як на небі зірок рясно». І бігом у хату входимо, і тоді вже будем нову кутю на новому сіні садовить. Отаке само знову. Тоді вже те друге сіно кладем до курей в ящичок, щоб краще неслися. Оце вже після другої куті.

Ми було кажемо, щоб перші зайшли хлопчики. Просто колядники. А тоді вже дівчатка йдуть. Оце співали так: «Коляд, коляд, колядниця, добра з медом паляниця, а без меду не така, дайте

бабо грошака». А як старшенькі вже, дак співали гарних таких колядок. Оце таку колядку співали «Дивная новина» і співали «Ой там Марія Діва сина родила». (Чи ходили з вертепом? – авт.). У нас не. Це у Закарпатті ходять там, з вертепом, з зvezдою.

Віху встановляли обезательно. На кожному кутку. Ввечері хлопці ідуть по людях, нарвуть квіток, півонія, всякі такі квітки, у кого роза вже зацвіла, набираєм багато трави, а тоді вбираєм оте там усе. На верху кладеться ікона. Ікона дерев'яна, Спаситель називається. А тоді гуртом хлопці зводять віху, вона висока, а уже вранці йдемо туди гулять на Тройцю, випивка, там співи, танці. Були свої музиканти в нас. Грали на балалайці, на гармонії, на акордеоні.

(Чи були вечорниці в селі? – авт.). Дівчата на вечорницях у селі збиралися до одної хати, там вони вишивали рушники, пряли і співали:

*«Коло млина Климинина зацвіла калина,
Задумала дівчинонька в саду гуляти,
Вари мати вечеряти, я йду в сад гуляти,
Як запіють перші півні. я прийду до хати,
Ой гуляла дівчинонька між яблуньками,
Мала вона розмовоньку із трьома козаками,
Піють півні, піють другі, а курка сокоче,
Кличе мати дочку вечеряти, а дочка не хоче.
Ой вечеряй стара мати, коли заварила,
Бо вже ж мені молоденькій вечеря не мила,
Бо вже ж мені молоденькій вечеря не мила,
Бо вже ж мій миленькій іншу полюбив».*

(Чи святкували Івана Купайла? – авт.). Ми скакали не через огонь, а в деяких там кутках у селі і огонь палили, і через огонь скакали. А в нас тільки через крапиву. Плели вінки із всяких домашніх і польових квіток, тоді несемо на канаву. У нас була канавка, міст. Ми підходимо туди, кладемо. А місячно буває літом. Ми кладемо ті вінки. А тоді дивися – один пливе туди. А вода ж іде вся туди – на восток, туди пливе, а другий покрутиться, і стоїть на місці той вінок. А другий не куди не пливе, а так трошки зрушиється з місця і стане, і опять зрушиється з місця, стане. Дак ми ото журилося: «Ой, мабуть, замуж не вийду, мабуть, замуж не вийду». Бо крутиться вінок мій на місці, а в ранці тоді йдемо дивиться, чи кудись далеко запливли вінки, чи вони стоять може потонули. Було й таке.

Знахарі.

Одна була знахарка така, називалась Дичиха Наталка. Вона старенька була, в них дітей не було, чоловік, мабуть, на війні погіб і вона саменька була. І ото таке я бачила, як вона од ляку лічила. Вона не така, що колдовниця. Ні. Така чесна була, віруюча в Бога, і вона помагала багато нервним, в кого діти такі негодні, бо батько буває п'яний, розорився, дак вона дуже спасала багатьох. Матері ввели цих дітей, і вона їм читала молитви, іще щось робила.

Ремесла.

Пасік у людей багато було. Була в нас пасіка. Свічки мати сукала наша, вміла сукати. І тут сусідка була, Козоріз Палагея, шо було як для похорону, для свадьби, дак вона робила. Заказували люди.

Чоловіки були, як свиню колють, або дехто телят колов, дак вони вичинюють кожі. А тоді в Переяслав несуть, там були хароші сапожники, із вичинених кож долали чоботи і муцинам, і женицинам. Називались чоботи «витяжка».

Шинок.

Шинок був. Ото як їхать на Переяслав, дак там є гора перед Комуною і ото на тій горі, на дорозі, був шинок із боку. Я його не бачила, а було розказують, як ідуть з базару люди, ерковчани, бо в декого були свої коні, дак вони конями їздили раньше, ще до революції. Продав, допустім, гуси чи поросята, зупиняються на гутці. Там жид Юдка продавав у шинку горілку, ну все таке, що треба – шашлики, гусятина там була в нього, така тушена. І ото було так задержуються там люди. А наш дід Макар, баба Парася, вони гусями зацікавились. Дак кучку гусей набрали – продали. Зимою короткий день, уже іде додому потемну. Рано їхав потемну продавати, а назад іде вже тожже потемну. І він заходить у той шинок, а там шинкарка якась інтересна була, дак вони, деякі молоді мужчини даже любили, щоб на неї хоть надивиться. Він же не торгував, а він начальником був – Юдка. Дак деякі їздили, щоб посидіти, випить чарочку і полюбоваться жениціною молодістю. Баба каже Парася: «Макаре, їдьмо до дому дітки, їдьмо, випив дві чарочки, хватить. Бо дома ж дітки, не порана худоба». А він: «Я погулять хочу, ще й поспівать». То бабуся пішки із відти, сюди, мабуть, два кілометра від Комуни, біжить в Ступи'яги. Приходить до дому, а мати вже така, може була год десять, шо вже дівочка

така вроді була, каже: «Ми мамо попорали все». – «І водичку давали коровам?» – «Давали». – «Тоді усе харашо». Ось приїжджає дід, він же ще молодий чоловік був. Він приїжджає, а бабуся прийшла і не відкрила воріт. А коні ж треба, щоб зайшли. Він тоді коні на вулиці оставляє, іде в хату. А вона вже з дітками на печі сидить, молода ж бабуся моя. Він бігом, кричить зразу: «Чого не відкрила ворота. Я тепер не можу в'їхати у ворота, бо закриті ворота». Дак вона каже: «Дак откривай же сам». – «Я п'яний, я неподужаю открыть». Матір обкружать діти кругом, у їх, мабуть, шестеро дітей, оце одна моя мати, а то були п'ять хлопців – браття. А він матір за коси і додолу, і б'є. Хай Бог простить, що я скажу, бо це мій дід, по крові рідний, але як бабуся умирала, сказала: «Мене не ложіть у могилу мою, десь далі, бо я його боюся і зараз». Ото таке іздіваніє велике було, через отой шинок. Мені розказували люди старі, шо вони кажуть, деякий йшов, щоб поблудить очима на неї, бо вона гарна. Отак. Ой було усе [1].

Отже, досліджуючи традиції Переяславщини, ми мало знаємо про свою власну історію, звичаї, обряди, селянський побут. Дана наукова розвідка є важливим джерелом подальших досліджень, вивчення історичних та культурних надбань нашого краю.

Література:

1. Польові матеріали авторів. Записано 07.11.2017 р. від Данич Марії Іванівни, 1931 р. н., мешканки с. Стівп'яги Переяслав-Хмельницького району Київської області.

УДК 94:338.48 (477.44)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.11>

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАРКОВІ ПАМ'ЯТКИ В СИСТЕМІ ЕКСКУРСІЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОЇ ВІННИЧЧИНИ

Бутенко Вікторія,

аспірантка

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

У статті досліджуються історико-культурні паркові пам'ятки в системі екскурсійно-туристичної діяльності на прикладі сучасної Вінниччини. Актуалізуються питання щодо посилення значення історико-культурної спадщини на прикладі парків – пам'яток садово-паркового мистецтва в сучасних культурно-розбудовчих процесах України, вивчення історії пам'яток, їх використання в екскурсійній діяльності. Розкриваються наукові підходи до ключових понять: «історико-культурна пам'ятка», «парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва», «екскурсійно-туристична діяльність», «історична місія», які осмислені в контексті стратегічних перспектив Вінниччини, наголошується на винятковій ролі історичного контексту в екскурсійно-туристичній діяльності. На основі досліджень українських учених, міждисциплінарного підходу до предмета дослідження осмислюється визначальна місія історичних постатей, подій, пам'яток архітектури у формуванні сучасного функціонала екскурсійно-туристичної послуги. Визначаються наукові підходи до розуміння історико-культурної пам'ятки як джерела інформації, наголошується питання професійного природоохоронного менеджменту, що посилює значення історичної події в екскурсійно-туристичній послугі. У статті на фактологічному матеріалі розкриті сучасні екскурсійно-туристичні практики, основою яких є історична подія, постать, пам'ятка архітектури. Розкрито і доведено історичне значення впливу родини Потоцьких на екскурсійно-туристичну діяльність у місті Немирові, меценатської діяльності Надії Філаретівни фон Мекк у місті Браїлові, історико-пізнавального феномену козацького руху на Поділлі, що також є об'єктом історичного туризму.

Ключові слова: історико-культурна пам'ятка, парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва, екскурсійно-туристична діяльність, історична місія.

Butenko Victoria. Historical and cultural park monuments in the system of excursion and tourist activity of modern Vinnitsa region

The article examines the historical and cultural park attraction in the system of excursion and tourist activities on the example of the modern Vinnytsia region. The issues of strengthening the significance of historical and cultural heritage are actualized on the example of parks-monuments of gardening art in modern cultural and building processes of Ukraine, the study of the history of monuments, their use in excursion activities. The article reveals scientific approaches to key concept “historical and cultural monument”, “park-monument of garden and park art”, “excursion and tourist activities”, “historical mission”, which are comprehended in the context of the strategic prospects of the Vinnytsia region, the exceptional context is noted in excursion and tourist activities. Based on the research of Ukrainian scientists, an interdisciplinary approach to the subject of research, the defining mission of historical figures, events, and monuments of architecture in the formation of the modern functional of excursion and tourist services is comprehended. The author defines scientific approaches to understanding the historical and cultural monument as a source of information, focuses on the issues of professional environmental management, which in turn enhances the significance of the historical event in the excursion and tourist service. In the article, based on factual material, modern excursion and tourist practices are revealed, the basis of which is a historical event, a figure, an architectural monument. The historical significance of the activities of the Potocki family for excursion and tourist activities in the city of Nemyriv, the Caves, the patronage of Nadezhda Filaretivna Von Meck in the city of Brailiv, the historical and educational phenomenon of the Cossack movement in Podillya, which is also an object of historical tourism has been revealed and proved.

Key words: historical and cultural monument, park-monument of landscape gardening art, excursion and tourist activities, historical mission.

Сьогодні актуалізує питання щодо посилення ролі та значення історико-культурної спадщини в сучасних культурно-розбудовчих процесах України. Стратегічний розвиток міст і областей України визначається активним використанням історико-культурного ресурсу для посилення туристичного потенціалу. Культурний розвиток територій актуалізував питання вивчення історико-культурного потенціалу пам'яток, які є унікальними і привабливими для туристів. У такому контексті посилюються роль і значення історичного контексту екскурсійно-туристичної діяльності, яка є одним з основних видів пізнавальної, комунікативної, культурно-дозвілєвої, а іноді рекреаційної й оздоровчої діяльності.

Особливе місце у використанні й популяризації об'єктів історико-культурної спадщини належить паркам – пам'яткам садово-паркового мистецтва. Кожен парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва

є унікальним культурним осередком і визначається своєю історією, яка в разі професійного екскурсійного супроводу може стати цікавою, освітньо-пізнавальною туристичною послугою.

Останні роки українські науковці, практики досить активно вивчають потенціал історико-культурних пам'яток, що дозволяє трансформувати екскурсійно-туристичну послугу для підвищення її споживчої цінності та якості. Варто наголосити, що такі дослідження характеризуються міждисциплінарним підходом, що посилює роль і значення історико-культурної паркової пам'ятки, її екскурсійно-туристичного ресурсу в популяризації знань про історію України, українську культуру, культурну спадщину міст та областей України.

Мета статті полягає у вивченні історико-культурного ресурсу парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, розуміння і перспективне використання їхнього екскурсійно-туристичного потенціалу на сучасному етапі культурної розбудови Вінницької області.

Для логічного розкриття представленої теми ми акцентуємо увагу на таких ключових поняттях дослідження, як: «історико-культурна пам'ятка», «парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва», «екскурсійно-туристична діяльність», «історична місія». Варто наголосити, що для розкриття теми ми звертаємося до досліджень, які є суттєвими для перспективності їхнього розвитку на Вінниччині.

Так, учена М. Рябенка аналізує туристичні ресурси й основні аспекти розвитку екскурсійної справи на території Поділля та наголошує на важливості й перспективності розвитку туристичної справи у Вінницькій області, дослідниця акцентує увагу на її історико-культурному потенціалі. Учена наголошує, що «становлення внутрішнього і в'їзного туризму має перспективи стати важливим чинником соціального-економічного розвитку області. Основним завданням є формування сучасної конкурентоспроможної туристичної індустрії області, спроможної задовольнити потреби іноземних та вітчизняних громадян у туристично-рекреаційних послугах» [10, с. 11].

Історико-культурні пам'ятки є активно досліджуваним об'єктом українських науковців, розглядаються вони з різних функціональних поглядів.

Так, В. Гринь осмислює перспективи залучення історико-культурної спадщини Вінницької області в екскурсійну діяльність і досить слушно зазначає, що пам'ятка є головним джерелом інформації для туристів. «Коли ж пам'ятка позбавлена властивості саморозкриття, основним джерелом інформації про неї є посередники, тому пам'ятка виступає як допоміжна ілюстрація до їх розповіді» [3, с. 195].

О. Гончаров, Ю. Роїк досліджують перспективи використання історико-культурних пам'яток регіонів України в туристичній галузі (на прикладі культурної спадщини міста Немирова Вінницької області), наголошують на неналежному професійному природоохоронному менеджменті. Досить слушною є така теза: «Історико-культурна спадщина ефективно охороняється лише в тому разі, коли набуває цінності в очах суспільства. Пам'ятка повинна розкривати свою неповторність, викликати естетичні переживання. Залучення до сфери туризму значно покращує ці можливості пам'ятки» [2, с. 67].

Варто наголосити, що найбільшим історико-культурним потенціалом наділені парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва, які в Україні оголошені як найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва. Статус і завдання парків – пам'яток садово-паркового мистецтва полягають у їхній охоронній функції та використанні в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях [9].

Отже, історико-культурна пам'ятка є одним із важливих матеріальних експонатів, що дозволяє під час екскурсійного заходу зануритися відвідувачу в реальну історичну подію. У такому контексті постає питання креативності, цікавості та пізнавальності екскурсії та професіоналізму екскурсовода.

У процесі проведення аналізу функціонала історико-культурних паркових пам'яток, а саме їхнього екскурсійно-туристичного потенціалу, варто згадати про симбіоз таких понять, як «екскурсійне» та «туристичне». Саме тому науковці розглядають їх у взаємозалежному розумінні. Так, екскурсійно-туристична діяльність активно досліджується представниками педагогічної науки, які визначають її значення в сучасному педагогічному процесі, наголошують водночас на її виховному, пізнавальному потенціалі. Зокрема, Т. Дудка акцентує увагу на українознавчій складовій частині екскурсійно-туристичної діяльності, наголошує водночас на її історико-педагогічному феномені. Учена аргументовано визначає значення екскурсійно-туристичної діяльності як потужного і дієвого інструментарію під час вивчення певного історичного періоду [4].

Ключовим у представленому дослідженні є поняття «історична місія». Українська дослідниця О. Копієвська вбачає в історичній місії велике специфічне значення, де відповідальна роль належить історичним подіям і постатям. Учена зазначає, що саме завдяки історичним знанням про об'єкти і події минулого ми отримуємо відповіді, які дозволять вирішити проблеми сьогодення. «Як важлива складова частина розвитку будь-якої цивілізації, історико-культурна спадщина формує особливий національний менталітет, затверджує спадкоємність духовних, моральних, етичних та гуманістичних цінностей» [5, с. 66].

Як бачимо з вищезазначеного, учені одноставні у визначенні унікальної ролі і значення історико-культурної пам'ятки в сучасному розвитку екскурсійно-туристичного потенціалу, але, на наш погляд, приділено мало уваги дослідників саме історико-культурній парковій пам'ятці. Особливого значення набувають осмислення і винахід сучасних форм, методів, культурологічних, педагогічних, інноваційних технологій досліджуваної у статті діяльності, що посилять історичну, культурну, освітню, пізнавальну цінність та значення запропонованих відвідувачам екскурсійно-туристичної паркової послуги.

Для осмислення питання з погляду перспективності досліджуваної теми для розвитку локальних територіальних одиниць, зокрема Вінницької області, варто звернутися до найефективніших практик екскурсійно-туристичної діяльності, які є потужним ресурсом для популяризації історико-культурної спадщини для різноманітних соціально-вікових категорій відвідувачів парків – пам'яток садово-паркового мистецтва.

Історико-культурна Вінниччина визначається потужним ресурсом культових споруд XVI–XIX ст., які розташовані у Браїлові, Могилеві-Подільському, Мурованих Курилівцях, Немирові, Тульчині, Шаргороді. Кожне місто має потужний історико-культурний ресурс, визначається своєю історією та легендами. Варто наголосити, що історія розвитку зазначених міст є об'єктом дослідження українських учених.

Так, учена О. Лобко досліджує історію родинних архівів графа Потоцького на Поділлі та наголошує на значенні архівних матеріалів для історико-культурного потенціалу України, зокрема Вінниччини. Дослідниця визначає особливе значення архівів, особливо шлюбних документів, які зберігалися в Тульчині, Немирові, Печері, ретельне вивчення яких дозволяє визначити важливу історичну, культурну роль і значення діяльності магнатського роду Потоцьких у розвитку Поділля. Учена зазначає особливе історико-культурне значення діяльності родини Потоцьких, як-от створення освітніх осередків, картинних галерей, парків [7].

У процесі дослідження садово-паркових ландшафтів, їхнього сучасного рекреаційно-туристичного потенціалу вчена І. Кравцова також наголошує на значенні культурної діяльності родини Потоцьких. Дослідниця аналізує історичні факти, наголошує на особливому історико-культурному значенні відомих діячів культури і мистецтва, з діяльністю яких пов'язана історична пам'ять Вінниччини. Дослідниця пов'язує сучасний екскурсійно-туристичний потенціал Вінницької області з такими постатями, як Ференц Ліст, який у 1847 р. в місті Немирові дав один з останніх концертів у палаці графа Болеслава Потоцького. Історико-культурне значення Немирова дослідниця пов'язує з постаттю Оноре де Бальзака, з Евеліною Ганською. Визначає вчена й історико-культурне значення архітектури Печерського парку, який таїть в собі історію та легенди життя відомих діячів, зокрема представників родини Потоцьких [6, с. 127–128].

Як бачимо, увага вчених до життєвого шляху та діяльності родини Потоцьких дозволяє розкрити потужний історико-культурний потенціал та ресурс туристичної Вінниччини. Дослідження вченими архівних документів дозволяють сформулювати історичне значення культурної, благодійної, політичної, господарської діяльності родини Потоцьких, тим самим використати ці історико-культурні факти в сучасній екскурсійно-туристичній діяльності.

У контексті дослідження історико-культурних паркових пам'яток садово-паркового мистецтва, їх ролі та значення в розвитку екскурсійно-туристичної діяльності сучасної Вінниччини варто наголосити на значенні спадщини міста Браїлова. Особливого історико-культурного значення набуває Палац фон Мекків. Приваблюють туристів історичні події, які розкривають меценатську діяльність Надії Філаретівни фон Мекк. Будучи прихильницею музичного мистецтва, Надія фон Мекк допомагає фінансово таким відомим музикантам і композиторам: Петру Чайковському, Миколі Рубінштейну, Клоду Дебюсі. Окрім щедрої фінансової допомоги, меценатка створювала достойні умови для творчості. Особливе значення у створенні музичних творів належало парковій атмосферності, яка надихала композиторів на музичну творчість. Саме під таким впливом Петро Чайковський написав першу оркестрову сюїту, оперу «Орлеанська діва», п'єси для скрипки, сім романсів [1].

Історія паркової культурної спадщини активно популяризується в сучасній туристичній Вінниччині. Працівниками садово-паркового мистецтва запропоновані пізнавальні екскурсійні програми, які розраховані на різні соціально-вікові категорії відвідувачів.

Для шкільної аудиторії розроблена і пропонується історико-пізнавальна екскурсія «Вінниччина – край козацької слави», за маршрутом: Вінниця – Липовець – Іллінці – Кальник – Дашів – Іллінці – Лугова – Липовець – Вінниця. Екскурсія розрахована на максимальне вивчення історії краю, заснована на знайомстві з історичними постатями історико-культурного, політичного руху, зокрема козацького. Особливу увагу туристів привертає козацький рух на Поділлі, зокрема функціонування Кальницького

полку імені Івана Богуна, на честь діяльності якого було створено історико-культурний комплекс «Козацька левада».

Сучасна туристична Вінниччина є пріоритетним історико-пізнавальним, територіальним ресурсом України. Особлива увага історичній Вінниччині приділяється українськими туристичними компаніями, які розробляють і пропонують тематичні екскурсії. Функціональний потенціал запропонованих пізнавальних турів дозволяє ознайомити туристів з історико-культурним ресурсом області.

Нині історико-культурна Вінниччина позначилася такими пізнавальними екскурсійними турами та пропозиціями: «Шляхетна спадщина Вінниччини» (маршрут: Київ – Стара Прилука – Вороновиця – Немирів – Київ), «Заповідник Буша. Місце сили» (маршрут: Київ – Стрижівка – Вінниця – Буша), «Таємниці Поділля й Гайдамацький яр» (маршрут: Київ – Вінниця – Мурафа – Могилів-Подільський – Лядова – Буша – Тульчин), «Палац Марії Щербатової» (Немирів), «Палац Мерінга» (Стара Прилука), «Ставка Гітлера» (с. Стрижавка), «Палац Грохольських» (П'ятничани), «Сутиський парк» (смт Сутиски), «Шершнівська скеля» (Тиврівський район) тощо [8].

Отже, історико-культурна спадщина Вінниччини є важливою частиною українського історичного минулого. Вагома частина історико-культурної спадщини представлена на територіях парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, діяльність яких сьогодні передбачає трансформацію видів діяльності, зокрема й екскурсійних практик.

Потужність потенціалу сучасної екскурсійно-туристичної практики беззаперечно через важливу роль і значення історії краю у процесах формування стратегії розвитку культурних територій. Особливого значення предмет дослідження статті набуває щодо визначеності історико-культурної унікальності об'єднаних територіальних громад, де історичні постаті та події, архітектурні пам'ятки стають потужним засобом формування культурного образу, іміджу локальних територій.

Перед зацікавленими суб'єктами культурних трансформацій стоїть важливе завдання щодо збереження, популяризації свого / територіального історико-культурного надбання, винайдення ефективних, інноваційних, креативних екскурсійних практик, які б дозволили забезпечити не тільки туристичний потік і популярність парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, а й посилити їхній освітній, пізнавальний функціонал.

Література:

1. Браїлів – палац фон Мекків. КолоКрай. URL: <https://kolokray.com/uk/f/dvoretz-fon-mekk.html> (дата звернення: 25.12.2020).
2. Гончаров О., Роїк Ю. Перспективи використання історико-культурних пам'яток регіонів України в туристичній галузі (на прикладі культурної спадщини міста Немирова Вінницької області). Етнічна історія народів Європи. 2017. Вип. 52. С. 67–71.
3. Гринь В. Перспективи залучення історико-культурної спадщини Вінницької області в екскурсійну діяльність. Соціально-політичні, економічні та гуманітарні виміри європейської інтеграції України : збірник наукових праць IV Міжнародної науково-практичної конференції. Вінниця, 2016. Ч. 2. С. 191–202.
4. Дудка Т. Українознавча складова екскурсійно-туристичної діяльності як історико-педагогічного феномену. Вісник Національного авіаційного університету. Серія «Педагогіка. Психологія». Київ : Видавництво Національного авіаційного університету «НАУ-друк», 2017. Вип. 1 (10). С. 55–59.
5. Копієвська О. Культурна спадщина в контексті історичної культурології. Питання культурології : збірник наукових праць. Київ : КНУКіМ, 2009. Вип. 25. С. 66–72.
6. Кравцова І. Садово-паркові ландшафти як об'єкти рекреації і туризму. Природа західного Полісся і прилеглих територій : збірник наукових праць Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2012. № 9. С. 124–128.
7. Лобко О. Історія родинних архівів графів Потоцьких, Строганових, князів Щербатових на Поділлі. Магістеріум. Київ : СтилоС, 2001. Вип. 7. Історичні студії. С. 70–73.
8. Палац Грохольських. Мандруй Вінниччиною. URL: <https://discover.vn.ua/locations/usadba-groholskih> (дата звернення: 25.12.2020).
9. Про природно-заповідний фонд України : Закон України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 34. Ст. 502. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 28.12.2020).
10. Рябенська М. Аналіз туристичних ресурсів та основні аспекти розвитку екскурсійної справи на території Поділля. Економіка, облік, фінанси та право: сучасні тенденції та перспективи розвитку в Україні та світі : збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції. Полтава : ЦФЕНД, 2018. Ч. 2. С. 11–10.

УДК 94 (477.42): 349.3-053.5.-058.68

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.12>

ПРОБЛЕМА ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ НА ЖИТОМИРЩИНІ ТА БОРОТЬБА З НЕЮ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ (1944–1953 РОКИ)

Власюк Ігор,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії*

Житомирського державного університету імені Івана Франка

Стародубець Галина,

*доктор історичних наук, професор,
завідувачка кафедри всесвітньої історії*

Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті аналізуються масштаби поширення дитячої безпритульності та бездоглядності в Житомирській області в перше післявоєнне десятиліття. Розглядається також система заходів радянської влади для подолання цієї соціальної проблеми, зокрема стан і умови функціонування в регіоні дитячих будинків.

Зазначено, що після визволення області від німецьких окупантів проблема дитячої безпритульності поставала надзвичайно гостро, що було зумовлено низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Її розв'язання великою мірою залежало як від уваги до неї відповідних державних органів, так і суспільства загалом, яке мало своєчасно реагувати на потреби таких дітей. У рамках вирішення цього завдання на порядку денному місцевої влади стояло питання становища дитячих будинків, які потребували серйозної допомоги.

Місцева влада розуміла необхідність швидкого вирішення нагальних проблем дітей, про що свідчать її щорічні постанови протягом зазначеного періоду. Серед заходів, спрямованих місцевими органами влади на боротьбу з дитячою безпритульністю, можна назвати: облік безпритульних дітей, влаштування їх у дитбудинки та на індивідуальний і колективний патронат, організація інституту громадських інспекторів з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, виділення додаткових приміщень для облаштування дитячих будинків, а також забезпечення їх необхідним інвентарем і обладнанням, виділення дитячим будинкам від 20 до 30 га землі для організації допоміжного господарства тощо.

Однак, як показала практика, заходи партійно-радянських органів влади щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності здійснювалися бюрократичним способом, тому були малоєфективними. Традиційно обласне керівництво головну причину такого стану справ убачало в халатному ставленні до роботи керівників дитячих будинків, неналежному контролі за цим процесом із боку партійних кураторів, зловживанні службовим становищем окремих чиновників тощо. Тому на початок 1950-х років проблема залишалася далекою від свого вирішення.

Ключові слова: *Житомирська область, Україна, діти, дитячі будинки, дитяча безпритульність, радянська влада.*

Vlasyuk Igor, Starodubets Galyna. The problem of children's homelessness in the Zhytomyr region and the fight against it during the Late Stalinism (1944–1953)

The extent of child homelessness and carelessness in the Zhytomyr region in the first postwar decade is analyzed in the article. The system of measures taken by the Soviet authorities to overcome this social problem is also considered. In particular, the state and conditions of functioning of orphanages in the region are described.

It is stated that after the liberation of the region from the German occupiers, the problem of child homelessness became extremely urgent, which was caused by a number of both objective and subjective factors. Its solution to a large extent depended on the attention of the relevant state bodies and society in general, which had to respond in a timely manner to the needs of such children. As part of this task solution, the issue of the situation of orphanages, which needed serious assistance, was on the agenda of local authorities.

Local authorities understood the need to quickly address the urgent problems of children, as evidenced by its annual regulations during this period. Among the measures aimed at overcoming child homelessness by local authorities are: registration of homeless children, placement them in orphanages and individual and collective patronage, organization of the institute of public inspectors to combat child homelessness and carelessness, allocation of additional premises for children's homes, as well as providing them with the necessary inventory and equipment, allocating from 20 to 30 hectares of land to orphanages for the organization of subsidiary farms, etc.

However, as practice has shown, the measures taken by the party-Soviet authorities to overcome child homelessness and carelessness were carried out in a bureaucratic manner and, therefore, were ineffective. Traditionally, the regional leadership saw the main reason for this state of affairs in the negligent attitude to the work of orphanage management, insufficient control over this process by party curators, abuse of their professional position by some officials, etc. Therefore, in the early 1950s, the problem remained far from being solved.

Key words: *Zhytomyr region, Ukraine, children, orphanages, child homelessness, soviet power.*

Соціальні проблеми дітей у сучасній Україні, зокрема і проблема дитячої безпритульності, залишаються актуальним та важливим напрямом роботи державних органів і безпосередньо пов'язані з політичним, соціально-економічним становищем нашої держави. За статистичними даними відповідних державних органів 2016–2018 рр., майже 150 тисяч неповнолітніх в Україні бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів тощо, перебувають на профілактичному обліку [15, с. 18]. Вирішення цих та інших проблем дітей реалізується через відповідні закони й інші нормативно-правові акти, серед яких важливо виділити ухвалену минулого року постанову Верховної Ради України «Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, спрямовані на захист прав дитини в Україні» (№ 483–ІХ від 17 січня 2020 р.) [14].

З огляду на це доцільним, на наш погляд, є вивчення історичного досвіду вирішення соціальних проблем дітей, зокрема й на прикладі Житомирської області, у післявоєнний період. Ця проблема висвітлена в низці праць сучасних українських дослідників. І. Безлюдна вивчає матеріальне становище дитячих будинків в Україні в реаліях повоєнного часу [1]. Автори колективної монографії «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» аналізують широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму, зокрема й проблеми соціалізації дітей післявоєнного періоду [16]. Аналізу причин дитячої безпритульності та бездоглядності в перші післявоєнні роки та боротьбі із цими явищами у Донбасі присвячено монографію П. Доброва, І. Грідіної, Н. Касьянкової [11]. Т. Завгородня, І. Плугатар у своїй праці аналізують досвід теорії й організації практики опіки дітей і молоді в Україні в 1945–1990 рр. [12].

Досі немає комплексного дослідження заходів державних органів Житомирської області з боротьби з дитячою безпритульністю та вирішення проблем роботи дитячих будинків. Частковому аналізу цієї проблеми присвячено окремий сюжет у дисертації Н. Коваленко (дослідила соціальне становище дітей Житомирщини, переважно в 1944–1947 рр.) [13], тема функціонування дитячих будинків області порушена у статті Г. Стародубець [17].

Метою нашого дослідження є висвітлення соціальних проблем дітей Житомирської області в повоєнний період, комплексний аналіз здійснюваних відповідними органами радянської влади в Житомирській області заходів щодо їх подолання.

Перші роки після звільнення Житомирщини від німецької окупації були дуже складними та вимагали від влади вирішення багатьох проблем із відновлення матеріально-технічної бази, соціально-побутової, культурно-освітньої сфер, зокрема й дитячої безпритульності, в області.

Розв'язання цієї проблеми великою мірою залежало як від уваги до неї відповідних державних органів, так і суспільства загалом, яке мало своєчасно реагувати на потреби таких дітей. У рамках вирішення цього завдання на порядку денному місцевої влади стояло питання становища дитячих будинків, які потребували серйозної допомоги.

Документи свідчать, що відразу після звільнення Житомирської області радянська влада вжила низку відповідних заходів. Так, у постанові № 105 виконкому Житомирської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У від 19 серпня 1944 р. йшлося про заходи, спрямовані на подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, що виникли внаслідок війни. Серед найважливіших: «виявити й облікувати безпритульних дітей, забезпечити влаштування їх у дитбудинки та на індивідуальний і колективний патронат»; «організувати інститут громадських інспекторів з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю»; «з метою ліквідації скупченості дітей у дитячих будинках виділити додатково придатні приміщення з урахуванням встановлених норм житлової площі, устаткувати ці приміщення потрібним інвентарем і обладнанням»; «до 1 вересня 1944 р. відвести дитячим будинкам від 20 до 30 га землі для організації допоміжного господарства». Ставилося питання про ремонт дитячих будинків та забезпечення їх паливом на опалюваний період, виділення їм транспорту. Обласне управління НКВС зобов'язувалося підбирати всіх безпритульних дітей, а також налагодити роботу дитячих адресних столів [2, арк. 64–64].

Нагальною потребою для дитячих будинків було забезпечення їх кваліфікованим педагогічним персоналом. Із цією метою обласний відділ народної освіти мав організувати в 1944 р. в м. Житомирі для 30 осіб місячні курси підвищення кваліфікації вихователів дитячих будинків; «разом із громадськими організаціями поширити практику шефства над дитячими будинками з боку промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС та ін.». Редакціям обласної та районних газет було дано вказівку висвітлювати на своїх сторінках питання боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю [2, арк. 65–65].

За підрахунками Н. Коваленко, до війни в Житомирській області діяли 24 дитбудинки (4 654 дитини). Після звільнення області від нацистів у 1944 р. працювали: дитбудинки кістково-туберкульозних хвороб, будинки розумово-відсталих дітей і 7 загальних дитбудинків [13, с. 146]. Наприкінці 1945 р.

в області функціонували 22 дитбудинки і 3 спецшколи, якими було охоплено 2 604 вихованці, з яких 1 405 хлопчиків і 1 199 дівчаток» [2, арк. 67]. Завдяки зусиллям місцевої влади значно поліпшили матеріальне становище дитячих будинків місячники, декадники, недільники допомоги їм із боку громадськості (особливо Житомирського, Коростишівського, Корнінського, Попільнянського районів). Ця допомога полягала в ремонті приміщень, завезенні палива, виготовленні та придбанні значної кількості твердого і м'якого інвентаря.

Однак не в усіх районах області ці проблеми вирішувалися місцевою владою належним чином. Так, «в Овруцькому дитбудинку замість планової кількості 100 дітей було розміщено лише 61 дитину, у Довбишському спеціальному дитбудинку замість 300 дітей перебувало 127». Традиційно причину такої ситуації вбачали в тому, що «утворені постійно діючі комісії по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в районах фактично самоусунулись від роботи, а в Довбишському, Баранівському районах зовсім не були створені» [3, арк. 40].

Станом на травень 1946 р. не всі роботи щодо відновлення дитячих установ було завершено. Так, у Житомирському дитячому будинку для розумово-відсталих дітей відновлювальні роботи було проведено лише на 50%; їх планувалося завершити у 1946 р. [3, арк. 52–53]. Голодні 1946–1947 рр. позначилися на кількісному зростанні дітей-сиріт. Так, восени «1947 р. в дитбудинках області налічувалося 7 500 дітей, віддано в патронат і під опіку 8 000 осіб» [5, арк. 115]. У січні 1948 р. тільки в м. Житомирі налічувалося 236 дітей-сиріт, 2 090 напівсиріт; для них було організовано дитячий будинок, куди було влаштовано 104 дитини; направлено до інших будинків області 80 дітей; взято на патронат 197 дітей [9, арк. 24].

У Чуднівському, Любарському, Словечанському, Олевському, Ємільчинському й інших районах області до 1946 р. багато дітей так і не були влаштовані а дитбудинки, а більшість тих, хто перебував на патронаті й опіці, проживали в незадовільних матеріально-побутових умовах. Така ситуація була досить типовою для повоєнного періоду, адже більшість населення проживали якщо не в землянках, то в напівзруйнованих війною будинках, у комунальних квартирах. Важке матеріально-побутове становище посилювалося голодом 1946–1947 рр.

Матеріальне становище дитячих будинків у перші післявоєнні роки так само залишалося вкрай важким. Окрім цілком об'єктивних причин такої ситуації, не менш значущими були суб'єктивні, як-от «крадіжки та розбазарювання їхніх фондів» [3, арк. 41]. Перевіркою дитячих будинків Прокуратурою УРСР та місцевими ревізіями було встановлено, що станом на 1948 р. «у дитячих будинках більшості районів області до цього часу мають місце численні випадки привласнення та розбазарювання державного майна, розкрадання продуктів харчування, призначених для дітей, а також випадки вживання антипедагогічних методів виховання дітей». Особливо неблагополучними в цьому плані були Черняхівський, Овруцький, Левківський та інші дитбудинки [6, арк. 370]. Влада реагувала на ці негативні прояви посиленням контролю над правильним використанням матеріальних цінностей та фінансів у дитбудинках та суворою відповідальністю винуватців.

Не менш складною, як і в усій області повоєнного часу, залишалася проблема медичного обслуговування та забезпечення населення, зокрема й дітей, які перебували в дитячих будинках або були безпритульними. Окремі звіти державних органів вказують на незадовільне медичне обслуговування дитбудинків. Так, у Черняхівському, Новоград-Волинському дитбудинках медичну роботу було перекладено на плечі медсестер, тому що лікарі рідко бували там. Мали місце факти, коли діти, які хворіли на стригучий лишай, туберкульоз, не були госпіталізовані (Іванківський, Радомишльський та інші дитбудинки); не було забезпечено контролю за своєчасним і безперебійним постачанням дитбудинків продуктами харчування [3, арк. 41, 49]. Обласний відділ охорони здоров'я намагався вирішити ці проблеми шляхом оздоровлення дітей-сиріт у санаторіях, піонерських таборах, на дитмайданчиках області. Ініційовано було заборону продажу неповнолітнім спиртних напоїв та тютюну. Проте без належного рівня медичного обслуговування загалом розв'язати проблему на локальному рівні не видавалося за можливе. Вона мала комплексний характер, адже в той період в області навіть лікарів катастрофічно не вистачало, медичних препаратів та медичних закладів і поготів.

Окрім низького рівня медичного обслуговування вихованців дитбудинків, ці заклади були обтяжені іншими проблемами: відсутністю належного матеріально-технічного стану їх забезпечення. Так, у Ново-Миропільському дитбудинку Дзержинського району діти спали по троє на одному ліжку через недостатню кількість житлової площі; у ньому були відсутні робочі кімнати, лазня, пральня. 36 дитбудинків не мали дезінфекційних камер, 15 не мали лазень і пралень [5, арк. 115]. Навіть станом на 1953 р. у багатьох дитячих будинках Житомирської області ще спостерігався брак достатньої кількості ліжок для вихованців [1, с. 141], несвоєчасно постачалися в дитбудинки продовольчі товари, одяг, меблі.

Процес влаштування вихованців дитячих будинків на роботу у промисловість та сільське господарство було організовано погано, унаслідок чого вони знову ставали безпритульними [7, арк. 337].

Тема облаштування дитячих будинків та боротьби з дитячою безпритульністю постійно перебувала на контролі місцевих органів партійно-радянської влади, про що свідчить наявність численних постанов, які стосуються кола цих питань. Однак, з іншого боку, їх наявність засвідчує недостатню спроможність їх вирішення, оскільки ті самі постанови дублювалися кожного року, наповнювалися сухими офіційними трафаретними фразами на кшталт: «підвищити відповідальність голів райвиконкомів за роботу дитячих будинків», «забезпечити проведення фінансових ревізій дитячих будинків», встановити «систематичний контроль за роботою прикріплених до будинків лікарів» тощо [7, арк. 338].

Окрім забезпечення матеріальної сторони життя дітей-сиріт, велике значення надавалося питанням їхнього культурно-освітнього розвитку, зокрема «організації бібліотек у дитбудинках, систематичного поповнення їх політичною, науково-популярною та художньою літературою» [3, арк. 43–44], а також питанням ідейно-політичного виховання як дітей, так і співробітників дитячих будинків.

На початку 1950-х рр. проблема дитячої безпритульності в регіоні залишалася актуальною. Тільки «за 5 місяців 1951 р. органами міліції було затримано та доставлено в дитячі кімнати 360 бездоглядних дітей шкільного віку; стягнуто штрафів із батьків таких дітей на суму 2 300 крб» [8, арк. 276–277]. Місцева влада вбачала причину такої ситуації, з одного боку, у недостатній роботі педагогів щодо організації позашкільної роботи з дітьми, зокрема й Палацу піонерів. З іншого боку, відповідальність за зростання кількості правопорушень, які вчиняли діти та підлітки (дитяча бездоглядність, жебракування, порушення правил суспільного порядку в місті, травмування дітей снарядами, що залишилися після війни тощо), покладалася на органи міліції. З метою подолання цих проблем Житомирська міська рада ініціювала проведення низки заходів: «організувати позашкільну роботу серед учнів у літній період, посилити виховну роботу серед батьків через проведення лекцій про їх роль у проведенні літніх канікул та про дитячу бездоглядність (по радіо, наочної агітації через кіно і пресу). Комсомольським організаціям взяти активну участь в організації дозвілля дітей та в допомозі дитячим кімнатам при органах міліції в боротьбі з дитячою безпритульністю; пришвидшити очищення території міста від вибухових речовин» [8, арк. 276–277].

В інших районах області теж проводилася відповідна робота. Однак здебільшого вона мала формальний характер – зазвичай створювалися офіційні комісії, які час від часу мали звітувати про виконання раніше затвердженого плану роботи. Так, у м. Коростені в 1952 р. при виконкомі міської ради було організовано комісію із влаштування дітей, які залишилися без батьків. Вона мала займатись організацією роботи з виявлення дітей-сиріт, влаштування їх у дитячі будинки та патронати, а також працевлаштуванням підлітків на підприємствах міста [10, арк. 33–34]. Особливе значення надавалося виховній роботі з такими дітьми.

Варто підкреслити, що попри всю складність вирішення проблеми дитячої безпритульності в умовах повоєнного часу, більшовицько-радянська влада монополізувала контроль над цим процесом, залишала поза його рамки діяльність потенційно можливих агентів впливу на цю категорію дітей та підлітків. Ідеться насамперед про такі традиційні інституції, як церква, різного роду громадські благодійні організації, які в рамках сталінського комуністичного режиму були або знищені, або відкинуті на маргінес. Натомість компартійні та радянські органи влади продукували в цей період багато різних постанов та інших нормативних актів щодо вирішення проблем безпритульних дітей, «однак виконувалися вони складно, часто формально та малоефективно; радянська влада переймалася й іншими післявоєнними проблемами» [16, с. 246].

Висновки. У перше повоєнне десятиліття проблема дитячої безпритульності в Житомирській області, як і в усій Україні, стояла надзвичайно гостро, що було зумовлено низкою як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Насамперед це важке соціально-економічне становище, у якому опинилося радянське суспільство після Другої світової війни. Дитяча безпритульність та бездоглядність упродовж тривалого часу залишалися першими серед соціальних проблем дітей повоєнного періоду. Місцева влада розуміла необхідність якнайшвидшого їх вирішення, про що свідчать численні постанови, офіційні рішення та вказівки відповідним органам щодо алгоритму їх розв'язання. Значна увага приділялася залученню у процес боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, окрім офіційних органів влади, широких кіл громадськості, молодіжних та дитячих організацій. Варто зазначити, що поза його рамками залишалися церква, потенційно можливі різного роду благодійні організації, які апріорі не могли розгорнути свою суспільно корисну діяльність у рамках комуністичного політичного режиму. Важливою складовою частинною цього процесу була політико-ідеологічна, виховна робота, яка перебувала під пильним контролем місцевих комітетів КП(б)У / КПУ.

Однак, як показала практика, заходи партійно-радянських органів влади щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності здійснювалися бюрократичним способом, тому були малоефективними. Традиційно обласне керівництво головну причину такого стану справ вбачало в халатному ставленні до роботи керівників дитячих будинків, неналежному контролю за цим процесом із боку партійних кураторів, зловживанні службовим становищем окремих чиновників тощо. Тому на початок 1950-х рр. проблема залишалася далекою від свого вирішення.

Література:

1. Безлюдна І. Матеріальне становище дитячих будинків в Україні у реаліях повосенного часу (друга половина 1940-х – 1950-ті рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : збірник статей. Київ, 2014. Вип. 19. С. 138–147.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 12. 160 арк.
3. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 143. 145 арк.
4. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 234. 49 арк.
5. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 315. 168 арк.
6. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 324. 583 арк.
7. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 1150. Оп. 2. Спр. 399. 396 арк.
8. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 280. Оп. 5. Спр. 120. 294 арк.
9. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 280. Оп. 5. Спр. 46. 140 арк.
10. Державний архів Житомирської області. Ф. Р. 819. Оп. 2. Спр. 55. 359 арк.
11. Добров П., Грідіна І., Касьянова Н. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в перші післявоєнні роки (на прикладі Донбасу) : монографія. Донецьк, 2011. 203 с.
12. Завгородня Т., Плугатар І. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : НАІР, 2012. 208 с.
13. Коваленко Н. Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Житомир, 2017. 261 с.
14. Про стан соціального захисту дітей та невідкладні заходи, спрямовані на захист прав дитини в Україні : постанова Верховної Ради України № 483–ІХ від 17 січня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/483-IX#Text> (дата звернення: 03.03.2021).
15. Пустовий О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 284 с.
16. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба : колективна монографія / відп. ред. В. Даниленко ; ред.-упоряд. Н. Лаас. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 698 с.
17. Стародубець Г. Особливості процесу відновлення мережі сільських шкіл Житомирської області у 1944–1945 навчальному році: реалії повсякдення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»* 2019. Вип. 2. С. 41–49.

УДК 351.86"2010/2014"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.13>**СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У ВЛАДНІЙ ВЕРТИКАЛІ 2010–2014 РР.****Денисенко Вадим**

докторант

Запорізького національного університету

<https://orcid.org/0000-0003-4317-2884>

У статті досліджено роль та місце Служби безпеки України у системі розподілу влади режиму В. Януковича. Виділенні особливості кадрової політики «сім'ї» Януковича по відношенню до керівництва Служби безпеки України у 2010–2014 рр. З'ясовано особливості процесу відсторонення В. Наливайченка з посади голови СБУ і мотиви призначення на цю посаду В. Хорошковського. Показано процес «кадрової чистки» керівного складу центрального СБУ, яка була ініційована В. Хорошковським з метою розташування на вакантні посади лояльних йому та режиму осіб. Проаналізовано діяльність СБУ у 2010–2014 рр. Визначено, що ця служба поступово втрачала самостійність і фактично перестала протидіяти будь-яким загрозам з боку Російської Федерації. За ці чотири роки СБУ призупинила протидію загрозам сепаратизму в Автономній Республіці Крим, що з кожним роком наростали. Досліджено, що фактична бездіяльність СБУ і потурання інтересам ФСБ РФ, може вказувати на залежність ключових представників режиму і самого В. Януковича від вказівок з Кремля. Розглянуто мотиви зняття з посади директора департаменту архівного забезпечення СБУ В. В'ятровича. Скасування попередньої заборони, виданої В. Наливайченком у 2009 р., про заборону знаходження співробітників Федеральної служби безпеки Чорноморського флоту Російської федерації на території України, з'ясовано межі впливу Кремля на підриє стратегічної безпеки України в Криму. Окрім того, зроблено спробу показати, як відбувалася підготовка до агресії РФ проти України, через нехтування стратегічними інтересами України і задоволення інтересів Кремля.

Ключові слова: В. Хорошковський, ФСБ РФ, В. Янукович, І. Калінін, О. Якименко, Служба безпеки України.

Denysenko Vadym. Security service of Ukraine in 2010–2014 vertical power structure

The article investigates the role and the place of Ukraine's State Security Service in Victor Yanukovich's power distribution system. The specificity of Yanukovich's "family" personnel policies towards State Security Service's top management in 2010 – 2014 has been defined. The details of V. Nalyvaichenko's dismissal and V. Khoroshkovsky's subsequent appointment as a Head of SSU have been revealed. The "staff purge" of SSU top management initiated by V. Khoroshkovsky to assign the key positions to his and the regime's loyal supporters has been demonstrated. 2010–2014 activities of SSU have been analyzed. It is established that the relevant service was gradually losing its impudence and gave up meeting any threats on the part of the Russian Federation. Over that period, SSU ceased countering actions against separatism threats, which grew every year, in the Autonomous Republic of Crimea. It has been studied that SSU inactivity and indulgence to interests of FSB RF can refer to the dependence of regime key representative and V. Yanukovich on Kremlin's instructions. The motives of V. Viatrovych's dismissal from the position of Director of SSU Archives Department have been exposed, as well as the background of cancelling the residency restriction imposed by V. Nalyvaichenko on the staff Federal Security Service of the Black Sea Navy. The scope of Kremlin's undermining Ukraine's strategic security in Crimea has been defined. Alongside that, an attempt was made to outline the preparatory phase of Russian Federation's aggression against Ukraine based on neglecting Ukraine's strategic interests in favor of Kremlin's priorities.

Key words: V. Khoroshkovsky, Federal Security Service of Russian Federation, V. Yanukovich, I. Kalinin, O. Yakimenko. Security Service of Ukraine.

На посаді президента Янукович чималу увагу приділяв Службі безпеки України (СБУ). Найважливішими є два питання: які кадри він підбирав на керівні посади в СБУ і для яких завдань він їх підбирав?

Дослідження специфіки роботи Служби безпеки України присвячено чимало спеціалізованої літератури, але для нашого дослідження в першу чергу цікаві праці, які висвітлюють особливості функціонування цієї структури в період президентства В. Януковича, кадрові ротації вищого керівництва та взаємовідносини між представниками режиму та СБУ. На жаль, праць, які висвітлювали синтез вищезначених проблем, немає, але є окремі роботи, спираючись на які, ми спробуємо розкрити роль СБУ в системі влади режиму В. Януковича.

Ключові особливості реформування Служби безпеки України, пріоритетні напрями її діяльності, міжнародного співробітництва, взаємодії із засобами масової інформації та зв'язків з громадськістю, відродження національної пам'яті висвітлено на сторінках брошури «Біла книга 2008. Служба безпеки України» [1]. Більша частина досліджень присвячено історії становлення, реформування або історико-правового розвитку Служби безпеки України [2–4]. Більшість наукових досліджень не розглядають

особливості взаємовідносин режиму В. Януковича зі Службою безпеки України хоча, ця структура була однією із важливих опор режиму, забезпечувала стабільне його існування та функціонування.

Кому Янукович довірить очолити СБУ, можна було здогадатися ще 21 лютого 2010 р., в останню неділю перед інавгурацією новообраного президента. Того недільного ранку Янукович взяв участь у богослужінні у Києво-Печерській лаврі. Після завершення служби предстоятель УПЦ МП митрополит Володимир благословив Януковича на виконання обов'язків глави держави і подарував йому сучасну копію Пересопницького Євангелія та ікону Іверської Афонської Божої матері. Сергій Львовичкін пояснив, що церемонія інавгурації відбудеться 25 лютого – в день, коли православні вшановуватимуть цю ікону. «Це дуже символічно, адже це є одна із найулюбленіших ікон Януковича», – сказав він. Отже, це відвідання Лаври було дуже важливим для Януковича. За повідомленням агентства «Інтерфакс-Україна», «Януковича в Лавру супроводжували, зокрема, депутати Сергій Львовичкін, Юрій Бойко, Василь Горбаль, Сергій Ківалов, Василь Джарти, Ганна Герман, Олександр Лавринович, а також перший заступник глави СБУ Валерій Хорошковський» [5].

Звісно, Янукович мав і чимало інших кандидатур на посаду голови СБУ, окрім кандидатури Хорошковського. 28 лютого член парламентської фракції ПР Нестор Шуфрич заявив в ефірі програми «Чорне та біле» на телеканалі ТВі: «Я впевнений, що при Вікторі Януковичі СБУ керуватиме кадровий офіцер. Я не виключаю, що це буде хтось із генералів, представлених у Партії регіонів і її фракції. Але це точно буде кадровий офіцер». Коментуючи інформацію про те, що службу може очолити перший заступник глави СБУ Хорошковський, Шуфрич сказав: «Я не уявляю, щоб людина, яку призначав Ющенко своїм указом, залишилася в системі за Януковича. Валера непоганий хлопець, непоганий бізнесмен, але хороший хлопець – це не професія. Службою має керувати професіонал... Я не уявляю собі, щоб мільярдер керував СБУ» [6].

Тим не менше, Янукович зробив вибір саме на користь Хорошковського. У цьому рішенні були різні мотиви, які враховували наявні у Хорошковського політичні (входив до групи Фірташа-Львовичкіна-Бойка), фінансові (мільярдер) та медіа-ресурси (зокрема, телеканал «Інтер»). Але були й аргументи, які стосувалися безпосередньо можливостей Хорошковського в СБУ. З одного боку, він залишався абсолютно чужим для цієї структури, а з іншого – він вже добре знав її зсередини (посаду першого заступника голови СБУ він обіймав з 28 січня 2009 р. [7]). Тому він був підходящою кандидатурою для того, щоб переформатувати СБУ під нові завдання. Хоча, напевне, ключовою залишалася політична складова – він представляв абсолютно зрозумілу для самого Януковича політичну групу, був зрозумілий росіянам, але формально не був їх ставлеником. У той момент Янукович ще вважав, що буде самостійним гравцем.

1 березня Ганна Герман, пославшись на відповідне рішення президента, повідомила, що Хорошковський вже виконує обов'язки голови СБУ. Цю інформацію підтвердив сам Хорошковський: «Я виконую обов'язки відповідно до наказу, у зв'язку з відпусткою голови СБУ» [8].

5 березня Янукович відбув до Росії з офіційним візитом для зустрічі з тодішнім президентом РФ Дмитром Медведевим. До складу своєї делегації він включив і Хорошковського [9]. Це дало підстави для припущень про те, що Янукович напевно зупинився на кандидатурі Хорошковського, а також і про те, що для Хорошковського це могла бути поїздка за інструкціями щодо кроків, яких чекає від нього російська сторона.

Після конституційної реформи, ухваленої парламентом 8 грудня 2004 р. під час Помаранчевої революції, до переліку повноважень Верховної Ради увійшло «призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України». І ось 11 березня 2010 р. Верховна Рада розглянула подання Януковича про звільнення Валентина Наливайченка з посади голови СБУ і про призначення на цю посаду Хорошковського.

Виступив голова профільного парламентського комітету (з питань національної безпеки і оборони) Анатолій Гриценко. «У засіданні комітету взяли участь десять членів комітету. Рішення: відхилити кандидатуру Валерія Хорошковського. За призначення проголосували чотири члена комітету. Я голосував проти і поясню чому. Я вважаю, що на чолі правоохоронного органу спецслужби не може бути людина, навіть якщо вона має прекрасні менеджерські здібності, людина, яка є крупним бізнесменом, яка володіє надпотужним медійним ресурсом. Це абсолютно очевидний конфлікт інтересів і не така людина повинна очолювати правоохоронні органи, і спецслужбу. Там має бути людина, яка має бачення перспективи розвитку, яка професійно розуміє цю сферу і яка не створить конфлікту етичних стандартів, корпоративних стандартів, які повинні шануватися в цій спеціальній службі. Тому пропозиція комітету – відхилити цю кандидатуру», – доповів Гриценко. Тим не менше, парламент пішов назустріч побажанням Януковича. За відставку Наливайченка проголосували 230 народних депутатів, за призначення Хорошковського – 238 [10].

Протягом 11-23 березня Янукович провів в СБУ повномасштабну кадрову чистку. Своїми указами він здійснив 11 звільнень і стільки ж призначень в керівному складі центрального апарату СБУ (повністю змінився склад перших заступників і заступників голови СБУ, отримали нових начальників Головне управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Центрального управління СБУ, Головне слідче управління СБУ та сім департаментів СБУ: архівного забезпечення; господарського забезпечення; захисту національної державності; контррозвідки; контррозвідувального захисту економіки держави; оперативно-технічних заходів; охорони державної таємниці та ліцензування), а також 20 звільнень і 16 призначень начальників регіональних управлінь СБУ. Загалом це 58 кадрових указів. Протягом квітня-травня були ще дві хвилі указів (20–22 квітня і 14 травня), якими Янукович здійснив ще два звільнення і вісім призначень начальників обласних управлінь СБУ.

Фактичним автором майже усіх цих рішень був Хорошковський. Зрозуміло, що він підбирав кадри, які були б лояльними до нього самого та до Януковича. Але водночас це було селекція кадрів за ідеологічною ознакою: Янукович і Хорошковський спільно позбавлялися тих, хто дратував Москву.

У числі тих, кого Янукович звільнив з посад своїми указами 11 березня, був директор департаменту архівного забезпечення СБУ Володимир В'ятрович [11]. Його звільнення стало показовим прикладом для всієї СБУ. Того ж дня, 11 березня, Янукович офіційно представив Хорошковського колективу СБУ, після чого Хорошковський заявив журналістам, що спецслужбі слід скоротити роботу з архівами і зосередитися на своїх основних завданнях. «Турбота спецслужби перш за все в тому, щоб охороняти свої секрети, охороняти закони, які ці секрети створювали», – наголосив він [12].

Наступного дня В'ятрович виступив з відповіддю. «Ніхто, незалежно від звань чи посад, не вправі вирішувати, яку і скільки доносити правди. Бо лише в повному обсязі і повністю відкритою для людей вона буде правдою», – заявив він агентству УНІАН. Він наголосив, що відкриття архівів – не данина політичній кон'юктурі, а приведення практики архівної роботи у відповідність до чинного законодавства та загальносвітової практики. «Держава не може ховати таємниці тоталітарних режимів і покривати злочини проти людства. Історична наука повинна мати доступ до архівів», – зазначив В'ятрович. Також він нагадав, що, згідно з чинним законодавством, матеріали, про які йдеться, не можуть бути кваліфіковані як державна таємниця. «Тому розсекречення, якщо СБУ хоче перебувати в правовому полі, повинно бути продовжено», – резюмував звільнений директор департаменту [13].

15 березня з відповіддю Хорошковському виступив співголова Харківської правозахисної групи Євген Захаров. «Ніхто не заперечує, що українська держава має свої таємниці. І служба безпеки їх повинна охороняти відповідно до закону. Але ж корпус архівних матеріалів СБУ, створених до 1991 року в іншій державі, СРСР, до цих таємниць не належить!» – наголосив він. Також він уточнив, про які, власне, документи йдеться. «Системний процес розсекречування документів про політичні репресії радянського періоду – а саме вони складають більшу частину архівного фонду СБУ – був розпочатий тільки у 2009 році. Як було сказано керівництвом СБУ 24 грудня в День архівіста, протягом року розсекречено 16 тисяч архівних документів. Але це складає лише декілька відсотків від загальної кількості документів, які підлягають розсекреченню... Основний корпус документів, які стосуються злочинів радянського режиму проти українського народу – досі закритий» [14].

Припинення розсекречування цих документів, звісно, суперечило інтересам України – але відповідало інтересам Кремля. Невдовзі Хорошковський зробив ще кілька кроків назустріч побажанням Москви. Зокрема, він відмовився від тієї позиції, яку зайняв його попередник Наливайченко щодо діяльності ФСБ РФ у Севастополі.

17 червня 2009 р. Наливайченко заявив, що після 13 грудня 2009 р. всі співробітники ФСБ на Чорноморському флоті РФ повинні залишити територію України і що про цю вимогу російській стороні повідомили офіційними каналами. За його даними, на Чорноморському флоті РФ в той час працювало 19 офіцерів ФСБ, які займалися контррозвідувальною діяльністю. 1 грудня 2009 р. російське інформагентство «Новости» повідомило, що співробітники контррозвідки Чорноморського флоту РФ залишають Севастополь і переводяться до Новоросійська [15].

І ось 19 травня 2010 р. агентство «Українські новини» повідомило, з посиланням на представника управління СБУ в Одеській області, що СБУ і ФСБ домовилися про повернення співробітників російської спецслужби до Криму для забезпечення безпеки Чорноморського флоту РФ. За словами джерела, відповідний протокол до угоди про співпрацю між спецслужбами 19 травня підписали в Одесі глава СБУ Валерій Хорошковський і директор ФСБ Олександр Бортніков [16].

Наприкінці травня це підтвердив сам Хорошковський в інтерв'ю газеті «Коммерсант-Україна» [17]. При цьому він намагався запевнити, що повернення до Криму співробітників ФСБ РФ не загрожує безпеці України. На запитання, чи отримав він від Бортнікова гарантії того, що співробітники російської

спецслужби в Криму не здійснюватимуть недружню діяльність, Хорошковський сказав: «Я прочитав масу матеріалів із цього приводу і побачив, що в основному це риторика, політичні розмови, у яких абсолютно відсутні професійні судження». І він навіть спробував виправдати те, що вони здійснюватимуть розвідувальну діяльність на українській території. «Усім відомо, що в рамках посольств працюють реальні офіцери розвідки, але ніхто ж не обурюється з цього приводу?!» – заявив він.

У тому ж інтерв'ю він намагався заперечити думку Наливайченка про наявність загрози сепаратизму в Криму. «Я вважаю, що Криму сепаратизм не загрожує, на даному етапі – так точно», – заявив він і запевнив: «Більше того, саме зі зміною внутрішньої політики в Україні – зміною ставлення до тієї ж російської мови, російської культури тощо – ті сепаратистські настрої, які спостерігалися раніше, вщухнуть, бо втратиться сенс».

Це була не тільки його особиста думка. Фактично він висловив ту позицію, якої дотримувався Янукович, сподіваючись таким чином задобрити Кремль. «Дзеркало тижня» 28 травня повідомило, що, за її даними, в СБУ «як жест доброї волі і для демонстрації нового політичного курсу всю роботу департаменту контррозвідки з питань російських спецслужб в Україні повністю припинено! Замість американського вектору СБУ цілком орієнтується на Москву» [18].

У свою чергу, газета «Коммерсант-Украина» 4 червня розповіла, що СБУ змінила пріоритети контррозвідувальної роботи. Тепер головний напрямок у департаменті контррозвідки – захист від діяльності не російських, а американських спецслужб. За інформацією видання, ще в березні, після призначення Хорошковського головою СБУ, було проведено структурні зміни: реорганізовано департамент контррозвідки, зокрема одне з його управлінь – з захисту інтересів України від іноземних спецслужб. Так, був реформатований «Перший відділ» (нумерація відділів відображує пріоритети СБУ у контррозвідувальній роботі). Раніше він займався захистом інтересів України від російських спецслужб, тепер – протидією американській розвідці на території України. Саме цей напрямок тепер є ключовим для контррозвідки, пише газета. А за російським напрямком число куруючих співробітників СБУ скорочено майже на чверть, захистом інтересів країни від російських спецслужб зараз займається «Четвертий відділ» управління з захисту інтересів України від іноземних спецслужб [19].

6 липня програма «Телевізійна служба новин» телеканалу «1+1» повідомила, що співробітникам управління СБУ в Севастополі заборонили проводити спецзаходи, зокрема спостереження, за офіцерами Чорноморського флоту РФ і оперуповноваженими ФСБ. За словами джерела в силових структурах Севастополя, відповідна вказівка надійшла з Києва наприкінці червня [20].

Усі ці події засвідчили, що вже протягом перших кількох місяців президентства Януковича діяльність СБУ зазнала принципових змін. Без перебільшення можна стверджувати, що СБУ фактично припинила протидію будь-яким загрозам з боку Росії та, зокрема, з боку ФСБ РФ і водночас згорнула діяльність за усіма напрямками, які викликали невдоволення у Кремлі й у ФСБ. Саме це було завданням, яке поставив Янукович перед Хорошковським як головою СБУ. Це можна стверджувати напевно – адже неймовірно, щоб Хорошковський здійснив усі ці зміни з власного бажання, без санкції Януковича, тим більше, що всі кадрові укази підписував саме Янукович.

У подальшому ця принципова позиція не змінилася, і СБУ аж до самого кінця режиму Януковича перебувала в стані цілковитої лояльності до Кремля. Ця лояльність включала і слухняність, і беззахисність. Втім, це не означало, що роль СБУ зменшилася. Навпаки, вона збільшилася – бо основною функцією СБУ стала боротьба з «внутрішнім ворогом», а точніше, з політичними опонентами режиму Януковича.

Зокрема, СБУ долучилася до кримінального переслідування Юлії Тимошенко. Головне слідче управління СБУ 5 липня 2011 р. порушило кримінальну справу «за фактом вчинення колишніми службовими особами Кабінету міністрів, корпорації «Єдині Енергетичні Системи України» та компанії United Energy International Limited «за попередньою змовою групою осіб шляхом зловживання службовим становищем замаху на розтрату коштів державного бюджету України в особливо великих розмірах на загальну суму 405 млн дол. США, за ознаками злочину, передбаченого ч. 2 ст. 15, ч. 5 ст. 191 КК України» [21]. 12 жовтня 2011 р. цю справу, відкриту «за фактом», було перекваліфіковано у справу проти конкретної особи – Юлії Тимошенко, якій того ж дня було пред'явлено звинувачення. Про це повідомив начальник Головного слідчого управління СБУ Іван Дерев'янюк на прес-конференції 13 жовтня [22].

Хорошковський старанно усе це забезпечував. І Янукович був задоволений. 12 серпня 2011 р. він присвоїв йому військове звання генерал армії України [23]. Єдине, що не влаштовувало Януковича, – це те, що Хорошковський був для нього чужим, не цілком підконтрольним, а отже, здатним на власну політичну гру.

Ще в жовтні 2011 р. газета «Коммерсант-Украина» з посиланням на джерело в уряді повідомила, що Хорошковський стане віце-прем'єром і очолить Міністерство фінансів [24]. Цей прогноз справдився

частково. 18 січня 2012 р. Янукович звільнив Хорошковського з посади голови СБУ [25] і призначив міністром фінансів, 22 лютого – звільнив з посади міністра і призначив першим віце-прем'єром (у грудні 2012 р. Хорошковський прийняв рішення піти з уряду, так як його посада не передбачала ніяких серйозних впливів і була синекурою, а після цього взагалі виїхав з України).

Щоб поставити свою людину на посаду голови СБУ, Януковичу вже не потрібно було проводити це кадрове рішення через Верховну Раду. 30 вересня 2010 р. Конституційний суд визнав неконституційною реформу Конституції, ухвалену парламентом 8 грудня 2004 р.; відтоді офіційно вважалася відновленою дія старої редакції Конституції, згідно з якою призначення голови СБУ належало до повноважень президента.

«Правою рукою» Хорошковського в СБУ був Володимир Рокитський. Він з 12 березня 2010 р. (тобто з наступного дня після призначення Хорошковського головою СБУ) обіймав посаду першого заступника голови СБУ – начальника Головного управління з боротьби з корупцією та організованою злочинністю Центрального управління СБУ [26]. Саме Хорошковський просунув його на цю посаду.

19 січня 2012 р., наступного дня після переведення Хорошковського з СБУ в Мінфін Янукович доручив Рокитському тимчасово виконувати обов'язки голови СБУ [27]. 20 січня Хорошковський заявив в ефірі телеканалу «Інтер», що інтриги в тому, хто очолить СБУ, немає. «Мені здається, що тут вже ніяких інтриг немає, з простої причини, тому що виконуючий указом президента призначений, і ви знаєте, що сьогодні було його представлення. Це мій перший заступник Рокитський Володимир Георгійович», – сказав він і наголосив, що у Рокитського 30 років досвіду роботи в СБУ. «З боку призначати людей – це погана традиція», – додав він [28].

Але Янукович волів бачити на чолі СБУ не людину Хорошковського, а свою людину. Він перебирав кандидатури півмісяця – і нарешті 3 лютого видав указ про призначення головою СБУ Ігоря Калініна [29].

Про Калініна відомо, що він народився 1959 р. під Москвою, 1981 р. закінчив Московське вище командне училище дорожніх та інженерних військ, з 1984 р. служив у КДБ СРСР. У 1992–2002 рр. займався викладацькою та науковою діяльністю у Національній академії СБУ, у 2002–2005 рр. був начальником Центру спеціальної підготовки Головного управління «А» СБУ [30]. Головними завданнями бійців Головного управління «А» вважаються протидія терористам, звільнення заручників та, за необхідності, захист перших осіб держави. Підготовкою цих бійців Калінін і керував до перемоги Помаранчевої революції [31].

Після революції Калінін свою посаду втратив. «У його офіційній біографії бачимо прогалину на п'ять років. Чим він займався, складно сказати, – зазначав сайт «Главком». – В Інтернеті можна знайти інформацію, що він в цей час проводив якісь тренінги з безпеки, виступаючи в ролі кандидата військових наук, члена Міжнародної асоціації ветеранів підрозділів антитерору «Альфа». Працював він у якійсь Українській економічній студії, серед клієнтів якої значиться безліч різних донецьких структур» [32].

Ставши президентом, Янукович 20 квітня 2010 р. призначив Калініна начальником Управління державної охорони [33], 20 серпня 2010 р. присвоїв йому військове звання генерал-майора [34], а 23 серпня 2011 р. – генерал-лейтенанта [35]. Наступне призначення на посаду голови СБУ саме по собі було для Калініна великим кар'єрним стрибком, а після нього відбулося ще одне підвищення – 24 серпня 2012 р. Янукович присвоїв йому військове звання генерал-полковника [36].

Втім, паралельно Янукович готував Калініну заміну з числа «донецьких» кадрів. 9 січня 2013 р. він звільнив Калініна з посади голови СБУ [37] і призначив його своїм радником [38], а на посаду голови СБУ призначив Олександра Якименка [39].

Про Якименка відомо, що він народився 1964 р. в Естонії, 1986 р. закінчив Єйське вище військове авіаційне училище льотчиків (Краснодарський край РФ), після випуску проходив службу у збройних силах СРСР – спочатку в 43-му авіаційному полку винищувачів в Монголії (місто Чойбалсан), а після виведення полку – в Криму (селище Гвардійське під Сімферополем). Протягом 1991–1998 рр. проходив службу у військово-повітряних силах Чорноморського флоту РФ, 1997 р. закінчив Військово-повітряну академію ім. Гагаріна (Московська область РФ), 1998 р. звільнився з лав збройних сил РФ.

Після того почався донецький період його життя. У його офіційній біографії, опублікованій на сайті СБУ, зазначалося: «1998–1999 рр. – працівник воєнізованої охорони Донецької ДАК «Донбас – Східні авіалінії України». 1999–2007 рр. – служба на оперативних та керівних посадах в СБ України. 2007–2008 рр. – спеціаліст управління внутрішньої безпеки корпорації «МПС», м. Донецьк. 2008–2010 рр. – працював на тимчасових роботах без укладення трудових угод». «Українська правда» уточнила: «За скромною аббревіатурою «МПС» ховається корпорація «Міжрегіональний промисловий

союз», власником якої на 99% є компанія «Лемтранс», найбільший приватний вантажний залізничний перевізник України. А «Лемтранс», починаючи з червня 2007-го та до кінця минулого року, був спільною власністю Ріната Ахметова та Віктора Януковича» [40].

Ставши президентом, Янукович 17 березня 2010 р. призначив Якименка начальником управління СБУ в Севастополі [41]. Судячи з усього, цю кандидатуру підібрав він сам, а не Хорошковський. 24 березня 2011 р. Янукович присвоїв Якименку військове звання генерал-майора [42], 5 серпня 2011 р. перевів його на посаду начальника управління СБУ в Донецькій області [43], а 5 липня 2012 р. – призначив першим заступником голови СБУ – начальником Головного управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Центрального управління СБУ [44].

10 січня 2013 р. Янукович представив Якименка керівному складу СБУ як нового керівника СБУ. Розповідаючи про нового главу Служби, Янукович заявив, що, працюючи на посаді першого заступника голови СБУ, Якименко встиг «показати себе відповідальним спеціалістом». Янукович також подякував экс-голови СБУ Ігорю Калініну за його роботу на цій посаді та повідомив, що на своїй новій посаді радника президента Калінін координуватиме роботу між Адміністрацією президента, РНБО, правоохоронними органами та Міністерством оборони [45].

Після призначення Якименка головою СБУ радіо «Свобода» навело думку політолога Ігоря Лосева, який розцінив це кадрове рішення як захист інтересів родини Януковичів і прояв впливу старшого сина президента. «Головним кадровиком України нині є Олександр Янукович», – наголосив він [46].

Справді, інтереси «Сім'ї», тобто угруповання Януковичів, були однозначно пріоритетними для Якименка під час його роботи на посаді голови СБУ. Максимальною мірою це проявилось під час Євромайдану.

Саме Якименко 19 лютого 2014 р., коли Революція гідності увійшла в найгострішу фазу, оголосив, що СБУ та Антитерористичний центр СБУ прийняли рішення «про початок проведення на території України антитерористичної операції» із залученням «усіх суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом» [47]. Фактично в терористи було записано усіх учасників Євромайдану по всій Україні.

Щоправда, через кілька годин прес-служба СБУ поширила уточнення: «Ми уточнюємо, що йдеться не про початок проведення антитерористичної спецоперації, а про підготовку до її проведення». Того ж дня заява Якименка просто зникла з сайту СБУ [48].

Після перемоги Революції гідності на посаду голови СБУ повернувся Валентин Наливайченко (він обіймав її до 18 червня 2015 р.). У березні 2015 р. в інтерв'ю газеті «День» [49] він розповів, зокрема, про те, на що перетворилася СБУ за президентства Януковича.

«Щодо ситуації 2012–2014 рр. у СБУ і, думаю, в більшості інших правоохоронних органів, то треба чітко розуміти, що керівництво в цих структурах на 100% складалося з людей, які тепер проходять за статтями «державна зрада», – наголосив він. – На 90% потенціал СБУ було спрямовано на боротьбу з опозицією, на боротьбу з активістами і на придушення громадських протестів. Незаконне прослукування, стеження, бандитські акції проти мітингувальників по всій державі – все це було в злочинному арсеналі, зокрема СБУ, тих часів».

Також він розповів про роль у тих подіях ФСБ РФ і про тісну співпрацю з ФСБ таких провідних діячів СБУ як Олександр Якименко (очолював СБУ з 9 січня 2013 р. по 24 лютого 2014 р.), Володимир Бік (з 13 квітня 2012 р. по 5 лютого 2014 р. був начальником департаменту контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки СБУ, з 5 по 26 лютого 2014 р. був начальником департаменту контррозвідки СБУ), Сергій Ганжа (з 3 квітня 2013 р. по 26 лютого 2014 р. був начальником департаменту захисту національної державності СБУ).

«Державне зрадництво полягало і в тому, що тричі до Києва приїздили високопоставлені представники ФСБ – офіцери і генерали, якими особисто опікувалося колишнє керівництво СБУ. Воно – Якименко, Бік, Ганжа – не просто співпрацювало з росіянами, а забезпечило їм проживання на спеціальних об'єктах СБУ, надало спецв'язок та доступ до спеціальних полігонів і навіть до центральних приміщень Служби. Були такі випадки, коли на день-два цілі блоки центрального приміщення СБУ закривали для українських співробітників, тому що туди заходили співробітники ФСБ. Координував росіян – радник президента Росії Сурков. Кожен приїзд такого ворожого «десанту» під час Майдану співпадав із найбільш агресивними і незаконними діями тодішньої влади проти протестувальників та опозиції», – розповів Наливайченко.

Втім, ця співпраця з ФСБ не була самодіяльністю Якименка. Без згоди Януковича вона була б неможливою. Сам Якименко двічі письмово попереджав Януковича про загрози з боку Росії. Але Янукович все ж вирішив понадіятися на допомогу Кремля.

18 квітня 2018 р. Оболонський райсуд Києва за клопотанням прокурора долучив до справи про державну зраду Януковича листи Якименка, які інформували Януковича про антиукраїнські наміри Росії. Прокурор Руслан Кравченко зазначив, що захист намагався переконати, що Янукович не знав про численні загрози національній безпеці України, пов'язані з агресивною експансією Російської Федерації, кінцевою метою якої було поглинання української держави, і що загроз не було до «перевороту». «Сторона обвинувачення має документи, які спростовують ці твердження. Вони були розсекречені Службою безпеки лише 19 березня 2018 р., надійшли до сторони обвинувачення 20 березня – і 17 квітня відкриті стороні захисту», – сказав він. Суд клопотання прокурора задовольнив і приєднав до справи ці документи – лист голови СБУ Якименка особисто президенту Януковичу від 15 січня 2013 р. «Щодо російської експансії в Україну» та лист голови СБУ Якименка главі адміністрації Януковича Андрію Клюєву від 17 лютого 2014 р. «Щодо ролі урядових та недержавних структур РФ у консолідації вітчизняних проросійських сил» [50; 51].

У першому листі, від 15 січня 2013 р., йдеться про те, що при президенті РФ створено міжвідомчу групу, яка мала забезпечити економічну, гуманітарну та політичну інтервенцію в Україну. Координували цю групу, за даними СБУ, голова АП РФ Сергій Іванов, віце-прем'єр-міністр Владислав Сурков і голова Служби зовнішньої розвідки РФ Михайло Фрадков. На понад 50 сторінках описується діяльність фінансово-промислових груп та громадських організацій, які були підконтрольні спецслужбам РФ, які вже в 2013 році становили загрозу нацбезпеці України. Янукович знав про це, але не відреагував, сказав Кравченко.

Лист містить дані розвідки про загрози від агресивної експансії російського капіталу та про стратегію російської влади щодо поновлення контролю РФ над Україною для експансії на євразійському напрямку. Так, російські компанії вже домінували у сфері газу та енергопостачання, нафтопереробки, оптово-роздрібної реалізації нафтопродуктів, безпроводного зв'язку; зростала їхня частка у суднобудівній і машинобудівній галузях, фінансово-банківській сфері, страховому ринку та ринку цінних паперів, морегосподарському комплексі; вони прагнули заволодіти землями сільськогосподарського та рекреаційного призначення в Україні.

Передбачалося, що ця група створить базу для тиску на Україну в питанні вступу до Митного союзу і створення україно-російських компаній на базі державних монополій України, щоб не допустити прихід західних інвесторів у них. У гуманітарній сфері передбачалося активізація роботи з росіянами за кордоном, консолідація проросійських неурядових організацій для міждержавного об'єднання України й РФ за координації Федерального агентства у справах СНД, вивчення слабких сторін України, розширення мережі російських центрів, поширення російської мови й освіти. Також ішлося про збір підписів за проведення референдуму щодо конфедеративного міждержавного об'єднання України й РФ.

У другому листі, від 17 лютого 2014 р., констатується, що РФ активізує урядові та неурядові зусилля, аби інспірувати сепаратистські настрої та нав'язати думку про необхідність втручання Росії у внутрішні справи України, пропагує ідеї автономії для сходу та півдня, федералізації України та звернення по допомогу до РФ. Так, 12 лютого в Ялті провели форум місцевих влад щодо децентралізації влади в Україні і конституційної реформи, а в Сімферополі – конференцію, на якій ішлося і про відновлення Конституції АРК 1992 року.

Наприкінці 2013-го – на початку 2014 р. Крим відвідав десант російських політиків та «експертів» – зокрема, Лебедєв, Журавльов, Саблін, Сурков, Затулін, Мінгальов. У результаті було створено т. зв. «Слов'янський антифашистський фронт», який закликав Путіна захистити російськомовне населення. Затулін у Севастополі запропонував для «допомоги в протидії Євромайдану» надіслати кілька сотень волгоградського козацтва. Були й інші події, які свідчили, що РФ хоче використати кризу в Україні у своїх інтересах.

Прокурор використав ці документи як доказ того, що Янукович розумів загрози з боку РФ. Але листи Якименка розкривають також і ще один важливий аспект: зрада України і українських інтересів керівництвом СБУ була фактично виконанням прагнень Януковича, який думав і дбав не про Україну, а лише про себе і свою «Сім'ю».

Водночас варто звернути увагу на те, що ці листи навряд чи були призначені для того, щоб попередити Януковича про небезпеку. Якби так було, то справжній патріот-офіцер, мав би, як мінімум піти у відставку вже після того, як перший раз Янукович проігнорував лист. Але Якименко навіть не збирався робити якісь демарші, а лист йому потрібен був виключно для того, щоб прикрити самого себе. Він не міг не розуміти, що ситуація може вийти з-під контролю в будь-який момент, а тому він просто підстраховував себе.

Отже, Янукович розглядав Службу безпеки України не як інструмент захисту від зовнішніх загроз, передусім російської, а як інструмент зміцнення своєї влади. А оскільки він сподівався, що політика

задобрування Росії допоможе йому зміцнити свою владу, то з самого початку свого президентства Янукович перенацілював діяльність СБУ. Вже навесні 2010 р. СБУ фактично припинила протидію будь-яким загрозам з боку Росії та, зокрема, з боку ФСБ РФ і водночас згорнула діяльність за усіма напрямками, які викликали невдоволення у Кремлі й у ФСБ. І аж до самого кінця режиму Януковича СБУ перебувала в стані цілковитої лояльності до Кремля, що означало і слухняність, і беззахисність. Натомість основною функцією СБУ стала боротьба з «внутрішнім ворогом», а точніше, з політичними опонентами режиму Януковича. Зокрема, СБУ взяла пряму участь у переслідуванні Юлії Тимошенко шляхом відкриття кримінальних справ проти неї.

Для того, щоб переформатувати СБУ під нові завдання, Янукович використав Валерія Хорошковського, який з січня 2009 р. обіймав посаду першого заступника голови СБУ. З одного боку, він залишався абсолютно чужим для цієї структури, а з іншого – він вже добре знав її зсередини. Тому, отримавши від Януковича посаду голови СБУ, він зміг одразу ж, без розкачки, провести в СБУ повномасштабну кадрову чистку і переорієнтувати усю Службу на нові пріоритети.

Наступним етапом стало переведення СБУ під контроль «Сім'ї», тобто угруповання Януковичів. Це було зроблено в кілька кроків. У січні 2012 р. Хорошковський отримав посаду в уряді; у лютому Янукович призначив головою СБУ Ігоря Калініна, який до того був начальником Управління державної охорони; у липні Янукович призначив першим заступником голови СБУ людину «Сім'ї» – Олександра Якименка, який до того був начальником управління СБУ в Донецькій області; нарешті у січні 2013 р. Янукович призначив Якименка головою СБУ, а Калініна зробив своїм радником.

Цим самим завершився найголовніший етап адміністративної реформи, яка розпочалася після відновлення дії старої редакції Конституції. А саме: «несімейні» люди (тобто ті, хто не є людьми «Сім'ї») були витіснені з силових структур. Проблема Хорошковського була не в тому, що він на посаді голови СБУ чимось не догодив Януковичу. Ніяких приводів для президентського невдоволення Хорошковський не давав. Але Янукович збудував таку модель влади, при якій 100% довіру заслуговує тільки «сімейна» людина.

Перехід силових структур і, зокрема, СБУ під контроль «Сім'ї» мав наслідки для усього суспільства. По-перше, виробилася система цінностей, яку очолює таке почуття як страх. Янукович любив, щоб всі робили вигляд, що його бояться. Саме страх став фундаментом тієї держави, яку будував Янукович. Причому страх існував тільки в одній парадигмі: страх перед Президентом. Не перед законом і не перед народом, а саме перед Президентом. Завершення формування команди своїх силовиків мало зміцнити цей страх. При цьому на складне питання державного будівництва «Чому ми повинні боятися Президента?» відповіді не існувало. І це було найголовнішою проблемою для всіх громадян, а особливо для наляканих чиновників – адже страх, що не підживлений ідеологією, передбачає відсутність правил гри. А в питання ідеології Янукович не ліз, навіть дружбу з Росією він подавав не як ідеологію, а як прагматичний підхід.

Другим найважливішим моментом адмінреформи стало те, що відтепер в Україні більше не було олігархів в прямому значенні цього слова. Мільярдери перестали бути серйозними політичними гравцями. Їх роль – спонсорство, передача ресурсів в потрібні руки, розваги та обслуговування. Те ж саме стосується членів уряду, глав місцевих держадміністрацій тощо. В країні не могло бути людей, здати бути більш впливовими, ніж Президент. Навіть в окремо взятих регіонах. Підконтрольна «Сім'ї» СБУ була одним з головних інструментів, які це забезпечували.

Третій наслідок – це ослаблення всіх, хто не став «сімейною» людиною. Це ослаблення відчували на собі депутати усіх рівнів (від них вже мало що залежало), бізнесмени і чиновники, весь середній клас. Саме тому крах цієї моделі управління був невідворотнім. І тиск, політичний і економічний, на громадянське суспільство і на бізнес з боку «сімейної» СБУ лише пришвидшував наближення цього краху.

І ще одним дуже важливим наслідком було те, що Янукович, перетворивши СБУ на інструмент захисту інтересів «Сім'ї», свідомо нехтував національними і державними інтересами, якщо вони не співпадали з «сімейними». Зрештою це призвело до державної зради як самого Януковича, так і керівництва СБУ.

Отже, після інавгурації президента України В. Януковича головою Служби безпеки України призначили відданого інтересам «сім'ї» В. Хорошковського, який майже одразу розпочав масову «кадрову чистку» центрального апарату СБУ. Метою зміни керівного складу цієї служби було забезпечення лояльності цієї структури до режиму. Аналіз діяльності СБУ у 2010-2014 рр. вказує на те, що ця служба поступова втрачала самостійність і фактично перестала протидіяти будь-яким загрозам з боку РФ. За ці чотири роки СБУ призупинила протидію загрозам сепаратизму в АР Крим, що з кожним роком

наростали. Фактична бездіяльність СБУ і потурання інтересам ФСБ РФ, може вказувати на залежність ключових представників режиму і самого В. Януковича від вказівок з Кремля.

Також СБУ стала частиною репресивного апарату режиму, який активно діяв проти опозиційних лідерів. Найбільш яскравим прикладом репресивності цієї структури стало переслідування Ю. Тимошенко.

Додатковим свідченням лояльності режиму до інтересів Москви є призначення головами СБУ у 2012–2014 рр. Ігоря Калініна та Олександра Якименка, які частину своєї кар'єри розбудували в рамках силових структур Росії. Саме цим керівникам необхідно було протидіяти підготовці окупації збройними силами РФ українського територію.

Література:

1. Біла книга 2008. Служба безпеки України / О.Ф. Белов, Д.Г. Анікін, О.С. Власюк та ін. Київ : Інститут оперативної діяльності та державної безпеки, 2009. 79 с.
2. Служба безпеки України: історія та сучасність. До 20-ї річниці створення. Київ : Корбуш, 2012. 383 с.
3. Фурман В.Г. Історико-правовий розвиток та становлення органів Служби безпеки України. *Європейські перспективи*. 2014. № 7. С. 105–111.
4. Грідін О.В. Становлення та розвиток органів служби безпеки України (історико-правовий аналіз). *Держава і право*. 2010. № 47. С. 152–158.
5. Януковича благословили на царство. *Українська правда*. 2010. 21 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/02/21/4795270/>
6. Регіонал сказав, хто очолить СБУ. *Українська правда*. 2010. 28 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/02/28/4819913/>
7. Про призначення В. Хорошковського першим заступником Голови Служби безпеки України : Указ Президента України від 28.01.2009 р. № 42/2009. *Офіційний вісник Президента України*. 2009. № 4. С. 52.
8. Хорошковський вже виконує обов'язки голови СБУ. *Українська правда*. 2010. 1 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/03/1/4821441/>.
9. Янукович узяв із собою в Москву потужну «групу підтримки». *Українська правда*. 2010. 5 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/03/5/4834306/>.
10. Стенограма пленарного засідання. Засідання 22 : опублік. 11.03.2010 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/910.html>.
11. Про звільнення В. В'ятровича з посади директора Департаменту архівного забезпечення Служби безпеки України : Указ Президента України від 11.03.2010 р. № 312/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 10. С. 25.
12. Хорошковський вважає, що СБУ повинна уделити більше уваги архівам. *Коментарии*. 2010. 11 марта. URL: <https://comments.ua/politics/179503-Horoshkovskiy-schitaet-SBU.html>.
13. Звільнений з СБУ: Ніхто не вправі вирішувати, яку і скільки доносити правди. *Українська правда*. 2010. 12 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/03/12/4855960/>.
14. Захаров Є. Пане Хорошковський, які закони і секрети ви збираєтеся охороняти? *Українська правда*. 2010. 15 березня. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2010/03/15/4863280/>.
15. Контррозвідка Чорноморського флоту Росії залишає Севастополь? *УНІАН*. 2009. 1 грудня. URL: <https://www.unian.ua/politics/295737-kontrrozvidka-chornomorskogo-flotu-rosiji-zalishae-sevastopol.html>.
16. Хорошковський підписав протокол о возвращении сотрудников ФСБ в Крым. *Коментарии*. 2010. 20 мая. URL: <https://comments.ua/politics/186612-Horoshkovskiy-podpisal-protokol.html>.
17. Валерий Хорошковский: с настроениями в обществе нужно обращаться очень тонко. *Українські новини*. 2010. 31 мая. URL: <https://ukranews.com/interview/253-valeryu-khoroshkovskyyu>.
18. Бутусов Ю. СБУ: так кується «каральний меч Януковича». *Дзеркало тижня*. 2010. 28 травня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/sbu_tak_kuetsya_karalniy_mech_yanukovicha.html.
19. СБУ перерозподілила сили контррозвідки з Росії на США? *Українська правда*. 2010. 4 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2010/06/4/5107285/>.
20. СМІ: власть запретила контррозвідке СБУ контролювати спецслужби ФСБ в Криму. *Українські новини*. 2010. 6 июля. URL: <https://ukranews.com/news/47466-smy-vlast-zapretyla-kontrrazvedke-sbu-kontrolyrovat-specsluzhby-fsb-v-krymu>.
21. СБУ порушила справу через борги Тимошенко. *Українська правда*. 2011. 5 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2011/07/5/6358986/>.
22. СБУ таки порушила проти Тимошенко справу за ЄЕСУ. *Українська правда*. 2011. 13 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2011/10/13/6664696/>.
23. Про присвоєння військових та спеціальних звань : Указ Президента України від 12.08.2011 р. № 815/2011. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815/2011#Text>.
24. Міністерство фінансів віддасть Хорошковському? *Українська правда*. 2011. 7 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2011/10/7/6645553/>.
25. Про звільнення В. Хорошковського з посади Голови Служби безпеки України : Указ Президента України від 18.01.2012 р. № 16/2012. *Офіційний вісник Президента України*. 2012. № 3. С. 3.
26. Про призначення В. Рокитського першим заступником Голови Служби безпеки України – начальником Головного управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Центрального управління Служби безпеки

- України : Указ Президента України від 12.03.2010 р. № 347/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 10. С. 37.
27. Про тимчасове виконання обов'язків Голови Служби безпеки України : Указ Президента України від 19.01.2012 р. № 22/2012. *Офіційний вісник Президента України*. 2012. № 3. С. 6.
28. Екс-глава СБУ: інтриги з новим главою відомства немає. *Українська правда*. 2012. 20 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2012/01/20/6923035/>
29. Про призначення І. Калініна Головою Служби безпеки України : Указ Президента України від 03.02.2012 р. № 69/2012. *Офіційний вісник Президента України*. 2012. № 6. С. 10.
30. Новий голова СБУ – Ігор Калінін. *BBC News Україна*. 2012. 3 лютого. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2012/02/120203_new_head_security_services_sd.shtml.
31. Михельсон О. Супер-охоронець Януковича: СБУ очолив генерал, якому президент довіряє особисто. *Український тиждень*. 2012. 3 лютого. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/41336>.
32. Червоненко В. Настоящий чекіст Януковича. *Главком*. 2012. 3 февраля. URL: <https://glavcom.ua/publications/116648-nastojashchij-chekist-janukovicha.html>.
33. Про призначення І. Калініна начальником Управління державної охорони України : Указ Президента України від 20.04.2010 р. № 549/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 15. С. 12.
34. Про присвоєння військового звання : Указ Президента України від 20.08.2010 р. № 842/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 25. С. 45.
35. Про присвоєння військових звань : Указ Президента України від 23.08.2011 р. № 867/2011. *Офіційний вісник Президента України*. 2011. № 25. С. 29.
36. Про присвоєння військових звань : Указ Президента України від 24.08.2012 р. № 507/2012. *Офіційний вісник Президента України*. 2012. № 26. С. 21.
37. Про звільнення І. Калініна з посади Голови Служби безпеки України : Указ Президента України від 09.01.2013 р. № 6/2013. *Офіційний вісник Президента України*. 2013. № 2. С. 7.
38. Про призначення І. Калініна Радником Президента України : Указ Президента України від 09.01.2013 р. № 10/2013. *Офіційний вісник Президента України*. 2013. № 2. С. 9.
39. Про призначення О. Якименка Головою Служби безпеки України : Указ Президента України від 09.01.2013 р. № 9/2013. *Офіційний вісник Президента України*. 2013. № 2. С. 8.
40. Новий глава СБУ курирував охорону на фірмі Януковича. *Українська правда*. 2013. 11 січня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2013/01/11/6981334/>.
41. Про призначення О. Якименка начальником Управління Служби безпеки України у м. Севастополі : Указ Президента України від 17.03.2010 р. № 362/2010. *Офіційний вісник Президента України*. 2010. № 11 (спец. вип.). С. 7.
42. Про присвоєння військових звань : Указ Президента України від 24.03.2011 р. № 333/2011. *Офіційний вісник Президента України*. 2011. № 8. С. 16.
43. Про призначення О. Якименка начальником Управління Служби безпеки України в Донецькій області : Указ Президента України від 05.08.2011 р. № 807/2011. *Офіційний вісник Президента України*. 2011. № 24. С. 10.
44. Про призначення О. Якименка першим заступником Голови Служби безпеки України – начальником Головного управління по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю Центрального управління Служби безпеки України : Указ Президента України від 05.07.2012 р. № 440/2012. *Офіційний вісник Президента України*. 2012. № 22. С. 27.
45. Янукович пообіцяв «рахуватися з думкою професіоналів» при реформуванні СБУ. *Дзеркало тижня*. 2013. 10 січня. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/yanukovich-poobicyav-rahuvatisya-z-dumkoju-profesionaliv-pri-reformuvanni-sbu.html>.
46. Костюк Б. Новий голова СБУ – колишній офіцер російської армії, який не любить ЗМІ. *Радіо Свобода*. 2013. 10 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24820634.html>.
47. СБУ починає антитерористичну операцію. Янукович – в курсі. *Українська правда*. 2014. 19 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014845/>.
48. В СБУ дали задню: антитерористичну операцію ще готують. *Українська правда*. 2014. 19 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/02/19/7014880/>.
49. Наливайченко В., Капсамун І. Валентин Наливайченко: «Усі злочини Кремля та їхніх терористів на території України ми документуємо для трибуналу в Гаазі». *День*. 2015. 1 квітня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/sbu-proty-fsb>.
50. Голови СБУ повідомляли Януковичу про загрози з боку Росії – прокурор. *Українська правда*. 2018. 18 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/18/7178023/>.
51. Обнародовані письма екс-главы СБУ к Януковичу об угрозе со стороны России. *Dsnews.ua*. 2018. 18 апреля. URL: <https://www.dsnews.ua/politics/obnarodovany-pisma-eks-glavy-sbu-k-yanukovichu-ob-ugroze-18042018172200>.

УДК 930.85(1 – 751.3)477-41

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.14>

ВИСТАВКОВІ ПРОЄКТИ ДО ДНЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Заїка Наталія,

старший науковий співробітник

Музею українського рушника

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Гладун Леся,

старший науковий співробітник

Музею класика єврейської літератури Шолом-Алейхема

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Українські процеси боротьби за незалежність 20-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. набирають нових обертів. Події 2013–2014 рр. кинули виклик пострадянській системі, суттєво змінили українське суспільство, його культурні, духовні, політичні цінності. На тлі цих історичних подій ідея соборності України стала ключовою. Актуалізація питання соборності досить чітко простежується в посилах політиків, науковців, аналітиків, діяльності наукових та освітніх закладів. Саме тому Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» започаткував низку національно-патріотичних заходів.

У статті автори на основі виставкових проєктів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» висвітлюють роль переяславців у державотворчих процесах нової та новітньої історії України. Відкриття щорічних виставок приурочувалося до Дня Соборності України.

Виставки проходили в межах заповідника та інших закладах міста Переяслава упродовж 2015–2021 рр. Структура експозиції вибудовувалася відповідно до принципів історичної достеменності та хронологічної послідовності показу етапів боротьби за незалежність і соборність держави: Українська революція 1917–1921 рр., Революція Гідності 2013–2014 рр., російсько-українська війна на сході України. Територіально більшість виставкових наративів пов'язані з Переяславом – документи із фондів Заповідника періоду Української Народної Революції 1917–1921 рр., які доповнені автентичними речами учасників революційних подій початку ХХІ ст. та матеріалами із зони військових дій на сході України.

Основна мета статті – розкрити проблематику поєднання виставкової та інших форм просвітницької діяльності Заповідника через принципи історичної достеменності та хронологічної послідовності. Загалом авторами представлено та узагальнено, що такий проєкт має позитивний резонанс у суспільстві і нині в умовах війни є особливо актуальним. Наголошується, що ідеологія виставкових проєктів є наріжною у формуванні європейської ідентичності, а отже, має важливе значення для інтеграції України до Європи.

Ключові слова: Переяслав, Заповідник, музей, виставкові проєкти «Соборність України», Революція Гідності, патріотичні заходи, війна, артефакти.

Zaika Natalia, Gladun Lesya. Exhibition projects for the unification day of Ukraine of the National historical and ethnographic reserve “Pereyaslav”

Ukrainian processes of struggle for independence in the period from 1920 to the beginning of the XXI century are gaining a new momentum. The events of 2013 and 2014 challenged the post-Soviet system, significantly changing Ukrainian society, its cultural, spiritual, and political values. Against the background of these historical events, the idea of the Unity of Ukraine has become key. The actualization of the question of unification is quite clearly traced in the messages of politicians, scientists, analysts, in the activities of scientific and educational institutions. That is why the National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav” initiated a number of national and patriotic events.

In the article, the authors on the basis of exhibition projects of the National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav” highlight the role of Pereyaslav in the state-building processes of modern history of Ukraine. The opening of the annual exhibitions was timed to coincide with the Day of the Unification of Ukraine.

The exhibitions were held within the reserve and other institutions of the city of Pereyaslav during 2015–2021. The structure of the exhibitions was built in accordance with the principles of historical accuracy and chronological sequence of stages of the struggle for independence and unity of the state: Ukrainian Revolution 1917–1921, Revolution of Dignity 2013–2014, Russian-Ukrainian war in eastern Ukraine. Territorially, most of the exhibition narratives are related to Pereyaslav – documents from the funds of the Reserve of the Ukrainian People's Revolution of 1917–1921, which are supplemented by authentic things of participants in the revolutionary events of the early XXI century. and materials from the war zone in eastern Ukraine.

The main purpose of the article is to reveal the problems of combining exhibition and other forms of educational activities of the Reserve, through the principles of historical authenticity and chronological sequence. In general,

the authors present and generalize that such a project has a positive resonance in society and, today in conditions of war, is especially relevant. It is emphasized that the ideology of exhibition projects is a cornerstone in the formation of European identity, and therefore is important for Ukraine's integration into Europe.

Key words: *Pereyaslav, Reserve, museum, exhibition projects "The Unification of Ukraine", the Revolution of Dignity, patriotic events, war, artifacts.*

Відзначення Дня Соборності України на тлі суспільно-політичних процесів сьогодення стало особливо актуальним. Питання соборності досить чітко простежується в посилах політиків, науковців, аналітиків, діяльності наукових та освітніх закладів. Одним з основних напрямів діяльності Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав») є формування національно-патріотичної культури українського суспільства. З цією метою НІЕЗ «Переяслав» започаткував низку національно-патріотичних заходів до державного свята – Акта злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.

Головним джерелом для дослідження стали наукові концепції виставок, документи із фондів Заповідника періоду Української Народної Революції 1917–1921 рр., фото, листівки, автентичні промови учасників революційних подій та матеріали із зони військових дій на сході України.

Аналіз джерел, виявлених у процесі роботи над статтею, дає змогу стверджувати, що нині зазначена тема залишається малорозробленою, висвітлення якої потребує щорічного доповнення.

До 40-річчя науковця Я. Потапенка була опублікована стаття у співавторстві О. Висовень та Ю. Фігурного «Державотворча, націєтворча та етнокультурна діяльність патріота-націоналіста Ярослава Потапенка (1975–2016)», в якій розглянуто окремі аспекти виставкової діяльності НІЕЗ «Переяслав» у зазначеному контексті [1].

У 2018 р. вийшла друком стаття Н. Заїки «Участь переяславців у Революції Гідності 2013–2014 років. Виставкові проєкти Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», в якій автор дає стислу інформацію про початки реалізації національно-патріотичних виставкових проєктів у НІЕЗ «Переяслав» [2].

Спрямованість на виховання патріотизму та утвердження у свідомості молоді почуття гордості за Україну, свій народ крізь призму виставкових проєктів детально висвітлено у статтях І. Бови, Н. Заїки, Л. Гладун «Культурно-патріотичний проєкт Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [3], І. Бови, Н. Заїки «Патріотичний вектор виставкових проєктів «Соборність України» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [4] та І. Бови, Н. Заїки «Ідеологічне спрямування виставкового проєкту «Сила нації – в єдності!» [5].

У статті автори роблять спробу синтезувати фактаж виставкової та інших форм просвітницької діяльності Заповідника, означити вплив історичних подій боротьби за соборність та незалежність 20-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. на формування історичної культури громадянського суспільства Переяславщини, його патріотичну спрямованість.

На початку доленосних для України подій 2013–2014 рр. науковими співробітниками НІЕЗ «Переяслав» була проведена успішна пошукова та збиральницька робота наративу, документів, предметів із подальшим науковим опрацюванням. Упродовж 2015–2021 рр. вони стали основою проведення низки виставок.

Презентація першої виставки національно-патріотичної спрямування у 2015 р. започаткувала її щорічне проведення до Дня Соборності України. Головним чинником продовження роботи означеного виставкового проєкту став значний запит суспільства. Це об'єднало спільноту однодумців та сприяло налагодженню співпраці з місцевими активістами, митцями, державними діячами. Головним завданням виставок стало збереження пам'яті про події та людей – учасників історичних державотворчих процесів. Проблематика, яку порушує виставковий проєкт, сконцентрована на питаннях формування аналізу революційних подій як суспільного явища, об'єктивного та незалежного судження щодо них, здатності бачити їх історичні наслідки для Української держави [3].

Виставки демонструвалися в межах Заповідника та інших закладах міста Переяслава (рис. 1). Структура експозицій вибудовувалася відповідно до хронологічної послідовності показу етапів боротьби за незалежність та соборність держави: Українська революція 1917–1921 рр., Революція Гідності 2013–2014 рр., російсько-українська війна на сході України. На виставках було представлено унікальні музейні предмети з фондової колекції Заповідника та автентичні речі, які належали учасникам революційних подій та військовим на сході України. Окремий розділ експозиції присвячено життю і діяльності доктора історичних наук, професора кафедри історії та культури України, учасника Революції Гідності, лідера місцевого Майдану Ярослава Олександровича Потапенка (1975–2016 рр.), який згуртував довкола себе свідомих патріотів в ім'я реалізації української національної ідеї [5].

Рис. 1. Загальний вид експозиції виставки «Сила нації – в єдності!». Актова зала КЗ КОР «Переяславський ліцей-інтернат «Патріот». 22.01.2020 р.

Упродовж семи років проєкт реалізовувався у формі різних видів науково-освітньої роботи. Основним видом комунікації все ж залишався виставковий формат, його доповнювали культурологічні заходи, лекції, зустрічі, диспути, круглі столи, розробка анкет для соціологічного опитування школярів, культурні програми для воїнів ООС (АТО). Робоча група для створення виставок організовувалася щороку з наукових співробітників різних підрозділів. За цей період сформувався основний склад працівників для реалізації такої культурної платформи: Н. Заїка, І. Бова, Л. Гладун, С. Дембіцький, І. Дунайна. У різні роки до них долучалися Т. Музика, М. Товкайло, Дмитро та Світлана Тетері, С. Зубер, Н. Павлик, В. Ткаченко, А. Іваненко, В. Бова. С. Вовкодав та І. Гайдаєнко здійснювали фотофіксацію та монтаж відео хронік проведених заходів. Реалізації проєкту всіляко сприяв генеральний директор НІЕЗ «Переяслав» О. Лукашевич [4].

Перша виставка «Єднаймося, браття, – в єдності сила!», як було зазначено вище, демонструвалася в приміщенні Меморіального музею В. Заболотного НІЕЗ «Переяслав» у 2015 р. Вона мала позитивний резонанс у суспільстві (відвідуваність – понад 2000 осіб). Виставка стала основою проведення культурно-патріотичних заходів: «Майдан. «...а всім нам вкупі на землі / єдинодумліє подай / і братолюбіє пошли...» (Т. Шевченко)» – зустріч із шевченкознавцем, письменником, членом Національної спілки письменників України, учасником подій на Майдані І. Шпиталем; «Майдан нікому не пробачить зради» – творча зустріч із поетом, письменником В. Шовкошитним; «Майдан – боротьба українців за майбутнє нації» – зустріч із місцевими активістами: М. Корпанюком, Я. Потапенком, Г. Токмань, Т. Нагайком, настоятелем Вознесенського собору о. Михайлом (Трускавецьким), М. Товкайлом, О. Гичко, В. Щербиною [3].

У 2016 р. відбулися дві виставки: «Герої не вмирають!», присвячена пам'яті Я. Потапенка, яка проходила в актовій залі районного будинку культури, та «Майдан. Україна понад усе!» у приміщенні Музею кобзарства НІЕЗ «Переяслав». У контексті виставки була розкрита тема участі та ролі кобзарів в історичних подіях сьогодення.

У 2017 р. в приміщенні актової зали НІЕЗ «Переяслав» була відкрита четверта виставка «Свободу не спинити!». Слід зазначити, що вона зібрала велику кількість відвідувачів. Знаковою подією культурологічного заходу стала презентація збірника наукових статей, присвяченого пам'яті Я. Потапенка.

У 2018 р. виставкові проєкти мали продовження у форматі заходу «Запали вогонь пам'яті», що відбувся в центральній районній дитячій бібліотеці м. Переяслава [4].

Протягом наступних років презентація заходів стає ширшою, отримує більший запит у суспільстві та набуває позитивного резонансу. Свідченням цього стало масштабне відкриття виставки «Соборність

Рис. 2. Учасники відкриття виставки «Сила нації – в єдності!». Актова зала КЗ КОР «Переяславський ліцей-інтернат «Патріот». 22.01.2020 р.

України: боротьба продовжується...» 2019 р. у приміщенні ДПТНЗ «Переяслав-Хмельницький центр професійно-технічної освіти». Були присутні політичні та громадські діячі державного рівня, учасники революційних подій, представники мистецького середовища (письменник Р. Коваль, кобзар Т. Силенко, композитор В. Мартишко). Акція «Рушник Великому Тарасу» доповнила програму відкриття. Виставка стала освітньою платформою проведення диспутів та лекцій, тематичних заходів для учнів ДПТНЗ «Переяслав-Хмельницький центр професійно-технічної освіти» [3].

У 2020 р. у КЗ КОР «Переяславський ліцей-інтернат «Патріот» відбулася виставка «Сила нації – в єдності!» (рис. 2). Її відкриття модерував «голос переяславського Майдану» [6, с. 34] – Ю. Бобровник. Були присутні полковник О. Дорохов, командир 43-ої артилерійської бригади (в/ч с. Дівички), полковник М. Барилко, представник Міжнародного міжвідомчого багатопрофільного центру підготовки підрозділів НГУ, поетеса З. Галущенко, мати загиблого А. Галущенко (позивний «Ендрю»), який посмертно нагороджений орденами «Народний герой України», «За мужність» III ступеня.

Майданчик виставки став основою проведення таких заходів: «Волонтерський рух Переяславщини» за участі місцевих волонтерів І. Марченко та М. Швиденко; зустріч з авторкою книги «Простір прихованого (Нотатки з військового шпиталю)» Р. Товкайло; зустріч із «кіборгом» Л. Хмельковим; «Співці свободи сьогодні» – зустріч із кобзарем М. Товкайло, цехмайстром Київського цеху бандуристів; «На шляху до свободи» – зустріч з О. Гичко, активісткою переяславського та київського Майданів; «Неймовірна відвага і хоробрість юних сердець» до Дня Героїв Крут [4].

22 січня 2021 р. у залі засідань Переяславської міської ради відбулося засідання круглого столу «Роль Переяслава у Соборності Української держави», організований Переяславською міською радою, НІЕЗ «Переяслав», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» і Фондом Миколи Томенка «Рідна країна». У програмі засідання відбулося відкриття онлайн-виставки «За незалежність, волю і соборність!».

22 лютого в актовій залі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» на базі виставки, яка проводилася в офлайн-форматі, відбувся круглий стіл «За незалежність, волю і соборність!». Організаторами наукового заходу стали НІЕЗ «Переяслав», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», бібліотека та літературне товариство ім. Ярослава Потапенка. З доповідями виступили доктор історичних наук, професор, декан факультету гуманітарно-природничої освіти й соціальних технологій

В. Коцур, депутат Бориспільської районної ради, кандидат історичних наук Ю. Бобровнік, старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав» Н. Заїка, доктор філологічних наук, професор кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання М. Корпанюк, доктор педагогічних наук, професор кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання Г. Токмань, кандидат історичних наук М. Товкайло, волонтер І. Марченко. Члени літературного товариства імені Ярослава Потапенка – М. Левченко, Т. Сафонюк та Є. Томашевська – прочитали свої патріотичні поезії.

За період 2015–2021 рр. науковими співробітниками була проведена масштабна робота: зібрано понад 500 артефактів та усних свідчень учасників історичних подій, створено 7 виставок, проведено 12 тематичних заходів та 2 круглих столи, прочитано понад 35 годин лекторію, проведено анкетування учнів Переяславської гімназії тощо.

Щорічні культурно-просвітницькі заходи НІЕЗ «Переяслав» показали сучасне бачення ролі соборності в націєтворчих та державотворчих процесах в Україні.

Перспективою реалізації зазначених проєктів є перехід від тимчасових виставок до постійної музейної експозиції.

Література:

1. Висовень О., Фігурний Ю. Державотворча, націєтворча та етнокультурна діяльність патріота-націоналіста Ярослава Потапенка (1975–2016). Кафедра історії та культури України. *Наукові записки з української історії* : Збірник наук. ст. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) / Домбровська Я.М., 2016. Вип. 40 (Спецвипуск). С. 33–40.
2. Заїка Н. Участь переяславців у Револуції Гідності 2013–2014 років. Виставкові проєкти Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Україна – на шляху до Незалежності*. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. 7 грудня 2017 року / Редкол. П.Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І.В., 2018. С. 237–242.
3. Бова І., Заїка Н., Гладун Л. Культурно-патріотичний проєкт Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Історія. Філософія. Політологія»*. 2020. Вип. 19. С. 8–11.
4. Бова І., Заїка Н. «Патріотичний вектор виставкових проєктів «Соборність України» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Молодий вчений*. 2020. № 5 (81). С. 282–285.
5. Бова І., Заїка Н. Ідеологічне спрямування виставкового проєкту «Сила нації – в єдності! ПЕРЕЯСЛАВІКА : Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». 2020. Випуск 17 (19). С. 194–201.
6. Токмань Г. Майдан: сторінки живої історії. 3-тє вид., виправл. і доповн. Ніжин : вид. ПП Лисенко М.М., 2016. 102 с., іл.

УДК 929:82-94]:37.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.15>

ГАВРИЇЛ КОСТЕЛЬНИК ЯК ПЕДАГОГ: РЕКОНСТРУКЦІЯ НА ОСНОВІ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

Івасіків Володимир,*аспірант кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

Тематика статті досліджує питання педагогічної майстерності о. Гавриїла Костельника. У науковій розвідці акцентується на еволюції наукових та педагогічних поглядів греко-католицького священника, доктора філософії, літературознавця, лінгвіста, богослова та педагога о. Гавриїла Костельника (1886–1948). Спираючись на широке коло мемуарних джерел (спогади учнів та сім'ї, епістолярика вченого) та джерел особового походження, автор реконструював як педагогічну методологію вченого-філософа, так і ціле коло його особистісних психологічних та світоглядних вподобань: темперамент, якості характеру, вдачу, спектр наукових вподобань тощо. Крім того, на основі джерел проаналізовано гімназійне життя Львова 30–40-х рр. ХХ ст., а також взаємозв'язки та особистісне ставлення учнів до педагогів, зокрема і до о. Гавриїла Костельника.

У науковій розвідці автор використовує методологічний інструментарій спеціальних історичних дисциплін: історіографії (методи раціональної реконструкції), історичного джерелознавства (використання в комплексі зовнішньої і внутрішньої критики джерел), історичної біографістики та просопографічного методу дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що постає о. Гавриїла Костельника є доволі суперечливою, адже він був одним з організаторів так званого псевдособору у Львові 1946 р., через що не отримав об'єктивної та всебічної оцінки в радянській історіографії, а на сучасному етапі вивчення долі цієї непересічної особистості відсутнє історичне монографічне дослідження, присвячене вченому-філософу. Крім того, у 2021 р. виповнюється 75 років «собору» у Львові, що робить вивчення персони о. Гавриїла ще більш актуальним, адже його персона часто зазнає маніпуляцій як у конфесійно-релігійній площині, так і в ідеологічному контексті.

Ключові слова: о. Гавриїл Костельник, Львів, педагогіка, історія, психологічний портрет, мемуаристика.

Ivasikiv Volodymyr. Havryil Kostelnyk as a pedagogue: reconstruction on the basis of memoir sources

Subject of the article. The author researches the question of pedagogical skills of Fr. Havryil Kostelnyk. The above-mentioned research focuses on the evolution of scientific and pedagogical views of the Greek Catholic priest, doctor of philosophy, literary critic, linguist, theologian and pedagogue Fr. Havryil Kostelnyk (1886–1948). Basing on a wide range of memoir sources (memories of students and family, scholar's epistolary) and sources of personal origin, the pedagogical methodology of the philosopher was reconstructed, as well as his personal psychological and worldview preferences: temperament, traits, habits, scientific interests, etc. In addition, basing on the sources, we analyzed the school life of Lviv in the 30s and 40s of the XX century and the relationships and personal attitude of students towards teachers, in particular towards Fr. Havryil Kostelnyk.

In this research the author uses the methodological tools of special historical disciplines: historiography (methods of rational reconstruction), historical source studies (which we used in a complex of external and internal criticism of sources), historical biography and prosopographic method of research.

The scientific novelty of the research is that the figure of Fr. Havryil Kostelnyk is quite controversial, as he was one of the organizers of the Lviv Pseudo-Council in 1946, and that is why he did not receive an objective and comprehensive assessment in Soviet historiography. At the present stage of studying the fate of this extraordinary personality there is no historical monographic research about the philosopher. Furthermore, as the 75th anniversary of the Lviv Pseudo-Council is in 2021, the study of the personality of Fr. Havryil is even more relevant, as his figure is often manipulated in the confessional and religious area, as well as in the ideological context.

Key words: Fr. Havryil Kostelnyk, Lviv, pedagogy, history, psychological portrait, source studies.

Постановка проблеми. ХХ ст. є чи не найважчим та найдраматичнішим періодом української історії. Саме в цьому столітті виникає безліч «білих плям», створених радянською ідеологією та цензурою, які треба об'єктивно досліджувати сьогодні. Саме до такої проблематики можна зарахувати питання ліквідації Української греко-католицької церкви органами радянських спецслужб у 1946 р., в якій персона о. Г. Костельника виступає роковою. На фоні таких історіографічних заангажованостей виглядають максимально потрібними новітні дослідження, присвячені особі цього неординарного священника, які б дали змогу об'єктивно оцінити його місце в українській історії.

Не менш важливим, на нашу думку, є і те, що дослідження виходить за межі виключно історії, адже зачіпає проблематику історії педагогіки, локальної та побутової історії, мемуаристики, біографістики

й просопографії. Такий міждисциплінарний науковий підхід дає змогу шукачу значно розширити методологічний арсенал дослідження та всебічно проаналізувати історичну персону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що окрему наукову студію, присвячену Костельнику як педагогу (також зумовило актуальність), ми віднайти не змогли, проте в історіографії є кілька суміжних із темою нашого дослідження розвідок. Зокрема, наукові статті о. О. Гірника зачіпають проблематику вивчення філософської, наукової та теологічної спадщини вченого. М. Чікарькова у своїй статті «Особистість і духовна позиція о. Г. Костельника в історико-культурологічному ракурсі» [21] аналізує психологію священника, його світогляд та менталітет. Важливими виступають також і праці філософського спрямування, які присвячені персоні вченого, адже допомагають нам реконструювати науковий світогляд філософа. До такого типу досліджень можемо зарахувати наукові студії І. Мірчук [13] та Н. Мадей [12]. Не можемо оминати увагою і дослідження історичного вектора. Напевно, одними з найцінніших наукових робіт виступають напрацювання видатного українського історика Я. Дашкевича [3], адже, окрім наукової аналітики персони о. Гавриїла, львівський археограф залишив нам цінні джерела особистісного походження (власні спогади). Все ж таки Я. Дашкевич був учнем Г. Костельника у Львівській гімназії, тому міг оцінити особу філософа з критичного погляду як професійний історик. Крім того, вагомими фоновими історіографічними розвідками для нашого дослідження виступають також праці О. Лисенка [1], який досліджував релігійно-конфесійну та педагогічну ситуацію, що склалась на теренах Західної України після радянської окупації 1939 р. Ключовими, з позиції мемуаристики, можемо назвати дослідження О. Петрука [15] та Я. Петрук [16], адже науковці зібрали важливий джерелознавчий матеріал, зокрема спогади сина Костельника – Іриней, його учнів та сучасників.

Серед зарубіжної історіографії, яка стосується проблем вищепрезентованої проблематики, можемо виділити наукові напрацювання дослідників із Нові-Саду (Сербія), які окреслюють вивчення наукової та творчої спадщини о. Гавриїла, – Ю. Тамаша [20] та Я. Рамача [18].

Метою статті є комплексний, об'єктивний аналіз та дослідження наукового світогляду о. Гавриїла Костельника, його педагогічних прийомів та методології навчання, реконструкція психологічного портрету вченого, а також дослідження гімназійного життя Львова 30–40-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отримавши освіту в Хорватії та Львові, а свої докторські студії захистивши в Швейцарії, протягом життя о. Г. Костельник перебував під впливом кількох європейських науково-педагогічних шкіл: у Загребі (1906–1907) це була філософія авторитетного хорватського науковця, філософа, письменника та педагога Франьо Марковича (1845–1914) і школа Гербарта, а у Львові Костельник прослухав лекції засновника Львівсько-Варшавської школи Казимира Твардовського (1866–1938), вплив філософії якого також відстежила О. Гончаренко [2, с. 169].

Перебуваючи на навчанні в таких авторитетних та прогресивних вчених та педагогів, вже в докторантурі Фрібурзького Університету він остаточно усвідомлює, що хоче стати не тільки греко-католицьким священником та вченим-філософом, а й навчати та викладати в університеті. Власне, такими своїми сокровенними сподіваннями він ділиться в листуванні з митрополитом Андреем Шептицьким у вересні 1910 р.: «Найдальший мій плян єсть обняти колись катедру сьвітської філзофії на рускім університеті. Такі впливові місця і так небезпечні повинні ми священники в своїх руках тримати. В прочім: міг би я викладати і для теологів дещо з теїзму і атеїзму та етики» [18, с. 175].

І справедливо буде сказати, що всіх бажаних цілей амбітний бачванський русин таки досяг, адже за своє життя зумів обійняти посаду декана у Львівській богословській академії, крім того, був професором й у Львівській Духовній семінарії, а згодом, після конфлікту з Ватиканом та через доволі напружені відносини з Й. Сліпим був відсторонений від викладання в університеті. З 1930-х рр. о. Г. Костельник обіймає посаду гімназійного катехита [9, с. 1]. Тобто можемо говорити, що протягом своєї наукової та педагогічної діяльності філософ навчав як гімназистів, так і студентів одного з найкращих вишів Західної України, мав досвід роботи з різними віковими групами, а також викладав різноманітні дисципліни гуманітарного циклу.

Крім того, син о. Гавриїла, Іриней, згадує, що батько був максимально працездатним та весь свій вільний час приділяв науковим дослідженням: «Батько дбав про нас, от тільки вічно працював, навіть ночьми. Як приходив з праці з гімназії чи Академії, то вічно писав. Все писав і писав, і писав <...> Я питав на різні теми. Наприклад, як був малий, мав десь 12 років, то питав, що таке Айнштайнова теорія. Тоді тато казав: «Ти ще замолодий, ще не можеш знати, я тобі колись скажу». Вже як мав 17 років, він мені те вияснював» [9, с. 2].

З цих уривків ми розуміємо, що науковий світогляд о. Г. Костельника не був обмежений лише гуманітарними та теологічними дисциплінами, адже вчений мав ґрунтовні знання і в галузі тогочасної теоретичної фізики, природничих наук. Це доводить і те, що у філософа були праці в цих галузях науки

«Теорія Айнштейна. Її виложення й оцінення» (1923) [6], «Гене́за жіночого й мужеського полу» (1932) [7], «Зародкова душа. Гене́за людської дути та її природа на підставі біологічних фактів» (1931) [8] та багато інших наукових розвідок.

Також мусимо і сказати про те, що улюбленим предметом викладання для вченого була логіка. Це можна підтвердити тим, що, окрім того, що в нього була фундаментальна праця з цієї філософської дисципліни («Логіка» Рукопис 1945 р.) [4], про це також у мемуарах згадує і митрополит Й. Сліпий: «При тому о. Галушинський негодував на зборах і поза зборами на деяких священників-професорів, а передусім на о. Костельника, під впливом чого я зробив йому деякі завваги щодо викладу, бо він майже цілий час викладав логіку, яку розробив на основі Вунта, а іншим ділянкам (онтології, критиці, психології) не присвячував належної уваги» [19, с. 131].

Бачимо, що науковий світогляд о. Г. Костельника був максимально різнобічним. Він мав енциклопедичні знання з різних галузей науки: природничих, теологічних, філософських і навіть історичних. Проте пропонуємо дещо відійти від питання світоглядних та наукових конструкцій священника і, залучаючи джерела мемуарного походження, реконструювати Костельника як педагога, а також сконструювати його психологічний портрет. Вчений навчав не одне покоління галицької інтелігенції, зокрема, його учнями були Р. Шухевич, Я. Дашкевич, син історика І. Крип'якевича Роман тощо. Тому його педагогічні прийоми та методи мають актуальність і нині. Як згадує Р. Крип'якевич, він із нетерпінням чекав на лекції катехита. Адже він вже мав деякі враження від вченого, коли відвідував Службу в Соборі св. Юра, де той справив на нього велике враження своїм ораторським мистецтвом, науковістю проповіді й оригінальними питаннями, які він задавав пастві. Роман Іванович описує педагогічну майстерність о. Гавриїла. Костельник постійно використовував словесні педагогічні методи, через бесіду та розповідь умів за допомогою максимально простих прикладів нестандартно пояснити складні наукові терміни та концепції, а також формував в учнів розуміння того, що наука та віра не суперечать одна одній, чим гармонійно розвивав особистість студентів: «Отець Костельник залишився в моїй пам'яті найяскравішою постаттю не лише з-поміж катехитів, але взагалі на фоні всіх педагогів, яких зустрічав протягом шкільних та гімназійних років (1931–1943) <...> Отець Костельник зумів засяяти в наших умах глибокі засади віри, яка не входила в конфлікт із ніякими науками; навпаки, вона базувалася на наукових фундаментах. Він начебто передбачав у скорому часі натиск атеїстичної ідеології комуністичної влади й готував нас до зустрічі з ним. Костельник добре знав сучасну фізику і під час розповідей на біблійні і релігійні теми любляв торкатися проблем зовсім молоді тоді ядерної фізики і космогонії. Він ілюстрував оповіді про сотворення світу інформацією про «первинний вибух», розбігання галактик і «червоне зміщення», про що ніколи не говорив нам пан професор від фізики, а коли мова пішла про кінець світу, він розповідав щось про вичерпання енергії зір і про рівновагу між воднем і гелієм у міжгалактичному газі. Я дотепер ума не доберу, звідки у нього були ці знання у 1941 році. Наша віра в Бога перекристалізувалася під його впливом із напівдитячої, наївно-безкритичної любові не в підлітковий скепсис, а відразу у зрілу ідеологію дорослої людини» [11, с. 295–298].

Ще одна студентка о. Гавриїла, Лідія Коць-Григорчук, у своїх спогадах залишає опис педагогічної методології свого вчителя. Вона акцентує на тому, що Костельник завжди мав індивідуальний підхід до кожного учня, ніколи сліпо не намагався переконувати гімназистів у правильності своїх наукових поглядів, а навпаки, в дискусії аргументовано доводив своє, таким чином формуючи у свідомості студентів принципи науковості та толерантності. Щодо самої методології Л. Коць-Григорчук згадує, що катехит любив влаштовувати їм своєрідний «мозковий штурм» даючи аудиторії тезу, а вони мали протиставити їй свою антитезу, що значно поживляло наукову дискусію: «Г. Костельник вчив нас у гімназії. Він був дуже високий. Якийсь такий великий. У класі любив сидіти на першу лавку, а я сиділа на другій, – отже то була просто гора! Від цього розмова ставала досить безпосередня. Катехит був близький до учнів, рахувався з кожним як з індивідуальністю. Коли він говорив щось, то любив питати, як ми реагуємо. Часом: «Ну і що?», – так жартома. І тоді звертався до когось із нас. Цікавий був, гарні мав лекції. <...> Отож він викликав такого нестандартно мислячого учня і давав йому тезу. І в нас починався прилюдний диспут. Один давав антитезу, інший аргументував, – було дуже цікаво. Як блискучий педагог, він добре знав ментальність кожного зі своїх учнів, і під час таких диспутів умів спрямувати напрям розмови в потрібне русло. О. Г. Костельника ми всі дуже поважали. Він нам відкривав світ сміливих, але відповідальних думок, навіть на релігійні теми. <...> Був блискучим психологом. Мабуть, тому і погодився бути, як відомо, сповідником хворих у психіатричній лікарні. Добре усвідомлюючи, що такі сповіді можуть бути ефективним способом лікування психічних хвороб. Адже глибока бесіда, розпитування про обставини, коли відбувся розлад психіки, може посприяти видужанню хворого» [10, с. 301–302].

Своєю чергою учень о. Г. Костельника С. Ярема залишає у спогадах про свого вчителя опис не тільки його педагогічних підходів та коло наукових вподобань, а й рис його характеру і темпераменту: «Історію церкви викладав нетенденційно, вказуючи на ясні й темні її сторінки. Особливо заімпонувало об'єктивне та зважене зображення розколу церкви на східну православну й західну католицьку в 1056 р. Крім тем за програмою, його виклади порушували багато інших питань. Одного разу, не знаю з якої нагоди (а так бувало часто), розмова зайшла про слов'янське письмо, а саме: що – глаголицю чи кирилицю винайшов св. Кирило. І тут катехит, забувши про все інше, виголосив захоплюючу, як детективне оповідання, але й науково аргументовану лекцію в користь глаголиці, яку перервав тільки дзвінок на перерву. Відтоді я цікавлюся тим, досі остаточно невирішеним питанням, так далеким від мого фаху, і слідкую за літературою про нього. <...> Слабкою стороною о. Г. Костельника були духи та всілякі надприродні явища, що ми, коли тільки могли, використовували. Відразу на початку години роздавалися голоси: «Прошу отця-професора, прошу оповісти нам про духів». А коли він відмовлявся, ми починали його провокувати: «Прошу отця-професора, то хіба неправда, що духи можуть з'являтися». Тут він уже не витримував, і ми слухали з запертим віддихом дивовижні історії. <...> Був добрим до учнів і вмів дійти до їхніх душ, за що користувався довір'ям та пошаною. Запам'ятався такий анекдотичний випадок. Коли ми вивчали минулий час латинських дієслів четвертої відміни (*audiebam, ...*), на клас напали смішки. Гострі зауваження вчителя тільки ще гірше розсмішили учнів, і він, почервонівши, вибіг з класу. Наступну годину приходить о. Г. Костельник, спираючись, як завжди, на свою грубу палицю. «А ну, виходьте з класу!» – звертається до дівчат, а тоді до нас: «Ви, батяри! Як ви могли так згрішити старого професора? Коли ще раз таке повториться, то я вам покажу!» – і замахав над нашими головами своєю палицею» [22, с. 304–306].

Аналізуючи мемуарні джерела учнів катехита, прослідковується єдина спільна риса – у всіх вони згадують містичну сторону світогляду о. Г. Костельника. Що виглядає доволі дивно, адже як із релігійно-духовного, так і з наукового погляду такі всякого роду паранормальні явища виглядають абсурдно, проте вчений ревно в них вірив та навіть спробував цілком науково досліджувати. Тут можемо згадати і вивчення відомої львівської стигматички А. Волошин [5]. Я. Дашкевич вбачав коріння такого спіритуалізму вченого у впливі його малої Батьківщини: «Здвоється, ще з бачванського села він виніс своєрідний примітивний містицизм, який поглибився в ньому в наслідок пізніших – цілком не канонічних – студій, а також певних рис характеру, що доводили його до стадії крайнього нервового напруження і вигорання, непохитної віри в раціоналістично необгрунтовані нібито надприродні явища» [3, с. 292–293].

Проте, на нашу думку, витоки містичного світогляду о. Г. Костельника також можемо шукати і у впливі його хорватського наставника Ф. Марковича, філософія якого також часто має містичний та спіритуальний вектор [23, с. 181–185]. Так чи інакше, враховуючи те, що про цю сторону Костельника ми дізнаємось із великої кількості джерел, виходить, що це стало певною легендою або байкою серед студентства. Юнаки розуміли, що, якщо лекція стає нецікавою, вони завжди можуть перевести бесіду в русло духів, стигматичок та всіляких чудес, а нетерплячий, полемічний та запальний катехит радо розповість та спробує науково пояснити всілякі паранормальні дива.

Для підтримання об'єктивності дослідження також хочемо навести і мемуарні джерела критичного характеру. Свої спогади про педагога-Костельника також залишив і Я. Дашкевич. Історик дає доволі критичну характеристику педагогічним здібностям та майстерності о. Гавриїла, а також детально описує його особистісні якості, світогляд: «Г. Костельник вчив мене релігії у VI класі Академічної гімназії у Львові у 1941–1942 шкільному році. <...> Нам, гімназістам і гімназісткам, було тоді по 14–15 років, але війна – йшов її третій рік – зробила нас старшими. Отець Костельник приходив до класу завжди напружений, заглиблений у свої думки. Посмішка, радість або доброта ніколи не відбивалися на його суворому обличчі. На стіл, за яким сидів, він дивився як на церковний амвон і ораторським мистецтвом сипав на нас моральні науки. Та ми знали, хто такий Костельник. Львівська громадськість пов'язувала його зі стигматичкою Настею Волошин, зі справами про «духів», з лікуванням у психіатричній лікарні. <...> Костельник не користувався особливим авторитетом серед нас. Коли його повчань було надто багато, ми просили розповісти про стигматиків і стигматичок, про духів. І він дуже радо переходив на такі теми, наївно не підозрюючи, що його провокують, щоб припинити нудне моралізаторство. Це були, мабуть, єдині хвилини на лекціях, коли його обличчя прояснювалося і світліло. У 1942 р. катехитування Г. Костельника в Академічній гімназії закінчилося. Ніколи він не був критичним до самого себе. На його місце прийшов спокійний, лагідний і вирозумілий отець Хомин, який довів нас до матури 1944 р.» [3, с. 290–291].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можемо говорити, що здобуваючи освіту як в Європі, так і у Львові, о. Г. Костельник перебував під впливом кількох

науково-педагогічних шкіл: у Хорватії це був Ф. Маркович і школа Гербарта, а на студіях у Львові – філософія К. Твардовського та Львівсько-Варшавської школи. Обіймаючи посади як у вищих навчальних закладах, так і в гімназіях Львова, Костельник як педагог виробив специфічну методологію з широким залученням усних педагогічних методів, зокрема наукової бесіди, «мозкового штурму» з залученням прийому «теза-антитеза», індивідуальним підходом до кожного учня тощо. Тим не менш науковий світогляд вченого-філософа характеризувався крайніми полярностями, які суперечать одна одній, як, наприклад, містицизм та теоретична фізика чи спиритуалізм і теологія. Також в процесі дослідження, базуючись на джерелах особового походження, вдалось реконструювати психологічний портрет філософа: його холеричний, запальний темперамент, полемічність, комунікабельність (вміння знайти індивідуальний підхід до кожного учня), надмірну впевненість у собі тощо. Вважаємо такі дослідження, які знаходяться на перетині мемуаристики, просопографії, педагогіки, локальної історії та історії ідей, доволі актуальними та перспективними, адже вони дають змогу всебічно дослідити об'єкт, значно розширюють методологічний арсенал шукача та «олюднюють» класичну біографістику.

Література:

1. Веденеев Д., Лисенко О. «Самый образованный священник Западной Украины...» Радянські спецслужби Й. О. Гавриїл Костельник у 1939–1948 роках. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. Вип. 18. С. 120–165.
2. Гончаренко О. Про поняття світогляд у Львівсько-Варшавській школі (українська гілка). *Філософія освіти*. 2018. № 1. С. 166–179.
3. Дашкевич Я. Гавриїл Костельник – постать складна чи ускладнена? *Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини*. Збірник наук. пр. Львів-Ужгород, 2007. С. 289–295.
4. Костельник Г. Логіка. (Рукопис). 1945. 390 с.
5. Костельник Г. Настя Волошин, дівчина зі стигмами. Львів, 1936. 139 с.
6. Костельник Г. Теорія Айнштайна. Її виложення й оцінення Богословія. 1923. № 1. С. 42–46; № 2. С. 114–143.
7. Костельник Гавриїл. Генеза жіночого й мужеського полу. Накладом автора, 1932. 30 с.
8. Костельник Гавриїл. Зародкова душа. Генеза людської душі та її природа на підставі біологічних фактів. Львів, Накл. авт., 1931. 48 с.
9. Костельник І. Мій батько завжди був «восточником». *Вірую*. 1995. № 4. С. 4.
10. Коць-Григорчук Л. Наш учитель. *Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини* : збірник наук. пр. Львів – Ужгород, 2007. С. 216–234.
11. Крип'якевич Р.М. Він залишився у моїй пам'яті яскравою постаттю. *Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини* : збірник наукових праць. Львів – Ужгород : Гражда, 2007. С. 295–299.
12. Мадей Н. Концепція української греко-католицької церкви Г. Костельника в контексті історії уніатських церков : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11. Львів, 2001. 187 с.
13. Мірчук І. Ідеологічні пошуки Гавриїла Костельника у контексті української національної ідентичності. *Людинознавчі студії. Серія: Філософія*. 2015. Вип. 32. С. 170–181.
14. Мірчук, І. Протопресвітер Гавриїл Костельник – вчений, філософ, громадянин. 2002. Вип. (49). С. 256–262.
15. Петрук Я., Петрук О. *Гавриїл Костельник в оцінках його сучасників. Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини* : збірник наук. пр. Львів – Ужгород, 2007. С. 266–279.
16. Петрук Я. Етичні погляди у філософській системі Гавриїла Костельника. *II Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»*. 2014. Вип. 16. С. 79–89.
17. Петрук Я. Походження та становище людини в поглядах Гавриїла Костельника. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 98. С. 180–185.
18. Рамач Я. Писма Гавриїла Костельника Митрополитови Андриїови Шептицькому. *Шветлосц*. 2001. Ч. 2. С. 173–200.
19. Сліпий Й. Спомини. Йосиф Сліпий / за ред. о. Івана Дацька та Марії Горячої. Укр. катол. ун-т, Ін-т св. Климента Папи, Ін-т екумен. студій. Львів, Рим. 2014. 607 с.
20. Тамаш Ю. Гавриїл Костельник: медзи доктрину и природу. Нови Сад, Руске слово. 1986. 356 с.
21. Чікарькова М.Ю. Особистість і духовна позиція о. Г. Костельника в історико-культурологічному ракурсі. *Русин*. 2018. Т. 53. Вип. 3. С. 328–347.
22. Ярема С. Окрушини моїх спогадів. *Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини* : збірник наук. пр. Львів – Ужгород, 2007. С. 304–306.
23. Bazala, Albert (1974), *Filozofijski portret Franje Markovića*, Zagreb: Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu 346 p.

УДК 130.2:316.64+792.03(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.16>

НАЦІЄТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: КОРИФЕЇ В СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Казмірчук Олег,

викладач суспільних дисциплін,
завідувач відділення «Початкова освіта»

КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Курчаба Олександр,

викладач суспільних дисциплін

КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

Єрко Галина,

викладачка суспільних дисциплін,

голова циклової комісії суспільних та художньо-мистецьких дисциплін
КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради

У статті зроблена спроба проаналізувати потенціал історичної пам'яті про театр корифеїв у контексті утвердження цінностей та ідеалів української нації у XXI столітті. Зауважено на потребі збереження та популяризації кращих зразків культурної спадщини України з огляду на глобалізаційні процеси та їх виклики.

Розглянуто три напрями, за якими доцільно здійснювати повернення в національну пам'ять здобутків корифеїв. У першому напрямі, науковому, охарактеризовано основні академічні опрацювання цієї тематики за останнє десятиріччя – численні публікації та монографії, зокрема дослідження українського вченого-літературознавця А. Новикова про засновника нового українського театру М. Кропивницького. Другий напрям – художньо-літературний – висвітлює характерні форми й жанри образної інтерпретації життя і діяльності митців українського театру кінця XIX століття. Зосереджено увагу на сучасних підходах – появі «літератури факту» як методу письменства про добре відомий факт, що показаний у новому авторському висвітленні. Серед таких поодиноких зразків наголошено на роботах лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Г. Гусейнова – «Господні зерна» та «Незаймані сніги». Третій напрям – кінематографія – окреслено як перспективний та потрібний канал популяризації спадщини корифеїв, однак поки не розроблений. З'ясовано актуальність кінематографічного відображення мистецької тематики, зокрема про родину Тобілевичів, яка дала Україні знаних театральних діячів, про творчий дует і сімейну пару М. Садовського і М. Заньковецької, про батька нового українського театру М. Кропивницького.

Визначено загальноосвітній, виховний та об'єднавчий потенціал спадщини корифеїв у кристалізації ціннісних орієнтирів української нації.

Ключові слова: театр корифеїв, історична пам'ять, нація, суспільна свідомість, М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька, Г. Гусейнов.

Kazmirchuk Oleh, Kurchaba Oleksandr, Yerko Halyna. Nation-building potential of historical memory: coryphaeus in the public consciousness of Ukrainians

The article attempts to analyze the potential of the historical memory of the theater of coryphaeus in the context of affirming the values and ideals of the Ukrainian nation in the XXI century. The need to preserve and promote the best examples of Ukraine's cultural heritage in view of globalization processes and their challenges was noted.

There are three areas in which it is advisable to return to the national memory of the achievements of coryphaeus. The first – scientific – describes the main academic studies of this topic over the past decade – numerous publications and monographs, including large-scale studies of Ukrainian literary critic A. Novikov on the founder of the new Ukrainian theater M. Kropivnytsky. The second direction – artistic and literary – covers the characteristic forms and genres of figurative interpretation of the life and work of artists of the Ukrainian theater of the late XIX century. The focus is on modern approaches – the emergence of “literature of fact” as a method of writing about a well-known fact, which is shown in the new author's coverage. Among such single examples, the works of the laureate of the Taras Shevchenko National Prize of Ukraine H. Huseynov – “Divine Grains” and “Untouched Snows” are emphasized. The third direction – cinematography – is outlined as a promising and necessary channel for popularizing the heritage of coryphaeus, but has not yet been developed. The urgency of the cinematographic reflection of artistic themes, in particular about the Tobilevych family, which gave Ukraine famous theatrical figures, about the creative duet and married couple M. Sadovsky and M. Zankovetskaya, about the father of the new Ukrainian theater M. Kropivnytsky.

The general, educational and unifying potential of the heritage of coryphaeus in the crystallization of the values of the Ukrainian nation is determined.

Key words: theater of coryphaeus, historical memory, nation, public consciousness, M. Kropivnytsky, M. Sadovsky, M. Zankovetska, H. Huseynov.

Постановка проблеми. Питання наповнення національної пам'яті актуалізувалося наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, коли набрав обертів суспільний рух за відновлення української незалежності. Серед об'єктивних і суб'єктивних націєтворчих чинників у той період чільне місце посідала історико-культурна спадщина, її збереження та популяризація. За три десятиліття в незалежній Україні, здавалось би, досить утвердились елементи історичної пам'яті, похитнути які у свідомості українців складно. Проте глобалізація та пов'язані з нею виклики, несучи в собі ідеї інтеграційної налаштованості, можливості приєднання до загального інформаційного простору, спричиняють уніфікацію історії, відстороняють її від реального впливу на культуру, історичну пам'ять зокрема. Як зауважує Н. Барановська, важливою протиположністю глобалізаційним процесам, що містять загрозу інформаційній складовій частині безпеки України, може стати відродження інтересу суспільства до національної історико-культурної спадщини як цінного інтелектуального надбання української нації, впливового засобу національної самоідентифікації, формування об'єктивної історичної пам'яті та потужного консолідаційного чинника громадянства [1, с. 8].

Цю позицію поділяє і Н. Соломаха. На її думку, українська культура переживає суперечливий і відповідальний період переосмислення національних здобутків минулих епох. Після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності перед митцями відкрився широкий простір, що в попередні десятиліття був закритий «залізною завісою». Стали доступними надбання європейського і світового мистецтва. Українські діячі висувують ідею інтеграції українського мистецтва в культурний процес Європи, дедалі частіше звертаються у своїй діяльності до традицій, різних жанрів і видів зарубіжного мистецтва. Цю ідею вони вважають запорукою знаходження власного місця в європейській спільноті. Водночас стає зрозумілим, що взаємодія із зарубіжним мистецьким досвідом не можлива без національного культурного самоусвідомлення [15].

Феноменальним явищем української історії та культури, духовного світу вважаємо театр корифеїв, активна присутність якого в національній свідомості вкрай необхідна. Подбати про це – завдання сучасного покоління. Звідси й **мета дослідження** – проаналізувати шляхи, якими відбувається або має відбуватися повернення в національну пам'ять феномена корифеїв.

Виклад основного матеріалу. Дослідники одноголосні в тому, що з 1880-х років український театр набрав дійсно виразних суспільно-громадських функцій, сприяючи піднесенню національної свідомості народу [5, с. 58]. Що ж до реалій третього десятиліття XXI століття, то М. Захаревич – директор Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка – переконаний, що театр має допомагати державі виховувати громадянина, який сприятиме її демократичному розвитку, а та своєю чергою має подбати про злагоджене функціонування театру – співторця високої моралі [18, с. 5, 9].

Виховання громадянина, котрий сприйматиме себе як частинку нації і ставитиме патріотизм серед пріоритетів, можливе за умов наповнення театрального простору автентичною українською тематикою. Безперечно, з цим найбільш ефективно впораються кращі здобутки корифеїв. Однак не можемо проігнорувати результати розвідки В. Шпаковської, котра, розглянувши українські музично-драматичні вистави кінця XX – початку XXI ст. у колективній праці «Нариси з історії театрального мистецтва України XX ст.», дійшла висновку, що традиції театру корифеїв не знаходять продовження в сучасних постановках [21]. З огляду на це проблема повернення в національну пам'ять досягнень М. Кропивницького та його команди видається вагомим.

Опрацювавши аналітичний доробок із цього питання, можемо виокремити три напрями, за якими, на нашу думку, можна оптимально розкрити націєтворчий потенціал корифейства.

Перший із них – *науковий*. Ключовий аспект – створення наукового осердя з вивчення театру корифеїв як історико-культурно-мистецького явища. У цьому центрі з позицій сучасного світобачення та сучасної методології має плануватися тематика наукових досліджень. Саме він має збирати наукові сили з усієї України і з-за кордону – координувати дослідницьку роботу, заохочувати її організацією періодичних наукових конференцій. Досі такі конференції мали переважно літературознавче спрямування, натомість необхідно здійснювати комплексний підхід, який би дав змогу цілісно, науково осмислювати театр корифеїв.

Окрема грань – сприймання корифеїв тогочасним суспільством, ствердження ними українськості. Надзвичайно важливим є наукове осмислення діячів театру корифеїв як особистостей. І тут необхідні особливі підходи і особливі мірки, бо провідні творці театру корифеїв є митцями з добре виявленими ознаками геніальності. Власне їхня геніальна обдарованість була головним чинником, який повернув їх до національного і закорінив у ньому [14].

Проаналізувавши рівень охоплення цих питань науковою спільнотою незалежної України, зокрема крайнього десятиріччя, можемо констатувати, що напрацювання присутні. Потужним є доробок

дослідника А. Новикова, котрий у численних статтях і монографіях вивчає знаковий етап національної драматургії і театру наприкінці XIX століття, прослідковує родовід М. Кропивницького, висвітлює його життя і творчість [9–12]. Самобутнім є дослідження про оригінальну спадщину письменника, яка окреслюється в аспекті співвіднесення з українською класичною та світовою літературами, невтомної боротьби драматурга за національне відродження України [13].

Одноименний доробок Р. Коломійця містить особисті і професійні моменти з життя видатного митця, а також розкриває його роль у духовному розвитку нації [7]. Н. Топська розповідає про М. Кропивницького як про композитора, музиканта, поета, актора і, що найцінніше, приклад громадянського подвигу й самовідданого служіння національному культурному відродженню [17]. В. Шурапов окреслює явище наступності, за якого справу корифеїв продовжили учні, як порятунок від морального і фізичного знищення [22]. В. Харитонова у своєму доробку розглядає творчість корифеїв крізь призму формування професійного українського театру як синкретичного мистецтва [19]. Регіональний зріз впливу театру Кропивницького на культурне життя здійснює Н. Крижановська [8].

Другий напрям – *художньо-літературний*. Спроби образної інтерпретації життя і діяльності корифеїв вже відомі, і, як правило, вони мають характер художньо-документальної прози, а в основі таких творів – факти, зазвичай відомі широкому загалу. У цьому контексті варто виділити документальний роман Ю. Хорунжого «Садовський садить сад – з Марією і без» [20]. Через опрацьовані автором архівні матеріали висвітлено стосунки Садовського з багатьма відомими політичними і культурними діячами, колегами по сцені – чоловіками і жінками, упродовж півстоліття, зокрема, драматичні, із зіркою української сцени М. Заньковецькою. Читач дізнається про маловідомі, навіть театрознавцям, еміграційний (1920–1926 роки) і останній, після повернення, київський періоди життя і творчості великого митця і патріота. Описано бурхливе життя героя, насичене мистецькими і громадськими зверненнями, починаючи від російсько-турецької війни 1877–1878 років, в якій він брав участь та отримав нагороду за хоробрість, і як продовження – боротьба за права українського слова і театру в умовах їх заборони з боку російського царату та ідеологічних викривлень у часи більшовизму.

Художня інтерпретація життєвого та творчого шляху М. Заньковецької знаходить продовження в оповіданні С. Горбань «Зірка та лев, або лицедійка», що з'явилося 2018 року [2]. Це історія сильної жінки, яка наважується кинути виклик обставинам, суспільним нормам. Героїня наполегливо та відчайдушно бореться за своє право бути успішною, залишаючись при цьому звичайною жінкою. Що цікаво, Львів у збірці – не лише тло, на якому відбуваються всі драматичні історичні події, а й повноцінний ретранслятор тогочасного духу епохи.

Академік Г. Ключок окремим художнім засобом укорінення театру корифеїв у суспільній свідомості називає «літературу факту» [6]. Йдеться про метод писання про добре відомий факт, що показаний у новому авторському освітленні і перебуває в переплетенні з іншими по-новому осмисленими і відповідно висвітленими фактами, таким чином твориться образний світ, наділений художньою сутністю. Такий підхід до образно-літературного висвітлення тематики корифейства демонструє праця письменника, журналіста, краєзнавця, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка – Г. Гусейнова – під назвою «Господні зерна» [3]. Назва багатотомника є одним із чинників творення підтекстових смислів. Загалом відома біблійна притча про сіяча, що розсипав зерна. Вони посходили по-різному: одні впали в добре підготовлений поживний ґрунт, зійшли і дали життя рослинам; інші зійшли погано або зовсім не проросли, бо їм випала недоля впасти в неродючу землю. Зерна – то слова Господні, які по-різному сприймаються різними людьми. Читач, сприймаючи текст, вирішує для себе, що то – Господні зерна, хто їх сів, на який ґрунт вони потрапили, як і якими рослинами проросли...

«Господні зерна» – це портрети постатей доби, численні історії та колізії. У тексті поняття «доля» є знаковим. Автор зазначає, що в дослідженні «знову все переплелось, перев'язалося, й виходить, що це не єдиний сюжет», а діалоги різних долей та життєвих реалій, серед яких і особистість М. Кропивницького.

Інша робота Г. Гусейнова «Слідами Марка Кропивницького», що міститься в другому томі його документальних повістей «Незаймані сніги: п'ятнадцять мандрівних історій», демонструє особливий підхід до художнього висвітлення феномена театру корифеїв [4]. Письменник, що наділений винятковим талантом «літературного слідчого», до деталей зібрав усе, що нині ще можна зібрати з тих залишок пам'яті про видатного митця. Автор здійснив спробу побачити особистість видатного українця з відстані часу. Спрацювала потужна оптика, назвемо її оптикою рідкісного таланту письменника – розглянути минуле в сучасному, а в сучасному – минуле.

Йдучи «слідами Кропивницького», відвідуючи села та містечка, де проходили його нелегкі дитячі роки, шукаючи одеські адреси, де зупинявся Марко Лукич, перебуваючи на гастролях у цьому місті,

опрацювавши чисельні листи, мемуари, письменник зумів кожного максимально наблизити до особистості видатного митця. «Література факту» у виконанні Г. Гусейнова – це література особливо сконструйованої оптики, яка, наближаючи до нас минуле, володіє ще й особливо цінною здатністю навіювати нам смисли, що за своєю природою є підтекстовими. Саме завдяки цим смислам «література факту» набуває статусу літератури високої художності [16].

Третій напрям – *кінематографія*. Про нього під сучасну пору пишемо як про умовний і водночас потрібний канал популяризації спадщини корифеїв, адже поки він не розроблений. На екранах з'явилися би непересічні сюжети, здатні замінити картини російського виробництва, що формують собою комплекс меншовартості серед українців. Необхідною та успішною видається перспектива кінематографічного відображення долі родини Тобілевичів, яка дала Україні театральних діячів – трьох братів і сестру: Івана Карпенка-Карого, Миколу Садовського, Панаса Саксаганського і Марію Садовську-Барілотті. Пізнавальною для українського глядача стане сага про творчий дует і сімейну пару – Миколу Садовського і Марію Заньковецьку, про засновника нового українського театру Марка Кропивницького.

Ця тематика – це матеріал, багатий на глибинні сенси, серед яких провідними є любов до свого народу та прагнення служити йому, попри всі несприятливі обставини. Йдеться про вічні цінності, без яких неможливе оздоровлення і формування нації, яка не повністю позбулася посттоталітарного нашарування.

Висновки. Історична пам'ять є фундаментом національної ідентичності. Вона забезпечує здатність українства формувати уявлення про історію та своє місце в ній. Інтерес до минулого стимулює відродження історичної пам'яті народу, а історичні аналогії можуть показати оптимальний варіант розвитку суспільства, убезпечити від повторення помилок, невинуватих рішень.

Міцною основою для створення єдиної моделі історичної пам'яті є збереження, вивчення та осмислення нематеріальної спадщини. З огляду на значний загальноосвітній, виховний і об'єднавчий потенціал, ця спадщина стає важливою складовою частиною національної безпеки України, а тому її виявлення, дослідження, захист і популяризація – завдання для держави.

Насамкінець наголосимо на тому, чому саме феномен українського театру, зокрема кінця XIX століття, має знайти окрему нішу в національній свідомості українців. Погодьмося, вже століттями пишуться п'єси, ставляться вистави, приходять глядач, а це означає, що театр – це справді важливе для людини й індивідуальне для кожного. Щоби зберегти самобутність українського театру, не допустити тотального насадження віянь інших культур, варто дати друге життя творчості корифеїв, що можна розпочати з гідного пошанування їхньої спадщини в науковій, літературній, кінематографічній площині, розглянутих у статті.

Література:

1. Барановська Н.М. Національна історико-культурна спадщина в системі історичної пам'яті та викликів сучасної глобалізації. *Historical and Cultural Studies*. 2016. № 1. С. 7–12.
2. Горбань С. Зірка та лев, або Лицедійка. *Львів. Пані. Панянки: збірка / упор., авт. передм. Н. Нікалео*. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. С. 42–89.
3. Гусейнов Г. Господні зерна: художньо-документальний життєпис у 8 кн. Кривий Ріг : Видав. дім, 2000–2004.
4. Гусейнов Г. Незаймані сніги: п'ятнадцять мандрівних історій. Документальні повісті: в 3-х кн. Дніпропетровськ : АртПрес. Кн. 2. 2010. 559 с.
5. Дубовик С. Український професійний театр кінця XIX – початку XX століть. *Огляди джерел та документальні нариси*. 2018. № 2-3. С. 52–61.
6. Ключок Г. Про «стратегію і тактику» актуалізації в сучасній українській суспільній свідомості феномена театру корифеїв як важливого націєтворчого чинника. *Українська мова і література в школі*. 2010. № 7. С. 36–38.
7. Коломієць Р. Марко Кропивницький. Харків : Фоліо, 2018. 128 с.
8. Крижановська Н. Феномен «Театру корифеїв» в культурному житті Південноукраїнського регіону. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського*. Сер.: Іст. науки. 2013. Вип. 3.35. С. 99–105.
9. Новиков А. «...Він вважав себе дворянином»: з історії роду Марка Кропивницького. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність: збірник наукових праць*. 2017. № 10. С. 177–188.
10. Новиков А. Драматургія Марка Кропивницького: образи і прообрази. *Історико-літературний журнал*. 2010. № 18. С. 210–218.
11. Новиков А. Український театр і драматургія: від найдавніших часів до початку XX ст. : монографія. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. 412 с.
12. Новиков А. Учитель корифеїв: життя Марка Кропивницького. Харків : ХІФТ, 2019. 248 с.
13. Новиков А. Художній універсум Марка Кропивницького : монографія. Харків : Майдан, 2006. 352 с.
14. Печерська Н. Театр корифеїв VS Російська імперія: як українські митці рубали шупальця національній амнезії. *Інститут Просвіти*. 2019. 29 березня. URL: <https://iprosvita.com/teatr-koryfeiv-vs-rosijska-imperia-iak-ukrainski-myttsi-rubaly-shchupaltsia-natsionalnoi-amnezii/>

15. Соломаха Н. Традиції театру корифеїв і сучасне театральне мистецтво України. *XIV Міжнародна наукова інтернет-конференція «Advanced technologies of science and education»*. URL: <http://intkonf.org/solomaha-n-l-traditsiyi-teatru-korifyeiv-i-suchasne-teatralne-mistetstvo-ukrayini/>
16. Театр корифеїв та національна пам'ять: проблеми і перспективи. *Театр корифеїв*: блог. 2014. 28 квітня. URL: <http://yuzik15.blogspot.com>
17. Топська Н. Батько українського театру. Київ : Книжкова база «Альфа», 2017. 64 с.
18. Український театр в умовах сучасних соціальних та естетичних викликів (оглядова довідка) / Міністерство культури України, Національна парламентська бібліотека України, Інформаційний центр із питань культури та мистецтва. 2016. Вип. 9/4. 36 с. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2016/Teatr16.pdf
19. Харитонова В. Музична творчість М.Л. Кропивницького – важлива складова формування професійного українського театру як синкретичного мистецтва. *Культура України : науковий збірник*. 2015. № 51. С. 128–134.
20. Хорунжий Ю.М. Садовський садить сад – з Марією і без: роман. Київ : Фенікс, 2005. 392 с.
21. Шпаковська В. Основні тенденції розвитку жанрів українського музично-драматичного театру кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття* / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України; Редкол.: В. Сидоренко (голова) та ін. Київ : Інтертехнологія, 2006. С. 827–866.
22. Шурапов В. Марко Кропивницький та його спадкоємці : історичний нарис. Кіровоград : КОД, 2010. 391 с.

УДК 373.5.011.3-051:94:34

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.17>

СУЧАСНИЙ ВЧИТЕЛЬ ІСТОРІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ НА УРОКАХ У НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

Кінд-Войтюк Наталія,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті зроблена спроба розкрити роль сучасного вчителя історії в умовах нової української школи. Сучасний педагог – це фактично наставник, який вміє організувати процес пізнання учнів. Учень має вчитися ставити запитання і проявляти інтерес та допитливість.

Для цього сучасна школа має використовувати в освітньому процесі активні методи пізнання. Сучасний вчитель історії може ефективно використовувати соціальні мережі як для більш ефективного та цікавого навчання учнів, так і для власного розвитку та професійного вдосконалення. Застосування мережевих технологій у навчальному процесі спрямоване на отримання більш високого рівня навичок та компетентностей як учня, так і вчителя. Залучення педагогів до такого освітнього простору, як всевітня мережа Інтернет, виведе процес навчання на якісно новий рівень, забезпечить розвиток та соціальну адаптацію учнів в умовах глобалізації світової спільноти.

У статті розкривається поняття інформаційно-комунікаційної компетентності учителів історії. Охарактеризовано зміст інформаційно-комунікаційної компетентності. У публікації описані навички роботи з додатками Gmail, Google Classroom, Google Диск, Google Презентації, YouTube, мережі «Facebook» та «Instagram». У статті розкрито роботу освітніх проєктів «На урок», «Просвіта», «Всеосвіта», які допомагають вчителям історії практично застосувати сучасні інновації у сфері інформаційних і комунікаційних технологій.

Ключові слова: сучасний вчитель, вчитель історії, Нова українська школа, ментор, фасилітатор, тьютор, інноваційність навчання, інформаційно-комунікаційна компетентність, інформаційна компетентність, вебінар, онлайн-курс, дистанційне навчання.

Kind-Voytyuk Nataliya. Modern history teacher and information and communication competence in lessons in the new Ukrainian school

The article attempts to reveal the role of a modern history teacher in the conditions of the new Ukrainian school. A modern teacher is in fact a mentor who knows how to organize the process of learning about students. The student must learn to ask questions and show interest and curiosity.

To do this, the modern school must use active methods of cognition in the educational process. The modern history teacher can effectively use social Internet networks both for more effective and interesting learning of students, and for the development and professional improvement. The use of network technologies in the educational process is aimed at obtaining a higher level of skills and competencies of both students and teachers. Involving teachers in such an educational space as the World Wide Web will bring the learning process to a qualitatively new level, ensure the development and social adaptation of students in the context of globalization of the world community.

The article reveals the concept of information and communication competence of history teachers. The content of information and communication competence is characterized. The publication describes the skills of working with Gmail, Google Classroom, Google Drive, Google Presentations, YouTube, Facebook and Instagram, Google Help, Google Security Tools. The article reveals the work of educational projects “Na urok”, “Prosvita”, “Vseosvita”, which help history teachers to practically apply modern innovations in the field of information and communication technologies.

Key words: modern teacher, history teacher, new Ukrainian school, mentor, facilitator, tutor, innovative teaching, information and communication competence, information competence, webinar, online course.

Світові тенденції в галузі педагогічної освіти засвідчують зростання вимог до рівня професіоналізму вчителів [25, с. 1–2]. Головні проблеми, з якими зустрічаються педагоги, – це активна динаміка змісту освіти, різноплановість проблем виховання, інтеграція знань, умінь і навичок із таких суміжних із педагогікою наук, як філософія, психологія, медицина тощо, робота в єдиному інформаційному середовищі, активне використання інформаційних технологій у навчально-виховному процесі тощо. Реалізувати ці завдання може лише вчитель із високим рівнем професійної компетентності [27, с. 253–254].

Нова українська школа – це ключова реформа Міністерства освіти і науки. Головна мета – створити школу, в якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, як це відбувається зараз, а й уміння застосовувати їх у повсякденному житті.

Зокрема, у вересні 2017 року було ухвалено новий Закон «Про освіту», який регулює основні засади нової освітньої системи, а у лютому 2018 року Кабінет Міністрів затвердив новий Державний стандарт початкової освіти. У березні 2020 року набув чинності Закон «Про загальну середню освіту», який детально розкрив зміни, закладені реформою [9; 10; 13].

Роль сучасного вчителя, рівень його підготовки, зокрема цифрова компетентність, є надзвичайно важливою для впровадження цінностей Нової української школи [24, с. 245]. Так, у формулі НУШ вказано: «Наскрізне застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі та управлінні закладами освіти і системою освіти має стати інструментом забезпечення успіху нової української школи» [7; 11].

Інтеграція України у світовий простір вимагає постійного пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, впровадження інноваційних педагогічних прийомів, гнучкого реагування на всі процеси, що відбуваються в нашій державі та світі [26, с. 105].

У концепції НУШ підкреслено: «Нова школа потребує нового вчителя, який зможе стати агентом змін. У зв'язку з цим варто говорити про нову роль учителя – не як єдиного наставника та джерело знань, а як коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини» [2, с. 16].

Сучасний учитель має бути відкритим до інновацій, готовим самовдосконалюватись, перебувати у постійному творчому пошуку, рухатись уперед – працювати над своїм професійним розвитком, оволодівати новими професійними ролями. Подібна модель навчання передбачає й нові ролі учителя. Наприклад, роль тьютора. Тьютор – це не викладач чи класний керівник. Це людина, яка працює із запитом учня, допомагає йому зрозуміти себе, поставити правильні запитання, уточнити їх, вибрати траєкторію руху та не сходити з неї [20, с. 20–21].

Інша роль учителя – фасилітатор. У школах нового покоління застосовується дуже багато групових способів пізнання і дослідження, а не сидіння «потилиця в потилицю» у класі. Це використання колективного інтелекту, вміння зібрати команду, працювати в ній. Фасилітатор – це той, хто відповідає за групову динаміку, хто вміє цей процес зробити ефективнішим [21, с. 4–5].

Інша роль учителя – ментор, який, на відміну від класичного педагога, не перевіряє знання учнів та не задає домашніх завдань. Ментор говорить з позиції практика, відділяє істину від ілюзій, конструктивні рішення, які будуть працювати, від тих, які будуть неефективними і, таким чином, наближає учня до результату. Ментор – це той, до кого учень приходиться сам, щоб дослідити якусь тему і перевірити свої гіпотези [18, с. 3].

Звичайно, педагоги мають бути обізнаними з усіма необхідними компетентностями і, відповідно до нових ролей, вміти обирати свою спеціалізацію.

Сучасність вимагає від випускників вищих навчальних закладів не лише глибоких теоретичних знань, отриманих у навчальному закладі, а й здатності самостійно їх знаходити, аналізувати та застосовувати в нестандартних життєвих ситуаціях [11, с. 2–3].

Інформаційно-цифрова компетентність вчителя історії передбачає впевнене, а водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для створення, пошуку, обробки, обміну інформацією на роботі, в публічному просторі та приватному спілкуванні: інформаційна й медіаграмотність, основи програмування, алгоритмічне мислення, робота з базами даних, навички безпеки в Інтернеті та кібербезпеці, розуміння етики роботи з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо) [12; 13].

Отже, цифрова компетентність є багатофункціональною і може застосовуватись у різноманітних життєвих сферах, вона також є трансверсальною [8, с. 290–291]. Трансверсальні компетентності забезпечують «трансфер навчання», тобто перенос набутих знань, навичок і метакогнітивних здібностей особистості на вирішення ситуацій реального життя. Формування трансверсальних компетентностей також сприяє розвитку предметних компетентностей та орієнтує учнів на навчання протягом життя [14, с. 290].

У нормативних документах нашої держави приділяється значна увага здійсненню цифровізації освітньої галузі [9; 14; 10; 13]. У Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2021 роки визначено, що «першочерговими завданнями є формування ґрунтовної національної політики цифровізації освіти як пріоритетної складової частини реформи освіти, визначення конкретних ініціатив підключення класів до ширококутового Інтернету, створення та реалізація сучасних моделей забезпечення учнів та навчальних закладів комп'ютерними засобами, підготовка, адаптація та організація доступу до мультимедійних технологій та створення відповідних цифрових освітніх платформ для використання у навчальному процесі та управління освітою» [6; 7, с. 193]. Цифрова

трансформація сучасної повної загальної середньої освіти проголошується як перехід «від комп'ютерних класів до цифрових технологій у кожному учнівському портфелі, кожному класі, у кожного вчителя, на кожній парті» [8, с. 21].

На сучасному етапі визначення пріоритетів вчителя історії передбачає широкий пошук нових підходів, педагогічних технологій, адекватних динаміці розвитку суспільства, нових інформаційних технологій. Йому на допомогу приходять такі Інтернет-ресурси, як віртуальні музеї та експозиції [1, с. 66–69].

Сервіс Google-групи дає змогу вчителям організувати групову форму роботи учнів у навчанні історії. Цей сервіс являє собою засіб спілкування та співпраці для учасників групи. Використання Google-груп дає змогу організовувати спільну роботу учнів над проєктами, відводячи під кожен проєкт окремий майданчик у мережі.

Google-групи дають змогу створювати сторінку спільними зусиллями членів групи, моделювати унікальний дизайн із використанням фотографій, кольорових схем і стилів, спільно використовувати файли, редагувати профіль для кожного з учасників групи, застосовувати різні варіанти адміністрування тощо [5, с. 6–7].

Учні працюючи на основі сервісу Google-групи, можуть обговорювати різноманітні питання, висловлювати власну позицію щодо обговорюваних на уроках контроверсійних питань історії, дискутувати, а також набувати досвіду колективної діяльності. До того ж, така колективна робота стимулює вироблення перспективних рішень і дає поштовх для самовдосконалення. Google-групи та подібні з ним середовища мережевого створення колективних гіпертекстів можуть служити сховищами колективного досвіду та моделями систем, що самоорганізуються [23, с. 3–4].

Оприлюднити результати своєї навчальної діяльності учням, а педагогам об'єктивно оцінити подібну діяльність дають змогу мережеві щоденники, або ж блоги.

Для сучасного педагога корисними в соціальних мережах «Facebook» та «Instagram» можуть стати такі функції, як створення реклами, сторінок, груп та подій, обговорення публікацій, фото чи відео, організація опитувань та голосувань, спілкування в режимі реального часу, додавання кількох контактів до чату, організація відеозв'язку, можливість групової діяльності тощо.

Соціальні мережі «Facebook» та «Instagram» можна використовувати для групового навчання (для роботи в навчальних мінігрупах), персонального навчання (для самоосвіти), внутрішньошкільного навчання (використання з метою інформування щодо функціонування навчального закладу та заходів, пов'язаних із цим) [4, с. 44–45].

У процесі викладання історії вчитель може використовувати соціальні мережі «Facebook» та «Instagram», наприклад, із метою:

- створення профілю (або групи) історичного діяча та додавання потрібних зображень, посилань, обговорень, які характеризують відому постать;
- вивчення війн (публікація інформації про битви, їхні фотознімки з посиланням на інтерактивні карти тощо);
- спілкування з однолітками з інших міст чи країн (в тому числі у процесі виконання дослідницьких завдань);
- проведення швидких опитувань із теми;
- розміщення фотоальбомів зі світлинами з подорожей, шкільних заходів, олімпіад, конкурсів тощо;
- використання хештегів для відслідковування дописів та обговорень із тематики, що вивчається [1, с. 82];
- швидкого спілкування з батьками стосовно навчання учнів, повідомлення новин тощо [3, с. 79];
- організації інтерактивних конкурсів для школярів.

Змістову теоретичну частину, ілюстровану практичним застосуванням сучасних інновацій у сфері ІКТ, надають спікери вебінарів, що організують і проводять освітні проєкти «На урок», «Просвіта», «Всеосвіта» тощо [2, с. 66]. Тут варто виділити такі вебінари: «Інтерактивні технології в освіті: залучаємо учнів у процес навчання за допомогою інтернет-сервісів», «Інтернет-олімпіада – сучасний інструмент використання ІКТ в освітньому процесі», «Інформаційно-комп'ютерні системи у процесі управління НУШ: можливості мережі», «Медіаграмотність: Соціальні мережі у розвитку і саморозвитку вчителя», «Електронні освітні ігрові ресурси – нові можливості для інклюзивної освіти», «Критичне мислення для вчителів: навчання через досвід», «Онлайн-простір як ключовий осередок реалізації вчительського партнерства (дискусія)», «Онлайн-сервіси для створення тестів», «Принципи використання інтерактивних панелей як нового навчального інструменту», «Інтерактивні ігри як ефективний освітній інструмент сучасного вчителя», «Можливості Google в освітньому середовищі»,

«Онлайн-ресурси для організації практичної роботи з візуальними джерелами інформації», «Використання віртуальної та доповненої реальності на уроках: інструменти та приклади» (<https://naurok.com.ua/webinar>), «Секрети презентацій для освітян», «Створення персонального сайту вчителя», «Майбутнє освітніх технологій: чи готуємо ми дітей до життя в 2030?», «Складові успішного професійного розвитку сучасного вчителя», «Використання Google-форм в освітньому процесі», «Віртуальний простір для розвитку професійної компетентності педагогів», «Можливості для вчителя» (<http://prosvita.tilda.ws/was>) тощо [22, с. 10–11].

Нині на уроках історії вчителі послуговуються розмаїттям інформаційних ресурсів. Візуальні історичні джерела, аудіо-, відео-, електронні (онлайн чи офлайн) матеріали та засоби навчання, соціальні мережі, беззаперечно, зацікавлюють і мотивують до навчання, підвищують його якість [16, с. 10–11].

Отже, сучасний вчитель історії може ефективно використовувати соціальні мережі як для більш ефективного та цікавого навчання учнів, так і для свого розвитку та професійного вдосконалення [5, с. 4]. Застосування мережевих технологій у навчальному процесі спрямоване на отримання більш високого рівня навичок та компетентностей як учня, так і вчителя. Залучення педагогів до такого освітнього простору, як всевітня мережа Інтернет, виведе процес навчання на якісно новий рівень, забезпечить розвиток та соціальну адаптацію учнів в умовах глобалізації світової спільноти.

Література:

1. Адольф В.А. Профессиональная компетентность современного учителя. Красноярск : КГУ, 1998. 310 с.
2. Анцібор І.М. Використання інтернет-мережі на уроках історії для підвищення якості знань студентів. *Таврійський вісник*. 2016. № 1 (53). С. 66–70.
3. Вдовиченко Ю.В. Цифрові технології як основа та рушійна сила розвитку сучасної глобальної економіки. *Економіка та держава*. 2018. № 1. С. 79–82.
4. Дем'яненко В.М. Методичні рекомендації щодо добору і застосування електронних засобів та ресурсів навчального призначення. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2013. № 1. С. 44–48.
5. Інтернет-сервіси в освітньому просторі : методичний посібник / І.С. Аман. Кіровоград : КЗ «КОІПП імені В. Сухомлинського», 2016. 88 с.
6. Календарно-тематичне планування уроків з історії України, всевітньої історії, правознавства, громадянської освіти, курсу «Історія: Україна і світ». 5–11 класи / ред. Ю. Ніраз. Тернопіль : Підручники і посібники, 2019. 128 с.
7. Карташова Л.А. Розвиток цифрової компетентності педагога в інформаційно-освітньому середовищі закладу загальної середньої освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2018. Том 68. № 6. С. 193–205.
8. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник / О.І. Пометун. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с.
9. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа». Міністерство освіти і науки України, 2016. 34 с. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch2016/>
10. Концепція впровадження медіа-освіти в Україні. URL: http://www.ispp.org.ua/news_44.htm.
11. Крокуємо разом. Досліджуємо, відкриваємо, взаємодіємо... / укл. Ю. Федоров. Кропивницький, 2020. 160 с.
12. Маркова А.К. Психологія професіоналізму. Москва : «Знание», 1996. 308 с.
13. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Міністерство освіти і науки України, 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
14. Петренко В.О. Формування трансверсальних компетентностей в умовах закладу вищої освіти. *Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика* : матер. міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 29–30 бер. 2018 р. Харків : Вид-во «НТМТ», 2018. С. 290–293.
15. Положення про дистанційне навчання. URL: [http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21C0M=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/molv_2019_6\(2\)_39.pdf](http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21C0M=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/molv_2019_6(2)_39.pdf)
16. Портфолію учителя, як форма аналізу та оцінки результатів його діяльності : методичні рекомендації / Л.М. Бабченко. Дніпро : Середняк Т.К., 2019. 21 с.
17. Проект Концепції розвитку освіти до 2025 року. URL: <http://osvita.ua/news/43501/>.
18. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва : Когито-Центр, 2002. 396 с.
19. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/67-2018-%D1%80>
20. Старша профільна школа: кроки до становлення. Методичні рекомендації / Фасоля О., Мархлевські В. Київ, 2019. 52 с.
21. Управління якістю загальної середньої освіти : навчально-методичний посібник. / Лукіна Т.О. Київ : Педагогічна думка, 2020. 230 с.
22. Упровадження інноваційних форм методичної роботи у діяльність закладу загальної середньої освіти. Методичні рекомендації / Ігнатенко Н.М. Чернігів : ЧОІППО імені К.Д. Ушинського, 2021. 55 с.
23. Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи: 2021: збірник матеріалів всеукр.наук.-практ. семінару, Київ, 2 березня 2021 р. / за заг.ред. О.В. Овчарук. Київ : Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2021. 116 с.

24. Шахіна І.Ю. Визначення і напрями створення інформаційного освітнього середовища. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. праць / за ред. Л.Л. Тovaжнянського. Вип. 36-37 (40-41). Харків : НТУ "ХПІ", 2013. С. 245–255.
25. Шахов В.І. Базова педагогічна освіта майбутнього учителя: загальнопедагогічний аспект. Вінниця : Едельвейс, 2007. 383 с.
26. Шостя С. Розвиток цифрової компетентності учителів у контексті європейських стандартів. *Цифрова компетентність сучасного вчителя нової української школи* : збірник тез доповідей учасників всеукр. наук.-практ. семінару, Київ, 12 березня 2019 р. / за заг. ред. О.В. Овчарук. Київ : Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, 2019. С. 105–108.
27. Яромльчук Т.М. Психолого-педагогічні особливості застосування мобільних технологій у процесі професійної підготовки ІТ-фахівців. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсонський державний університет. 2017. Випуск LXXX. Том 1. С. 253–256.

УДК 342.726-055.2:316.334.55]:340.15(477)"192/193"

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.18

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ-СЕЛЯНКИ В 1920–1930-ТІ РОКИ В УСРР

Лапченко Анастасія,

кандидат історичних наук,

асистентка кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»

та соціально-гуманітарних дисциплін

Харківського національного технічного університету сільського господарства

імені Петра Василенка

Світова громадськість, у тому числі Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці та інші, зараховують питання про статус жінки до глобальних проблем людства. Саме тому в статті досліджено процес формування нового образу жінки, запропонованого українському суспільству панівною радянською ідеологією в 1920-ті роки. А оскільки 70% жінок на той час проживали в селі, наше дослідження присвячено саме правовому статусу жінки-селянки. Правовий, економічний та соціальний статус жінок у досліджувані роки мав ідеологічний характер, бо була потреба використання ресурсу жіноцтва в різних сферах виробництва. Але головна подія цих років – це те, що нововведення були внесені до Конституції. Конституція УСРР 1919 р. опосередковано закріпила за жінками як громадянами право обирати та бути обраними. Чітко вираженого формулювання про статеvu рівність у цьому документі не зафіксовано, але при цьому наголошено на класовій пролетарській єдності. Конституція УСРР 1929 р. у ст. 66 зазначає: «Право обирати і бути обраним до рад мають, незалежно від статі, віри, раси, національності, осілості тощо, такі громадяни Української Соціалістичної Радянської Республіки, що їм до дня виборів минуло 18 років». У Конституції СРСР 1936 р. зазначено, що жінці в СРСР надаються рівні права з чоловіком у всіх сферах господарського, державного, культурного та суспільно-політичного життя. Аналогічною за змістом була Конституція УРСР 1937 р.

У сільському господарстві через нестачу чоловіків починали працювати жінки, які були вимушені навчатися чоловічим професіям (трактористки, комбайнерки, механізатори тощо). Необхідність у залученні жінок до суспільного сектора виробництва виникла за умов нестачі часу та засобів на адаптацію до традиційно чоловічих робочих місць під фізичні та психологічні особливості жінок. Через великі фізичні та психологічні навантаження, адже жінки, окрім роботи в колгоспах, мали піклуватися і про дітей, і власне хатне господарство, в жінок-селянок починалися проблеми зі здоров'ям, спостерігалось раннє старіння. Усі ці побічні явища були ніщо порівняно з завданнями партії – хто і якою ціною буде їх виконувати, зовсім не цікавило державне керівництво. Це був лише початок формування тоталітарного суспільства, але в ньому чітко прослідковується курс на одержавлення всього людського.

Ключові слова: емансипація жінок, радянська влада, гендерна політика, пропаганда, жінка-селянка.

Lapchenko Anastasiia. Legal status of a peasant woman in the 1920–1930s in the Ukrainian SSR

The world community, including the United Nations, International Labor Organization, and others, attribute questions about the provisions of a woman to global problems of mankind. That is why the article investigated the process of forming a new image of a woman proposed by Ukrainian society by the Soviet ideology in the 1920s. And since 70% of women at that time lived in the village, our research is devoted to the very legal status of a peasant woman. The legal, economic and social status of women in the investigated years had an ideological nature, since it was the need to use the resource of women in various spheres of production. But the main event of these years is that innovations were introduced into the Constitution. The Constitution of the USSR of 1919 indirectly consolidated women as citizens the right to choose and be elected. A clearly expressed formulation of sexual equality in this document is not recorded. But this emphasized class proletarian unity. The Constitution of the Ukrainian SSR in 1929 in Art. 66 notes: "The right to elect and be elected to the councils have, regardless of gender, faith, race, nationality, settlement, etc., such citizens of the Ukrainian Socialist Soviet Republic that they have been 18 years before the election day". In the Constitution of the USSR in 1936 it is noted that a woman in the USSR is provided equal to the rights with a man in all spheres of economic, state, cultural and socio-political life. Similar in content was the Constitution of the Ukrainian SSR in 1937.

In agriculture, women who were forced to study male professions (tractors, combine industry, mechanizers, etc.) have begun through the lack of men. The need to attract women to the social sector of production arose under conditions of shortage of time and means of adaptation to traditionally male jobs under the physical and psychological features of women. Because of great physical and psychological loads, because women in addition to working in collective farms were to take care of children and their own household, in women's peasants began health problems, there was an early aging. All these side effects were nothing compared to the tasks of the party – who and what price will do them at all interested in the state leadership. It was only the beginning of the formation of a totalitarian society, but it clearly follows a course for obtaining all human.

Key words: emancipation of women, Soviet power, gender politics, propaganda, a peasant woman.

Правове регулювання рівних прав та можливостей чоловіків і жінок є складником демократичної правової держави. Задля законодавчого забезпечення жінок рівними можливостями та їх залучення в державно-правові та соціальні процеси суспільства необхідно звернутися до минулого і вивчити історичні закономірності розвитку прав жінок. Саме радянська влада суттєво змінила роль жінок у суспільстві, запропонувавши власний соціально-рольовий образ жінки. У результаті саме в 1920–1930-ті роки відбулися радикальні трансформації соціального та правового статусу жінки. Цим і зумовлена актуальність теми статті.

Незважаючи на те, що проблема правового статусу сільських жінок України протягом 1920–1930-х рр. не була предметом спеціального історичного дослідження, окремі аспекти були і є цікавими для широкого кола дослідників. Так, в 1920-ті роки відбувалося лише накопичення фактичного матеріалу та загальне його осмислення. Особлива увага приділялася соціально-політичним та ідеологічним аспектам проблеми. Більшість робіт мала описовий характер, а питання жінок-селянок розглядалося лише в ракурсі колективізації. Але все ж варто виділити роботи А. Александрової [1], О. Кравченко [2], О. Шинкар [3]. Саме в цих роботах можна знайти великий масив статистичної інформації. Яскравим прикладом нового погляду на соціальні відносини між чоловіком і жінкою належить О. Коллонтай [4]. У 1930–1950-ті рр. з'являються перші узагальнюючі монографії, в яких було досліджено процеси, пов'язані зі становленням жінки як повноправного громадянина суспільства, та показано шляхи масового залучення жінок у суспільне виробництво. Це роботи О. Каліновського [5], М. Карагодської [6], К. Кірсанової [7], А. Кронова [8], Ф. Ньюриної [9], Н. Подоліної [10], Є. Серіної [11], М. Шабурової [12]. Але ці дослідження проходили під пильним наглядом радянської влади. В 1950–1980-ті рр. попередні досягнення синтезувалися. Можна виділити роботи В. Голева [13], А. Євтушенко [14], М. Куца [15] та Ф. Піджарого [16]. У сучасній Україні історики почали дослідження, які присвячені саме життєдіяльності жінок-селянок. Але не лише вітчизняні історики займаються дослідженнями теми жінок-селянок. Залучення жіноцтва до промислового виробництва та лав пролетаріату стало темою монографії американської дослідниці В.З. Голдман (Wendy Z. Goldman) [17]. Аспекти участі жіноцтва в парамілітарних структурах досліджувала російська вчена О. Ніконова [18]. Соціальні питання жіночої історії на матеріалах УРСР досліджують українські історики М. Вороніна [19] та О. Лабур [20]. Окрім того, нині увагу дослідників привертають візуальні образи жінок ранньорадянського періоду в мистецтві та пресі.

Метою статті є дослідження процесу формування нового образу жінки в сільській місцевості, який запропонувала українському суспільству радянська влада в 1920-ті роки.

Попри паростки жіночої емансипації, які з'явилися на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. у міському середовищі, вони не стосувалися села. Становище жінки-селянки залишалося другорядним, хоча її фактична роль у домашньому господарстві нерідко була ключовою. Але мобілізація чоловіків до війська привела до того, що з працездатного населення у селах (як і в містах) залишилися переважно жінки. Тому на українських землях нагальним стало питання соціалізації жінок шляхом залучення їх до виробничої сфери.

Нова доба в боротьбі за рівні соціально-політичні права жінок та чоловіків починається з революційним закріпленням радянської влади в Україні. І це не просто так. Саме В.І. Леніним були розроблені ідеї повної юридичної і фактичної рівності жінок та можливості їх участі у всіх сферах суспільного життя. Про це свідчать перші законодавчі акти Радянської влади та перша конституція 1918 року [21] (Конституція УСРР 10 березня 1919 р. [22]), які спрямовані на розкріпачення жінки та утвердження її рівноправності з чоловіком. Зокрема, це право голосувати і бути обраними депутатами рад, а також декларувалися рівні права на освіту.

Для забезпечення жінок вищою освітою V Всеукраїнський з'їзд Рад 16 березня 1921 року прийняв Резолюцію про народну освіту [23, с. 177], а тижнем раніше (7 березня 1921 року) РНК УСРР підписала декрет «Про організацію робітничих факультетів» [23, с. 172]. Саме після підписання цього декрету робітничі факультети починають активно створюватися при всіх вищих навчальних закладах, особливо в Харкові, Києві та Одесі (містах із найбільшою кількістю промислових підприємств).

Усі офіційні радянські видання одноголосно стверджували, що визначальним фактором фактичної рівноправності жінки в суспільстві є емансипація. Хоча сам В.І. Ленін писав: «Для повного звільнення жінки і для дійсної рівності її з чоловіком потрібно, щоб було громадське господарство і щоб жінка брала участь у загальній продуктивній праці. Тоді жінка буде займати таке ж становище, як і чоловік» [24, с. 202]. Отже, насамперед держава була зацікавлена у використанні жіночої праці в народному господарстві задля модернізації радянської економіки та її трансформації з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну країну.

Механізм утвердження такої політики проходив у двох напрямках: інституціональному (боротьба з залишками українських і загальноросійських партій; становлення та функціонування радянської номенклатури) та особистісному (через маніпуляцію масовою свідомістю, створення всеохоплюючої системи агітації та пропаганди, ідеологічний контроль над суспільством, боротьбу з релігією і церквою, створення нової комуністичної інтелігенції та особистості). Важливим віддзеркаленням і засобом контролювання комуністично-більшовицької реальності була цілеспрямована робота зі створення нової радянської жінки, «трудящої жінки в класовій риторичі» [25, с. 182].

З цією метою в 1918 році був скликаний загальноросійський з'їзд жінок, за рішенням якого при ЦК партії більшовиків та в рамках парткомів на місцях стали створюватись Комісії з агітації серед жінок. За пропозицією І.Ф. Арманд, в серпні 1919 року Комісії були перетворені на самостійні відділи парткомів (жінвідділи), а сама вона була затверджена завідуючою Відділом із роботи серед жінок ЦК РКП(б). Ці відділи впродовж свого існування (1919–1930 роки) провели величезну роботу з організації, навчання, активізації жіночого населення в країні, застосовуючи різноманітні та дієві форми роботи серед жінок, зокрема, провідником партійного впливу на жіночі маси була пролетарська преса («Коммунистка», «Работница», «Крестьянка», «Комунарка України»).

Оскільки жіноча гендерна ідентичність у радянському соціумі періоду нової економічної політики конструювалася на ідеях про ідеальний образ жінки-трудівниці [25, с. 183], радянська влада створила новий зовнішній образ для пересічної радянської жінки. І це була досить скромна подoba зовнішньому вигляду чоловіка. Одяг – зручний та простого крою, волосся – коротке або сховане під хустиною, на обличчі – мінімум косметики або повна її відсутність [26, с. 143]. Намагання якимось чином себе прикрасити за допомогою косметики, складної зачіски або модного одягу засуджувалось ідеологією як дрібнобуржуазність, міщанство та обмеженість [26, с. 146]. У зразкової трудівниці та активістки просто не могло бути часу на такий дріб'язок, як підкреслення власної краси та жіночності, оскільки, за офіційною радянською ідеологією, жіночий ентузіазм мав активно експлуатуватися виключно для вирішення економічних та суспільних проблем держави.

Правовий статус жінки-селянки в 1920–1930-ті роки в УСРР неможливо вивчати окремо від життя українського села та селянства. Тому спочатку необхідні характеристика та аналіз в історичній ретроспективі соціально-економічних умов, в яких опинилося сільське населення УСРР у цей проміжок часу.

Оскільки для досягнення головної мети радянського керівництва вкрай необхідно було збільшення робочих рук на заводах і фабриках, а забезпечити необхідну кількість робочих рук на промислових підприємствах міське населення не могло, треба було змінити динаміку зростання сільського населення щодо міського. Тому з 1926 року держава посиленими темпами приймала на виробництво всіх тих, хто шукав роботу, в тому числі й селян. І вже у першому кварталі 1926 року 57,7% від загальної кількості прийнятих у промисловість робітників були вихідцями із сільської місцевості [27, с. 111]. До того ж XV з'їзд ВКП(б) (27 грудня 1927 року) визначив нову стратегію подальшого соціалістичного розвитку СРСР. Він був орієнтований на швидкий розвиток індустрії шляхом мобілізації економічних і трудових ресурсів з аграрним характером виробництва.

Як правило, проблеми колективізації зараховують до періоду, коли вона вже почалася (1928/1929 господарський рік). Насправді селян готували до колективізації заздалегідь. Саме тому Генеральна лінія ВКП(б) прибрала ринкову змичку між містом і селом. Нині українські історики наголошують на тому, що криза нової економічної політики була ретельно організована, як і сама нова економічна політика. Тому життєдіяльність як селян-чоловіків, так і селян-жінок відбувалася за чітко окресленою партією лінією. Такі нові умови жінка-селянка змогла прийняти легше, з огляду на психологічні особливості жіночої статі та соціально-економічні особливості свого доколективізаційного становища в сільському суспільстві. І, як наслідок, жінка-селянка розчинилася в колективному суспільстві.

Негативним наслідком стало те, що особисте життя і сімейні стосунки стали переглядатися партійною лінією, тобто з'явився контроль (із другої половини 20-х рр. партійно-більшовицька публіцистика активно почала закликати до контролю за приватним життям). Під тиском контролюючих органів у радянському суспільстві зникає особистість. Для села такий розвиток подій мав вкрай негативні наслідки, бо в селянському господарстві завжди була доволі сувора гендерна диференціація праці. Але в 1920-ті роки в суспільстві лунала думка, що радянська людина – це насамперед громадський діяч, для якого інтереси колективу завжди мають вище значення від особистих, а сім'я – це політичний осередок суспільства [28, с. 118]. Отже, така політика влади руйнувала не лише селянські господарства як традиційні види виробництва, а й родинні стосунки. Руйнація родини була закріплена на офіційному рівні. Так, новий Сімейний кодекс 1926 року передбачав цивільні шлюби і свободу розлучення, що, на перший погляд, давало жінкам самостійність і волю. А головне, це виглядало прогресивно, в руслі тогочасних

модернізаційних процесів. Але жахливими наслідками стали руйнація родинних взаємозв'язків, поява швидкоплинних шлюбних союзів. Окрім того, саме такому розвитку подій сприяла політика партії, спрямована на нищення церков і релігії, які теж виступали фундаторами традиційного шлюбу. Відтепер родина не визнавалася основним способом соціалізації, але при цьому зберіглася дискримінація в оплаті жіночої та чоловічої праці в сільському господарстві. При цьому жінки власними силами організовували роботу соціально-побутових закладів на селі як для себе, так і для чоловіків. Незважаючи на потрійне навантаження (хатня праця, суспільно-виробнича та громадсько-політична робота), жінки з великим ентузіазмом навчалися та оволодівали новими для села професіями.

Не заперечуючи того факту, що саме радянська влада надала свободу вибору можливостей для самореалізації жінок-селянок, зазначимо, що саме радянська влада використовувала жіночий трудовий потенціал на власний розсуд у потрібних їй напрямках та обсягах. Але при цьому статус чоловіка в родині залишався незмінним. Тому говорити про всезагальну рівність у суспільстві не можна, бо фактичної рівності в сімейних стосунках досягнуто не було. Отже, проголошена рівність між чоловіком і жінкою обернулася, по суті, використанням жіночого потенціалу у вирішенні ідеологічних і економічних завдань держави.

Цілком логічним продовженням було те, що саме жіноцтво стало основною масою і рушійною силою селянського опору радянській та колективізації. Радянська влада завжди замовчувала участь жінок у протестах, хоча в архівних документах цього періоду постійно лунають справи з назвами: «жіночі бунти», «жіночі демонстрації», «бабські волинки» тощо. Саме ГПУ зазначало, що кожен третій масовий селянський виступ був жіночим. І справа полягала не стільки в тому, що жінки були радикальними противницями колективізації, скільки в тому, що селянки сподівалися на більш поблажливе ставлення до себе з боку влади.

Майже одразу після початку селянських акцій протесту ситуація набула характеру озброєного протистояння з обох боків. Цікаво, що коли поранені жінки зверталися зі скаргами на дії міліції до центральних партійних органів, міліція всю провину за вогнепальні поранення покладала на самих селянок! Виправданням слугував вислів: «Вони самі лізли під кулі» [29, с. 455]. Взагалі в досліджуваний період склалася ситуація «молекулярної громадянської війни» [30, с. 486].

Скрутне становище жінок-селянок ще більше ускладнювалося новими партійними настановами і директивами. Наприклад, у постанові за підписами Сталіна та Молотова наказувалося два рази прополоти та підгорнути картоплю, а капусту три рази підполоти та просапати та два рази підгорнути [31, с. 72].

Внаслідок селянських виступів навесні 1930 року колгоспна система стала розпадатися. Радянською владою було прийнято рішення про вихід сумнозвісного «закону про три колоски» 1932 року. Тепер жінок відверто грабували під прикриттям «хлібозаготівлі». Радянська індустріалізація та колективізація, а особливо голодомор 1932–1933 років, привели до загибелі мільйонів людей. Щоб частково виправити ситуацію, у 1936 році було прийнято постанову ЦВК і РНК СРСР про заборону абортів. Сімейним Кодексом 1936 року аборт був заборонений [32, с. 342]. А отже, ми можемо вкотре стверджувати, що радянська влада провадила не гендерну політику, а завжди використовувала жінку задля досягнення власних завдань. Але в усьому цьому процесі був і один позитивний момент – це різке зростання кількості грамотних жінок, які на професійних курсах, у технікумах та університетах отримували освіту, здобували професійні навички [33].

Отже, на практиці в Радянському Союзі, в УСРР зокрема, «жіноче питання» не було вирішене. Завдяки соціально-економічним заходам держави жінка частково вивільнялась зі сфери особистої хатньої роботи, але при цьому таке «вивільнення» розглядалося як отримання змоги поєднувати хатню, колективну працю і суспільно-політичну діяльність. Таким чином, навантаження на жінок лише зросло.

Література:

1. Александров А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки. Харків : Пролетар, 1932. 56 с.
2. Кравченко Е.К. Крестьянка при советской власти. Москва : Сельколхозгиз, 1932. 72 с.
3. Шинкар О. Що дає селянці колгосп. Харків : Книгоспілка, 1930. 41 с.
4. Коллонтай О. Труд женщины в эволюции народного хозяйства. Москва : Пг., 1923. 208 с.
5. Каліновський О. Жінка за державним кермом. Київ : Вид-во ЦВК УСРР «Радянське будівництво і право», 1936.
6. Карагодская М. Индустриализация стран и задачи работниц. Харьков, 1929.
7. Кирсанова К. Полное равноправие женщин в СССР. Москва : Партиздат, 1936.
8. Кронов А. Молодым избирателям о равноправии женщин в СССР. Москва : Молодая гвардия, 1937.
9. Ньюрина Ф. Женщины в борьбе за новое общество. Харьков, 1930.

10. Подолина Н. Я гражданка Страны советов. Москва : Партиздат, 1937.
11. Серіна Є. Нові жіночі кадри для народного господарства. Харків, 1931.
12. Шабурова М. Права радянських жінок. Київ : Вид-во ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право», 1937.
13. Голев В.М. Борьба за социалистическое переустройство сельского хозяйства Подолии (1928–1933 гг.) : дис. ... к.и.н. Киев, 1958.
14. Свтушенко А. Радгоспи України за 50 років радянської влади / Матеріал на допомогу лектору. Київ : Знання, 1967.
15. Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.). Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1965. 280 с.
16. Пиджарий Ф.Д. Донецкая организация КП(б)У в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1929–1934 гг). Сталино : Обл.изд., 1957.
17. Голдман Венди З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917–1937) / пер. с англ. В.Ю. Лобовской. Москва : РОССПЭН, 2002, 358 с.
18. Никонова О. Женщины, война и «фигуры умолчания». *Неприкосновенный запас*. 2005. Вип. 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ni32.html>
19. Вороніна М.С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20–30 рр. ХХ ст.). *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харківський національний університет імені Г.С. Сковороди. Харків : Майдан, 2008. Вип. 33. С. 147–153.
20. Лабур О. «Нова жінка» : унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років. *Красзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 205–213.
21. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/EText/cnst1918.htm>.
22. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/p0001316-19#Text>
23. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР (1917–1941 рр.). Т. 1. Київ : Держполітвидав УРСР, 1963. 770 с.
24. Ленін В.І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці. Повне зібрання творів. Т. 39. Київ, 1973. С. 202.
25. Земзюліна Н.І. Становлення системи захисту прав жінок у процесі їх залучення у суспільне виробництво в СРСР (1920-ті рр.). *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 182–185.
26. Гусарова К. «Я никогда не увлекалась косметикой»: советский опыт искусственной красоты. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2007. № 4. С. 142–156.
27. Земзюліна Н.І. Шляхи залучення селянок до виробничої сфери в перші роки становлення радянської влади. *Історичні записки* : збірник наукових праць. 2009. № 24. С. 109–116.
28. Непіпенко Л.П. Гендерна ідеологія та гендерна політика в радянській політичній культурі України періоду непу. *Гілея: науковий вісник*. Історичні науки. 2019. Вип. 145. С. 116–123.
29. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця : Логос, 1997. 536 с.
30. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. Харьков : КСД, 2007. 640 с.
31. Олещко Н. Аграрна політика більшовиків. (Спроба історичного аналізу). Торонто : Наша книгозбірня, 1947. Ч. 5. 103 с.
32. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : у 2 т. Т. 2: (лютий 1917 р. – 1996 р.) / [уклад. В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. В.Д. Гончаренка]. Київ : Ін Юре, 1997. 800 с.
33. Лапченко А.С. Аналіз участі сільського жіноцтва в промислах на Харківщині в роки непу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 113–117.

УДК 94(477) 372.48 «1960/80»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.19>

ЕКСПОЗИЦІЇ ХУДОЖНИКІВ-НОНКОНФОРМІСТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1980-Х РР.

Малежик Дмитро,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та філософії історії

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

У статті розглядаються виставки неофіційного мистецтва, проведені на території Української РСР протягом другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Мета статті полягає в здійсненні комплексного аналізу експозиційної діяльності нонконформістської художньої інтелігенції УРСР у період загострення кризи радянського ладу. Простежено передумови та витоки експозиційної діяльності художників-нонконформістів. Охарактеризовано особливості перших виставок неофіційного мистецтва в регіональному вимірі та окреслено коло їх учасників. Висвітлено основні методи радянської влади щодо протидії проведенню виставок неофіційного мистецтва. Зазначено, що митці-нонконформісти створювали власне художнє середовище закритого типу з альтернативними тогочасному суспільству цінностями. Саме це пояснює існування нечисленних виставок у певних культурних клубах, «на парканах» чи у самвидаві з дуже обмеженим колом відвідувачів та практично повною відсутністю інформації про експозиції. Основною формою репрезентації нонконформістського мистецтва були виставки в межах приватного простору, приміром, у помешканнях митців або їхніх знайомих чи родичів. Водночас важливим фактором існування підпільних експозицій стала відсутність у неофіційних художників можливостей і дозволів відкрито експонувати власні твори. Проаналізовано виставкову діяльність митців в основних центрах неофіційного мистецтва України, насамперед у Харкові, Одесі, Львові, Києві. Встановлено, що перші відомі «парканні» виставки відбулись у Харкові в 1965 р. та Одесі в 1967 р. Попри їх нетривалу роботу, ці виставки свідчили про появу нової естетичної групи митців, відмінних від офіційних ідеологічних догм. Жорстка репресивна політика радянської влади щодо художників-нонконформістів України підштовхувала частину з них до переїзду в інші регіони Радянського Союзу. Наприклад, у Москві та Ленінграді культурне життя було більш жвавим, а доступ до західних зразків мистецького авангарду та постмодернізму – ширший. Підсумовано, що поліцентризм українського нонконформізму був однією з характерних рис мистецького життя другої половини ХХ ст.

Ключові слова: виставка, художня інтелігенція, нонконформіст, неофіційне мистецтво, застії.

Malezyk Dmytro. Exhibitions of nonconformist artists in the Ukrainian SSR in the 2nd half of 1960s – at early 1980s

The article deals with the study of exhibitions of unofficial art which were held in the Ukrainian SSR during the second half of the 1960s – first half of the 1980s. The purpose of the article is to carry out a comprehensive analysis of the nonconformist artists' expositions in the Ukrainian SSR during the period of Stagnation of the Soviet system. The background and origins of the exposition activity of nonconformist artists have been retraced. The main features of the first unofficial art exhibitions through the regional dimension have been described and the range of their participants has been outlined. The main methods of the Soviet authorities to counteract the holding of unofficial art exhibitions have been highlighted. It is noted that nonconformist artists created their own closed-type artistic environment with values that were alternative to the then society. That explains the holding of smaller exhibitions in certain cultural clubs, 'on fences' or in samizdat with a very limited number of visitors and almost complete lack of information about the expositions. The main form of nonconformist art representation was exhibitions within private spaces, for example, in the apartments of artists or their friends or relatives. At the same time, an important factor in the existence of underground expositions was the lack of possibilities and special permits for unofficial artists to display their own works outwards. The artists' exhibition activities in the main centers of Ukrainian unofficial art have been analyzed, primarily in Kharkiv, Odessa, Lviv, and Kyiv. It is established that the first known 'fence' exhibitions have been held in Kharkiv in 1965 and Odessa in 1967. Despite their short duration, these exhibitions demonstrated the rise of a new aesthetic group of artists who differed from official ideological dogmas. The harsh repressive policy of the Soviet government towards nonconformist artists in Ukraine pushed some of them to move to other regions of the Soviet Union. For example, cultural life in Moscow and Leningrad was more lively, and access to Western artistic masterpieces of avant-garde and Postmodernism was wider. It is summarized that the polycentrism of Ukrainian artistic nonconformism was one of the distinctive features of artistic life in the second half of the twentieth century.

Key words: exhibition, artistic intelligentsia, nonconformist, unofficial art, Stagnation.

Перебування неофіційного мистецтва в підпіллі не передбачало повної його ізоляції від глядача. З другої половини 1960-х рр. дедалі частішими стають виставки творів художників-нонконформістів. На протипагу офіційному мистецтву, яке існувало в типових для всього Радянського Союзу рамках, неформальне мало особливу форму репрезентації та розвитку. Квартирні виставки були альтернативою усім офіційним виставковим залам, доступ до яких багатьом митцям цього напрямку було закрито. Існування неофіційних експозицій було своєрідним бунтом художників проти будь-яких обмежувальних рамок.

Метою статті є висвітлення експозицій нонконформістських художників Української РСР у роки посилення тоталітарного режиму, вивчення її регіональної специфіки, аналіз методів боротьби радянської влади з учасниками неофіційних виставок.

Проблема виставок неофіційного мистецтва знайшла певне відображення в науковій історичній та мистецтвознавчій літературі. Варто виокремити публікації Л. Смирної [1], Н. Усенка [2], Б. Шумиловича [3] присвячені певним виставкам неофіційного мистецтва. Виставки та картини окремих митців-нонконформістів стали предметом вивчення Г. Вишеславського, О. Куценко та В. Немцової [4–6]. Проте аналіз історіографії засвідчує відсутність системного дослідження, присвяченого вивченню експозицій неофіційного мистецтва на території УРСР протягом другої половини 1960-х – початку 1980-х рр., що посилює наукову актуальність цієї розвідки.

Передвісником експозицій нонконформістського образотворчого мистецтва стало створення в 1964 р. у вестибюлі головного корпусу Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка вітража «Шевченко. Мати», приуроченого до 150-річчя від дня народження митця. Його авторами були А. Горська, О. Заливаха, Л. Семикіна, Г. Севрук і Г. Зубченко. Оскільки композиція не одержала схвалення від вищого партійного керівництва, була знищена адміністрацією університету, а художниця А. Горську та Л. Семикіну було виключено з лав Спілки художників України [7].

Існування неофіційного мистецтва в підпіллі не передбачало повної його ізоляції. Відсутність змоги відкрито проводити виставки змушувала художників-нонконформістів мусити замикатися в обмеженому колі творчого спілкування і часто працювати в подвійному руслі: з одного боку, це ідеологічно придатні твори, як-то замовлення, ілюстрації, живопис для громадських будівель, плакати, пропагандистський живопис, з іншого – абстрактні композиції та картини в індивідуальній манері.

З другої половини 1960-х рр. частішають виставки творів художників-нонконформістів. На протипагу офіційному мистецтву, яке існувало в типових для всього Радянського Союзу рамках, неформальне мало особливу форму репрезентації та розвитку. Оскільки виставкові зали надавались членам Спілки художників України і були недоступні для робіт представників неофіційного мистецтва, експозиційна діяльність була можлива в певних культурних клубах, «на парканах» чи у самвидаві, а найчастіше – на теренах приватного простору, у помешканнях митців або їх родичів чи знайомих. Деякі представники неофіційного мистецтва в 1960-х рр. могли експонуватись цілком офіційно [8, с. 74].

Однією з перших відомих експозицій саме нонконформістів, яка була свідченням інтересу до нового напрямку мистецтва – абстракціонізму, стала вулична виставка в одному з дворів Харкова на вулиці Сумській, організована в 1965 р. колективом молодих художників і письменників. Варто зазначити, що ядро неофіційного мистецтва міста становили українські авангардисти В. Єрмілов і Б. Косарев, які в другій половині 1960-х рр. працювали в Харківському художньо-промисловому художньому інституті. Художники часто відвідували студію театрального художника О. Щеглова, учня представника школи «бойчуків» І. Падалки. У цій студії художники-нонконформісти проводили заняття для молодих художників, зокрема учнів О. Щеглова [6, с. 205–206]. З-поміж них особливо вирізнялись В. Бахчанян, В. Григоров і А. Крипський. Прикладом успіху гуртка стала участь В. Бахчаняна в першій у Радянському Союзі виставці художників-абстракціоністів у Москві в 1962 р. Щоправда, митці одразу зазнали критики першого секретаря М. Хрущова, а саме поняття «абстракціоніст» стало забороненим.

Однак новий напрям мистецтва набував обертів, що й засвідчила харківська виставка. Її ідейними натхненниками стали В. Бахчанян, Ю. Милославський та Е. Савенко (Лимонов) [2, с. 26]. До участі у виставці були запрошені художники різних мистецьких напрямів, зокрема «сюрреалісти» М. Басов і Ю. Кучуков, І. Савинова, В. Шулік. Особливістю виставки стало поєднання художньої та літературної частин. До останньої були залучені поети Е. Лимонов, В. Мотрич і Ю. Милославський. Варто зазначити, що задля безпеки всі картини виставки були розміщені на землі, що ускладнювало доступ до них відвідувачів [2, с. 27]. Проте навіть такі заходи не допомогли, і керівництво Харківської обласної організації Спілки художників України (СХУ) під головуванням В. Сизикова рекомендувало молодим митцям працювати в офіційному руслі. Відмовившись від співпраці, харківська творча молодь стала об'єктом нападів із боку влади. Приміром, В. Бахчанян за спроби надіслати картини за кордон зазнав

переслідувань та осуду з боку спілчан, а невдовзі змушений був звільнитись із посади художника заводу та виїхати з міста [2, с. 28].

Попри це, виставкову діяльність неофіційного мистецтва в 1970-ті рр. продовжували учасники мистецького об'єднання фотохудожників «Час». Значну роль у підготовці творчих кадрів нефігуративного абстрактного живопису відіграла молодіжна секція обласної організації СХУ, проте вона згодом була ліквідована [9, с. 20].

Центром неофіційного мистецтва в 1960–1980-ті рр. був Львів. Оскільки місто було розташоване неподалік від кордону, сюди майже безперешкодно потрапляли популярні західні журнали, в тому числі й мистецькі. Художники-нонконформісти, як і представники частини інтелігенції та маргінального середовища міста, вирізнялись формуванням власного художньо-інтелектуального закритого простору з альтернативними цінностями, фактично автономних суспільних зон [3, с. 603].

Як зазначає дослідник К. Аймермахер, нонконформісти у СРСР створювали власні групи, «тому що їх об'єднувало заперечення пропагованої суспільством художньої норми», а не через наявність спільної програми чи стилевих особливостей або світоглядного світосприйняття того чи іншого художника» [10, с. 258]. Таким чином, неофіційне мистецтво набувало рис «тихого камерного мистецтва, яке існувало тільки для вузького кола друзів» [10, с. 258].

Художники-нонконформісти Львова збиралися на квартирах, пізніше – в майстернях, наданих Львівською обласною організацією СХУ, виключно за принципом солідарності та заперечення офіційної системи. Центрами таких «автономних зон» ставали помешкання художника А. Аксініна та лікаря-психіатра О. Корольова, в яких збирались різні представники інтелектуального простору. Окремі художники влаштовували і квартирні виставки. Одним із таких митців був О. Левадний, який мав прізвисько «Шиз». Він мешкав біля готелю «Дністер» і періодично влаштовував там виставки [5, с. 605]. Проте ця практика, поширена в інших українських і російських містах, не прижилася у Львові. Водночас у місті не проводились публічні виставки альтернативного мистецтва на вулицях.

Визначалось своєю активністю мистецьке середовище міста Одеси. Так, влітку 1967 р. у місті відбулась перша парканна виставка. Картини експонувались на дерев'яному паркані, який відгороджував Одеський оперний театр, що перебував на реставрації. Про організаторів виставки свідчив напис на паркані «Сичик + Хрущик», від прізвищ місцевих художників С. Сичова та В. Хруща [11]. Попри відсутність розголосу про виставку, вона не стала «сюрпризом» для радянських спецслужб, і через три години експозицію було згорнуто. Попри це, виставка засвідчила появу в Одесі нової естетичної групи митців, які були проти офіційних ідеологічних догм. Водночас до робіт молодих художників зростає інтерес колекціонерів і зарубіжних покупців, тому частину робіт було нелегально вивезено за кордон, де вони включались до виставок і опублікованих каталогів [11].

Подальшим кроком у розвитку експозиційної діяльності художників-нонконформістів стали неофіційні виставки молодих авангардистів на квартирі О. та М. Ануфрієвих та А. Шевчук. Остання надавала приміщення для робіт В. Стрельникова [12, с. 33]. Найвідоміші та наймасовіші експозиції неофіційного мистецтва проходили у квартирі джазового музиканта В. Асрієва, на які навіть друкувались спеціальні афіші та запрошення [13, с. 4]. Художниця-нонконформістка Л. Ястреб у 1976 р. власним коштом організувала квартирну виставку своїх робіт та видала каталог до неї. Ця подія стала одним із найбільших успіхів неофіційного мистецтва УРСР.

Слід зазначити, що квартирні виставки стали реальною альтернативою офіційним виставковим залам, доступ до яких багатьом митцям цього напрямку було обмежено. Критик Є. Терещенко з цього приводу зазначає: «Вони не звинувачували чинну владу та її ідеологію, не засуджували її, не боролися з нею. Вони просто наполегливо відстоювали власну свободу у виборі форми та зображувальних інструментів для більш ефективної творчості» [13, с. 23].

Численні неофіційні виставки та концептуальні події в Одесі відбувались і на початку 1980-х рр. Вони отримали назву АПТАРТ, завдяки чому вперше в Україні з'являються енвайромент і перфоманс. Так, зусиллями С. Ануфрієва та Л. Войцехова в 1983 р. в Одесі відбулась перша квартирна виставка АПТАРТу «Рідня», експонатами якої стали родинні світлини митців. Натомість одеські перфоманси 1983–1984 рр. стали відповіддю на актуальні виклики часу, створюючи в міському середовищі «своєрідне ігрове поле, в якому учасники акції діяли згідно з певними правилами для того, щоб окреслити ту чи іншу проблему» [14, с. 132].

Варто зазначити, що основною відмінністю мистецтва Одеси стала її аполітичність, пошуки власного художнього самовираження, кольорового рішення та форми.

Проте однією з найбільш знакових для неофіційного мистецтва стала виставка 1976 р. в Києві. Очевидно, що ключовою подією, яка вплинула на її проведення, стали дві виставки, які

відбулися в Ленінграді (нині – Санкт-Петербург) у будинках культури «Невський» та імені Ф.П. Гааза в 1974–1975-х роках [1, с. 140]. Участь у них взяли й українські молоді митці, які на той час навчались і працювали там. Тогочасний Ленінград вигідно вирізнявся від Києва тим, що тут були сильніше почуття свободи, ширший доступ до нової мистецької продукції.

Одним із головних учасників виставки в Києві 1976 р. був М. Залевський. Не належачи до жодного з підпільних угруповань, він брав участь у кількох попередніх «квартирних» виставках. Втім, така діяльність наражалась на певні ризики, оскільки вважалась незаконною. Намагаючись легітимізувати власну експозиційну діяльність, художники М. Залевський, О. Костецький, М. Кривенко, В. Хоменко та С. Хотимський організували виставку в приміщенні районного клубу на вулиці Червоноармійській (нині – Велика Васильківська) [15]. Згодом її навіть називали «першою виставкою українського нонконформізму», маючи на увазі умовно легальний характер її проведення. Виставлені картини естетично тяжіли до гіперреалізму, абстрактного експресіонізму та сюрреалізму. Експозиція тривала близько чотирьох днів, після чого була закрита районним керівництвом, а частину робіт так і не було повернуто авторам [15]. Серед найвизначніших творів виставки була картина М. Залевського «Якось уночі», в якій автор зобразив гнітючу атмосферу, яка панувала після закінчення комуністичних репресій. Пізніше твір виставлявся серед учасників неформального об'єднання «Рух», зокрема, у 1977 р. [16]. Ситуація змушувала митців емігрувати або в межах СРСР, або за кордон.

В окремих випадках твори представників неофіційного мистецтва експонувались на офіційних виставках. Приміром, у Києві на молодіжних виставках кінця 1960-х рр. були представлені окремі картини Я. Левича, а вже на початку 1970-х рр. це стало неможливим [8, с. 74]. Проте вже наприкінці 1970-х – у першій половині 1980-х рр. відбувається, за словами Л. Смирної, «поступова легітимізація андеграундного ар'єргарду» [17, с. 170]. Свідченням цього стало приурочене до святкування Дня Києва в 1984 р. свято мистецтв, яке проходило на Андріївському узвозі. Для того, щоб стати учасником заходу, митцям потрібно було одержати цілу низку дозволів, зокрема схвалення Художньої ради в СХУ. Особливістю цього процесу стало розміщення на кожній картині ярлика з печаткою та зазначенням ціни [17, с. 170]. Проте частина учасників потрапила на захід в обхід дозволів, що свідчило про поступовий вихід неофіційного мистецтва з підпілля.

З-поміж інших центрів неофіційного мистецтва також виділявся Ужгород. Тут було проведено виставки творів художників П. Бедзіра та його дружини Є. Бедзір-Кремницької, а в 1968 р. організовано персональну виставку Ф. Семана, яка була заборонена вже через три дні. Одним із мотивів цього стало недотримання художником канонів соцреалізму [18, с. 226]. Особливий вплив на нонконформістське мистецтво регіону мав П. Бедзір, роботи якого негласно були заборонені, а самого митця звинувачували в заснуванні «клубу авангардизму» ще в 1962 р. [4, с. 287].

Тільки з другої половини 1980-х рр., у роки «перебудови» поширилась практика виходу нонконформістських художників із підпілля, що відкрило доступ аудиторії до робіт.

Висновки. Отже, попри свою нечисленність, заборону з боку офіційної влади українські художники-нонконформісти намагались проводити виставки власних робіт. Однак цим митці спровокували початок нової хвилі переслідувань, такі нонконформістські презентації під тиском влади швидко припинялись. Існувала і регіональна специфіка виставкової діяльності неофіційних художників. У Києві, Львові та Одесі митці об'єднувались у групи і спільно проводили виставки, а в Харкові – поодинокі й епізодично. Поліцентризм українського нонконформізму був однією з характерних рис мистецького життя другої половини ХХ ст.

Література:

1. Смирна Л. Українські художники-нонконформісти: подолання ізоляції від світових мистецьких процесів. *Вісник КНУКіМ*. 2013. Вип. 1. С. 137–144.
2. Усенко Н.О. «Лимонівська» виставка у Харкові. *Арт-простір*. 2017. № 1. С. 25–28.
3. Шумилович Б. Відмовляючись від соціалізму: альтернативні простори Львова 1970–2000-х років. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 602–614.
4. Вишеславський Г. Коло Павла Бедзіра та його вплив на сучасне мистецтво Ужгорода. *Художня культура. Актуальні проблеми : наук. вісник*. 2005. Вип. 2. С. 284–293.
5. Кущенко О. Місто художників та художниць. URL: <https://lia.lvivcenter.org/uk/storymaps/city-of-artists/> (дата звернення: 30.03.2021).
6. Немцова В.С. Харьковская художественная школа. Харьков : ФЛП Шевченко, 2011. 320 с.
7. Збаражська А. Мистецтво шістдесятників. Доля вітражу у червоному корпусі. URL: <https://plomin.club/stained-glass-window-in-red-case/> (дата звернення: 31.03.2021).
8. Скляренко Г. Українське мистецтво другої половини ХХ століття: регіональні проблеми і загальний контекст (частина перша). *Студії мистецтвознавчі*. 2009. № 1(25). С. 67–78.

9. Мархайчук Н. Абстракція в мистецтві Харкова. *Харків. Мистецька мапа України. Живопис. Графіка. Скульптура. Каталог виставки*. Харків, 2012. С. 17–22.
10. Аймермахер К. От единства к многообразию: Разыскания в области «другого» искусства 1950-х – 1980-х годов. Москва : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2004. 374 с.
11. Колтунова Е. «Здесь были Сычик и Хрущик». *Порто-Франко*. 2008. № 17 (913). URL: http://porto-fr.odessa.ua/index.php?art_num=art014&year=2008&nnumb=17 (дата обращения: 24.03.2021).
12. Заболотна Д.В., Савченко В.В. Одеські художники-нонконформісти 1960–70-х рр. *Вісник Одеського національного університету. Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2013. Том 18. № 2(10). С. 29–59.
13. Бебеля, 19: квартирные выставки. Одесса, 1975–1979: каталог выставки 3–24 марта 2013 г. / текст В. Асриев, Е. Терещенко, Е. Голубовский. Одесса, 2013. 35 с.
14. Дубовик Н.П. Феномен гри в одеському мистецтві другої половини ХХ ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 202. С. 131–134.
15. Байшев О. Микола Залевський: частина бога. URL: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/mikola_zalevskiy_chastina_boga.html. (дата звернення: 24.03.2021).
16. Микола Залевський. *Бібліотека українського мистецтва. Офіційний вебсайт*. URL: <http://uartlib.org/ukrayinski-hudozhniki/zalevskij-mykola/> (дата звернення: 24.03.2021).
17. Смирна Л.В. Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 480 с.
18. Шумилович Б. Семан Ференц Яношевич. 1937–2004. *Искусство украинских шестидесятников* / сост. О. Балашова, Л. Герман. Київ : Основи, 2015. С. 224–227.

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.20>**МІНСЬКІ УГОДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ****Підшибякін Сергій,***ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Інституту морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного***Полтавець Юрій***ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Інституту морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*

У статті розглянуто передумови підписання Мінських угод та визначено їх значення для врегулювання російсько-української війни у контексті аналізу громадсько-політичної думки. Наголошено, що в Україні (медіа, політичні партії, громадські організації, політична еліта, інтелігенція) по-різному оцінюють результати підписаних Мінських угод, проте помітна тенденція до критики їхніх основних положень. Відзначено, що якщо наближені до экс-Президента України (Петра Порошенка) середовища намагаються переконати суспільство в ефективності досягнутих домовленостей та наголосити на їхньому важливому значенні для забезпечення політичної стабільності та гарантування національної безпеки держави, то опозиційні сили все частіше закидають владі нерішучість у переговорному процесі.

Визначено українські рефлексії щодо Мінських угод та реакцію в Україні на законодавче врегулювання статусу окремих районів Донецької та Луганської областей (ОРДЛО). Констатовано, що законодавче врегулювання особливого статусу окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО) починаючи із 2014 р. стало предметом активних та почасти бурхливих внутрішньоукраїнських дискусій як, насамперед, в політичному секторі під час прийняття відповідних законів та постанов парламенту, так і на рівні ЗМІ та експертного середовища. Зазначено, що якщо у 2014–2015 рр. диспути відбувалися навколо потенційної загрози подальшої руйнації територіальної цілісності України шляхом внесення до Конституції норми особливого статусу частини Донбасу, окупованого РФ, то згодом, з одного боку, йшлося про критику влади у зволіканні із визнанням РФ державою-агресором та нерішучості дій на зовнішньополітичній арені, а з іншого – про побоювання політичних опонентів президента щодо того, що глава держави, використовуючи чинник Донбасу, значно розширить та посилить власні повноваження напередодні президентських виборів 2019 р.

Ключові слова: Мінські угоди, Україна, гібридна війна, суспільно-політичний дискурс, національна безпека.

Pidshibyakin Sergiy, Poltavets Yuriy. Minsk agreements in Ukrainian socio-political discourse

The article considers the preconditions for signing the Minsk agreements and determines their significance for the settlement of the Russian-Ukrainian war in the context of the analysis of public and political thought. It is emphasized that in Ukraine (media, political parties, public organizations, political elite, intelligentsia) evaluate the results of the signed Minsk agreements differently, but there is a noticeable tendency to criticize their main provisions. It is noted that if the circles close to the former President of Ukraine (Petro Poroshenko) try to convince the public of the effectiveness of the agreements and emphasize their importance for political stability and national security, opposition forces are increasingly accusing the authorities of indecision in the negotiation process.

Ukrainian reflections on the Minsk agreements and the reaction in Ukraine to the legislative regulation of the status of certain districts of Donetsk and Luhansk oblasts (ORDLO) have been identified. It was stated that the legislative regulation of the special status of certain districts of Donetsk and Luhansk oblasts (ORDLO) since 2014 has been the subject of active and partly heated internal Ukrainian discussions both, first of all, in the political sector during the adoption of relevant laws and resolutions. and expert environment. It is noted that if in 2014 – 2015 the disputes revolved around the potential threat of further destruction of Ukraine's territorial integrity by introducing into the Constitution a special status of the Donbass part occupied by Russia, then on the one hand it was a criticism of the authorities in delaying recognition of Russia as an aggressor and indecision in the foreign policy arena, and on the other – in the fear of political opponents of the president that the head of state, using the factor of Donbass, will significantly expand and strengthen its powers in the run-up to the 2019 presidential election.

Key words: Minsk agreements, Ukraine, hybrid war, socio-political discourse, national security.

Постановка проблеми. «Мінськ-1» (2014 р.) і «Мінськ-2» (2015 р.) в українському суспільно-політичному дискурсі розглядають як один із варіантів розв'язання російсько-української війни, розпочатої Російською Федерацією (РФ) у 2014 р. Як відомо, угоду про тимчасове перемир'я в російсько-українській війні підписано 5 вересня 2014 р. в Мінську («Мінськ-1»). У її розробці та підписанні

взяли участь представник Організації з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) Г. Тальявіні, Другий Президент України Л. Кучма, посол РФ в Україні М. Зурабов, представники самопроголошених т.зв. «ДНР» О. Захарченко та «ЛНР» І. Плотницький.

Аналіз публікацій. Історіографія досліджуваної теми перебуває лише на стадії становлення – досі немає дослідження, в якому комплексно та цілісно розглядали б питання щодо проросійських виступів на Сході України, котрі відбувались навесні 2014 р., проголошення так званих «ДНР» та «ЛНР» та результатів Мінських домовленостей крізь призму візії українського суспільства, й подана стаття є однією з перших спроб у цьому напрямі.

Мета статті – комплексно проаналізувати передумови укладення Мінських домовленостей та їх результати у візії українського суспільно-політичного дискурсу.

Виклад основного матеріалу. 7 вересня 2014 р. на інтернет-сайті ОБСЄ опубліковано протокол за результатами мінської зустрічі, що складався з 12 пунктів-завдань, найважливіші з яких: забезпечити негайне двостороннє припинення застосування зброї; забезпечити моніторинг та верифікацію з боку ОБСЄ режиму незастосування зброї; здійснити децентралізацію влади; забезпечити постійний моніторинг на російсько-українському державному кордоні та верифікацію з боку ОБСЄ зі створенням зони безпеки в прикордонних районах України та Російської Федерації; негайно звільнити всіх заручників і незаконно утримуваних осіб; ухвалити закон про недопущення переслідування й покарання осіб у зв'язку з подіями, які відбулися в окремих районах Донецької та Луганської областей України та ін. [1].

Контактна група в Мінську продовжила роботу, і сторони підписали меморандум у ніч на 20 вересня 2014 р. [2]. Він передбачав дев'ять параметрів перемир'я, зокрема: припинення застосування зброї вважати загальним; зупинку підрозділів і військових формувань сторін на лінії зіткнення станом на 19 вересня; заборону на застосування всіх видів зброї і ведення наступальних дій; відведення протягом доби з моменту прийняття цього меморандуму засобів ураження калібром понад 100 міліметрів від лінії зіткнення на відстані не менше 15 кілометрів з кожного боку; заборону на розміщення важких озброєнь і важкої техніки в районі, обмеженому певними населеними пунктами тощо [3].

Також у вересні розпочала працю робоча група спільного Центру з контролю і координації питань припинення вогню і поетапної стабілізації лінії розмежування сторін на Сході України, до складу якої увійшли представники української сторони, моніторингова група ОБСЄ і 76 військовослужбовців Збройних сил РФ на чолі з заступником головнокомандувача Сухопутних військ РФ генерал-лейтенантом А. Ленцовим [3].

11–12 лютого 2015 р. на саміті в Мінську відбулися переговори «нормандської четвірки» (лідерів Німеччини, Франції, України та Росії), де ухвалено (разом із представниками Мінської контактної групи) комплекс заходів щодо виконання Мінського протоколу з метою деескалації збройного конфлікту на Сході України. Передбачалося: негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей України, починаючи з 00 год. 00 хв. (київський час) 15 лютого 2015 р.; відведення всього важкого озброєння обома сторонами на рівні відстані; забезпечення ефективного моніторингу й верифікації режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння з боку ОБСЄ з першого дня, із застосуванням всіх необхідних технічних засобів, включаючи супутники, безпілотні літальні апарати (БПЛА), радіолокаційні системи та ін.; у перший день після відводу почати діалог про можливість проведення місцевих виборів відповідно до українського законодавства; забезпечити помилування й амністію шляхом введення в силу закону, що забороняє переслідування і покарання осіб у зв'язку з подіями в окремих районах Донецької та Луганської областей України тощо [4].

Такі заходи відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей» означали: звільнення від покарання, переслідування і дискримінації осіб, пов'язаних із подіями в окремих районах Донецької і Луганської областей; право на мовне самовизначення; участь органів місцевого самоврядування у призначенні голів органів прокуратури та судів в окремих районах Донецької і Луганської областей; можливість для центральних органів виконавчої влади укладати з відповідними органами місцевого самоврядування угоди щодо економічного, соціального та культурного розвитку окремих районів Донецької та Луганської областей; створення загонів народної міліції за рішенням місцевих рад з метою підтримання громадського порядку в окремих районах Донецької і Луганської областей та ін. [5].

В українському суспільстві протягом п'яти років переважало негативне ставлення до Мінських угод. Вже у 2015 р. підтримка Мінських угод зменшилася із 34% у березні до 16,1% в листопаді. Про це свідчило опитування Центру імені Разумкова. Негативно до Мінських домовленостей ставилося 32,5% респондентів (у березні – 22,2%). Нейтральне ставлення продемонструвало 28% опитаних. Ще

9% учасників дослідження сказали, що нічого не знали про угоди. 14,4% респондентів не змогли відповісти. За даними соцдослідження, негативні оцінки результатів Мінських угод найбільш виражені в Західному та Центральному регіонах України та на Донбасі [6].

Політичні партії, які становили основу коаліції у Верховній Раді України в 2015 р., по-різному ставилися до Мінських угод. Блок Петра Порошенка (БПП) «Солідарність» їх підтримував. Голова фракції БПП Ю. Луценко 12 лютого 2015 р. заявив, що «у цілому досягнуті Мінські угоди я розглядаю як продовження діалогу «Мінськ-1». Фактично це «Мінськ-2». Вони дають можливість зупинити кровопролиття, визволити бранців, провести під контролем української Конституції вибори на цій частині...» [7]. У БПП вважали, що реалізація Мінських домовленостей буде відповідати українським інтересам і, на відміну від РФ, Україна виконує всі пункти угод [8]. «Від самого початку ми говорили про те, що жодної автономії в окупованих територіях бути не може і скільки б на цьому не наполягала російська сторона – цього бути не може. Це українська суверенна територія», – підкреслював Ю. Луценко [7].

У 2017 р. заступниця Голови ВРУ, представниця БПП Ірина Геращенко зауважила: «Для мене очевидно, що Росія робить усе можливе для дискредитації Мінського формату, бо Мінські угоди прив'язані до санкцій. Але огидно, коли в цих жорнах перекручують долі простих людей, що наші військові і цивільні залишаються заручниками цих брудних політичних ігрищ». Вона зазначила, що «питання Мінських угод не можна зводити тільки до заручників і тільки по цьому їх оцінювати. Адже заблоковані всі пункти Мінських угод – починаючи з режиму тиші, закінчуючи допуском Червоного Хреста до пошуку 495 зниклих безвісти осіб. А ще є зниклі безвісти представники окупованих територій і росіяни». Водночас вона підсумувала: «Попри все, я вважаю, що Мінський процес робить важливу справу. Хоча угоди не виконуються Росією, вони працюють – тому що прив'язані до санкцій. Якби не було цих угод, не було б санкцій. Тому це мрія Росії – дискредитувати Нормандський формат і похідний від нього Мінський процес. Бажання Росії – нав'язати формат двосторонніх переговорів, в якому вже відсутній фактор Росії і санкцій щодо неї. Крім санкцій, в Мінського процесу є й інші досягнення. Угоди підписувалися у дуже важких для України умовах, коли треба було зупинити розстріл українців під Іловайськом, а потім під Дебальцевим. І угоди це зупинили. Якщо в 2014 році бойові втрати ЗСУ – близько тисячі солдатів, то у 2015 – близько 400, а 2016 – 211. Це страшні цифри, але кожне врятоване життя варте важких дипломатичних переговорів. А мова йде про тисячі врятованих життів. Це також є результат Мінська. Наступне досягнення – ще в травні 2014-го р. Путін на всіх прес-конференціях заявляв про міфічну Новоросію з восьми областей. Але армія, влада, волонтери, дипломати зупинили Путіна на двох регіонах» [9].

У вересні 2018 р. віце-спікер парламенту підсумувала: «Російська Федерація (РФ) не виконала жодного пункту Мінських угод і за рік не було досягнуто прогресу у мирному врегулюванні на Донбасі. (...) Ми не просунулися ні на крок в мирному врегулюванні на Донбасі за цей рік через деструктивну позицію РФ і її маріонеточних режимів». Також, за її словами, парламентарі висловили глибоке занепокоєння та обурення заявами про спроби провести в листопаді «вибори» в ОРДЛО, «які не відповідають духу і букві Мінських угод, українському законодавству й можуть призвести до серйозної дестабілізації ситуації на Донбасі». «Депутати ВР закликали представника ОБСЄ підняти в Мінську питання неприпустимості «виборів», і також звернутися до представників РФ із закликом публічно засудити ці вибори і відмовитися від сценарію їх проведення», – зазначила віце-спікер парламенту [10].

«Народний Фронт» також виступив із підтримкою домовленостей у Мінську. 19 березня 2015 р. під час перебування у Брюсселі Арсеній Яценюк, тодішній прем'єр-міністр України, лідер «Народного Фронту», назвав Мінські домовленості тими кроками, які мали би мирно врегулювати ситуацію навколо окупації частини Донбасу та анексії Криму Росією, при цьому наголосивши, що «Україна зі свого боку виконала і виконує все, щоб у країні був мир і стабільність [...], ми захищаємо не тільки Україну, а й європейський кордон». Він зазначив, що Росія зобов'язана повністю виконати Мінські домовленості: «Для нас виконання Мінської угоди – це тоді, коли законна влада України буде в кожному селі, в кожному місті й кожному районі Донецької і Луганської областей, і коли ми повністю відновимо контроль над українсько-російським кордоном». Однак, як констатував Арсеній Яценюк, на жаль, «бажання з боку Росії повернути Україні її території: Донецьк, Луганськ і Крим – немає» [11].

У червні 2016 р. Арсеній Яценюк під час інтерв'ю «Голосу Америки» зазначив, що «Росія повинна виконати свою частину Мінських угод. Доки це не буде зроблено, навіть не може бути дискусії в світі про те, що знімаються санкції» [12]. Народний депутат України від «Народного Фронту» Віталій Сташук повідомив, що ця політсила «готова рухатись шляхом виконання Мінських угод. Але це не може бути одностороннє виконання цих угод. Усі мають розуміти, що кремлівського сценарію в Україні не буде. Це найважливіше» [13].

Схожа риторика лунала з боку «Народного Фронту» й упродовж усього 2017 р., проте на початку 2018 р. Арсеній Яценюк виступив із заявою, в якій ствердив, що Мінські домовленості не принесли очікуваного результату: «Мінські домовленості, на превеликий жаль, не принесли результату. Це означає, що в ці домовленості повинні бути додані: мандат миротворчої операції, хто буде платити, – а це Росія повинна платити за відновлення Донецька і Луганська, і доля Автономної Республіки Крим». Він зауважив, що уже три роки діє так званий «Мінськ-2»: «Фактично Мінські домовленості – це не повноцінний мирний план. Це угода про припинення вогню. На превеликий жаль, навіть один з ключових елементів, а саме припинення вогню з боку Російської Федерації, не був виконаний». Крім того, наголосив він, із Мінських домовленостей «умисно був вилучений Крим»: «Думаю, що це була також зовнішньополітична стратегія Російської Федерації. Тому мову треба вести і про Донецьк, і про Луганськ, і про Крим» [14].

Партія «Самопоміч» категорично не сприймала Мінських угод. Голова фракції О. Березюк 4 вересня 2015 р., зокрема, заявив: «Я не знаю, що таке Мінські домовленості. Я, як парламентар, їх не ратифікував. Це домовленості між людьми. Президент їх не приніс в парламент, не сказав: ось вам Мінські домовленості, давайте ми їх ратифікуємо, бо це наш інструмент. А може ці Мінські домовленості зруйнують нашу державу? Ви впевнені, що вони добрі? Я – ні. Для мене Мінські домовленості мали б бути інструментом миру. Так вони не стали ним...» [15].

У вересні 2016 р., в контексті підписання у Мінську угоди, яка передбачала відведення військ на трьох ділянках фронту, «Самопоміч» виступила із заявою, у якій, з-поміж іншого, наголосила: «під гаслами миру та відновлення територіальної цілісності фактично вчергове здають території України та громадян України, які там живуть. Ще декілька днів тому ми раділи звільненню 2-х українських полонених, що фактично були заручниками Росії. А внаслідок домовленостей в Мінську заручниками стануть сотні людей. В «зонах безпеки» залишаться люди, яких держава фактично кине напризволяще. Адже відколи з «зон безпеки» підуть війська України – відтоді звідти піде й держава Україна. За попередніми угодами в Мінську вже створювалися «сірі зони». Це закінчилося тим, що ці зони теж є окупованими, а Україна втратила близько 5000 кв. км території. І знову в укладених «угодах» йдеться про розведення Збройних сил України та військових формувань «ОРДЛО», без жодної згадки про військові формування Росії. Це фактично є визнанням того, що на сході України є громадянський конфлікт, а не війна, яку почала Росія. А отже, «угоди» дадуть черговий козир Кремлю, який буде вдавати «миротворця» та вимагати зняття санкцій. Відповідно до Конституції України на міжнародних переговорах державу представляє Президент України, Прем'єр-міністр або Міністр закордонних справ. Особи, які підписали «угоди», не мали права розпоряджатися територією України. А тим більше робити українських громадян заручниками окупантів» [15].

Влітку 2018 р. народні депутати від «Самопоміч» наполягали на скасуванні Мінських домовленостей через їхню неефективність та невідповідність Конституції України [16].

«Радикальна партія» рішуче критикувала Мінські домовленості протягом чотирьох років. Її лідер О. Ляшко був переконаний, що поступки з боку Президента П. Порошенка під час підписання домовленостей у Мінську в лютому 2015 р. та прийняття неадекватних вимог Путіна підуть не на користь України. На його думку, домовленості з агресором у Мінську-2 стали закономірним продовженням угод у Мінську-1, але на значно гірших умовах і з новими фундаментальними поступками [17]. «Президент порушив межі міжнародних переговорів, встановлені парламентом за моєю ініціативою ще в квітні минулого року з метою недопущення під час їх проведення будь-яких спроб зовнішнього диктату з питань, що належать виключно до внутрішньої компетенції України», – наголосив О. Ляшко [18]. Політик був переконаний, що нові поступки з боку Президента П. Порошенка та прийняття неадекватних вимог В. Путіна закладають бомбу уповільненої дії, оскільки будь-яке їхнє начебто невиконання Україною стане у зручний для Путіна момент формальною підставою для відновлення наступу з боку російсько-терористичних військ. «То що ж ми маємо у підсумку «Мінську-2»? Замість національної мобілізації всередині країни ми отримуємо чергові марні надії і сподівання для однієї частини вмирили наші герої?», – наголосив О. Ляшко [19].

Перефразовуючи відому приказку, політик зазначив, що домовленості в «Мінську-1» – це був відкушений палець, а домовленості у «Мінську-2» – це вже відкушена рука. «Чи дозволимо відкусити собі й голову? Відповідь залежить, передусім, від нас самих», – вважає лідер Радикальної партії [18]. Згодом, 19 лютого 2018 р., О. Ляшко заявив про «правову нікчемність та повну політичну безперспективність «Мінських угод»: «Нелегітимні положення «Мінських угод» як політичні домовленості, нав'язані в умовах та під загрозою застосування військової сили і не ратифіковані Верховною Радою України, очевидно, не мають жодних правових наслідків та не створюють ніяких підстав для політико-дипломатичного врегулювання» [17].

Політична сила «Батьківщина» не завжди займала послідовну позицію. Мінські домовленості у вересні 2014 р. Юлія Тимошенко розкритикувала, прямо звинувативши Президента України П. Порошенка в тому, що своїм схваленням він поставив під загрозу територіальну цілісність України та суверенітет країни: «Усім важливо переконатися, що досягнуті домовленості не призведуть до появи на частині України нового Придністров'я і здачі Донбасу», – заявила вона [20].

Проте вже результати Мінських домовленостей та зустрічі в «нормандському форматі» у лютому 2015 р., на думку лідера «Батьківщини», стали вагомим кроком на шляху до встановлення миру в Україні. «Ми всі віримо, що коли збираються саміти на такому високому рівні, коли в переговорах про встановлення миру беруть участь лідери таких потужних країн, то домовленості втілюються в життя», – сказала Ю. Тимошенко [21]. «Ми всі будемо молитися за те, щоб домовленості щодо встановлення миру в Україні стали реальністю. Ми віримо, що Україна отримає мир, спокій, дуже потужний шлях до розвитку, і все буде в нас добре», – зазначила вона [21].

Однак вже 25 грудня 2015 р. вона заявила, що замість Мінських угод потрібна інша, більш дієва стратегія, яка дасть Україні змогу диктувати умови Росії, поки країна-агресор перебуває під світовими санкціями. «Ми бачимо, що Мінські угоди не принесли врегулювання. Нам потрібна абсолютно інша, паралельна стратегія. Якщо хтось вірить у Мінські угоди – треба продовжувати добиватися результату», – підкреслила Ю. Тимошенко [22]. Голова фракції вважала, що дипломатичні переговори можуть бути по-різному проведені: «Або здати все в закритому режимі, в кулуарних переговорах, або вибороти право України бути учасником цих переговорів і диктувати умови тоді, як світ тримає санкції проти Росії». «Мінські угоди – це шлях не до миру, а до здачі української території і перетворення її на Придністров'я!» [22].

15 лютого 2016 р. фракція «Батьківщини» виступила із заявою, в якій ствердила: «Минув рік з дати підписання «Комплексу заходів з виконання Мінських домовленостей» («Мінськ-2»), півтора роки з часу підписання Мінського Протоколу та Меморандуму («Мінськ-1») та два роки з початку агресії Російської Федерації проти України. Цей термін є достатнім для оцінки обраної політики та інструментів її реалізації. Не можна й надалі стверджувати, що «минуло мало часу» і «передчасно робити висновки». Ми підтверджуємо свою оцінку щодо неадекватності та недостатності Мінських домовленостей для досягнення стійкого миру на Сході України та відновлення суверенітету і територіальної цілісності України...» [23].

У жовтні 2018 р. лідерка «Батьківщини» зазначила, що Мінських домовленостей для досягнення миру в Україні недостатньо. Зокрема, вона заявила: «Ми маємо сказати правду: Мінські домовленості, незважаючи на вагомий внесок Німеччини і Франції та особисті мужні зусилля Ангели Меркель, були необхідні, щоб уникнути повномасштабної військової ескалації тоді, але сьогодні не є достатніми для досягнення всеосяжного та стабільного миру». Ю. Тимошенко також вважала неприпустимим, що на переговорах про мирне врегулювання в Україні не порушували питання анексованого Російською Федерацією Криму: «Повернення Криму взагалі не є предметом Мінських домовленостей. Найважливіше питання про Крим усі учасники спробували просто забути. Ми нікому і ніколи не дамо забути Крим, і ми не зупинимося, доки Крим не повернеться до України» [24].

«Опозиційний блок» виступив із підтримкою Мінських домовленостей, але висловлював її в дещо специфічному дусі, більше схожому на проросійський: «Вимога повного виконання домовленостей від 12 лютого нинішнього року була і залишається нашою позицією. Війна йде на нашій землі, з обох сторін гинуть українські громадяни, руйнується економіка країни. Тому «Опозиційний блок» вважає, що саме Київ повинен взяти в свої руки ініціативу в питанні повного виконання Мінських угод. У нас немає вибору: або Україна покінчить з війною, або війна покінчить з Україною. Ми підтримуємо заклик «Нормандської четвірки» до всіх сторін конфлікту вже до 26 червня домовитися про відвід важких озброєнь від лінії розмежування. Але цього недостатньо. Опозиційний блок вимагає від української влади, незалежно від реалізації пунктів про припинення вогню і відведення озброєнь, розпочати виконання тих пунктів Мінських угод, які Україна може виконати в односторонньому порядку. Заявивши про прихильність повному виконанню домовленостей від 12 лютого, наступним кроком українська влада повинна припинити блокаду Донбасу. Надання неконтрольованим територіям особливого статусу і амністії, забезпечення доступу гуманітарної допомоги і відновлення торговельно-економічних зв'язків, відновлення всіх соціальних виплат на Донбасі і децентралізації для всієї України – починаючи з сьогоднішнього дня, ці пункти Мінських угод повинні стати порядком денним для всіх органів влади. Опозиційний блок готовий надати владі будь-яку допомогу у виконанні кожного з перерахованих пунктів. Тільки виконання Україною цих пунктів продемонструє всьому світові, що ми зробили все для відновлення миру на нашій землі. При цьому Опозиційний блок заявляє: за продовження блокади

Донбасу і блокування Мінських угод, яке кожен день вартує Україні нових людських жертв, лідери «коаліції війни» нестимуть відповідальність, аж до Гаазького трибуналу» [25].

На початку 2016 р. лідер Опозиційного блоку Юрій Бойко знову повторив цю тезу, запевнивши, що «Мінські угоди – це єдиний шлях вирішення конфлікту на Донбасі», і український парламент «сьогодні повинен відповісти на питання, які хвилюють суспільство». «Наша позиція – необхідно прийняти всі закони, щоб урегулювати конфлікт на Донбасі. Тому що всі люди хочуть миру в Україні. Саме тому парламент повинен знайти в собі політичну волю і ухвалити відповідне рішення», – сказав він [26]. Упродовж 2017–2018 рр. Опозиційний блок залишався послідовним прихильником Мінського формату. Так, політсила зазначила у заяві від 12 червня 2018 р.: «Ми послідовно підтримуємо всі зусилля міжнародної спільноти, спрямовані на реалізацію Мінських угод. В першу чергу, забезпечення стійкого перемир'я в Донбасі, розведення важких озброєнь і введення в регіон миротворчої місії під егідою ООН. Разом з тим ми висловлюємо тривогу, що за чотири роки конфлікту так і не вдалося вийти на узгоджену формулу врегулювання. Досі не прийнятий мирний план, який забезпечив би широкий компроміс і був підтриманий усіма сторонами конфлікту. Значну частку відповідальності за нинішню ситуацію несе «партія війни» в українській владі [...] Опозиційний блок заявляє рішучий протест проти політики, спрямованої на відмову України від виконання Мінських угод. Єдиним підсумком таких кроків стане новий виток війни на сході країни, нові жертви і руйнування. Альтернативою згубному курсу є тільки початок прямих переговорів України з усіма сторонами конфлікту, прийняття узгоджених Законів, необхідних для політичного врегулювання, а також підготовка і проведення виборів на цих територіях відповідно до законодавства України. Опозиційний блок залишається єдиною парламентською політичною силою, що послідовно виступає за мирне врегулювання конфлікту в Україні. Ми закликаємо українських громадян підтримати нашу політичну позицію і приєднатися до нашої спільної боротьби за мир та суспільну злагоду в Україні. Україна платить непомірну ціну за кожен день війни. Тому приймати політичні рішення необхідно вже сьогодні, не чекаючи зміни влади» [27].

Втім, окрім заяв політичних партій, «лакмусовим папірцем» їхніх позицій були дії в залі Верховної Ради України восени 2017 р. 18 жовтня 2017 р. добіг кінця строк дії так і не реалізованого Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей». Прийняття цього закону в 2014 р. демонструвало, що Україна намагається виконувати взяті на себе зобов'язання в межах Мінських перемовин, на відміну від інших сторін конфлікту. Цей закон так і не сприйняла частина українського суспільства, представники Російської Федерації та підконтрольні їй окремі райони Донецької і Луганської областей.

Після 18 жовтня 2017 р. у реалізації Мінських домовленостей могла з'явитися нова невизначеність. Задля вирішення цього питання 4 жовтня 2017 р. до Верховної Ради України було подано два законопроекти Адміністрації Президента, спрямовані на розв'язання зазначеної проблеми. Обидва проекти підтримав парламент.

За основу було прийнято проект закону «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» (№ 7163), згідно з яким Президент України запроваджував зміни структури системи керування силовими та військовими підрозділами, які були задіяні в Антитерористичній операції на Донбасі. Його підтримали фракції БПП, «Народний Фронт», Радикальна партія та більшість депутатської групи «Воля Народу». Загалом закон підтримали 233 депутати [28].

«Проект Закону про створення необхідних умов для мирного врегулювання ситуації в окремих районах Донецької та Луганської областей» (№ 7164), спрямований на подовження строку дії Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» на один рік, підтримало ще менше депутатів – 229, але його прийняли в цілому і він був оперативним підписаний Президентом України Петром Порошенком. За цей закон віддали голоси члени коаліції – фракції БПП та «Народний Фронт». Також закон підтримала депутатська група «Відродження». Важливими були голоси частини фракції Опозиційний блок на підтримку закону. Зі 43 депутатів цієї фракції за закон проголосували лише 9, проте саме ці голоси стали вирішальними. З цієї партії законопроект підтримала частина депутатів, близьких до лідера фракції Юрія Бойка, зокрема, Сергій Дунаєв, Юлій Іоффе, Михайло Папієв, Юрій Павленко, Олександр Нечаєв, Іван Мирний та сам Юрій Бойко. Також «за» проголосували Тарас Козак та Василь Німченко, які мають зв'язки з представником України в гуманітарній підгрупі на Мінських перемовинах Віктором Медведчуком. Таке голосування частини депутатів Бойко пояснив бажанням підтримати Мінський процес.

Фракції «Самопоміч» та «Батьківщина» не підтримали жоден із цих законопроектів [28]. «По суті, це закони про капітуляцію, оскільки узаконять у майбутньому владу російської окупаційної адміністрації,

амністувать бойовиків-убивць і вводять так звані «Мінські угоди», підписані невідомо ким від імені України, в законодавче поле держави», – напередодні голосування пояснив свою позицію голова фракції «Самопоміч» Олег Березюк [29].

«У фракції «Батьківщина» вважали, що цим законом (№ 7164) парламент пролонгує дію закону, що фактично узаконює російську окупаційну владу на цих територіях», – повідомляє сайт партії «Батьківщина» [30]. Представники панівної коаліції наголосили, що обидва законопроекти були погоджені з міжнародними партнерами України та спрямовані на збереження санкцій щодо Росії.

«Відповідальне голосування більшої частини допоможе нашій армії й надалі тримати оборону з мінімумом жертв, а дипломатам – посилити міжнародний тиск на Росію», – пояснив позицію влади Президент України Петро Порошенко. Він звинуватив опозицію в діях, які підтримують інтереси Російської Федерації [31].

Загалом голосування щодо подовження спеціального статусу місцевого самоврядування для непідконтрольних територій схвально сприйняли основні союзники України – США, Німеччина та Франція. З боку Російської Федерації лунали заяви про необхідність закріпити спеціальний статус місцевого самоврядування в Конституції України та критика закону щодо забезпечення суверенітету.

Парламентська опозиція виступила з критикою обох законопроектів як таких, що, на її думку, не відповідають національним інтересам України. Законодавчі ініціативи Адміністрації Президента спрямовані на збереження поточного стану в зоні бойових дій та на покращення власних політичних позицій. Політика української держави щодо непідконтрольних районів Донбасу не зазнає змін. Нові закони суттєво не вплинуть на позицію України щодо імплементації Мінських домовленостей.

Висновки. Політичні партії України по-різному оцінюють результати підписаних Мінських угод, проте помітна тенденція до критики їхніх основних положень. Якщо наближені до Президента України політичні партії намагаються переконати суспільство в ефективності досягнутих домовленостей та наголосити на їхньому важливому значенні для забезпечення політичної стабільності та гарантування національної безпеки держави, то опозиційні політичні сили все частіше закидають владі нерішучість у переговорному процесі.

Література:

1. Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г. URL: <https://www.osce.org/ru/home/123258> (дата звернення: 10.02.2019).
2. Мінський меморандум: бойовики мають відвести Гради, Урагани і Торнадо. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/09/20/7038395> (дата звернення: 14.02.2019).
3. ОБСЄ оприлюднила текст Меморандуму, підписаного у Мінську. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/politics/987314-obse-opriyludnila-tekst-memorandumu-pidpisanogo-u-minsku.html> (дата звернення: 12.02.2019).
4. Опубліковано повний текст документа «нормандської четвірки». *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/politics/1043303-opublikovano-povniy-tekst-dokumenta-normandskoji-chetvirki-foto.html> (дата звернення: 05.02.2019).
5. Чим закінчилися переговори в Мінську: документи і заяви сторін. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/POLITICS/chim-zakinchilisy-peregovori-v-minsku-dokumenty-i-zayavi-storin-164053.html> (дата звернення: 18.02.2019).
6. Мінські угоди підтримують 16,1% українців – опитування. *BBC*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2015/12/151201_vs_minsk_agreement_approval (дата звернення: 24.02.2019).
7. Мінські домовленості в українських інтересах, але перешкоди по їх виконанню ймовірні – Луценко. *Солідарність*. URL: <http://solydarnist.org/?p=10103> (дата звернення: 15.02.2019).
8. Без прогресу по Мінську-2 змін до Конституції не буде – Геращенко. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/01/21/7096116/> (дата звернення: 11.02.2019).
9. Мінські домовленості в українських інтересах, але перешкоди по їх виконанню ймовірні – Луценко. *Солідарність*. URL: <http://solydarnist.org/?p=10103> (дата звернення: 15.02.2019).
10. П'єцух М. Ірина Геращенко: Мрія Росії – дискредитувати Мінські угоди. Не було б їх, не було б санкцій. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/01/17/7132324/> (дата звернення: 13.02.2019).
11. З початку року ми ні на крок не просунулись у мирному врегулюванні на Донбасі, – Геращенко. *Zik*. URL: https://zik.ua/news/2018/09/18/z_pochatku_roku_my_ni_na_krok_ne_prosunuly_u_mirnomu_vregulyuvanni_na_1409127 (дата звернення: 10.02.2019).
12. Дискусія може йти тільки про продовження та підвищення санкцій щодо до Росії – Арсеній Яценюк у Брюсселі. *Народний фронт*. URL: <http://nfront.org.ua/news/details/1766-diskusiya-mozhe-jti-tilki-pro-prodovzhennya-ta-pidvishchennya-sanktsij-shchodo-do-rosiji-arsenij-yatsenyuk-u-bryusseli-foto> (дата звернення: 10.02.2019).
13. Арсеній Яценюк «Голосу Америки»: Доки Росія не виконає Мінські домовленості, у світі не може бути дискусії про скасування санкцій. *Народний фронт*. URL: <http://nfront.org.ua/news/details/arsenij-yatsenyuk-u-vashingtoni-doki-rosiya-ne-vikonaye-minski-domovlenosti-u-sviti-ne-mozhe-buti-diskusiyi-pro-skasuvannya-sankcij> (дата звернення: 09.02.2019).
14. Питання децентралізації та особливого статусу Донбасу необхідно відокремити, – Віталій Сташук. *Народний фронт*. URL: <http://nfront.org.ua/news/details/pitannya-decentralizaciyi-ta-osoblivogo-statusu-donbasu-neobhidno-vidokremiti-vitalij-stashuk> (дата звернення: 14.02.2019).

15. Арсеній Яценюк: У мирні домовленості мають бути додані пункти про миротворчу місію, відновлення територій і питання Криму. *Народний фронт*. URL: <http://nfront.org.ua/news/details/arsenij-yacenyuk-u-mirni-domovlenosti-mayut-buti-dodani-punkti-pro-mirotvorchu-misiyu-vidnovlennya-teritorij-i-pitannya-krimu> (дата звернення: 09.02.2019).
16. «Новий Мінськ» – це здача територій, – заява фракції «Самопоміч». *Самопоміч*. URL: <https://samopomich.ua/novuj-minsk-tse-zdacha-terytorij-zayava-fraktsiyi-samopomich/> (дата звернення: 04.02.2019).
17. Мінські домовленості вважає безальтернативними дві партії, які претендують на потрапляння до Верховної Ради – опитування ZN.UA. *Gordon.ua*. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/war/-minski-domovlenosti-vvazhajut-bezalternativnimi-dvi-partiji-jaki-pretendujut-na-potrapljannja-do-verhovnoji-radi-opituvannja-zn-ua-266633.html> (дата звернення: 15.02.2019).
18. Ляшко: Мінські угоди – бомба сповільненої дії. *Liashko.ua*. URL: <http://liashko.ua/news/general/276-lyashko-minski-ugodi-bomba-spovilnenoji-diji> (дата звернення: 09.02.2019).
19. Мінськ-2 – це відкушена рука. URL: <https://shamotiy.wordpress.com> (дата звернення: 10.02.2019).
20. Виступ Ляшка О.В. *Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України 13 лютого 2015 р.* URL: <https://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5799.html> (дата звернення: 03.02.2019).
21. Мінськ-2 – це відкушена рука. URL: <https://shamotiy.wordpress.com> (дата звернення: 10.02.2019).
22. Мінські угоди. URL: <https://ba.org.ua/tag/minski-ugodi/page/2/> (дата звернення: 12.02.2019).
23. «Треба вірити і боротися, щоб ці домовленості були виконані!» – Тимошенко про Мінськ. URL: <https://uainfo.org/blognews/493180-treba-vriti-borotisia-schob-c-domovlenost-buli-vikonan-timoshenko-pro-mnsk.html> (дата звернення: 11.02.2019).
24. Юлія Тимошенко: Недопустимо й надалі покладатися на Мінські угоди. URL: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-nedopustimo-pokladatisya-na-minski-ugodi-ta-provoditi-vibori-na-okupovanij-teritori%D1%97/> (дата звернення: 05.02.2019).
25. Заява фракції «Батьківщина» щодо підсумків Мінських домовленостей. URL: <https://ba.org.ua/zayava-frakci%D1%97-batkivshhina-shhodo-pidsumkiv-minskix-domovlenostej/> (дата звернення: 02.02.2019).
26. Мінських домовленостей для досягнення миру в Україні недостатньо – Тимошенко. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/541313.html> (дата звернення: 14.02.2019).
27. Україна повинна виконати Мінські угоди навіть в односторонньому порядку. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ВnυvQqVbмh0J:opposition.org.ua/uk/news/ukrana-povinna-vikonati-minski-ugodi-navit-v-odnostoronnomu-poryadku.html+&cd=5&hl=uk&ct=clnk&gl=ua> (дата звернення 12.02.2019).
28. «Опозиційний блок» закликав ухвалити окремий закон про вибори на окупованих територіях. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27497506.html> (дата звернення: 12.02.2019).
29. Досягнення миру і суспільної злагоди має стати головною метою для всіх політичних сил в Україні. URL: <http://webcache.googleusercontent.com/> (дата звернення: 10.02.2019).
30. «Донбаські» закони розкололи депутатів у Верховній Раді, а не суспільство. URL: <https://dif.org.ua/article/donbaski-zakoni-rozkololi-deputativ-u-verkhovnij-radi-a-ne-suspilstvo7> (дата звернення: 10.02.2019).
31. «Самопоміч» не голосуватиме за проекти Порошенка щодо Донбасу – Беззюк. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/5/7157351/> (дата звернення: 12.02.2019).
32. Сергій Соболев: «Батьківщина» проти узаконення окупації Донбасу. URL: <https://ba.org.ua/sergij-sobolyev-batkivshhina-proti-uzakonennya-okupaci%D1%97-donbasu/> (дата звернення: 12.02.2019).
33. Президент підписав закон про мирне врегулювання ситуації в ОРДЛО. URL: <https://hromadske.radio/news/2017/10/07/prezydent-pidpysav-zakon-pro-myrne-vregulyuvannya-sytuaciyi-v-ordlo> (дата звернення: 15.02.2019).

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.21>

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВІДНОСИНИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР: ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ, ЛОКАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ (КІНЕЦЬ 1970-Х – ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

Пуйда Роман,

кандидат історичних наук, доцент,

директор науково-технічної бібліотеки

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Стаття присвячена аналізу державно-церковних відносин у західноукраїнських областях на завершальних етапах розвинутого соціалізму (кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.), зокрема розкриває: особливості процесу відродження Греко-католицької церкви у регіоні; стан, тенденції серед віруючих Російської православної церкви (РПЦ); специфіку атеїстично-пропагандистської діяльності радянсько-партійних органів влади; діяльність віруючих в умовах радянської тоталітарної системи; засоби боротьби Ради у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР з релігійністю населення та її ефективність. Мета статті – на основі аналізу архівних документів комплексно охарактеризувати загальні тенденції та локальні особливості державно-церковних відносин в Українській РСР в контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів. Показано, що основна відмінність західноукраїнського регіону від інших областей УРСР – висока релігійність населення, більшість із якого до проведення Львівського псевдособору (1946 р.) належало до Греко-католицької церкви. Відзначено, що боротьба із віруючими усіх конфесій у досліджуваній період не приносила очікувальних результатів для місцевих Уповноважених у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, радянсько-партійних органів влади, насамперед через «поверхневність роботи», а також через певну лібералізацію всіх сфер суспільно-політичного життя в республіці та зменшення впливу репресивно-каральної системи на населення регіону. Зазначено, що в західноукраїнських областях Компартія України фіксувала значний відсоток населення, яке відзначалося релігійністю (відвідування культових споруд, дотримання обрядовості), що показує безуспішність політики викоринення релігійної свідомості у населення краю.

Ключові слова: державно-церковні відносини, західні області УРСР, релігія, віруючі, Комуністична партія України, Рада у справах релігій.

Puyda Roman. State-church relations in the western regions of the Ukrainian SSR: general trends, local features (late 1970s – early 1980s)

The article is devoted to the analysis of state-church relations in the western Ukrainian regions in the final stages of developed socialism (late 70's – early 80's of the twentieth century), in particular reveals: features of the process of revival of the Greek Catholic Church in the region; condition, tendencies among believers of the Russian Orthodox Church (ROC); the specifics of atheistic and propagandistic activities of the Soviet party authorities; activity of believers in the conditions of the Soviet totalitarian system; means of struggle of the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR against the religiosity of the population and its effectiveness. The purpose of the article is to comprehensively characterize the general trends and local features of state-church relations in the Ukrainian SSR in the context of socio-political and socio-cultural processes because of the analysis of archival documents. It is shown that the main difference between the western Ukrainian region and other regions of the USSR is the high religiosity of the population, most of which belonged to the Greek Catholic Church before the Lviv Pseudo-Council (1946). It is noted that the struggle against believers of all denominations in the period under study did not bring the expected results for local Commissioners for Religions under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, Soviet party authorities, primarily due to superficiality and a certain liberalization of all spheres of socio-political life in the republic and reducing the impact of the repressive and punitive system on the population of the region. It is noted that in the western Ukrainian regions the Communist Party of Ukraine recorded a significant percentage of the population, which was marked by religiosity (visiting religious buildings, observance of rituals), which shows the unsuccessful policy of eradicating religious consciousness in the population.

Key words: state-church relations, western regions of the Ukrainian SSR, religion, believers, Communist Party of Ukraine, Council for Religions.

Постановка проблеми. На зламі 70-х – 80-х рр. ХХ ст. відбулися помітні зміни у сфері державно-церковних відносин в Українській РСР, адже застійні процеси торкнулися не тільки соціально-економічної сфери, але й безумовно церковно-релігійної, що стало яскраво помітним у західноукраїнських областях – регіоні зі стійкими релігійними традиціями, викоринити які, як показали подальші події, радянській владі так і не вдалося. Зростання релігійної свідомості населення, посилення активності

греко-католицьких віруючих та духівництва, спроби реєстрації знятих з обліку релігійних громад, самовільні відкриття закритих культових споруд, зменшення впливу атеїстичної пропаганди на місцеве населення – базові чинники, які характеризують державно-церковні відносини у західноукраїнських областях досліджуваного періоду.

Історіографічний огляд. Державно-церковні відносини в Українській РСР уже не перший рік перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів, які упродовж останніх тридцяти років розкрили окремі аспекти проблеми. Узагальнюючі наукові студії учених загалом відображають загальну картину політики Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) у релігійній сфері, що помітно в дослідженнях О. Бажана, Ю. Данилюка [1], П. Бондарчука [2], В. Войналовича [3], В. Марчука [8], В. Пашенка [9] та ін., проте в них недостатньо уваги приділено локальним особливостям певних регіонів. Натомість у наукових статтях релігійної тематики, які хронологічно стосуються періоду 1950-х – 1980-х рр., сконцентровано увагу на певних подіях або ж специфіці внутріцерковного життя окремих конфесій. Вищезазначене актуалізує розвідку, яка присвячена церковно-релігійним процесам в західноукраїнських областях і з методологічної точки зору вписується в модерний напрям регіоналізму.

Джерельну основу статті становлять матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України (ЦДАВО України), а також архівні документи місцевих архівів – Державного архіву Львівської області (ДАЛО), Державного архіву Івано-Франківської області (ДАІФО) та ін. Використання документів із цих архівосховищ

Метою статті є всебічний аналіз церковно-релігійних процесів у західних областях Української РСР на зламі 1970-х – 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу. Скрупульозний аналіз документів показує, що для радянсько-партійних органів влади пріоритети державно-церковних відносин у західноукраїнських областях наприкінці 70-х – на початку 1980-х рр. залишилися практично без змін із 40-х рр. ХХ ст. У своїй роботі Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, місцеві уповноважені Ради, компартійні чиновники обласного та районного рівнів, силові структури використовували у своїй роботі перевірені десятиліттями методи: залякування віруючих, репресії над духівництвом, руйнування храмів, поширення атеїстичного світогляду тощо.

Однак суспільно-політичні реалії кінця 70-х – початку 80-х рр. ХХ ст. змушували коригувати політику влади у церковно-релігійній сфері. Один із визначальних чинників – зростання активності «залишків уніатства» у регіоні. Особливе занепокоєння Компартії викликала ситуація у трьох областях – Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській. Серйозність проблеми стала очевидною після проведення 14 травня 1976 р. у Львові т. зв. «кущової наради» Уповноважених Ради у справах релігій, за участю Уповноваженого Ради у Львівській області Б. Іншина, Тернопільській області – В. Старовойта, Івано-Франківській області – С. Гамженка, старшого інспектора уповноваженого Ради у Закарпатській області – Е. Юровського та ін. [5, арк. 86]. Із політико-ідеологічною доповіддю виступив заступник голови Ради у справах релігій Ради Міністрів Української РСР П. Пилипенко, який відзначив, що станом на середину 1970-х рр. в Українській РСР нараховувалося 290 неvoz'єднаних греко-католицьких священнослужителів та 445 монахів (у розрізі областей – у Львівській області 149 священників, Івано-Франківській – 48, Тернопільській – 22, Закарпатській – 71 [5, арк. 86].

Урахувавши усі обставини, Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР вважала за необхідне: продовжити роботу щодо уточнення населених пунктів, в яких ще збереглися впливи греко-католиків; вдосконалити стиль і методи роботи з неvoz'єднаним духовенством, монашеством і церковним активом; сприяти підняттю рівня громадських комісій сприяння виконкомам щодо дотримання законодавства про культу; звернути увагу на недопущення на місцях прогалин у роботі з віруючими зі сторони окремих високо посадовців; детальніше вивчати зміст, форми і методи ідеологічного впливу буржуазної пропаганди на прихильників уніатства; підвищити відповідальність і вимогливість до підготовки працівників, які відповідають за церковно-релігійну сферу та ін. [5, арк. 98].

Для їх нейтралізації «уніатських залишків» на зламі 70-х – 80-х рр. ХХ ст. основні акценти місцевих радянсько-партійних органів влади було перенесено на «особистий діалог» та тотальний контроль за переміщенням духівництва та активних віруючих. Зокрема, для протидії поширенню уніатства, місцеві органи влади проводили перевірки законності покупки житла та прописки священнослужителів і віруючих. Зокрема відповідна Комісія у Коломиї у 1979 р. виявила, що у місті проживають: дві вдови «колишніх» греко-католицьких священників пенсійного віку; шість сиріт «колишніх» греко-католицьких священників, п'ять із яких – пенсіонери і одна домогосподарка; дванадцять вдів і двоє сиріт православних священників – пенсіонерів; вісім греко-католицьких священників пенсійного віку, які не перейшли

на православ'я. Також комісією встановлено, що в Коломиї проживають 17 православних священників. Фактів незаконної прописки комісією виявлено не було [10, арк. 43].

Прокурор Івано-Франківської області рекомендував своїм підлеглим: не залишати без уваги жодного порушення «уніатськими вожаками» законодавства про релігійні культу; організувати постійний контроль за священнослужителями ГКЦ; у випадках встановлення порушень законодавства уніатами запрошувати їх «на розмову» і порушувати проти священнослужителів кримінальні справи; спільно із правоохоронними органами уважно розібратися з кожним фактом продажу, дарунку житлових будівель; рішуче протидіяти спробам уніатів виготовляти і поширювати речі / предмети релігійного спрямування [4, арк. 72].

Щодо Закарпаття, то, окрім перелічених засобів боротьби із греко-католицькими віруючими, радянсько-партійні органи влади широко використовували потенціал Російської православної церкви (РПЦ). У цьому контексті відзначимо, що Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР була незадоволена роботою єпископа Мукачівсько-Ужгородської єпархії РПЦ Сави (О. Бабинець). У 1982 році він, посиляючись на погане самопочуття, де-факто, самоусунувся від керівництва єпархією. У підсумку в області активізували свою діяльність віруючі Греко-католицької церкви [11, арк. 14].

23 листопада 1982 року відбулася нарада за участі першого заступника голови Нади у справах релігій при Наді Міністрів УРСР П. Пилипенка, Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області І. Ващинця, старшого інспектора апарату Уповноваженого Ради у справах релігій у Закарпатській області О. Панова, заступника голови виконкому Мукачівської міської ради народних депутатів М. Поповича та єпископа Сави [11, арк. 20]. П. Пилипенко зауважив, що у вересні 1981 року з єпископом Савою обговорювалося два важливі питання. Перше з них стосувалося того, що у Мукачівсько-Ужгородській єпархії «на низькому рівні ведеться боротьба із залишками уніатства у православних проходах», наводилися конкретні приклади церкви у селі Драгово Хустського району, де з хоругв був знятий православний хрест і пришитий греко-католицький та церкви у селі Воловець, де священник Іваницький проводив хресну ходу на Великдень з елементами греко-католицького культу. Друге питання стосувалося того, що в єпархії не працевлаштовані 16 випускників духовних семінарій [11, арк. 21].

Не досягнувши згоди в питанні працевлаштування випускників духовних семінарій у Закарпатській області, П. Пилипенко торкнувся іншого не менш важливого питання – протидії поширенню уніатства. «У Києві ми з Вами багато говорили про боротьбу із залишками уніатства і в той же час ми маємо чимало фактів, які свідчать про те, що у низці приходів використовуються білі уніатські свічки..., зберігається уніатська атрибутика, – відзначав представник Ради. – Ви не вжили заходів щодо Минайла, Іванця та інших... наводжу свіжі факт сьогодні заїхали до церкви у селі Нове Давидково. Там уніатські ікони, хоругви і служебники. Тих служителів потрібно забирати і замінити іншими священниками під контролем досвідчених православних священників. У відповідь єпископ Сава констатував: «Коли я всіх православних священників звільню, з ким я залишусь? З одними уніатами? Ми подивимось, якусь перестановку будемо робити. Ми узгодимо з Уповноваженим...» [11, арк. 24].

П. Пилипенко задав риторичне запитання: «Глобальне питання для Закарпаття – боротьба з уніатством. Хто повинен займатися цим питанням?» і почув однозначну відповідь єпископа Сави: «Я!». Останній також відзначив що замість священника Минайла не може підібрати «знаючого справу православного священника» і коли такого знайде – він проведе заміну. Завершуючи розмову єпископ Сава резюмував: «Чому б вам не провести таку розмову з екзархом України. Ми відрізані від православ'я уніатством – сусідством Львівської, Івано-Франківської областей з одного боку та Румунією і Польщею – з іншого» [11, арк. 27].

Зрештою, якщо оцінювати ефективність проведених владою заходів щодо нейтралізації активних віруючих ГКЦ, виникає чимало запитань. Так, у довідці Львівського обкому Компартії України «Про серйозні недоліки в протидії спробам активізувати католицьку церкву і відновити уніатство в селах Мшана на Городоцького, Завадів Стрийського, Мужилівичі Яворівського районів» йшлося про те, що під впливом екстремістів-уніатів деякі віруючі села Мшана Городоцького району з 1978 року піднімають питання про реєстрацію так званої Католицької Церкви східного обряду, постійно організовують зборище віруючих біля закритої культової споруди, порушують громадський порядок в селі. Партійна організація, правління колгоспу «Заповіт Леніна», виконком сільради не вживали рішучих заходів із припинення незаконних дій прихильників уніатства, не домагалися освоєння культової споруди для потреб господарства. Атеїстичну роботу нерідко підміняли епізодичними виховними заходами. У селах Завадів і Мужилівичі релігійні об'єднання фактично припинили свою діяльність, але місцеві органи влади своєчасно не потурбувалися про зняття з реєстрації культових споруд і не використовували їх для потреб господарства. Скористалися цим «залишки уніатства», які почали самовільно

відкривати церкви і проводите в селах богослужіння з участю екстремістських уніатських священників. Відновлення діяльності православної громади в селі Завадів не привело до обмеження діяльності в уніатів [7, арк. 7–8].

Справді, якщо подивитися на географію поширення греко-католицького руху у Львівській області, підстави для паніки у партійного керівництва області справді були. Так, серед населених пунктів Львівської області, де проявляли активність греко-католицькі віруючі, Львівський Обком Компартії України виокремив такі села: Бродівський район – Пеняки, Маркопіль, Стиборівка та ін.; Буський район – Олесько, Утішків, Кудрявці; Городоцький район – Кліцько, Добряни, Березець, Путятичі, Зелений Гай, Нове Село, Градівка, Мости та ін.; Дрогобицький район – Верхні Гаї, Смільне, Биків, Снятинка та ін.; Золочівський район – Поморяни, Зозулі, Вороняки та ін.; Кам'яно-Бузький район – Колоденці, Жовтанці, Желдець та ін.; Миколаївський район – Старий Розділ, Бродки, Новий Розділ, Пісочне, Вербіж та ін.; Мостиський район – Зав'язанці, Хоросниця, Заріччя, Судова Вишня та ін.; Жовківський (у 1981 р. – Нестерівський) район – Боянець, Деревня, Зашків, В'язова, Забір'я, Зарудці та ін.; Перемишлянський район – Ладанці, Тучне, Вовків, Бібрка та ін.; Пустомитівський район – Давидів, Водяне, Сокільники, Старе Село та ін.; Радехівський район – Криве, Поздимир, Нестаничі та ін.; Самбірський район – Подільці, Підгайчики, Вістовичі, Бісковичі, Задністрияни та ін.; Сколівський район – Верхне Синьвидне, Труханів, Ямельниця та ін.; Сокальський район – Бендюга, Воловин, Добрячин та ін.; Стрийський район – Завадів, Грибівці, Дідушичі, Воля, Монастирець та ін.; Турківський район – Мохнате, Матків; Яворівський район – Мужилівичі Добровиця, Калинівка, Рясне та ін. [7, арк. 12–14].

На тлі боротьби партійно-радянських органів влади з ГКЦ домінуючу позицію в західноукраїнському регіоні займала РПЦ. В інтерв'ю Радіо Київ митрополит Львівський і Тернопільський Миколай (1980 р.), описуючи стан православ'я у західноукраїнських землях, відзначав, що Церкви і парафії обслуговуються православним духовенством, яке складається зі священників, що здобули освіту в духовних семінаріях та академіях Москви, Ленінграда, Одеси. «Багато молодих священників єпархії досягнули ступінь кандидатів богослов'я, – відзначав митрополит. – До послуг духовенства і віруючих література, що видається Московською патріархією і екзархатом України («Богословські труди», журнал «Православний вісник», книжкові, настінні календарі російською, українською мовами» [13, арк. 43]. Митрополит Миколай констатував, що в єпархії діє кількості православних церков, які обслуговують 663 священники. Церкви в неділю, свята відвідуються віруючими, які вислуховують богослужіння, проповіді та виконують релігійні треби [13, арк. 43].

Загалом, у Доповідній записці Раді у справах релігій при раді Міністрів УРСР РПЦ повідомляла, що на початку 1981 року в Україні функціонувало 4163 зареєстровані релігійні громади цієї церкви [10, арк. 54]. Щодо фінансового стану церкви, то відзначено поступове зростання грошових надходжень. Так, якщо у 1972 році РПЦ акумулювання 27 мільйонів 967 тис руб, то у 1976 році – 30 мільйонів 568 тис руб, а в 1980 році уже 36 мільйонів 872 тис рублів. Основним джерелом доходів релігійних громад РПЦ стали: реалізація предметів культу і релігійної літератури (62 проценти), виконання обрядів (19 процентів), добровільні пожертви (17 процентів) [10, арк. 54]. Зокрема, якщо у 1978 році від реалізації предметів культу, релігійної літератури РПЦ отримала 20 мільйонів рублів, то у 1980 році – уже 23 млн рублів. У 1980 році особливо вагоме зростанням добровільних пожертв спостерігалось у Львівській області, а також на Волині [10, арк. 54]. У 1981 р. найзаможніші громади РПЦ функціонували у Донецькій області (з млн рублів), а також Одеській та Львівській областях (по два мільйони рублів). З розрахунку на одну релігійну громаду найменш заможними були релігійні громади у західноукраїнських областях: Закарпатській, Тернопільській, Львівській та Івано-Франківській (2-3 тис рублів). Загалом у 1980 році надходження однієї православної громади у середньому в республіці становили 8000 рублів [10, арк. 55].

Важлива тенденція досліджуваного періоду – зростання релігійної активності віруючих. Для прикладу, в Івано-Франківській області у 1971–1976 рр. на обрядах хрещення, вінчання, похоронах зафіксовано бл. 420 тис осіб молодшої і середньої вікових груп. У 1975 р. охрещено 42,6% від загальної кількості новонароджених, обряд вінчання взяли 12,6% подружніх пар від загального числа укладених шлюбів, похорони із відспівуванням в Церкві практикували у 64,8% випадків від загальної кількості померших [5, арк. 126].

Однак релігійність була неоднакова серед різних вікових та соціальних груп. Зокрема, невіруюча молодь у віці 18–29 років в Івано-Франківській області складала 96,3–97,5%, віруючі серед робочих – 29,5%, колгоспників – 44,1%, службовців – 3,2%. Церкву відвідувало 94,2% віруючих, однак кожна неділю бували на богослужінні бл. 16%, причащалися 35%, дотримувалися посту 20,2% населення. Згідно з офіційними документами в порівнянні з 1971 р. виконання обряду хрещення знизилось на 12,6%, вінчання – на 8,8% [5, арк. 137].

Не дивлячись на вищезазначене, на початку 1980-х рр. у західноукраїнських областях зберігалися стійка тенденція до проведення релігійних обрядів. У тій же Івано-Франківській області у 1982 році із загальної кількості новонароджених 1340 осіб було охрещено 633 дитини (47 відсотків). Водночас вінчалися 108 пар (17 відсотків), а похорони за участі священнослужителів відбулися у 88 відсотках випадків. Апарат місцевого уповноваженого Ради у справах релігій відзначав наявність факту участі в обряді хрещення і вінчання членів Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді (ВЛКСМ) [12, арк. 160].

Результат закономірний, якщо поглянути на роботу радянських пропагандистських органів влади. Власне в досліджуваній період ефективність роботи атеїстичної бригади, лекторів-агітаторів, місцевих радянсько-партійних органів влади залишалася вкрай низькою. Для прикладу, у селі Пороги (Івано-Франківська область) комісія за контролем щодо дотримання законодавства про культу (голова – В. Дроздик) відповідно до звітних документів «займалася постійною атеїстичною роботою». Про ефективність такої роботи красномовно свідчать факти: у 1982 році із 69 новонароджених дітей 67 були хрещені, а з 28 зареєстрованих шлюбів 21 подружжя пара вінчалися у Церкві. У селі Марків (Івано-Франківська область) із 53 новонароджених 29 – хрещені (54 відсотки), із 17 зареєстрованих шлюбів 8 подружніх пар і вінчалися у Церкві села Манява. Із 19 померших у 1982 році тільки два члени КПРС, М. Мундяк і М. Кріца, були похоронені відповідно до радянської обрядовості, хоча й у цих випадках згодом на їх могилахobelіски були замінені на хрести [12, арк. 162].

У такій ситуації віруючі не тільки проводили релігійні обряди, але й почали вимагати реєстрації релігійних громад. Рада у справах релігій при Раді Міністрів Українській РСР стурбовано відзначала, що «останнім часом збільшилася кількість заяв і скарг щодо питань реєстрації нових католицьких громад, повернення віруючим раніше закритих костелів і уніатських церков, 981 із яких у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській і Закарпатській областях до тепер не використовуються» [6, арк. 228]. Зокрема, в першій половині 1980 р. Рада у справах релігій отримала на 1,3 рази більше листів, ніж за відповідний період 1979 р. Як і раніше, більшість листів надходила із західноукраїнських областей: Львівської – 109 (24%), Тернопільської – 98 (22%), Рівненської – 49 (11%) [6, арк. 228].

Зокрема, в лютому 1981 року віруючі РПЦ села Тарасівка Збаразького району Тернопільської області звернулася до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР з вимогою дозволити їм хоча б раз у рік проводити на Великдень богослужіння у місцевій сільській Церкві. Ще в 1980 році мешканці села розпочали ремонт у церкві, хоча голова виконкому сільської ради О. Шмигельська запропонувала припинити ремонт. Додамо, що релігійна громада не функціонувала із 60-х років ХХ століття, а місцева Церква не використовувалась зважаючи на відсутність священника [10, арк. 46].

На початку 1980-х років Уповноважений ради у справах релігій у Львівській області повідомляв, що віруючі РПЦ із таких населених пунктів, як Кулява, Забір'я Несторівського району, Підлісся Золочівського району, Дусанів Перемишлянського району, Риньяна Старосамбірського району, Моринці Яворівського району і деяких інших, стали направляти в різноманітні інстанції колективні і одиночні листи із проханням відновити діяльність їхніх релігійних громад [10, арк. 43]. Подібна картина характерна практично для всіх західноукраїнських областей.

Висновки. Таким чином, на зламі 70-х – 80-х рр. ХХ ст. стан державно-церковних відносин у західноукраїнських областях відзначався зростанням конфронтації між місцевими органами влади, з одного боку, та віруючими і духовенством – з іншого. Помітна яскрава тенденція до зростання активності греко-католицьких віруючих, а також зменшення впливу РПЦ на місцеве населення. У такій ситуації Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР зробила основний акцент на індивідуальну «виховну профілактичну роботу» з віруючими та посилення атеїстичної пропаганди, яка повинна була б відштовхнути від Церков віруючих.

Література:

1. Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
2. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 321 с.
3. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
4. ДАІФО, ф. Р-338, оп. 1, спр. 48, 94 арк.
5. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 39, 165 арк.
6. ДАІФО, ф. Р-388, оп. 1, спр. 44, 256 арк.
7. ДАЛО, ф. П-3, оп. 58, спр. 63, 78 арк.

8. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.
9. Пашенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. XX ст. до наших днів. Полтава : ТОВ «Асмі», 2002. 616 с.
10. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 6, спр. 162, 145 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 217, 142 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 8, спр. 207, 215 арк.
13. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 25, 102 арк.

УДК 94(477) [631.3:633.1] «18/19»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.22>

ОСЕРЕДКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1860-ТІ РР. – 1914 Р.)

Чернікова Наталія,

кандидатка історичних наук,

докторантка кафедри східноєвропейської історії

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Стаття присвячена дослідженню специфіки становлення та розвитку сільськогосподарського машинобудування як самостійної підприємницької галузі в південноукраїнському регіоні в умовах капіталістичних трансформацій аграрного виробництва. З'ясовано, що інтенсивний розвиток та посилення механізація зернового виробництва в степових губерніях сприяли формуванню усталеного споживчого ринку. Здійснено умовну локалізацію та характеристику регіональних осередків сільськогосподарського машинобудування з виділенням «олександрівського», «єлисаветградського», «бердянського» тощо. Акцентовано на діяльності тих підприємств, що означили стратегічні напрями розвитку галузі певного регіону. Подальшого обґрунтування набула теза про вагомий роль німців-колоністів у розвитку галузі сільськогосподарського машинобудування в Катеринославській, Таврійській губерніях. Власним прикладом вони сприяли становленню мережі заводів у прилеглих колоніях і хуторах та популяризації модернізованої техніки колоністського типу серед місцевого населення. Простежено динаміку розвитку та визначено специфіку підприємницької діяльності братів Ельворті та Дж. Грієвза як фламандів «єлисаветградського» та «бердянського» осередків. Окреслено основні маркетингові заходи підприємців щодо збереження конкурентоспроможності: розширення кола споживачів шляхом помірних цін, використання системи кредитування, створення мережі представництв, популяризація продукції шляхом участі у виставках, реклами в періодичних виданнях тощо. Обґрунтовано тезу, що асортимент продукції та спеціалізація заводів сільськогосподарської техніки півдня України були орієнтовані насамперед на задоволення запитів внутрішнього (суто регіонального) споживчого ринку. Вказано на тенденцію до розширення обсягів виробництва та монополізації галузі сільськогосподарського машинобудування з початку ХХ ст., що знайшла прояв у реструктуризації великих підприємств в акціонерні товариства, синдикати тощо. Увагу сфокусовано на формуванні економічної залежності між розвитком зернового виробництва та сільськогосподарським машинобудуванням у південноукраїнському регіоні.

Ключові слова: сільськогосподарське машинобудування, завод землеробських знарядь і машин, південноукраїнські губернії, підприємництво.

Chernikova Nataliia. Centers of agricultural engineering in the south of Ukraine (1860s – 1914)

The article is devoted to the study of the specifics of the formation and development of agricultural engineering as an independent business sector in the southern Ukrainian region in the conditions of capitalist transformations of agricultural production. It was found that the intensive development and intensified mechanization of grain production in the steppe provinces contributed to the formation of a stable consumer market. Conditional localization and characterization of regional centers of agricultural engineering with the allocation of “Alexander”, “Yelisavetgrad”, “Berdyansk” and so on. Attention is focused on the activities of those enterprises that have identified strategic directions for the development of the industry in a particular region. The thesis about the important role of German colonists in the development of the agricultural engineering industry in the Ekaterinoslav and Tavriya provinces was further substantiated. By their own example, they contributed to the formation of a network of factories in the adjacent colonies and hamlets and the popularization of modernized colonial-type equipment among the local population. The dynamics of development is traced and the specifics of entrepreneurial activity of brothers Elworthy and J. Grievz as “flagships” of “Yelisavetgrad” and “Berdyansk” centers are determined. The main marketing measures of entrepreneurs to remain competitive are outlined: expanding the range of consumers at reasonable prices, using the credit system, creating a network of representative offices, promoting products by participating in exhibitions, advertising in periodicals and more. The thesis is substantiated that the range of products and specialization of agricultural machinery plants in the south of Ukraine were focused primarily on meeting the demands of the domestic (purely regional) consumer market. The tendency to expand the production and monopolize the agricultural machinery industry since the beginning of the twentieth century, which has manifested itself in the restructuring of large enterprises into joint stock companies, unions, etc. Attention is focused on the formation of economic dependence between the development of grain production and agricultural engineering in the southern Ukrainian region.

Key words: agricultural engineering, plant of agricultural implements and machines, southern Ukrainian provinces, entrepreneurship.

Модернізаційні процеси в аграрному секторі економіки, що відбувалися на українських землях пореформеної доби, атрибутивно супроводжувалися індустріалізацією провідних галузей сільського господарства. Інтенсивний розвиток зернового виробництва експортного спрямування при збереженні екстенсивної системи землеробства в південноукраїнському регіоні потребував залучення покращених знарядь праці та машинізації господарювання. Формування усталеного попиту серед місцевих господарів своєю чергою спонукало підприємців до посередницької торгівлі закордонною технікою, а згодом – до налагодження власного виробництва землеробських знарядь та машин, а отже, становлення сільськогосподарського машинобудування як окремої та перспективної галузі [1, с. 148].

У вітчизняній історіографічній традиції справедливо усталеною залишається теза про провідну роль південноукраїнського регіону у виробництві та експлуатації сільськогосподарських машин досліджуваного періоду. Початок її обґрунтуванню було покладено тогочасними фахівцями-інженерами Д. Арцибашевим, Л. Кафенгаузом, В. Черняєвим, які займалися першими аналітичними характеристиками розвитку машинобудівної галузі та сільського господарства в Російській імперії. Процеси індустріалізації за радянських часів сприяли формуванню усталеного дослідницького інтересу до історії техніки. Тому в роботі І. Артоболовського та О. Благонравова подано характеристику окремих видів землеробських машин, зокрема тих, що були сконструйовані та, відповідно, використовувалися в південноукраїнських губерніях. Результати опрацювання сучасного історіографічного доробку дають змогу констатувати підвищення уваги дослідників до проблеми історичного розвитку науки та техніки на українських теренах. Зокрема, розвідка Т. Хоменко, З. Шквири та О. Мудрук присвячена історії сільськогосподарського машинобудування в Україні. Життєвий шлях та діяльність відомих південноукраїнських підприємців, які зробили внесок у розвиток галузі, висвітлюється в роботах сучасних науковців: І. Лимана та І. Константінової, П. Босого, Т. Водотики, В. Гузева, Ю. Крюкова та ін. На особливу увагу заслуговують дослідження Н. Венгер, І. Швайки, де аналізується внесок менонітів у розвиток сільськогосподарського машинобудування.

Мета розвідки полягає в з'ясуванні особливостей формування та розвитку регіональних осередків сільськогосподарського машинобудування на півдні України пореформеної доби. Особливу увагу приділено дослідженню підприємств, що визначували магістральні напрями галузі в певному регіоні.

Становлення виробництва сільськогосподарських машин як окремої галузі на Катеринославщині активно розпочалося вже в перші пореформені роки. Характерно, що в південноукраїнському регіоні заводи поставали з нечисельних ремонтних майстерень та складів із землеробськими знаряддями праці та машинами закордонного виробництва, що існували тут з 1830–1840-х рр. Вони були орієнтовані переважно на обслуговування потреб місцевих землевласників, які вже користувалися закордонною технікою, що, однак, не завжди відповідала місцевим умовам, була складною в експлуатації та часто ламалася. Тому майстерні та склади з іноземною технікою стали підґрунтям для створення місцевих заводів, а наявна техніка – зразками для місцевого конструювання з незначними змінами, спрямованими на адаптацію до місцевих умов господарювання. Отже, переважна частина місцевих підприємців – власників фабрик розпочинала свій бізнес як реалізатори закордонної продукції та облаштування механічних майстерень для їх обслуговування. Так, у Катеринославській губернії одна з перших майстерень, що належала Ф.А. Заславському, виникла ще у 1835 р., де згодом власник налагодив виробництво землеробських знарядь праці. Незважаючи на зростання попиту серед місцевого населення в пореформенні роки, завод пропонував досить обмежений асортимент продукції (молотарки, віялки колоністського типу, соломорізки тощо), тому річний обіг навіть у 1880 р. не перевищував 50 тис. руб. Основний прибуток власникові приносив паровий млин, а виробництво знарядь відіграло другорядне значення. Аналогічну спрямованість мав механічний завод П.А. Ульмана, що діяв із 1860 р. та насамперед задовольняв ремонтні потреби власного складу, однак додатково тут виробляли віялки, віялки-сортувальники та приводи загальною вартістю 15 тис. руб. на рік [2, с. 86]. Такі підприємства забезпечували стабільний добробут власникам, проте не мали визначальної ролі у становленні сільськогосподарського машинобудування як окремої галузі.

Натомість у німецьких колоніях Катеринославського та Олександрівського повітів вже у перші пореформені роки інтенсивно почала формуватися мережа майстерень і заводів, спрямованих на забезпечення потреб та запитів широкого кола споживачів та розширення обсягів виробництва. Осередком становлення галузі сільськогосподарського машинобудування стала Хортицька колонія, що вже на 1879 р. посіла третє місце серед населених пунктів Росії (після Варшави і Москви) за кількістю підприємств із виробництва сільськогосподарських знарядь праці [3, с. 44]. Підприємцями-«початківцями» стали німці-колоністи П. Лепп, А. Коп, К. Гільденбрандт, Г. Нейфельд, що розпочинали свою діяльність із майстерень та поступово стали власниками найбільших підприємств регіону [4, с. 22–78; 5, с. 152–307].

Власним прикладом вони сприяли зростанню кількості підприємств та ареалу їх розташування, тому протягом наступних десятиліть нові заводи з'явилися в прилеглих колоніях і хуторах: Шенвізе (заводи «Лепп і Вальман», К. Гільдебранта), Кічкас (А.Я. Копа, К.К. Мартенса), Софіївці (Г.Д. Нейфельда), а також у с. Павлівка (Г.Г. Ремпеля), с. Гуляй-Поле (Я. Крагера, «Кернер і сини») тощо [6, с. 500–502].

Зазначимо, що розташування більшості підприємств сільськогосподарського машинобудування в сільській місцевості становило характерну ознаку розвитку галузі в Катеринославській губернії: на 1914 р. із 27 заводів у містах знаходилося лише 11 [6, с. 500–502]. Окрім того, у м. Олександрівську та прилеглих колоніях та хуторах знаходилося чимало складів землеробського приладдя, грошовий обіг яких у врожайні роки сягав сотень тисяч рублів [32, с. 817]. Незважаючи на значну кількість закладів із виготовлення землеробської техніки, провідне місце у визначенні векторів розвитку галузі на Катеринославщині протягом усього досліджуваного періоду належало підприємству династії Леппів–Вальманів.

Його засновник П. Лепп (1817–1871) походив із селянської родини німців, які переселилися до с. Хортиця Катеринославської губернії у 1817 р. Свій трудовий шлях він розпочав у 1850 р. із виробництва годинників у власній майстерні, де одночасно ремонтував сільськогосподарські знаряддя [4, с. 93]. Технічні знання він отримав шляхом самоосвіти, вивчаючи придбану в німецьких торговців літературу з механіки та ознайомившись із досвідом сільськогосподарського машинобудування в Одесі та Луганську. У 1850-х рр. разом із десятьма найманими помічниками він розпочав виготовлення простих землеробських знарядь: першою була виготовлена косарка [7, с. 53–54; 8, с. 314]. Значному поштовпу виробництва сприяло відкриття у 1860 р. плавильні, тому П. Лепп налагодив серійний випуск косарок, сівалок, віялок, кінних граблів, січкарень, а згодом молотарок. Певною перешкодою в розширенні виробництва для нього, як і для більшості «початківців» у південноукраїнському регіоні, виступала нестача сировини, позаяк закордонний метал через високі митні тарифи був надто дорогим. Задля вирішення проблеми він вдався до неордирнарного кроку: скуповував домашнє металеве приладдя (казани, каструлі) в місцевих жителів [9, с. 28].

З метою популяризації власної продукції та розширення кола покупців П. Лепп пропонував низькі (порівняно із закордонними аналогами) ціни, запровадив гарантійні строки, ознайомлював покупців із правилами експлуатації та догляду за землеробською технікою. У такий спосіб йому швидко вдалося подолати іноземну конкуренцію та сформував власний споживчий ринок. Згодом банки стали надавати йому великі кредити, що сприяло впровадженню нових технологій і зростанню обсягів виробництва [10, с. 26]. Вже у 1867 р. завод вже виготовляв 175 кінних граблів, 125 соломорізок, 115 косарок, 50 віялок, 12 жнивварок [8, с. 314–315]. На поч. 1870-их рр. тут працювало вже 100 робітників, а оборотний капітал становив 108–125 тис. руб. [10, с. 13; 11, с. 7–8].

Після смерті П. Леппа підприємство перебувало у спільній власності його синів Пітера (молодшого), який фактично керував виробництвом, та Абрахама. У 1875 р. вони здійснили остаточну реорганізацію майстерні в завод. Зазначимо, що підприємство П. Леппа було зразком справжнього родинного бізнесу. З 1879 р. до кола власників доєднався онук засновника Йоганн Герхардович, який фактично здійснював управління, та зять засновника Андреас Вальман. У 1880 р. родинний «квартет» ініціював чергову реорганізацію заводу в найбільше в Катеринославській губернії машинобудівне підприємство – товариство «Лепп і Вальман». Його специфіка полягала в дотриманні традиції колективної власності: кожен із 4 співвласників володів $\frac{1}{4}$ виробництва. У 1894 р. власники вдалися до чергових змін відповідно до мінливих законів ринку та реорганізували підприємство в торговий дім «Лепп і Вальман». Причому загальним діловодством займався Йоганн Лепп, а Андрій (син Андреаса) Вальман керував діяльністю заводу в Хортиці [10, с. 2, 3, 6, 9, 27].

Починаючи з 1880-х рр., власники приділяли багато уваги та вкладали кошти в технічну та технологічну модернізацію виробничого обладнання та самих приміщень. Адже виробничі потужності товариства зростали: обсяг виробленої продукції перевищував 200 тис. руб., а кількість майстрів становила 170 осіб [12, с. 12]. Тому дрібні приміщення майстерень у Хортиці було перебудовано у великий завод, що складався із числених кам'яних корпусів. Провідний фахівець В. Черняєв із захватом відзначав наявність просторих та сухих складських приміщень для машин, повсюдну чистоту та акуратність, високий рівень діловодства тощо [2, с. 87–88]. Оскільки завод у Хортиці був досить віддаленим (28 км) від залізничної Лозово-Севастопольської лінії, це призводило до значних накладних витрат щодо здійснення трансферу сировини та готової продукції. Тому в 1886 р. нове керівництво (І.Г. Лепп і А. Вальман) ініціювало заснування філії товариства «Лепп і Вальман» у німецькій колонії Шенвізе, що знаходилася усього за чверть кілометра від залізничної станції Олександрівськ. Це був новий механічний і чавуноливарний завод із ливарним, токарним, ковальським, слюсарним, малярним і столярним

цехами та власною залізничною гілкою [29, с. 7, 13]. Третій невеликий завод, що спеціалізувався здебільшого на ремонті сільськогосподарської техніки, власники побудували у 1900 р. у Павлограді.

На думку В. Черняєва, саме упровадження спеціалізованого виробництва (за умови «вдалого» обрання стратегічного вектора) землеробської техніки було запорукою розвитку підприємництва у галузі сільськогосподарського машинобудування певного регіону Для підприємства «Лепп і Вальман» таким напрямом стало виробництво жаток – т. зв. «лобогрійок» системи Леппа, що розпочалося у 1874 р. За спогадами підприємця О. Ярошенка, жнивarki Леппа викликала справжній фурор у південноукраїнських господарів та спонукали до остаточної відмови від ручної праці, адже за їх допомогою селяни могли обробляти не 40–50 десятин землі, як це було раніше, а кілька сотень [13, с. 157–158]. У 1890-х рр. їхня кількість тільки в землеробських господарствах Таврійській губернії становила понад 40 тис. [14, с. 160]. Отже, виробництво лобогрійок на хортицькому заводі вже у 1886 р. становило понад 2 тис. та постійно зростало [8, с. 306]. Крім того, підприємство «Лепп і Вальман» продовжувало випуск іншої техніки, що користувалася попитом у місцевого населення: 3-4 кінних молотарок, розкидних сівалок Еккерта, колоністських віялок, соломорізок, кінних граблів, приводів тощо.

Можна констатувати, що власникам вдалося вирішити одну з першочергових проблем на шляху до становлення сільськогосподарського машинобудування в регіоні як окремої галузі: подолати упередженість місцевих господарів щодо вітчизняної продукції та стереотипу сприйняття закордонного як якіснішого та кращого. Їм вдалося вистояти в конкурентній боротьбі з відомими варшавськими підприємствами («Лільпоп, Рау і Левенштейн», «Варшавська фабрика машин»), витіснити масове споживання закордонної техніки та налагодити внутрішній споживчий ринок у регіоні.

Безперечно, для пересічного сільського господаря вагому роль у придбанні знарядь праці відіграла вартість певного виробу. Завбачливе відкриття ливарного та інших спеціалізованих цехів дало змогу власникам підприємства «Лепп і Вальман» виконувати весь обсяг робіт власними силами, що позитивно впливало на собівартість продукції. А становлення наприкінці XIX ст. на півдні України металургійної промисловості сприяло вирішенню сировинної проблеми та уможливило здешевлення вітчизняної продукції. Так, середня вартість плуга у 1896 р. порівняно із 1882 р. знизилася з 56 до 43 руб., тобто на 13%, вартість сівалки з 70 руб до 37 руб, тобто майже удвічі. Вартість молотарки заводу «Лепп і Вальман» була на 1/3 дешевше, ніж закордонного аналогу фірми Еккерта та у 1,8 раза – фірми «Clayton & Shuttleworth» [12, с. 10].

Окрім зазначених факторів, вагомою складовою частиною «формули успіху» товариства «Лепп і Вальман» виступала маркетингова гнучкість та споживча компетентність власників. Вони виробляли, насамперед, ті види машин, які користувалися реальним попитом серед місцевого населення. Розширенню кола споживачів за рахунок селян сприяла налагоджена практика окремого виготовлення металевих деталей на машини. При цьому їх купували і самі господарі знарядь для ремонту, так і місцеві кустарі – для виготовлення і продажу знарядь. Приміром, комплект залізних деталей для віялки можна було придбати за 12 руб., а готову, доповнену дерев'яними деталями, на ярмарках продавали вже по 45–50 руб. [2, с. 89]. Крім того, популяризації підприємства поза межами регіону значно сприяли акції рекламного характеру, зокрема, розміщення оголошень у тогочасній періодичній пресі, участь у роботі сільськогосподарських виставок та інноваційна «родзинка» тогочасного підприємництва – випуск ілюстрованих каталогів із детальним описом продукції та її вартістю [15; 16].

Тогочасні фахівці, які оцінювали представлену на виставках сільськогосподарську техніку, зазначали, що продукція заводу «Лепп і Вальман» не вирізнялася особливою витонченістю, була простою в експлуатації та догляді [8, с. 306]. Однак саме завдяки таким характеристикам знаряддя Леппа були відзначені 33 золотими, срібними і бронзовими медалями [16]. Вони максимально відповідали господарським потребам широкого кола місцевих споживачів; сама ж стратегія ведення «леппівського» бізнесу стала основоположною для більшості підприємств південноукраїнського регіону. Товариство «Лепп і Вальман» слугувало, по суті, ініціатором технічних нововведень у регіоні, позаяк його значні розміри виробництва давали змогу менш відчутно пережити фінансові ризики. «Малі підприємства побоюються відійти від шаблону та вийти за відомі межі, однак варто заводу «Лепп і Вальман» розпочати спорудження чогось нового – і вони почнуть наслідувати», – описував ситуацію В. Черняєв [2, с. 93].

Інтенсивне кількісне зростання заводів супроводжувалося становленням осередків та формування стратегічних напрямів регіонального розвитку галузі. Тому на Катеринославщині ці процеси були пов'язані насамперед із Хортицею та підприємством «Лепп і Вальман» як їхнім флагманом. Дійсно, вже на 1880 р. у цій маленькій колонії функціонувало вже 5 майстерень. Як правило, їхніми засновниками були також німці-колоністи, земляки П. Леппа, які використовували його досвід

у власній підприємницькій діяльності, через що їх називали «наслідувачами Леппа» [2, с. 86]. Так, А.Я. Коп, попрацювавши кілька років у майстерні П. Леппа, вже у 1864 р. заснував власний завод, де на 1880 р. вироблялося продукції на 30 тис. руб., а на початку ХХ ст. – понад 80 тис. руб. Аналогічним шляхом налагоджував свій бізнес К.Я. Гільденбранд [2, с. 86; 5, с. 186–189; 8, с. 316]. За прикладом Леппів, як вже зазначалося, хортицькі підприємці започатковували нові заводи по інших навколишніх колоніях, формуючи тим самим ареал «олександрівського осередку» сільськогосподарського машинобудування. На 1910 р. сумарний обсяг виробленої продукції на заводах А.Я. Коп становив понад 800 тис. руб., а К. Гільденбранда (з 1902 р. – торговий дім «Гільдебрандта К. сини і Прісс») – 500 тис. руб. [17, с. 1003–1013].

На поч. ХХ ст. кількість заводів у південноукраїнському регіоні продовжувала зростати, що відбувалося паралельно з нарощуванням виробничих обертів «корінних» підприємств. Із метою унезаможження від кризи збуту власники підприємств вдавалися до розширення виробничих та торговельних горизонтів шляхом переходу до акціонерних форм власності, створюючи тим самим конкуренцію дрібному бізнесу. У 1903 р. було створене акціонерне торговельно-промислове товариство «Лепп і Вальман». Розмір статутного капіталу становив 1,2 млн. рублів, а акції були поділені між засновниками, членами сім'ї та частково – «запрошеними особами», що дозволяло уникнути витоку капіталу. Так, представникам родини Леппів належало близько 71% акцій, Вальманам – 27%, іншим – лише 2% [18].

Реорганізація цілком прогнозовано сприяла подальшому розвитку розвитку АТ «Лепп і Вальман» та розширенню асортименту продукції, що значно поповнився видовим різноманіттям землеробських та сільськогосподарських машин, а також виробництвом заводського обладнання та металевої продукції побутового призначення. За 1900–1910 рр. щорічний прибуток зріс з 100,617 до 224,991 тис. руб., а статутний капітал за 10 років збільшився удвічі [19, с. 410; 20, с. 10–30]. Товариство мало представництва в Таврійській та Самарській губерніях, склади-магазини (окрім українських губерній) на Північному Кавказі та в Поволжі [8, с. 312].

Отже, підприємство династії Леппів відіграло основоположну роль у визначенні векторів розвитку галузі сільськогосподарського машинобудування на півдні України та формуванні «олександрівського осередку».

Перше пореформене десятиліття Херсонська губернія вирізнялася з-поміж інших значною кількістю механічних майстерень. Здебільшого вони розташовувалися у великих містах – Одесі (Белліно-Фендеріх, Ф.А. Гронмейер, І. та К. Гени), Херсоні (брати Вадони), Єлисаветграді (Л. Тамм, М. Я. Варенсбахер, Е.Я. Бургард) [21, с. 74–75; 22, с. 21–27]. Характер виробництва тут був досить стихійним та залежав від ситуативного попиту з боку місцевих господарів, тому чітко окреслені спеціалізовані напрями у виготовленні землеробської техніки тут, як правило, не спостерігалися (за винятком заводів І. Гена). Почасті причиною стала переорієнтація у 1880–1890-х рр. виробничих потужностей підприємств портових міст на обслуговування потреб більш перспективної суднобудівної галузі. За таких обставин виробництво сільськогосподарських машин не припинялося, проте виконувало другорядну роль у машинобудівній промисловості губернії. Показовою є історія французів-переселенців Вадонів, які у 1853 р. започаткували в Херсоні механічну майстерню, згодом реорганізували її в машинобудівний та чавуноливарний завод, а з 1895 р., після масштабної реконструкції та електрифікації – у суднобудівний. Корабельня Вадонів швидко посіла провідне місце в металевому суднобудуванні міста [23]. В Одесі «верф'яним магнатом» був німець Белліно-Фендеріх, підприємницька діяльність якого також розпочиналася у 1864 р. із ремонту та виготовлення с/г обладнання та заснування найбільшого в Одесі чавунно-ливарного заводу. Вже на 1880-ті рр. тут вироблялося щорічно продукції на 200 тис. руб., що становило 2/3 чавунної продукції міста та 3/4 усієї Херсонської губернії. З 1875 р. власник започаткував виробництво парових суден, тому виробництво землеробських знарядь поступово відійшло на задній план [23; 24, с. 137–162].

Натомість справжнім монополістом у виготовленні ґрунтообробних знарядь праці на півдні України протягом усього пореформеного періоду залишався завод німецького колоніста Іоганна Гена. З 1850-х рр. одеський фабрикант розпочав у своїй майстерні виготовлення плугів моделі «сабан», а згодом модернізував плуг колоністського типу, відомий як «новоросійський» або «генівський» [25, с. 330; 26, с. 4]. Він одразу здобув шалену популярність серед споживачів, адже давав змогу регулювати глибину оранки та запобігати забиванню землею, був міцним, простим у використанні та ремонті та порівняно дешевим [27, с. 106].

Незважаючи на недоліки, притаманні знаряддям ручного виготовлення (неоднорідність гайок, гвинтів тощо), у 1884 р. плуг І. Гена здобув визнання не лише серед споживачів, а й серед фахівців. Першу нагороду він здобув вже у 1884 р. на Одеській виставці, у 1887 р. – малу срібну медаль на Харківській,

дві золоті медалі на чергових виставках у Тифлісі й Кишиневі [26, с. 6; 27, отд. 6А, с. 5]. Обсяги виробництва плугів на заводі Гена стрімко зростали: у 1880 р. було вироблено 563, 1881 р. – 976, 1884 – 1 000, у 1889 р. – 4 120 плугів [12, с. 14–15; 25, с. 330]. Таким чином, за 10 років випуск плугів збільшився у 7 разів, а загальна вартість перевищила 144 тис. руб.

«Новоросійські плуги» активно почали виробляти на інших заводах регіону. В одній тільки Одесі, окрім І. Гена, їх виготовляли Я. Ген, Шель, С. Габерштадт [28, отд. 6А с. 5]. Кожен із фабрикантів при цьому шукав свою «родзинку» з метою запобігання конкуренції. Купець Ісаак Гуревич, власник заводу сільськогосподарських машин у Каховці, приміром, з 1887 р. розпочав виробництво високотехнологічних цілковито металевих плугів, що користувалися значним попитом серед заможних власників [23]. Найбільшими виробниками різноманітних плугів (одно-, дво-, багатолемішних плугів, букерів із продольними та поперечними сівалками, букерних відвалів, борон тощо) у Миколаєві були брати Андронік і Лука Федоровичі Донські, вихідці із селянської родини із с. Костянтинівка (згодом переїхали на хутів Зелений на Миколаївщині). За легендою, первинний капітал для бізнесу хлопці отримали із розритого ними поблизу хутора скіфського кургану [29, с. 7]. Переїхавши до Миколаєва, вони купили колісну майстерню, яка близько 1881 року переросла в кузню-завод. Придбавши в міста земельну ділянку, у 1894 році вони збудували багатопрофільний «Механічний завод братів А. і Л. Донських в Миколаєві Херсонської губернії». Підприємство динамічно нарощувало оберти: у 1882 р. було вироблено 200 плугів, у 1888 р. – 1000 плугів, а у 1896 р. – 4 тис. плугів, а також 260 сівалок і 100 жниварок – загальною вартістю 120 тис. руб. Як і на більшості заводів Херсонщини, окрім землеробської техніки, тут виробляли парові котли, кріпильні вироби, вали, осі тощо [29, с. 19, 20, 23].

Значимо, що налагодження виробництва ґрунтообробних знарядь на інших підприємствах регіону жодним чином не позначилося на розвитку підприємства І. Гена, що залишалося беззаперечним лідером у виробництві плугів – як колоністських та селянських, так і аналогів популярних західноєвропейських, що були оптимально адаптовані до місцевих умов обробки ґрунту. Протягом першої декади ХХ ст. тут вироблялося від 80 до 100 тис. плугів на рік [30, ч. 2 с. 134]. Порівнюючи ці показники із загальноросійськими, що на 1908 р. становили 350 тис. одиниць, маємо, що плуги Гена становили близько 1/4 загальноросійського виробництва [31, с. 133].

Паралельно із процесом переорієнтації частини потужних заводів Херсонщини на потреби машино-та суднобудівної галузі, у 1874 р. у Єлисаветграді брати Роберт та Томас Ельворті, вихідці з Південної Англії, започаткували підприємство під назвою «Р. і Т. Ельворті, виробники та імпортери сільськогосподарських машин», якому судилося стати одним із лідерів галузі. Молоді підприємливі юнаки, що вже здобули досвід роботи в інженерній та промисловій галузях (Роберт – у США, Томас – у Румунії), спочатку займалися імпортуванням сільгоспомашин з Англії та Німеччини та їх ремонтним обслуговуванням, а також налагодили конструювання машин із імпортованих запчастин [33, с. 18].

Завезена техніка була непристосована до місцевих умов і швидко ламалася, а найдорожча, вигідна для продажу машина – парова молотарка – потребувала дорогого вугілля або дефіцитних дров. Тому брати зайнялися вдосконаленням закордонних зразків та сконструювали соломотопку до неї [23; 34, с. 7]. Вже з 1878 р. розпочалося серійне виробництво соломотопок, які встановлювали на локомотивів молотарок «Clayton & Shuttleworth». На думку П. Босого, саме на продажу цих машин фірма заробила капітал, що став основою для розвитку виробництва іншої техніки [33, с. 47].

Нарощування виробничих потужностей забезпечувалося спорудженням нових корпусів, цехів майстерень шляхом купівлі навколишніх ділянок протягом наступних десятиліть [35, арк. 128–136]. Обладнання брати заводили з Англії та Німеччини, тому продукція вирізнялася високою якістю та однорідністю у виготовленні. Наявність власної ливарні та ковальського цеху уможлилювали налагодження власного виробництва деталей для імпоротної техніки та розширення асортименту продукції, що досяг позначки у 114 найменувань. Відповідно, зростала кількість робітників: якщо на початку діяльності у 1877 р. тут працювало лише 12 осіб, то вже наприкінці ХІХ ст. їхня кількість становила вже 600 [34, с. 8, 20]. А загальна вартість виробленої продукції у середньому становила 1,5 млн руб. (рис. 1).

Підприємство братів Ельворті вирізнялося з-поміж інших певною інноваційністю, що знаходила прояв у кількох напрямках: устаткуванні виробництва, видах виробленої продукції, способах її реалізації. Уже наприкінці 1880-х рр. зазначалося, що підприємство не обмежувалося «випуском простих шаблонних речей», а виготовляло локомотиви, парові котли, фікс-машини, парові насоси та інші технічні новинки [37, с. 13]. Концепція розвитку підприємства полягала не стільки у відтворенні зразків популярних серед місцевого населення закордонних моделей, а у розробці машин нової конструкції. Так, у 1877 р. брати Ельворті розпочали масове виробництво власне сконструйованої розкидної сівалки «Імперія», а у 1888 р. – першої в Російській імперії рядкової сівалки «Росія» [34, с. 119].

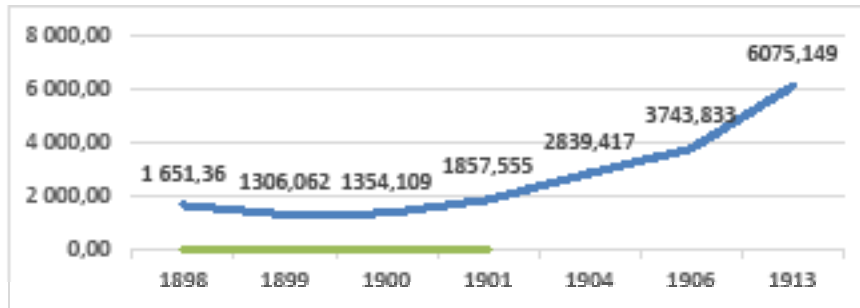

Рис. 1. Торговельний обіг сільськогосподарських машин фірми Ельворті, тис. руб. [36, арк. 2, 4, 6, 8, 16, 20]

Як результат, на виставці в Нижньому Новгороді сівалки Ельворті отримали найвищу нагороду – право додавати до маркування продукції державний герб імперії, що, безумовно, надавало великих переваг у сфері маркетингу.

Продукція підприємства братів Ельворті, що була результатом втілення і закордонного, і вітчизняного досвіду конструювання, вирізнялася високою якістю виробництва, «за чітко виготовленими моделями із розрахуванням розмірів та фізичних властивостей», чим, на думку В. Черняєва, не міг похвалитися жоден інший завод. Справжньою новацією було й те, що Ельворті приділяли увагу зовнішньому вигляду техніки: «Забарвлення настільки чисте й прекрасне, що машина <...> має веселий вид і приваблює покупця» [2, с. 95]. До того ж, задовільні умови праці та гарне ставлення власників приваблювали кращих майстрів, що запобігало проблемі нестачі кваліфікованих та досвідчених працівників [2, с. 97].

Характерною рисою ведення бізнесу, що вирізняла підприємство Ельворті, була стратегія максимального розширення ринку збуту продукції та, відповідно, налагодження розгалуженої мережі представництв по українських містах та селах. Окрім головного офісу в Єлисаветграді та будинку Ельворті у Києві, Роберт Ельворті ініціював відкриття низки відділень у Катеринославській, Таврійській, Київській, Полтавській, Оренбурзькій губерніях, а також тимчасових складів у Лозовій, Ганнівці, Урбаху, Синельниковому. Згідно з повітовою статистикою, на 1913 р. нараховувалося 40 головних відділень фірми «Ельворті» [38, ч. 2 с. 26].

Як вже зазначалося, основними покупцями сільськогосподарських машин у регіоні були селяни-фермери. Тому з метою розширення цієї категорії покупців Ельворті здійснювали продаж на умовах післяплати, а також застосовували продаж у кредит. Незважаючи на потенційні ризики надання кредитних послуг, власники зазначали, що випадки невиконання боргів зустрічалися вкрай рідко [39, ч. 2 с. 26].

Зазначимо, що після смерті брата Томаса у 1891 р. Роберт Ельворті залишався одноосібним власником бізнесу. Навіть після реорганізації фірми у 1908 р. в Акціонерне Товариство «Р. і Т. Ельворті» із 5 засновниками, йому належав контрольний пакет акцій – 97% та понад 82% голосів правління [33, с. 80–81].

Акціонерна форма правління, як вже зазначалося, позитивно впливала на розвиток підприємств. Щодо фірми «Р. і Т. Ельворті», на думку П. Босого, вона насамперед сприяла налагодженню ефективного менеджменту шляхом залучення нової генерації управлінського персоналу, перманентної технічної реконструкції, створення розгалуженої мережі торговельних представництв. Ельворті традиційно продовжували співпрацю із закордонними виробниками с/г продукції шляхом укладання угод про взаємне представництво торговельних інтересів та посередницької торгівлі. Однак із початку ХХ ст. відчутною стає тенденція до налагодження співпраці з лідерами виробництва сільськогосподарських машин південноукраїнського регіону: було досягнуто домовленості про продаж певних товарів конкурентів – зокрема жаткок заводу Дж. Грієвза у Бердянську, плугів заводів Гена в Одесі тощо [33, с. 58]. Більше того, з метою спільної координації виробництва та реалізації сільськогосподарської техніки у 1909 р. фірми Ельворті, І. Гена та А. Копа започаткували синдикат – торговельно-промислове товариство «Урожай», що дало змогу налагодити мережу регіональних представництв (у Харкові, Ростові-на-Дону, Одесі, Москві). При цьому контрольний пакет акцій (понад 51%) залишався у фірми Ельворті як ініціатора об'єднання [40, арк. 27]. Також вони отримували виключне право на торгівлю жатками, букерами та запчастинами заводу А. Копа в Сибіру за цінами виробника [41, арк. 97].

Протягом 1908–1914 рр. підприємство Ельворті нарощувало обсяги виробництва та номенклатуру, отримуючи щорічно від 1 до 1,5 млн прибутку та забезпечуючи робочими місцями 1/3 робітників міста. Попри значне видове різноманіття, левову частку вироблених землеробських машин становили, як і раніше, сівалки, молотарки та приводи, – понад 9/10 усієї продукції [23; 33, с. 99–100].

Окрім підприємства Ельворті, в Єлисаветграді та повіті на початку ХХ ст. розташовувалося принаймні 10 заводів із вироблення сільськогосподарської техніки. Однак обсяги їхнього виробництва порівняно з могутнім конкурентом були незначними і становили лише по кількадесят тисяч руб. на рік. Більше того, місцеві заводчики (А.А. Краузе, О. Яскульський, Е. Бургард, І. Келкевич, Ф. Кличко, І. Козубський, А.Л. Шкловський та ін.) спеціалізувалися на виготовленні іншої техніки сільськогосподарського призначення – здебільшого крупорушок, олійниць, млинів, приводів тощо [17, с. 1003–1013]. Таким чином, підприємство Ельворті та Генів можна сміливо назвати монополістами та «розробниками моди» на землеробську техніку на Херсонщині.

У Таврійській губернії формування осередків сільськогосподарського машинобудування розпочалося пізніше, аніж у сусідніх губерніях. Згідно з державною статистикою, на поч. 1880-х тут знаходився тільки один завод, що належав К.К. Веделю (з 1865 р.), де вироблялися молотарки, приводи, соломорізки, плуги на 20 тис. щорічно [21, с. 72–73]. Однак процеси «розорювальної лихоманки», що охопили насамперед материкові повіті губернії, спричинили відповідну потребу у фабричному забезпеченні господарів новітньою землеробською технікою. Основними осередками популяризації машинної праці, як і на Катеринославщині, тут виступали німецькі поселення (насамперед, молочанські менонітські колонії Гальбштадтської та Гнаденфельдської волостей Таврійської губернії). Відповідно, за означеним вище сценарієм, ремонтні майстерні, власниками яких були переважно колоністи, перетворювалися на заводи із виготовлення землеробських машин, продукція яких також була аналогічною до сусідів із Катеринославщини.

За спостереженнями віце-консула Гріна, у Приазов'ї на 1890-ті рр. поряд із кількома великими заводами діяла мережа дрібних майстерень, нерідко із власними ливарнями, де виготовлялися примітивні, однак якісні знаряддя праці [42, с. 126]. Так, засновник заводу в Ольгофельді Мелітопольського повіту Я.Г. Нібур у 1882 р. спочатку відкрив майстерню із 2–3 підмайстрами, що досить скоро перетворилася на фабрику із власною ливарнею та 30 робітниками [43, с. 31]. На 1910 р. тут вже вироблялося товарів на 120 тис. руб., а працювало понад 100 робітників. До того ж, чавуноливарний і механічний завод Я.Г. Нібура, заснований ним у 1894 р. у колонії Нью-Йорк Бахмутського повіту Катеринославської губернії, виробляв щорічно продукції на 200 тис. руб. [17, с. 1003–1013]. Отже, протягом 1880–1890-х рр. у межах Таврійської губернії, здебільшого у колоніях заснували свої підприємства Г.Г. Франц та П.П. Шредер (1880, к. Гальбштадт); А.Я. і В.Я. Классени (1886 р., с. Кизіяр), Я.В. Янцен і К.А. Нейфельд (1893, к. Сергіївка), Г. Кольб і А. Шац (1894, с. Ней-Нассу), Й.Й. Крігер (1895, м. Орехов) та ін. [17, с. 1003–1013; 43, с. 31]. Вони орієнтувалися на місцевих споживачів і випускали різноманітну землеробську техніку та знаряддя праці – букери, сівалки, жниварки, молотарки колоністського типу, що приваблювали простотою у використанні та експлуатації.

Тим не менше найбільше підприємство з виробництва сільськогосподарської техніки в Таврійській губернії, навколо якого і сформувався новий осередок галузі, знаходилося у м. Бердянськ та належало англійцю Джону Едварду Грієвзу. Свою підприємницьку діяльність у південноукраїнському регіоні він розпочав як представник британської компанії «Clayton & Shuttleworth» – виробника популярних серед господарів молотарок та парових двигунів. У 1876 р. він відкрив у Бердянську склад землеробських знарядь праці із невеликою майстернею, а у 1883 р. – механічний ливарний завод [44, с. 29; 45, р. 156].

Як і для підприємства «Лепп і Вальман» на Катеринославщині, масовий випуск жниварок-«лобогройок» став «візитівкою» заводу Дж. Грієвза у Таврійській губернії, тому ці гіганти швидко витіснили з південноукраїнського ринку закордонні жниварки Вуда. У 1886 р. Дж. Грієвз випускав понад 300 жниварок, у 1890-х рр. – понад 3 тис., а на поч. ХХ ст. – близько 20 тис. жниварок [46, с. 17–18]. Крім того, на підприємстві виготовляли плуги – близько 50 тис., віялки – 3 тис., зерноочисні машини, молотарки тощо. Серед сучасників завод Дж. Грієвза отримав славу найбільшого в Європі. У 1898 р. за енергійну й плідну діяльність у галузі сільськогосподарського машинобудування Дж. Грієвз був відзначений подякою від імператора Миколи II [44, с. 30].

Зазначимо, що специфіка зернового виробництва південноукраїнських губерній полягала в тому, що і виробництво, і споживання «лобогройок» було орієнтоване виключно на внутрішні регіональні потреби, адже вони були непристосованими до господарських умов інших українських губерній. Якщо підприємство «Лепп і Вальман» здебільшого орієнтувалися на місцевих споживачів, то Дж. Грієвз намагався розширити межі споживчого ринку, тому постачав продукцію до Румунії та Болгарії [46, с. 17–18].

Також географія продажу дещо розширився за рахунок переселенців із південних губерній Росії, які у 1910 р. зі складів Переселенського управління придбали 3,7 тис., у 1912 р. – 4,7 тис. «лобогрійок» через «значну до них звичку» [47, с. 266–267].

Скасування у 1898 р. ввізного мита на сільгоспмашини, що не вироблялися в Росії, сприяло появі на ринку жниварок-снопов'язалок та жниварок-самоскидок «нового покоління». Порівняно із «лобогрійками» вони були витривалішими та зручнішими в експлуатації, виконували важку роботу замість скидальника та полегшували працю в'язальниць, тому упевнено набували популярності по всіх куточках Росії [31, с. 396]. Якщо протягом 1899–1904 рр. кількість ввезених жниварок і сінокосарок практично не змінилася, то протягом 1905–1909 рр. поступально зросла у понад 5 разів [30, ч. 2 с. 184].

З метою збереження потенційних покупців найбільші виробники сільськогосподарської техніки в регіоні, зокрема, Дж. Грієвз, та Р. і П. Ельворті, ще наприкінці XIX ст. розпочали налагоджувати виробництво самоскидальних жниварок. Найбільшим виробником був завод Дж. Грієвза, де обсяги їхнього виробництва за 10 років зросли у 43 рази і становили: у 1900 р. – 25 шт., у 1902 р. – 300, у 1905 р. – 400, у 1907 р. – 725, у 1909 р. – 1 075 шт. [12, с. 56]. Однак серед південноукраїнських господарств нова модель не отримала широкого вжитку, тому серійне виготовлення здійснювалося переважно на замовлення Переселенського управління.

Наприкінці XIX ст. підприємство Дж. Грієвза також зазнало зазнало реструктуризаційних змін. На відміну від конкурентів сусідніх губерній, які вбачали зміцнення своїх позицій за рахунок внутрішнього об'єднання зусиль, він вдався до залучення іноземних інвестицій. З 1899 р. завод перейшов у власність Бельгійського анонімного товариства, де Дж. Грієвз та Г. Грієвз були директорами-розпорядниками [44, с. 30]. 21 січня 1900 р. умови діяльності в Російській імперії Бельгійського акціонерного товариства «Торгівельно-промислове анонімне товариство Джон Грієвз і Ко в Бердянську» було затверджено імператором Миколою II [48, с. 36–37]. Його основний капітал становив 3 мільйони франків, на заводі працювало до 1,5 тис. робітників, а склади продукції знаходилися також у Харкові, Челябінську, Семіпалатинську та Омську [50, 869Б].

Означені новації сприяли нарощуванню виробничих обсягів підприємства. За свідченнями самого Дж. Грієвза, у 1908 р. на двох найбільших заводах Бердянська – власне його та підприємства «Вдова Матіас і сини» було виготовлено 5 тис. жниварок і двигунів, 6 тис. сівалок, 12 тис. плугів тощо загальною вартістю понад 1,5 млн. руб. [46, с. 47]. За державною статистикою, вже 2 роки потому обсяги вироблених машин виключно його заводу досягли означеного грошового показника [17, с. 1003–1013]. На сільськогосподарській виставці в Катеринославі у 1910 р. продукція заводу Дж. Грієвза отримала велику та малу золоті та срібні медалі в номінації «Сільськогосподарські машини та знаряддя» [30, с. 260, 280].

Сам Дж. Грієвз, наголошуючи на провідному місці галузі сільськогосподарського машинобудування в аграрному секторі південних губерній Росії, називав Бердянськ та його околиці одним з її осередків [49, р. 7]. Дійсно, на 1910 р. тут знаходилося принаймні 7 підприємств, які щорічно випускали сільськогосподарської техніки на сотні тисяч рублів кожне, та розгалужена мережа дрібних майстерень та кустарних виробництв (рис. 2).

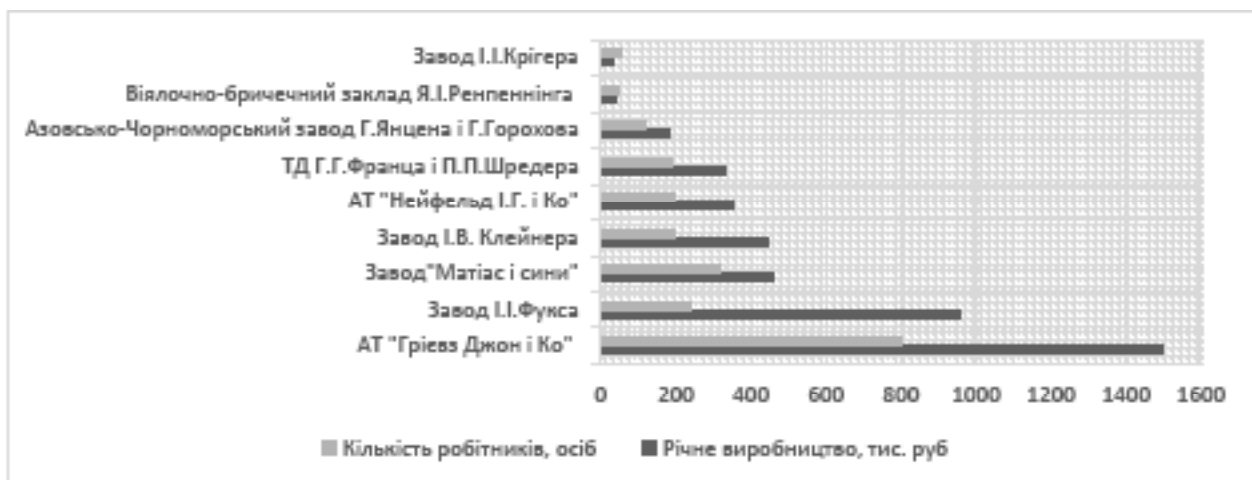

Рис. 2. Підприємства із виготовлення землеробських знарядь і машин у м. Бердянськ та повіті (1910 р.) [17, с. 1003–1013, 277–280, 317, 322–325]

Між іншим, підприємства з «бердянського осередку» не становили жорсткої конкуренції заводам сусідніх повітів. Про це свідчать високі щорічні показники випуску сільськогосподарських машин на згаданих заводах менонітів-«першопрохідців» у Мелітопольському повіті – Л. Нібура, Я. Янцена та К. Нейфельда, Г. Кольба і А. Шаца (які, до речі, також активно переходили до акціонерних форм власності) та «новачків» – Товариства «Кацен Д. Віленський Ф. і Ко». спадкоємців В. І. Хімцова – у Симферопольському повітах, що становили від 120 до 343 тис. руб. [17, с. 1003–1013].

Отже, динамічне зростання внутрішнього попиту на сільськогосподарську техніку, що спостерігалось в південноукраїнських губерніях протягом усього пореформеного періоду, призвело до становлення розгалуженої мережі майстерень та заводів із виготовлення сільськогосподарських машин та знарядь праці. Поступово виокремилися потужні перспективні підприємства, які здійснювали визначальний вплив на напрями розвитку галузі та стали своєрідними епіцентрами формування регіональних осередків. Становлення «олександрівського» осередку значною мірою пов'язане з підприємницькою активністю династії Леппів та інших місцевих німців-колоністів, обізнаних зі специфікою та потребами степового господарювання. Стратегія розвитку їхніх заводів, розташованих переважно в німецьких колоніях та хуторах, полягала в удосконаленні місцевої (переважно колоністської) та закордонної техніки відповідно до господарських запитів місцевих споживачів. Визначальний вплив на формування «елісаветградського» та «бердянського» осередків справляли підприємства, засновані англійцями – братами Р. та Т. Ельворті та Дж. Грієвзом, які досягли успіху завдяки вдалому поєднанню закордонного та місцевого досвіду машинобудування та маркетинговій гнучкості. Налагодження взаємозумовленого локального товарообігу сільськогосподарської техніки на Півдні України із гарантованим споживчим ринком та якісно обґрунтованою, відповідною до господарських запитів пропозицією означило провідне місце галузі сільськогосподарського машинобудування як у південноукраїнському регіоні, так і в Росії загалом.

Література:

1. Фабрично-заводская промышленность и торговля России / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и доп. Санкт-Петербург : Типография И.А. Ефрона, 1896. 636 с.
2. Черняев В.В. Русское сельскохозяйственное машиностроение : (Из путевых заметок). Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1881. 103 с.
3. Черняев В.В. Отдел земледельческих орудий и машин на Всероссийской сельскохозяйственной выставке в Харькове 1887 г. Харьков : Тип. Губернского правления, 1888. 48 с.
4. Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900. Екатеринослав : Изд-во губернского статистического комитета, 1900. 242 с.
5. Фабрики, заводы и рудники. Справочная книга Екатеринославской губернии на 1903 г. / изд. Н.И. Гаврилов. Екатеринослав : Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1903. 404 с.
6. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год. Екатеринослав : издание Губ. тип., 1915. 541 с.
7. Венгер Н.В. Династия Леппов и их предприятие. *Вопросы германской истории* Днепропетровск : РВВ ДГУ, 1998. С. 53–62.
8. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России. Между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск : Днепропетров. нац. ун-т, 2009. 696 с.
9. Epp D. Sketches from the pioneer years of the industry in the Mennonite settlements of South Russia. *Der Bote*. 1939. July, 13. P. 1–80.
10. Гузев В. История Леппов и Вальманов и их предприятия. *Mennonitische Geschichte und Ahnenforschung*. 2012. С. 1–60. URL: <http://chor.square7.ch/wgusew1.pdf> (дата звернення: 15.03.2021).
11. Черняев В.В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды. Санкт-Петербург : тип. В. Демакова, 1879. 37 с.
12. Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения : Труды Харьковского общества сельского хозяйства. Харьков : Типо-литография Ю.М. Беркман, 1910. 60 с.
13. Швайка І.О. Внесок німецьких колоністів в історію розвитку Українського сільськогосподарського машинобудування (середина ХІХ – початок ХХ століття). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія історія та політологія*. 2016. Вип. 16. С. 155–160.
14. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. Москва : Тип. И.Д. Сытина, 1896. 253 с.
15. Машиностроительный и чугунолитейный завод Лепп и Вальман (с. Хортица, Екатеринославская губерния). *Прейскурант земледельческих машин и запасных к ним частей механического и чугуно-литейного завода Лепп и Вальман*. 1884 г., № 8. Санкт-Петербург : Тип. т-ва «Общественная польза», 1884. 20 с.
16. Машиностроительные и чугунолитейные заводы «Лепп и Вальман» : Иллюстрированный каталог. Александровск, 1910. 56 с.
17. Список фабрик и заводов России 1910 г. : по официальным данным фабричного, податного и горного надзора / составлено редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов» ; Министерство финансов и Министерство торговли и промышленности. 2-е изд. Москва [и другие] : издано Торговым домом Л. и Э. Метуль и К., 1910. 1034 с.
18. Устав торгово-промышленного общества «Лепп и Вальман». Санкт-Петербург : Сенатская тип., 1904. 22 с.

19. Акционерно-паевые предприятия России [на 1915 год] / Под общ. ред. В. В. Лаврова. Москва : М. Лавров, 1915. 679 с.
20. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО). Ф. 24. Александровская городская Управа. Оп. 1. Спр. 137. 52 арк.
21. Россия. Департамент земледелия и сельской промышленности. Сборник сведений по Департаменту земледелия и сельской промышленности / М-во гос. имуществ. Санкт-Петербург, 1879. Вып. 1. 183 с.
22. Гедьо А.В., Кухлев А.С. Французи Півдня України за мемуарами Б.Є. Вадона. *Исторические и политологические исследования*. 2013. № 1 (51) С. 21–27. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25907128> (дата звернення: 11.03.2021).
23. Водотика Т. Міське підприємництво другої половини XIX – початку XX ст. Як починали, вели та (не) втрачали бізнес. *Historians [online]*. 2017. 17 квітня. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2161-tetyana-vodotika-miske-pidpriemnitstvo-drugoji-polovini-khikh-pochatku-khkh-st-yak-pochinali-veli-ta-ne-vtrachali-biznes> (дата звернення: 12.03.2021).
24. Плесская Э.Г. Вклад немцев в промышленное развитие Одессы с попыткой рассмотрения культурологического аспекта проблемы. *Немцы Одессы и одесского региона : сборник докладов, сделанных на международных научных конференциях в Гёттингене (Германия)*. Одесса : «Астропринт», 2003. С. 137–162.
25. Мельников Н.П. Современное состояние промышленности на Юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Императорским Обществом сельского хозяйства Южной России : С прил. «Фабричного устава» [инж.-технол. В. Рюмина]. Одесса : изд. Техн. бюро инж.-технол. Н. Мельникова, 1884. 598 с.
26. Хоменко Т., Шквира З., Мудрук О. Сільськогосподарське машинобудування на теренах України. *Історія науки і біографістика*. 2007. № 1. С. 1–11. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2007-1/07htvmtu.pdf> (дата звернення: 01.03.2021).
27. Артоболевский И., Благонравов А. Очерки истории техники в России (1861–1917). Москва : Наука, 1975. 397 с.
28. Мезенцов В. Отчет по шестому отделу выставки. Земледельческие орудия и машины. *Всероссийская сельскохозяйственная выставка в г. Харькове в 1887 г.* Харьков : Харьковское общество сельского хозяйства. 1890. Отд. 6 А, с. 1–34.
29. Крючков Ю.С. Братья Донские и их потомки. Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2009. 60 с.
30. Южнорусская областная сельскохозяйственная, кустарная и промышленная выставка 1910 года в г. Екатеринослав / изд. Екатериносл. Губерн. Земства / под общ. ред. А.Ф. Родзевича-Белевича. Екатеринослав : Типо-Цинкография Густава Берса, 1912.
31. Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственные машины и орудия : пособие при выборе и уход за сельскохозяйственными машинами и орудиями Санкт-Петербург : Журн. «Хозяин», 1903. 650 с.
32. Арцыбашев Д.Д. Александровский машиностроительный район. *Земледельческая газета*. 1905. № 47. С. 817–826.
33. Босий П. Роберт Пірс Ельворті. Кіровоград, 2012. 342 с.
34. История фабрик и заводов: «Красная Звезда» / авт. колл. Безтака П.М., Линовиченко С.С., Портнов Д.З. Днепропетровск : Изд. «Промінь», 1974. 125 с.
35. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). Ф. 331. Єлисаветградський завод по виготовленню землеробських машин і знарядь акціонерного товариства «Р. і Т. Ельворті». Оп. 1. Спр. 9. 156 арк.
36. ДАКО. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 16. 20 арк.
37. Адрес-календарь и справочная книга «Елисаветград» на 1888 год / под ред. М. Гольденберга. Елисаветград : Типо-Литография Гольденберга, 1887. 40 с.
38. Ежегодник Голос Юга : Адрес-календарь и Справочная книга по г. Елисаветград и уезду. Елисаветград : Издание редакции газеты «Голос Юга», 1913. 328 с.
39. ДАКО. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 6. 24 арк.
40. ДАКО. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 8. 34 арк.
41. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 158. Завод земледельческих машин и орудий товарищества «Коп» (г. Александровск Екатеринославской губернии). Оп. 1. Спр. 49. 103 арк.
42. Лиман І., Константінова В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Київ, 2018. Том 1 : Британські консули в портовому місті Бердянську. 630 с.
43. Венгер Н. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на півдні України (30-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). *Етнічна історія народів Європи* : Збірник наукових праць. Київ : УНІСЕРВ, 2004. Вып. 16. 176 с.
44. Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. Симферополь : типо-лит. Звенигородского П.Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. 97 с.
45. Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union / ed. By Gregory Guroff, Fred V. Carstensen. Princeton : Princeton University Press, 1983. 384 p.
46. Лиман І., Константінова В., Данченко Є. Британський консул і промисловець Джон Грієвз. Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2017. 200 с.
47. Хроника. Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления за 1912 год. *Вопросы колонизации. Периодический сборник*. № 14 / под ред. Г. Чиркина и Н Гаврилова. Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский книжный магазин «Учебное Дело», 1914. С. 254–281.
48. 18027. Января, 21. Высочайше утвержденные Условия деятельности в России Бельгийского акционерного Общества, под названием «Торгово-промышленное анонимное Общество Джон Гривез и Ко в Бердянске». *Полное собрание законов Российской империи : Собрание третье: [С 1 марта 1881 года] : [В 33-х т.]*. Санкт-Петербург : Государственная Типография, 1902. Т. 20 : 1900, отд.-ние 1 : от № 17968–19504 и дополнения. С. 36–37.
49. Agricultural Machinery in South Russia. *The Scotsman*. 1912. August, 7. P. 7.
50. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / изд. Инж. Пут. Сообщ. Д.П. Кандаров и сын; ред. Ф.Л. Шобер. Петроград : «Электро-Типография Н.Я. Стойковой», 1914.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

UDC 94 (479.24)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.23>

ASSISTANCE TO THE RUSSIAN IMPERIAL BAKU BRANCH OF THE TECHNICAL SOCIETY FOR THE IMPROVEMENT OF THE CITY OF BAKU

Hajiyeva Mahbuba Jamal gizi,

Ph. D. Student

Sumgait State University

The work carried out by the Baku branch on the full provision of the city with drinking water can be said to have remained outside the scope of research. The works carried out in order to satisfy the need for drinking water in the city of Baku are mentioned in articles and books, and in the few records even a step-by-step solution to this problem is reflected in detail. However, for some reason, the decision on this issue, that is, technical calculations and recommendations, after the appeal of the mayor's office to the management of the department within its structure, are not reflected in any literature. One of the directions of activity of the Baku branch was the problems associated with various works on the issues of urban economy and improvement of Baku. This activity was based on working relations with the local authorities of the department, their sufficiently formed scientific and technical working potential and the appeal of the city mayor's office to solve various problems. Such activities and relationships contributed to the solution of many problems of the Baku city economy and, along with the fact that they had a great economic effect, helped to solve many issues related to the population and its social and everyday problems. Relations between the department, the Baku City Hall and the heads of the city economy on the problem of supplying drinking water to the city began in the 80's of the XIX century. It should be noted that the issues of drinking water supply in Baku were in the focus of attention of the Baku branch and repeatedly became the topic of discussion. However, the limited possibilities of the city budget and the preference for solving the problem at the expense of the city's population itself and other reasons contributed to the fact that none of the specific projects was implemented, and the work performed remained at the level of the department's proposals and recommendations. At the same time, enough work has been done to improve and develop the city.

Key words: *Baku city, Technical society, tram line, municipal economy, city lighting, department, water supply project, city council.*

Гаджиєва Махбуба Джамал гизи. Допомога Бакинського відділення Російського Імператорського технічного товариства щодо благоустрою міста Баку

Роботи, виконані Бакинським відділенням щодо повного забезпечення міста питною водою, можна сказати, дотепер не були досліджені. Про роботи, виконані з метою задоволення потреби в питній воді міста Баку, ідеться у статтях і книгах, а в нечисленних записах навіть детально висвітлено поетапне вирішення цієї проблеми. Однак чомусь рішення із цього питання, тобто технічні обчислення і рекомендації, після звернення мерії до керівництва відділу в рамках його структури, не відображені в жодній літературі. Одним із напрямів діяльності Бакинського відділення були проблеми, пов'язані з різним роботами з питань міського господарства та благоустрою Баку. В основі цієї діяльності лежали робочі відносини з місцевими органами управління відділення, їхній досить сформований науково-технічний робочий потенціал, звернення міської мерії за рішенням різних проблем. Така діяльність і взаємозв'язки сприяли вирішенню багатьох проблем бакинського міського господарства, водночас давали великий економічний ефект, допомагали вирішити багато питань, пов'язаних із населенням, його соціально-побутовими проблемами. Зв'язки відділення, Бакинської мерії і керівників міського господарства із проблеми постачання питної води міста почалися ще з 80-х років XIX століття. Варто зазначити, що питання постачання питної води Баку були в центрі уваги Бакинського відділення і неодноразово ставали темою обговорення. Однак обмеженість можливостей міського бюджету та віддавання переваги вирішенню проблеми коштом самого населення міста, інші причини сприяли тому, що не було здійснено жодного з конкретних проектів, і виконані роботи залишилися на рівні пропозицій і рекомендацій відділення. Водночас було зроблено досить роботи із благоустрою та розвитку міста.

Ключові слова: *місто Баку, Технічне суспільство, трамвайна лінія, міське господарство, освітлення міста, відділення, проєкт водопроводу, міська дума.*

Introduction. There are some periods in the history of Azerbaijan that still require research. One of them is the period of the late XIX – early XX centuries, because a new study of many issues of that time, clarification of new facts and their assessment is still relevant.

One of such questions is the multifaceted and important materials, bearing the character of primary sources, about the activities of the Baku branch [6, p. 6] of the Russian Imperial Technical Society, established in 1879, playing the role of an invaluable source for historical research, but mentioned in only a few records. The activities of the Baku branch, first of all, were aimed at solving problems of finding and finding effective ways of oil production and their improvement [1]. At the same time, it is necessary to especially note the role of the Baku branch in providing drinking water, lighting streets and solving problems of the social and domestic nature of Baku and other cities of Northern Azerbaijan.

The article focuses on the study of these very issues. Most of the materials under study are included in scientific circulation for the first time. The historical approach and scientific objectivity are presented in the article taking into account the latest achievements of world historical science and the historiography of the homeland. When studying the sources and interpreting the facts, historical comparison, analysis and other methods were used.

The article was written in compliance with the principles of analysis, generalization, conclusions and chronological sequence of materials.

Main part. One of the areas of activity of the Baku branch was the problems associated with various works on the issues of urban economy and improvement of Baku. This activity was based on working relations with the local administration bodies of the department, their sufficiently formed scientific and technical working potential and the appeal of the city mayor on solving various problems.

Such activities and relationships contributed to the solution of many problems of the Baku city economy and, along with the fact that they had a great economic effect, helped to solve many issues related to the population and its social and everyday problems.

Given the versatility of the department's activities, we'll focus on three very important issues for the city economy – providing the urban population with drinking water, lighting city streets and solving transport problems. The territory on which the city of Baku is located has historically been not entirely favorable in terms of supplying it with drinking water. Most of the population's need for drinking water was met by delivering it from surrounding settlements and other water sources. Even the reservoir built in Baku in 1860 near the monument to Tsitsianov, later popularly called Tsitsianov's, the construction of a second reservoir near the commandant's garden (now A. Vahid's garden), called the commandant's garden, as well as the creation in 1867 year two new reservoirs near the Mariinsky Garden [9]. Even before the establishment of the Baku branch, G.Z. Tagiyev allocated 1 000 rubles for the pipeline project competition. The special commission of the Baku branch, which was engaged in the acceptance and evaluation of these projects, until 1893 reviewed about 40 such projects, of which not a single one was accepted [8, p. 112].

The city authorities did not succeed in conducting water supply from the sources of the surrounding villages of the peninsula in Baku until the 90's of the XIX century, either because of the high cost of this work, or because the natural relief did not allow water to be delivered by gravity, or there were others the reasons.

From this point of view, certain necessary work was carried out on the basis of appeals of the structures and employees of the Baku branch to the city mayor. One of such works was the commissioning in 1893 of a special reservoir for the purification of sea water in the Baku bay [2].

Despite the fact that the second such reservoir was commissioned by the order of the city municipality in 1896, it was only after the creation of the third treatment reservoir in 1899 that it was possible to reduce the delivery of water from the Kura River to the city by transport [8, p. 113]. However, purified sea water was most often used for technical purposes, and less often as drinking. Therefore, in the activities of the Baku branch, at various meetings of its commission, this problem was repeatedly discussed, specific calculations were carried out on the ground, effective proposals were submitted to the city municipality, and ready-made projects were submitted to the city mayor's office. Among the works carried out in this area, there was a very important joint activity of the commissions and specialists of the department until the decision on the construction of the Shollar water pipeline in Baku in 1909 was decided [3]. The work carried out by the Baku branch on the full provision of the city with drinking water can be said to have remained outside the scope of research.

The works carried out in order to meet the need for drinking water in the city of Baku are mentioned in articles and books, and in the few records even a step-by-step solution to this problem is reflected in detail.

However, for some reason, the decision on this issue, that is, technical calculations and recommendations, after the appeal of the mayor's office to the management of the department within its structure, are not reflected in any literature. These discussions and preparations were not the work of one day or a year and span a period of more than three decades.

Relations between the department, the Baku City Hall and the heads of the city economy on the problem of supplying drinking water to the city began in the 80's of the XIX century. However, the limited possibilities

of the city budget and the preference for solving the problem at the expense of the city's population itself and other reasons contributed to the fact that none of the specific projects was implemented, and the work performed remained at the level of the department's proposals and recommendations.

Checking sanitary standards in water samples and the state of wells with drinking water in Baku by the department employees on the basis of requests from the city mayor's office has already become a necessity and a tradition. On the other hand, official reports on the results of these checks were systematically published in the city press and in the department's publications. Among the works in this direction, one should especially note the special report of the head of the department S. Kvitko, made by him on September 15, 1893 at the general meeting of the Baku department, and the discussions held around this issue. All this subsequently, to a certain extent, contributed to the acceleration of the work performed [15, p. 4].

During these discussions, it was revealed that in previous years, negotiations were held between the parties on the construction of a water pipeline in Baku from the Kura River, and even most of the technical calculations have already been completed. However, due to the fact that, in the opinion of the urban population, the Kura water was considered not completely suitable for drinking, interest in this issue dropped and all funds were directed to the creation of seawater purification plants for the reservoir. In fact, this was only a temporary solution to the problem.

In connection with the supply of drinking water to Baku, the materials of the department contain various points. The position and arguments of the parties interested in the optimal solution of this issue and the attitude of specialists to this problem are of particular interest.

It can be said that in all approaches it was unambiguously emphasized that even before the discovery of oil reserves here, Baku was famous as an ancient city, geographically advantageously located in terms of trade relations. It has always been a historical territory of residence, through which the trade and caravan routes connecting the Caspian and Black Seas, Iran and Europe passed. These ties continue to develop and expand.

Therefore, in the shortest possible time, despite all the financial costs, the issue of supplying the city with drinking water had to be resolved. The calculations of the department's specialists showed that if the problem of providing drinking water is not solved in the first place and in the shortest possible time, not only will the material situation of the city's residents worsen, but their number may also be reduced to 17 thousand [15, p. 3]. The results of geological studies of water in water wells, as well as rocks and soil layers where they were located, showed that the water reserves in these wells are prone to pollution due to various natural reasons and are even hazardous to health.

After the analyzes made by the staff of the department on the basis of the available conclusions, in order to solve the problem, they initially settled on two options. First, the construction of a large water pipeline to the city from the Kura River. The second, financially cost-effective option is to pump water reserves from various villages of the Absheron Peninsula around Baku to the city's reservoirs.

In the conclusion of the department commission, it was noted that each of the two options had both positive and negative sides, and the choice, of course, had to be made by the leadership of the Baku Duma. By themselves, both options contained features that did not suit the city leadership. Let's say that at that time the commercial price of 1 liter of drinking water was 1 kopeck, while the initial estimated costs of the Kura water supply system, causing much discussion and controversy, were 4–5 million rubles, which did not correspond to the material capabilities of either the city council or the population. On the other hand, wastewater from Tiflis and other cities of the South Caucasus located along the river was discharged into the Kura, and in 1829, cholera microbes were found in its waters, which raised great doubts about the implementation of this project.

Despite the fact that the second project supported by the commission required a relatively cheap financial expense, short-term construction and had a number of other advantages, its main disadvantage was that the supply of drinking water on the Absheron Peninsula was limited. In addition, it was assumed that for the implementation of this project it would be necessary to additionally carry out large-scale exploration and calculations.

As a result of the activities of the commission and the department, materials were submitted to the city government bodies, where the third option for solving the problem was assumed. It was an alternative to the first two variants of the project, providing for natural and artificial filtration of waters of various origins.

The calculations proposed in this project on the basis of specific results carried out after the appeal of the City Council were based on the rich world as well as European experience in solving such problems. On the other hand, the chemical, physical and mechanical processes of natural and artificial water filtration, reflected in the documents, resembled a broad scientific report on the quality of this process.

The calculations and analyzes in the proposed report related to this option did not yet mean that this is a progress report addressed to the city leaders in addresses. Even a simple examination of these documents

showed that the work offered by this department could not be carried out by any scientific organization or group of scientists, either in the city or in the regions. Because for such accurate calculations, in addition to the required knowledge and information in various fields of science, special technical training was also required.

As already noted, the report of the chairman of the department S. Kvitko at the general meeting of the department, dedicated to the prospects of projects on water supply systems, was of great importance, both from a practical and theoretical point of view.

The proposals and opinions expressed during the discussions of the issue were of great importance for solving this problem. The report was small in volume, but in terms of the formulation of the question, the conduct of accurate mathematical and engineering calculations, scientific definitions and other parameters, it did not differ from modern serious research.

It can be noted that after a thorough analysis of all the materials related to activities to solve this problem, many complex issues were clarified. Even during the discussion, specific proposals and amendments were voiced, which played a positive role here. The management of the Baku branch, after preference was given to the first option and a decision was made to build a natural water purification facility in a low-lying area on the banks of the Kura River, chose a flat area near the Haji Kabul railway station to create this facility as the most optimal place.

This was dictated by the fact that the soil rock of this territory, where the water supply will be laid, did not contain chemical trace elements that could affect the quality of water. Thus, having significantly saved on the use of multi-pronged expensive cast-iron pipes, it was possible with the help of pumps to pump purified drinking water of the Kura River in Baku.

It should be noted that both in the city administration bodies and among the members of the department there were several opponents of the final design of the Kurinsky water supply system recommended by the department. Most of all, the statements of engineers G. Wright, N. Ayvazov and Abramovich, who actively participated in the preparation of one of the alternative water pipelines for Baku, contributed to the discussions and disputes [15, p. 21–22]. These experts, who are supporters of solving the problem of drinking water for Baku in the shortest possible time, cited examples from the history of such ancient cities as Rome, Feodosia, Dusseldorf, the relatively young city of Odessa and noted that one of the reasons for their pollution and decline was the poor supply of drinking water. Especially G. Wright believed that the multimillion-dollar estimated cost of the Kura water pipeline should not scare anyone, because, according to the calculations of the department, over 10 years of its use, the funds spent will be returned. The result of all discussions and proposals was that everyone was unanimous in the decision on the importance of building the Kura water pipeline in a short time. Disputes and disagreements related only to such issues as which filters are better to use for water purification – natural or artificial, what are their technical characteristics, in which foreign company to order them. Later, all the surviving materials related to the construction of the Shollar and Kurinsky water pipelines and the work carried out in this area by the Baku department were of great benefit when such a grandiose social project as the construction of the Kurinsky water pipeline was carried out in 1971 under the leadership of national leader Heydar Aliyev. These materials have helped make the comparisons and calculations needed for such projects [4].

If you drive along the Shirvan-Baku highway, before reaching Haji Kabul, you can see a large reservoir on the right. It is located 5–6 kilometers from the Kura River and was built in 1970–1971, but on the coordinates that were once proposed by the Baku branch. And this at least indicates that despite the past 80 years since the calculations and recommendations were made by the department for the construction of a water supply system, they have not lost their practical significance.

It should be noted that the issues of drinking water supply in Baku were in the focus of attention of the Baku branch and repeatedly became the topic of discussion.

The main activity of the department before the construction of the Shollar water pipeline was control over the existing 3 water pipelines, 2 treatment reservoirs and the activities of more than 100 water wells involved in the sale of water. If we consider that after the rain, water wells located in different parts of the city were contaminated with various microelements and microbes that are harmful and dangerous to the human body, and sanitary and hygienic standards that are not controlled by city authorities were often violated, then the importance and importance of this work increases even more.

The instruments and devices of the chemical laboratory at the disposal of the department were the only way to accurately carry out these analyzes in the city. The severity of the problem, the growing discontent among the population sometimes became the reason for the intervention of the leadership of the Baku Duma and even the governor in the problem. Articles in newspapers about the poor quality of drinking water

and public discontent led to the fact that the quality of water in the city's wells and other indicators were periodically checked.

The practice of banning the use of drinking water was also effective if it turned out to be completely unusable as a result of checking the condition of Baku water wells. After a speech by the City Duma Sanitation Bureau with a demand to re-check the position of water in the wells, this work to a certain extent was accelerated. The involvement of the staff of the Baku branch in this work led to a significant turn of affairs in this area. One of the main innovations in the course of this work was that all wells with drinking water began to be numbered so that they could be accurately identified and, after verification, the city authorities' response to the verification materials was obtained.

It is possible that checking all the mentioned wells was associated with certain difficulties. So, the work on checking water samples by repeated analyzes, at the same time the lack of specialists whose duties included the implementation of this work, and other reasons associated with the current situation, made it difficult to check water wells. From this point of view, the results obtained during the inspection of drinking water wells were of great importance in eliminating the concerns and implementing proactive measures. The attitude to the project for the construction of a drinking water pipeline from the water source of Zugulba, discussed for a certain time at the meetings of the department commission, gave rise to disagreements among specialists, scientists and doctors.

The discussion of the issue lasted more than a year, as opinions on it were sharply different. In this regard, scientists, chemists and specialists from St. Petersburg and other cities were invited, who helped to make the right decision. So, as a result of chemical and bacteriological analyzes, two main indicators were established – the degree of water liquid in Zugulba and the content of various salts.

The results of repeated analyzes carried out by specialists invited from Moscow also differed from those obtained earlier. It turned out that the ammonia content in the Zugulbinsk water exceeds the norm. True, this water, in terms of physical and bacteriological characteristics, was cleaner in comparison with the water sources located around Baku, and was distinguished by a relatively low content of organic substances harmful to health. However, the content of sulfur, calcium and magnesium salts in the water exceeding the norm could cause various gastrointestinal diseases in the population during its use.

Thus, after the studies and discussions, the construction of the Zugulba water supply system, which could improve the situation in the area of supplying the city with drinking water, was recognized as impossible.

Although we will not be able to note the activities of the Baku branch on the preparation of any new water supply project or the implementation of reconstruction works that radically contribute to a change in the situation, we must in any case recognize the effectiveness of the work that the Baku branch has done in this direction.

Because if the position of water wells was always under control, and it was always possible to prevent the physical, medical and other complications arising during the construction of the Zugulbinsk water supply system and other similar structures posing a danger to human life and health, then this was, first of all, the result of an effective activities of the department and its commission.

Another point that attracted attention among the research materials was that as a result of the checks, many interesting facts were revealed about the content of various mineral salts and organic substances in various water samples, the determination of water hardness, the location of these wells and who they belong to.

Summarizing the above, we would like to emphasize once again that if the Baku branch did not carry out its joint activities to solve the problem of drinking water with other management structures, it would probably be inevitable that many social and economic problems would arise that we can and cannot imagine. The work carried out in this area contributed to the fact that both the city administration and various business people took decisive steps to finally resolve this issue, which finally led to the implementation of the construction of the Shollar water pipeline.

In the activities of the department, along with solving the problems of city residents, there were other types of cooperation on the basis of appeals from institutions of the city and the region. According to the order of the Department of the South Caucasus Railway, on March 12, 1888, at the meeting of the department, detailed information was presented on the work done to find water sources near the road located between the Baku-Haji Kabul stations [14, p. 33–56].

On the basis of the collected materials on the establishment of water reserves near 6 stations such as Baku, Balajar, Buta, Sangachal, Alat and Navai, the places of water sources were specified, information about which was transferred to the customer along with their images.

These facts once again testify to the fact that business, fruitful relations existed between the department and the bodies of city and provincial administration. The main result of the work carried out in subsequent years

was the commissioning of the Shollar water pipeline, which was capable of delivering about 3 million buckets of water per day. The construction of the water pipeline was implemented at the beginning of 1917, and thus, for those years, the problem of drinking water for Baku was finally solved [8, p. 116]. Another important area of activity of the Baku branch, contributing to the expansion of works on the improvement of the city, was the improvement of the lighting of Baku streets. This issue and the work done in this area were repeatedly discussed in the department [13, p. 13]. Referring to the discussion materials allows you to get acquainted with the results of the productive work carried out in this direction. The City Council began to seriously deal with the problem of lighting the city from the end of 1882 to the beginning of 1883 [16].

On March 19, 1888 in Baku, on the basis of materials collected by the commission of the department, a discussion was held on the issue of street lighting and improving its quality. It turned out that during the work of the commission for several months, a lot of information was collected about the practice of solving this problem in the large cities of the empire and Europe, and proposals and recommendations for improving the situation in this area were sent to the city дума [10, p. 114–115].

It was clear from the materials that, despite the increase in the number of lanterns and the decrease in budgetary costs for them, due to negligence and non-observance of the rules for their operation, untimely preventive maintenance, poor-quality repair and renovation, etc., due to unplanned circumstances, the city budget significant damage was inflicted. As a way out of the situation, it was proposed to fine the contracting company engaged in the maintenance and safety of flashlights by 0,5–0,8 rubles for each damaged flashlight, while increasing control over the efficiency of work in this area.

Another feature that deserves attention in the materials was the decision to create a special commission at the Baku branch to improve the work on lighting city streets and develop rules using best practices in this area, for which it was decided to allocate 250 rubles from the city budget.

This decision was met with dissatisfaction by the responsible persons of the city economy, but G.Z. Tagiyev, who was present at the discussions, said that he would bear all these costs, as it is very important for the city [8, p. 112].

The facts we talked about are only a small part of the work carried out by the Baku branch together with the city дума, economic structures and the sanitation department to provide assistance in solving the problem of lighting the city streets.

This joint fruitful activity continued in subsequent years and helped to save tens of thousands of rubles, and most importantly, provided practical assistance in improving street lighting.

Starting from the first years of the XX century, they began to install the first electric lamps on such city streets as Nikolaev, Torgovaya, Telefonnaya and Sahil [16]. After that, in various parts of the city, on the territories of factories and plants, several power stations were installed and put into operation, which made it possible to significantly increase the use of electric lamps. Naturally, all work in this direction was carried out thanks to projects that were reviewed and approved by the Baku branch, as well as a result of the experience of famous engineers.

The figures and facts that we came across in the process of researching materials give us reason to believe that, in fact, the Baku branch, together with the City Дума and its structures, did a lot of work to determine the optimal ways to solve the problem of lighting the city, sometimes determining the only correct way for it. solutions. One of the areas in which the Baku branch provided assistance to the city дума was the improvement of the city transport, the use of new means of transportation and other work in this direction.

Since in the first half and middle of the 19'th century, the city of Baku did not occupy a very large territory, here the main form of transportation was the traditional and widespread mode of transport: a horse, carts and special passenger phaetons. However, as already noted, the expansion of the city and the increase in population required the application of innovations in this area [7].

Sources say that the first initiator of the use of the horse-drawn railway, in other words, horse tram, was G.Z. Tagiev. The great philanthropist, together with five entrepreneurs, organized in November 1887 a joint-stock company of equestrian railway transport. On the basis of a special project of the engineer-technologist A. Rotuld, the opening of the horse tram, covering the city center, took place on November 24, 1889. It is reported that the head of the civil administration of the Caucasus, Prince Dondukov-Korsakov, took part in this event [5]. In subsequent years, the expansion of the city, an increase in the need for transport in the streets of the upper part of the city, forced the city hall to think about the use of more efficient and economical forms of transport, including trams running on electricity.

In connection with the need to create and put into operation in Baku such a type of transport as a tram, since the beginning of the 20'th century, it has become one of the areas of joint activity of the city дума and department. In different years, this important issue was sometimes brought up 3–4 times for discussion by the department council at general meetings and special events were held on it. These discussions were very

valuable in terms of their breadth, concreteness, the formulation of issues brought up for discussion of finished projects, the types of work performed and the time of their implementation, the provision of raw materials and finances, the seriousness of the specialists' approach to these issues, and thorough calculations covering all stages of tramway construction.

In the last years of the 19th century, especially at the beginning of the 20th century, this issue was discussed in the activities of the department in special commissions and rational proposals were put forward on it. In the early years of the 20th century, the above issue was discussed at least 2–3 times at general meetings of the department, decisions were made on it and specific proposals were made. Intensive discussion of the issue for 5 years on the eve of the First World War was an indicator of how important this problem was in the life of the city.

From this point of view, the year 1914 was especially memorable. On February 22 of that year, at the third meeting of the department, a report was heard by engineer K. Nekrasov on the creation of a tram transport in Baku, the calculations of which were carried out several years ago with the participation of a commission, which included specialists. After listening to the report, a number of practical recommendations were put forward [11, p. 7].

In several projects submitted for discussion by the department, along with the need to create tram transport and positive changes as a result of this on the streets of the city and in the lives of people, information was given about the history of this problem in world practice, and there was also information about the cost of the work done, the time spent according to the cost estimate, the beginning of the date of receipt of income. All stages, progress, time and specific results of the work were given in precise calculations in the form of special tables [12, p. 11].

The continuation of these discussions for several years, the delay in the start of construction work was associated with the technical aspects of the issue, and the construction and estimate costs (6,5 million rubles), which were a large enough amount for that time, the maintenance of tram lines, the mismatch of maintenance costs with the financial capabilities of the city council – with others. In the materials of the discussion of these issues in the department, there are certain points and facts that you will not find in any of the studies, and they are mentioned for the first time.

One of the reasons that hindered and delayed the construction of tram services was long-term discussions in which the question of how work in this direction would be carried out, at the expense of the budget or private firms, was decided.

In the initial design work, the length of the first stage of tram lines was planned to be 27,5 versts [12, p. 16].

At the general meeting of the department, the problems related to the Baku tram and the laying of tracks were repeatedly discussed, and it was substantiated on concrete facts and calculations that the construction work and estimated costs would justify themselves in the optimal time. From these materials it was clear that with the construction of a tramway in Baku, the city administration first turned to the governor of the Caucasus in 1896, but this appeal was rejected [12, p. 44]. The refusal was based on the fact that the construction costs were too high. In subsequent years, due to the improvement of the construction project and its some reduction in cost, on the basis of appeals to the Baku branch, this issue again came up on the agenda and was discussed several times. Especially these discussions continued intensively for 5–6 years on the eve of the First World War.

Most of the participants in the discussion of the last ready-made version of the project for the construction of tram lines were strong supporters of a quick solution to this problem and the start of construction. They noted that in this sense, Baku lags behind not only such large cities of the empire as Moscow and Kiev, but even behind small and medium-sized cities that do not have tram lines.

Among the members of the department there were also those who were against the construction of tram lines in Baku. At the heart of their protest were doubts that the finished line would justify the funds spent on its construction on time and would bring real profit.

However, the serious arguments of the majority of participants that the number of residents of the city exceeded 200 thousand, the city is expanding every year, and a decrease in population is not expected in the next 20 years, led to the approval of the project and a decision to submit the finished documents to the appropriate authorities.

At the general meeting of the department held on March 1, 1914, one of the main topics discussed was again the tasks arising from K. Nekrasov's report in Baku on the construction of a tram line.

At the 7th meeting of the department, held on April 19, 1914, and the 8th, held on May 10, 1914, this problem was discussed again. An assessment was made of the work done, and at the same time, tasks were identified to improve the efficiency of work in this area [11, p. 9–10].

However, with the outbreak of World War and financial and economic problems that arose, the implementation of the effective proposals of the department was postponed until the end of the war.

Later, during the construction of electric tram lines in Baku under Soviet rule, most of the calculations, proposals and recommendations prepared by the branch commission were taken into account. The most memorable event of that time was the commissioning and official opening of the tram line of the Baku railway station (6,6 kilometers) on Azneft Square on February 8, 1924 [5].

Conclusions. Summarizing our reasoning about the assistance of the Baku branch in the improvement of the city of Baku, we should note that although the activities of the branch, its proposals and work in individual years were different, they in an effective form and in a timely manner helped to solve a variety of tasks of a construction, domestic and social nature. Connected with the urban economy, and also contributed to the saving of quite large financial resources of the city budget.

It should be noted that most of the department's appeals to the city дума with household projects and proposals opened the way for the improvement of the city and innovations. The issue of supplying drinking water to the residents of the city is one of the areas of activity of the department that deserves attention, and the effectiveness of work in this area has been repeatedly highlighted in the press.

Issues related to the lighting of the city were discussed many times at the meetings of the commission and councils of the department, and optimal decisions were made on them, which contributed to the improvement of the condition of the city and the way of life of its inhabitants.

The materials studied by us allow us to conclude that all cases associated with the danger of harm to the health of the population and violation of sanitary standards in the work of organizations for everyday life and services in the city were prevented.

Based on the analysis of the content of the materials and the conclusions we made, we can say that the activities of the Baku branch for the improvement of the city and in the direction of solving a number of its economic problems were quite fruitful.

Along with the fact that information on the degree of participation of the Baku branch in all the above-mentioned works is included in the scientific circulation for the first time, we would like to hope that the study of a number of other important points will attract the attention of future researchers.

References:

1. Бакинское отделение Императорского Русского технического общества (БОИРТО). https://www.baku.ru/enc-show.php?id=153918&cmm_id=276.
2. Буланова О. Об истории водоснабжения города Баку. URL: <https://news.day.az/society/1081025.html>
3. Буланова О. Когда-то питьевая вода была в Баку если не на вес золота, то очень дорогой. Дорогой и ценной. URL: <https://azerhistory.com/?p=9986>.
4. Интересные факты о бакинском водопроводе – как в столицу пришла вода. URL: <https://news.day.az/society/1101235.html>.
5. История Бакинского трамвая. URL: <https://fly2baku.com/2017/10/bakinskiy-tramvay/>.
6. Кульчицкий В. 150-летний юбилей Русского технического общества. Инженер нефтяник : научно-технический журнал. 2016. № 2. С. 3–9. URL: <https://ntong.ru/blog/rublications/kulchickiy-v-v-150-letniy-yubiley-rossiyskogo-technicheskogoobshchestva-injener-nefyanik-2-2016/>.
7. Научный архив Института истории НАН Азербайджана. Инвентарь № 4818.
8. Оджагова К. Городское самоуправление Баку в конце XIX – начале XX в. Баку : Нурлан, 2003. 135 с.
9. Об истории первого бакинского городского опреснителя. URL: <https://ann.az/ru/ob-istorii-pervogo-bakinskogo-gorodskogo-opresnitelya>.
10. Обзор всех работавших при отделении комиссий. За истекшие 25-летие. 1879–1904 гг. Баку : Тип. Ованесовых, 1905, 143 с.
11. Отчет о деятельности Бакинского отделения Императорского русского технического общества за 1914 г. Издание Бакинского отделения Императорского русского технического общества. Тип. Труд., 1915. 75 с.
12. Трамвайный вопрос в Баку. Баку : Типо-литография газ. «Каспий», 1912. 151 с.
13. Труды Бакинского отделения Императорского русского технического общества (БО ИРТО). Баку. 1886. № 1. С. 13–36.
14. Труды БО ИРТО. Баку, 1888. № № 1–2. С. 33–56.
15. Труды БО ИРТО. Баку, 1893. Сентябрь – октябрь. С. 1–26.
16. Уличное освещение Баку до 1920 г. URL: <https://www.ourbaku.com/index.php/%>.

УДК 94(438)“1830/1831”: [323.269.6.930(=161.2)]
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.24>

ЛИСТОПАДОВЕ (ПОЛЬСЬКЕ) ПОВСТАННЯ 1830–1831 РОКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Карліна Оксана,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Хлібовська Ганна,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Представлено огляд української історіографії Листопадового (польського) повстання 1830–1831 років – однієї з важливих подій, яка суттєво вплинула на розгортання соціально-політичних і культурних процесів на українських землях у XIX столітті. Повстання охопило Королівство Польське і західні губернії Російської імперії. Зазначено, що українські історики обмежуються вивченням його перебігу та наслідків у південно-західних губерніях, тобто у Правобережній Україні.

Грунтовні праці з історії з Листопадового повстання з'явилися у шістдесятих і сімдесятих роках XX століття на підставі опрацювання матеріалів, збережених в архівах і бібліотеках України. Відповідно до вимог тогочасної офіційної ідеології в них домінувала партійно-класова оцінка подій та явищ. У цих роботах розкривався економічний розвиток правобережних українських земель, аналізувались програмні цілі повстанців, досить докладно описувалась перебіг повстання. Підкреслювалося існування соціальних проблем на Правобережжі; шляхту звинувачували в «обмеженості класових інтересів», що було причиною поразки повстання. Дослідники стверджували, що коли би в ході повстання не йшлося про відбудову Речі Посполитої в кордонах 1772 року, а селянам було обіцяно звільнення від кріпацтва, то основна маса українського селянства підтримала би повстанців. Подібні висновки містились також в узагальнюючих роботах з історії України XIX століття.

У 1990-х роках в українській історіографії почали змінюватись методологічні засади дослідження минулого. Зростає зацікавленість науковців у вивченні соціальної історії Правобережної України. Появилось кілька праць, в яких представлена еволюція шляхти як окремого стану. Зменшення ареалу шляхетської землі внаслідок конфіскацій, переведення величезної маси дрібної шляхти в нижчі соціальні верстви, зміни в культурному і релігійному житті розглядаються як наслідки Листопадового повстання.

Зауважено, що в останні десятиліття актуалізувалося багатоаспектне вивчення Листопадового повстання та його наслідків на життя різних соціальних станів у південно-західних губерніях. Однак у руслі сучасних методологічних і тематичних практик потребують повнішого дослідження проблеми гендерного чинника в повстанні, ментальних стереотипів, образу «чужого» у сприйнятті українців, поляків, росіян тощо.

Ключові слова: українська історіографія, Російська імперія, Листопадове (польське) повстання 1830–1831 років, південно-західні губернії, Правобережна Україна, шляхта.

Karlina Oksana, Khlibovska Hanna. The November (Polish) uprising of 1830–1831 in Ukrainian historiography

The article presents an overview of the Ukrainian historiography of the November (Polish) uprising of 1830–1831 – one of the important events that significantly influenced the development of socio-political and cultural processes in the Ukrainian lands in the XIX century. The uprising covered the Kingdom of Poland and the western provinces of the Russian Empire. It is noted that Ukrainian historians are limited to studying its course and consequences in the south-western provinces, i.e., in the Right Bank Ukraine.

Thorough works on the history of the November uprising appeared in the sixties and seventies of the XX century on the basis of processing materials, stored in the archives and libraries of Ukraine. In accordance with the requirements of the official ideology of that time, they were dominated by party-class assessment of events and phenomena. These works revealed the economic development of the Right Bank Ukrainian lands, analyzed the program goals of the insurgents, and described in detail the course of the uprising. The existence of social problems on the Right Bank was emphasized; the nobility was accused of “limited class interests”, which was the reason for the defeat of the uprising. Researchers claimed that if the uprising had not been about rebuilding the Polish-Lithuanian Commonwealth within the borders of 1772, and the peasants had been promised liberation from serfdom, the bulk of the Ukrainian peasantry would have supported the insurgents. Generalizing works on the history of Ukraine of the XIX century contained similar conclusions.

In the 1990s, the methodological principles of the study of the past began to change in Ukrainian historiography. The interest of scientists in studying the social history of the Right Bank Ukraine has grown. There appeared several

works that present the evolution of the nobility as a separate state. The reduction of lands of the nobility as a result of confiscations, the transfer of a huge mass of gentry to the lower social strata, changes in cultural and religious life are reviewed as consequences of the November uprising.

It is noted that the multifaceted study of the November uprising and its consequences for various social classes in the south-western provinces has become relevant in recent decades. However, in line with modern methodological and thematic practice, following problems need a more complete study: gender factor in the uprising, mental stereotypes, the image of "foreigner" in the perception of Ukrainians, Poles, Russians, and so on.

Key words: *Ukrainian historiography, Russian Empire, November (Polish) uprising of 1830–1831, south-western provinces, Right Bank Ukraine, nobility.*

Історія Листопадового (польського) повстання 1830–1831 років – об'єкт досліджень українських істориків уже півтора століття. Це є зрозумілим, адже воно було подією, яка мала сильний резонанс у політичному і культурному житті українського народу. Історики ставили перед собою питання про значення повстання для формування української нації і розвитку національної свідомості.

Перші роботи з історії Листопадового повстання з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. Насамперед йдеться про статті, опубліковані в «Киевской старине» [1; 2] і «Волинских губернских ведомостях» [3]. Серед них привертає увагу розвідка Ореста Левицького, в якій автор зосередився на визначенні ролі православного духовенства в подіях 1831 р. на Київщині [2].

В узагальнюючих роботах з історії України того часу йшлося, насамперед, про вплив повстання 1830 р. на соціально-економічне і культурне життя південно-західних губерній Російської імперії у період 1830-х – 1850-х років. Наталія Полонська-Василенко пов'язала початок повстання з міжнародною ситуацією в Європі. На її думку, Липнева революція у Франції сприяла вибуху цього повстання, яке давно назрівало. Про його розгортання і хід вчена не писала, а причини його поразки вона бачила в тому, що владі вдалося перетягнути на свій бік українських селян. Вона також звернула увагу на те, що повстання показало розбіжність політичних інтересів поляків і українців [4, с. 296–298].

Дмитро Дорошенко виділив два напрями впливу повстання 1830 р. на культурне життя Правобережжя. Найперше він наголосив на змінах, які сталися в політиці офіційного Петербургу щодо правобережних губерній. Волинь, Київщину і Поділля уряд став трактувати як «давний русский край», тільки сполонізований, а тому вдався до низки заходів, спрямованих на викорінення «польського духу»: закриття Кременецького ліцею та парафіяльних шкіл при костелах і католицьких монастирях, остаточна ліквідація Унійної церкви, закриття абсолютної більшості католицьких монастирів. Іншим наслідком повстання 1830 р., на думку Д. Дорошенка, була поява так званої української школи в польській літературі. Історик високо оцінив внесок її представників «у розвиток української національної свідомості і українського патріотизму» [5, с. 278–289].

В українській історіографії радянського періоду вивчення Листопадового повстання тривалий час не належало до переліку актуальних проблем. Історики тільки висвітлювати окремі питання цієї події, пов'язані з предметом їхніх професійних зацікавлень. До прикладу, Григорій Марахов, досліджуючи «соціально-політичну боротьбу на Україні в 20–40-і роки XIX століття» [6], вказав, що повстання 1830 р. було одним із проявів польського національно-визвольного руху. Хоча автор не визначив причин повстання, він не обмежився викладом походу Дверницького на Волинь, а подав докладний виклад повстанського руху в усіх трьох південно-західних губерніях, спираючись, головним чином, на роботи Л. Баженова і Ф. Вротновського. Відповідальність за поразку повстання історик поклав на польську аристократію, приймаючи визначення Ф. Енгельса Листопадового повстання як «консервативної революції». «При цьому всьому Ф. Енгельс бачив, – додав Г. Марахов, – як наполегливо боровся в Народній Раді її знаменитий член Й. Лелевель, який проникливо критикував вузькість поглядів аристократії, вказував на необхідність широких демократичних і суспільних змін» [6, с. 79]. Далі автор із захопленням написав про активну діяльність Йоахіма Лелевеля, спрямовану на організацію нового повстання.

Першим ґрунтовним дослідженням зазначеної проблеми стала кандидатська дисертація «Повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні» [7], яку на початку 1970-х років захистив молодий історик Лев Баженов. Аналіз архівних джерел [8] дав йому змогу виділити кілька важливих питань. На його думку, предтечою повстання були розгортання польського суспільно-політичного руху і діяльність польських таємних організацій у 1822–1841 рр. Дослідник виділив три напрями політичного руху: перший утворювали прихильники варшавського Патріотичного Товариства (ліве крило повстанців), другий – «конституціоналісти» (поміrkовані ліберали), третій – консерватори. Представники усіх трьох напрямів не різнилися між собою в одному питанні – підхід до української проблеми [9]. Л. Баженов зробив висновок, що Листопадове повстання на Правобережній Україні мало важливіше значення, ніж повстання 1794 р. і 1863 р. з огляду на його розмах, чисельність учасників і втрати, яких зазнали

російські війська [10]. Тим не менше він дав цьому повстанню суперечливу оцінку, назвавши його «об'єктивно прогресивним», оскільки воно було проявом боротьби поляків за незалежність, «але одночасно консервативним», позаяк його учасники не врахували інтереси українського населення регіону.

На увагу заслуговують узагальнюючі роботи з історії України і підручники для вищої школи. Треба наголосити, що в радянський період викладання історії України на історичних факультетах не належало до пріоритетів у процесі підготовки учителів історії, тому не було багато відповідних підручників. У першу чергу треба згадати «Історію Української РСР», яка вийшла друком в умовах політичної «відлиги» [11]. У цьому об'ємному підручнику про Листопадове повстання згадано в контексті «посилання царського тиску» у другій чверті XIX ст., наслідком чого, з одного боку, був селянський рух, а з іншого – польське повстання. Виклавши перебіг повстання у Варшаві і на Правобережжі, автори стверджували, що його «прогресивне значення» полягало в тому, що плани імператора Миколи I вислати війська для придушення Липневої революції у Франції не були реалізовані [11, с. 132]. Варто додати, що таку оцінку повстання 1830 р. дав ще в 1939 р. відомий історик Федір Ястребов [12]. Однак він звертав увагу ще на примусову русифікацію як один із наслідків повстання [12, с. 104]. Про це в 1960-х роках вже не писали, а цілком справедливо вважали одним із наслідків повстання проведення так званої інвентарної реформи на Правобережжі в 1847–1848 рр., метою якої було повернення на свій бік українських селян у боротьбі зі шляхтою.

В опублікованій наприкінці 1960-х років двотомній «Історії Української РСР», підготовленій істориками академічного Інституту історії, повстання 1830 р. висвітлено ґрунтовно. Зокрема, зазначено, що його причиною було порушення конституції, наданої імператором Олександром I Королівству Польському, а метою – відбудова польської держави. Причину поразки визначено традиційно, відповідно до основних тез тогочасної радянської історіографії: відсутність згоди шляхти на звільнення селян від особистої залежності. Значення Листопадового повстання автори видання бачили в тому, що воно перешкодило царському уряду реалізувати його «реакційні плани» на Заході [13, с. 394–395].

У 1977–1979 рр. Інститут історії АН УРСР видав багатотомну «Історію Української РСР (8 томів у 10 книгах). Історія XIX ст. охоплює окремих том, а історії Листопадового повстання присвячено окремий розділ. Читач дізнається, що повстання почалося у Варшаві 17 листопада (за старим стилем) і мало визвольний характер, але на питання, що спонукало поляків взятися за зброю і хто їх організував на виступ, відповідей немає. Описано перебіг бойових зіткнень у південно-західних губерніях (для повнішого розуміння бракує відповідної карти), однак поза увагою автори залишили важливу проблему: вплив повстання на еволюцію соціального, економічного і культурного життя тогочасного суспільства. Надто загальним видається твердження, що «польське визвольне повстання активізувало діяльність прогресивних сил», тим більше, що конспіративна робота Шимона Конарського і Товариства польського народу оцінюється як «праця, направлена на єдність революційних сил» [14, с. 114, 118].

В об'ємному підручнику з історії УРСР авторства харківського історика Івана Рибалки, який вирізняється увагою до деталей подій, повстання 1830 р. згадане кількома реченнями. Що стосується причин поразки, то автор підкреслив, що українські і білоруські селяни не хотіли відірвання від Росії і відновлення польсько-шляхетського гніту, а тому не підтримали повстанців [15, с. 297].

Оскільки І. Рибалка через двадцять років видав новий підручник з історії України, можна порівняти, чи змінилась його оцінка повстання 1830 р. Як не дивно, але цього не сталося [16].

У 1990-х роках активно видавалися підручники і посібники з історії України різними авторами, в яких події XIX ст. займали вагоме місце. Як приклад візьмемо кілька з них, щоб показати, як еволюціонувала оцінка Листопадового повстання.

У «Курсі української історії» Володимира Борисенка містилась окрема лекція, присвячена розгортанню національного руху в першій половині XIX ст. У ній повстання 1830 р. розглянуто під кутом зору втраченої можливості «поєднання прогресивних східнослов'янських народів для боротьби проти царизму». Відповідальність за цю втрату історик поклав на «польських панів», які через свої «меркантильні» погляди «не хотіли дати волю кріпосним селянам і не підтримали визвольних прагнень шляхти» [17, с. 424–425]. Далі він додав ще одну важливу тезу: «Національно свідому українську інтелігенцію відштовхнули плани Ради Народної, якій не йшлося про надання Україні державної незалежності, а про приєднання її до майбутньої польської держави» [17, с. 425]. Виходило, що вже в 1820-х роках українська інтелігенція на Правобережжі проводила діяльність, спрямовану на досягнення Україною незалежності, що не відповідає дійсності. Додати треба, що в підручнику В. Борисенка не з'ясовано ні причин повстання, ні його наслідків.

Натомість ґрунтовний аналіз Листопадового повстання міститься в підручнику, автором якого є Олександр Бойко. Він визначив цей збройний виступ як «національно-визвольне повстання поляків»,

зумовлене порушенням самодержавством автономних прав Королівства Польського, що виявлялось у «поширенні на польські землі загальнодержавних репресивно-поліційних порядків, запровадженні цензури, боротьбі з польською ліберальною опозицією і патріотичними організаціями» [18, с. 196]. Розвиток повстання на Правобережній Україні історик пов'язав із прибуттям на Волинь генерала Дверницького, а причини поразки – із збереженням панщини і привілеїв шляхти. При цьому він додав: «Крім того, землі Правобережжя не отримали автономії, а мали бути приєднані до польської держави» [18, с. 197]. Як бачимо, в цьому підручнику вже не йшлося про незалежність України, а тільки про автономію. Важливо також, що автор вказав на тяглість польського визвольного руху, подав коротку характеристику ідей А. Чорторійського та Й. Лелевеля, згадав про діяльність Ш. Конарського.

Нове трактування ролі і місця Листопадового повстання відображено в «Нарисі історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття» львівського історика Ярослава Грицака [19]. Ця робота, хоча й рекомендована Міністерством освіти України як підручник для учнів і студентів, без сумніву, є серйозним науковим дослідженням, яке водночас відобразило нову стадію в еволюції української історіографії. Читач знаходить у ній не стільки широкий потік інформації про події та явища, скільки узагальнюючу інтерпретацію цілої сукупності історичних процесів, які привели до формування сучасної української нації. Серед них автор проаналізував повстання 1830 р. в окремому розділі за назвою «Російський і польський революційні рух двадцятих і тридцятих років XIX століття», вказавши, що «польський» характер Правобережної України був визнаний російською владою, але патріотизм місцевої шляхти не мав локального характеру. Вона, прагнучи відбудувати Річ Посполиту в кордонах 1772 р., не бачила змін, що розпочалися в польській політичній думці наприкінці XVIII ст., коли під впливом західних ідей концепція старої шляхетської Польщі була замінена новою демократичною Польщею, яка мала складатися з рівноправних і вільних громадян. В епоху романтизму поширилась візія східних окраїн як краю суспільної гармонії. Вони сприймалися як центр польської культури. Польські революціонери мали надію, що селяни Правобережжя у вирішальний момент стануть на їхній бік у боротьбі з «московським утиском». Треба їх тільки просвітити, заохотити до польської справи. Я. Грицак підкреслив, що «погляди польських революціонерів не мали нічого спільного з національним шовінізмом». Вони виражали загальну віру «в силу романтизму і освіти». Саме вихованці Кременецького ліцею створили так звану українську школу в польській літературі. Автор звернув увагу, що представник цієї школи – Юліуш Словацький – надав нового імпульсу легенді про народного пророка-козака Мусія Вернигору, пов'язавши з нею ідею братерського союзу поляків і українців проти Москви.

У 1990-і рр. серед молодих науковців зростає зацікавленість у вивченні історії шляхти XIX ст. Так, Ігор Кривошея, досліджуючи «еволюцію дворянства [автор вжив саме цей термін на означення шляхти] на Правобережній Україні» в 1793–1917 рр., показав, що шляхта Уманського повіту не брала активної участі у збройних сутичках у ході Листопадового повстання, а тому не зазнала значних репресій. На думку дослідника, найважливішим наслідком повстання для шляхти була її декласація (тобто переведення дрібної шляхти в податні стани) і ліквідація останніх ознак певних відмінностей в управлінні південно-західними губерніями. Історик висловив варту уваги припущення: цілеспрямовано проведена владою декласація підштовхнула нащадків сполонізованої шляхти відшукати свої українські корені, що в майбутньому сприяло розгортанню українського національного відродження [20]. Згодом свої міркування І. Кривошея повніше виклав у ґрунтовному дослідженні з історії шляхти Уманського повіту [21; 22].

До вивчення наслідків повстання 1830 р. в Подільській губернії звернувся також Олександр Козій. Опрацьовані джерела дозволили йому зробити висновок, що після повстання багато польських землевласників повернули свої конфісковані маєтки, використавши для цього родинні зв'язки і різні неузгодження в законодавстві, а найважливішими наслідками були переведення польської людності шляхетського походження до нижчих суспільних верств, закриття католицьких монастирів і Кам'янецької римо-католицької єпархії [23; 24].

Протягом останніх двадцяти років дослідження Листопадового повстання залишалося в колі наукових зацікавлень українських істориків, при цьому розширилася проблематика робіт та змінилися методологічні підходи.

У більшості наукових розвідок розглядаються різні виміри регіонального аспекту повстання, зокрема, його проєкція на Правобережну Україну. Колективна монографія українських і польських істориків «Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів» за редакцією І. Кривошеї та Н. Моравця продовжила традиції сучасної українсько-польської історіографії щодо вивчення дискусійних питань минувшини обох народів [25]. Коло питань, які презентують у цьому дослідженні українські учені, є досить різноманітним. До прикладу, Ю. Земський

вивчав ідейні засади повстання [25, с. 27–44]. Полемізуючи з усталеною в історіографії думкою, що воно було погано підготовленим, він натомість зазначив його очікуваність і бажаність у середовищі польської шляхти, поривом шляхетсько-польської національної гідності, прагненням шляхти позбутися ганьби (зазваної через втрату держави), спробою повернути сплюндровану самоповагу [25, с. 27]. У статтях І. Кривошеї [25, с. 147–157] та Є. Чернецького [25, с. 158–183] розглянуто локальний зріз повстання в Уманському та Липовецькому повітах Київської області; визначено персональний склад повстанців та перебіг воєнного протистояння в цих місцевостях. Оксана Карліна проаналізувала конституційні традиції на польських землях першої чверті XIX століття та їх вплив на конституційний процес під час повстання [25, с. 197–206]. Аналіз низки заходів, до яких вдалася верховна влада Російської імперії після Листопадового повстання 1830 р., аби не допустити збройних виступів у західних губерніях, провела Валентина Шандра. Вона зазначила, що в цих губерніях запроваджувалася наближена до загальноросійської система врядування, посилювався поліцейський і судовий апарат влади, проводилася соціальна трансформація шляхти, поступово реформувалось управління містами, переосмислювалась уся освітня політика [25, с. 207–219]. Юлія Ярцун висвітлила внесок шляхтянок у повстання 1830–1831 рр., місце жінки в шляхетській сім'ї, зміни у становищі жінки та дитини після повстання, які назрівали ще з кінця XVIII ст. [25, с. 191–196]. Вона підкреслила, що правова реальність наклала деякі обмеження на владу батьків над дітьми і зумовила «трансформацію звичного образу «старопольської матрони» в новий тип польської дворянки» [25, с. 196]. Подібні висновки містяться також в одній із статей О. Карліної [26].

З-поміж узагальнюючих праць варто зазначити підготовлену львівськими істориками «Історію Польщі», першу в українській історіографії синтезу сусідньої країни [27]. У ній автори присвятили чимало уваги висвітленню Листопадового повстання, спираючись на значну джерельну базу та напрацювання українських і польських учених. Вони не обмежились переказом основних подій, а розкрили передумови повстання, показавши економічний і політичний розвиток Королівства Польського, а також настрої тогочасної польської еліти. Воєнне протистояння між імперськими військами і польськими збройними формуваннями в книзі назване російсько-польською війною. Важливо, що автори наголосили на міжнародних аспектах повстання та на його місці в історії польського народу. На їхню думку, Листопадове повстання 1830 р. «стало вирішальним чинником формування свідомості новочасної польської нації. Легенда повстання міцно утвердилася в пам'яті наступних поколінь поляків». з одного боку, воно засвідчило нерозривність національного життя і державності, спадкоємності традицій Речі Посполитої, носієм яких була насамперед польська еліта, і водночас «виявило міцні елементи консерватизму шляхетського стану, які все більше перетворювалися на анахронізм за нових історичних умов» [27, с. 296]. Тому це повстання дослідники означили «консервативною революцією». До його важливих наслідків вони зарахували появу Великої еміграції польської військової, політичної та інтелектуальної еліти на Захід, котра справляла вплив на польські землі, розробляла плани здобуття незалежності Польщі [27, с. 290–296].

У виданих в останні роки монографіях, присвячених дослідженню різних проблем історії України «довгого» XIX століття, висвітлюються деякі аспекти Листопадового повстання. До прикладу, Анатолій Скрипник, вивчаючи вплив російського військового чинника на суспільно-політичний та економічний розвиток Правобережної України, проаналізував суто військові питання збройного протистояння повстанських загонів та імперської армії на Правобережній Україні [28]. Автор визначив мотиваційні чинники протиборчих сторін, співвідношення сил, їхні успіхи і прорахунки. З-поміж основних причин поразки повстанських загонів Станіслава Габрієля Ворцеля на Волині, Кароля Ружицького на Житомирщині, Бенедикта Колишка на Поділлі і Київщині історик виокремив відсутність єдиного плану і керівництва, втрату тактичної ініціативи внаслідок децентралізації дій [29, с. 57].

Етносоціальний аспект Листопадового повстання Богдан Гудь розглянув у своєрідному трикутнику: поляки–українці–росіяни [30]. Автор вказав, що пасивність українського селянства і назагал його негативне ставлення до подій 1830–1831 рр. зумовлені тогочасними реаліями. На його думку, взаємини між поляками та українцями залежали винятково від позиції польських землевласників, котрі мали право вибору: лібералізувати становище селян або ж і надалі вести попередню політику. Природно, наголосив історик, що більшість шляхти обрала другий шлях, чим зробила послугу росіянам. Надії діячів польського визвольного руху на масове приєднання селян до повстання виявилися марними. Не виправдалися і сподівання землевласників-поляків залучити силою своїх підданих селян до боротьби за незалежність Польщі [30, с. 128–129]. Натомість головнокомандувач російських військ на Правобережжі Фабіан Остен-Саксен у відозві, зачитаній у православних церквах, закликав не підтримувати бунтівників, а генерал-губернатор Малоросії Микола Репнін, скориставшись

антипольськими настроями селянства, сформував вісім козацьких полків по тисячу осіб у кожному на боротьбу з повстанцями [30, с. 132].

У сучасній українській історіографії знаходимо декілька статей, в яких розкрито роль унійного і римо-католицького духовенства в подіях Листопадового повстання. Так, Віктор Павлюк пояснив опозиційність римо-католицького духовенства до імперської влади поступовою втратою ним впливу на Правобережжі внаслідок політичного, економічного, морально-духовного тиску царизму та російського православ'я, а також громадянським патріотизмом, який охопив більшу частину священнослужителів у прагненні відродити Річ Посполиту [31, с. 141]. За твердженням Інни Шостак, серед повстанців, котрі збройно воювали, унійних священників було обмаль. Натомість їхні проповіді спонукали вірних брати участь у повстанні, а костели і монастирі почасти були прихистками для повстанців та зброї [32, с. 234]. У статті О. Карліної розкрито репресії, які зазнали отці-василіани Овруцького і Почаївського монастирів, звинувачені владою в участі або підтримці повстанців на Волині [33].

Діяльність польських таємних організацій як передумову Листопадового повстання вивчала Наталя Громакова. Вона акцентувала на кількох аспектах означеної проблеми: поява організаційних форм польської визвольної боротьби першої половини XIX століття, їхня регіональна специфіка та роль у загальнопольському русі. До причин Листопадового повстання дослідниця зарахувала соціальне напруження в регіоні та превентивні арешти поліцією підозрюваних в антиурядовій діяльності, які доповнювалися чутками про загальну мобілізацію [34, с. 4].

Із Листопадним повстанням 1830 р. Тетяна Мурга пов'язала метаморфози, які відбулися у слововживанні та змінах у конотаціях концепту «свобода» в російському літературному і філософському дискурсах першої половини XIX ст. На її думку, причиною витіснення терміна «вільність («вольность»)» на маргінес російської словесності було використання цього слова в гаслі повстанців 1830–1831 рр. («За нашу і вашу вільність») та відповідна реакція на нього імперської влади і російської громадськості. Польська «wolność» перетворилася з «позитивної» свободи як певного шляхетського привілея на «негативну» свободу як ідеал досягнення національної незалежності [35, с. 83].

В останні роки вийшли друком кілька розвідок, в яких проаналізовано мемуарну літературу або розкрито деякі історіографічні питання Листопадового повстання. Наприклад, у статті Івана Ярмошика показано, як польській історіографії висвітлено військові дії на Волині кавалерійського полку Кароля Ружицького і корпусу генерала Дверницького [36]. Схожою за тематикою є статті Юлії Конарівської, в яких переважає огляд спогадів учасників і сучасників Листопадового повстання. Зроблено висновки про значну участь населення у повстанських діях на Правобережжі [37; 38]. Аналіз низки мемуарних текстів, опублікованих на сторінках журналу «Киевская старина» підготував Ігор Фицик [39]. Він зазначив, що ці матеріали відображають рецепцію сучасниками бойового шляху повстанських загонів на Волині та Поділлі.

Таким чином, в українській історіографії Листопадове (польське) повстання 1830–1831 років представлено досить широко, хоча українські історики обмежуються вивченням його перебігу та наслідків у південно-західних губерніях Російської імперії, тобто у Правобережній Україні. У радянський період відповідно до вимог тогочасної офіційної ідеології в наукових публікаціях домінувала партійно-класова оцінка подій та явищ. Наголос робився на висвітленні економічного розвитку українських земель та глибоких соціальних проблем, аналізі програмних цілей повстанців, на звинуваченні шляхти в «обмеженості класових інтересів».

У 1990-х роках в українській історіографії почали змінюватись методологічні засади дослідження минулого. Зросла зацікавленість науковців у вивченні соціальної історії Правобережної України. Зменшення ареалу шляхетської землі внаслідок конфіскацій, переведення величезної маси дрібної шляхти в нижчі соціальні верстви, зміни в культурному і релігійному житті розглядалися як наслідки Листопадового повстання.

В останні десятиліття актуалізувалося багатоаспектне вивчення Листопадового повстання та його наслідків на життя різних соціальних станів у південно-західних губерніях. Однак у руслі сучасних методологічних і тематичних практик потребують повнішого дослідження проблеми гендерного чинника в повстанні, ментальних стереотипів, образу «чужого» у сприйнятті українців, поляків, росіян тощо.

Література:

1. Клебовский Р. К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году. *Киевская старина*. 1905. Т. 89. Июнь. С. 424–467.
2. Левицкий О. Эпизод из истории польского мятежа 1831 года на Киевщине. *Киевская старина*. 1899. Т. 65. Апрель. С. 90–11.

3. Липский И. Польский мятеж 1831 года по документам Волынской духовной консистории. *Волыньское губернские ведомости*. 1884. № 8. С. 273–285.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України; 3-є вид. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 606 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України; вид. 2-е. Київ : Глобус, 1992. Т. II. Від половини XVII століття. 349 с.
6. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. Киев : Вища школа. 1979. 151 с.
7. Баженов Л.В. Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине : автореф. дис. ... канд ист. наук. Киев, 1973. 28 с.
8. Баженов Л.В. Обзор литературы и архивных источников о польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине. *Питання нової і новітньої історії*. Київ, 1974. С. 126–138.
9. Баженов Л.В. Политические течения в польском восстании 1831 г. на Правобережной Украине. *Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время*: сборник ст. Москва, 1974. С. 93–98.
10. Баженов Л.В. Участь поляків Правобережної України в листопадовому повстанні 1830–1831 років. *Українське слов'язознавство*. 1974. Вип. 10. С. 105–112.
11. Дядиченко В.А. Історія Української РСР : навчальний посібник для студ. неістор. ф-тів вузів УРСР / за ред К.К. Дубини. Київ : Київський університет, 1965. 455 с.
12. Ястребов Ф. Нариси історії України. Київ : Вид-во АН УРСР, 1939. Вип. VIII. Україна в першій половині XIX століття, 274 с.
13. История Украинской ССР: в двух томах / редкол.: К.К. Дубина (гл. ред.) и др. Киев : Наукова думка, 1969. Т. 1. 836 с.
14. Історія Української РСР. Київ: Наукова думка, 1978. Т. III. Україна в період розкладу феодално-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму. 608 с.
15. Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період : підручн. для студентів іст. фак. вузів. Київ : Вища школа, 1978. 576 с.
16. Рибалка І.К. Історія України. Частина II. Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. Харків : Основа, 1997. 480 с.
17. Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Либідь, 1998. 614 с.
18. Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 1999. 568 с.
19. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
20. Кривошея І. І. Еволюція дворянства на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 16 с.
21. Кривошея І. Уманська шляхта в польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 років. *Український історичний збірник*. 2006. Вип. 9. С. 107–123.
22. Кривошея І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочинський»), 2014. 254 с.
23. Козій О.І. Чисельність та соціальна верства польського населення на Поділлі в середині XIX століття. *Вісник Львівського університету. Серія Історична*. 1995. Вип. 30. С. 39–46;
24. Козій О.І. Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстання 1830–1831 і 1863 років : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1997. 26 с.
25. Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. Монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ : КНТ, 2017. 264 с.
26. Карліна О.М. Жінки в громадському житті Волині в 30–60-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2014. № 7 (284). С. 13–19.
27. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
28. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1895 рр.). Кам'янець-Подільський : Видавець ФОР Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.
29. Скрипник А.Ю. Мілітарне протистояння у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. на Правобережній Україні. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 3. С. 47–60.
30. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків : Акта, 2017. 490 с.
31. Павлюк В.В. Римо-католицька церква у суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія: Історичне краєзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 138–144.
32. Шостак І. Громадянсько-політична позиція волинського та подільського римо-католицького духовенства у польських повстаннях 1830–31 та 1863 років. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2015. Вип. 5. С. 233–239.
33. Карліна О.М. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про них. *Національна та історична пам'ять* : Збірник наук. праць. Київ : НВЦ «Пріоритети», 2013. Вип. 6. С. 69–76.
34. Громакова Н.Ю. Визвольний рух поляків в українських землях: від конспіративної діяльності до повстанської боротьби. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 1–6.
35. Мурга Т. Свобода й вольність: вплив ідеології польського повстання 1830 року на російські філософію і літературу. *Грані*. 2021. Т. 24. № 1. С. 74–84.
36. Ярмошик І. Військові події на Волині в ході польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. у світлі польської історіографії. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*. 2013. С. 183–188.

37. Конарівська Ю. Мемуари учасників Листопадового повстання 1830–1831 рр. як джерело вивчення польських визвольних змагань. *Интермарум: історія, політика, культура*. 2016. № 3. С. 167–174.
38. Конарівська Ю. Листопадове повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні в історичній літературі XIX – початку XX ст. *Переяславський літопис*. 2017. Вип. 11. С. 66–72.
39. Фицик І. Польські національні повстання XIX століття в дзеркалі мемуарів сучасників на сторінках часопису «Киевская старина». *Rozdroża: Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów*. Częstocowa, Humań, Poznań, 2016. Т. III. С. 41–60.

УДК 94(438+477.82)"1921/1939":323.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.25>

ПОЛІСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В КОНЦЕПЦІЯХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДІВ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ

Крамар Юрій,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті аналізуються програми державної політики з національного питання, які реалізовувались польськими урядами на території Поліського воєводства в міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Показано специфіку регіону під кутом зору національної структури його мешканців. Акцентовано на тому, що понад 75% населення воєводства становили представники слов'янських меншин – білоруси, українці, росіяни і так звані «тутейші». Остання етнічна група була найчисельнішою (700 тис. з понад 1,1 млн загалу мешканців) і не мала виразної національної ідентичності. Це дало підстави польській владі втілювати політику, націлену на прискорену колонізацію населення краю усіма доступними для цього засобами. Упродовж 1920–1930-х рр. було опрацьовано кілька урядових програм державної політики на Поліссі, головна мета якої полягала у зміцненні польської державності на північно-східних землях та їх якнайшвидшій інтеграції до політичної та соціально-економічної системи Речі Посполитої. У 1920–1930-х рр. ці програми реалізовувались польськими воєводами С. Довнарівичем, Я. Крагельським, В. Костек-Бернацьким. Основними засобами політики національно-державної асиміляції на Поліссі у 1920–1930-х рр. були: розширення сфери вживання польської мови в усіх сферах життя з одночасним обмеженням використання української та білоруської мов; заборона діяльності українських, білоруських, російських громадських, культурних, релігійних, кооперативних організацій і товариств; закриття шкіл із національними мовами викладання; поступова колонізація Православної церкви шляхом впровадження польської мови до внутрішньоцерковного життя; нейтралізація впливів українського і білоруського рухів на Поліссі, які розглядались виключно в категоріях антидержавних. Зауважимо, що упродовж міжвоєнного двадцятиліття жодна з державних програм, запропонованих польськими урядами для вирішення національного питання, не привела до врегулювання міжнаціональних відносин на східних землях, а подекуди їх загострила. Це вилилось у драматичні події на західноукраїнських та західнобілоруських землях напередодні та в роки Другої світової війни.

Ключові слова: Польська держава, Поліське воєводство, державна політика, національне питання, асиміляція.

Kramar Yurii. Polissya province in the conceptions of national policy of Polish governments in the period of interwar Poland

The article analyses Programmes of State Policy on National Issues, which were implemented by Polish governments in the territory of Polissya Voivodship in the interwar period (1921–1939). It is shown the specific of the region at the angle of view of the national structure of its inhabitants. It is paid attention that more than 75% of the voivodship population were the representatives of the Slavonic minorities – such as Belarussians, Ukrainians, Russians, etc. and so called “Touches” (local). The latest ethnic group was the most numerous (700 hundred thousand out of more than 1.1 million inhabitants) and they didn't have a distinct national identity. That gave the basis for Polish power to implement the policy directed on the quick polonization of the region population with all available means for this purpose. During the 1920–1930-th years, several government policy programmes in Polissya were processed, the main purpose of which was the strengthening of Polish statehood in the north-eastern lands and their prompt integration to the political and socio-economic system of the Republic of Poland. In the interwar period, these programs were implemented by the Polissya governors S. Dovnarovich, Y. Kragelsky, V. Kostek-Bernatsky. The main policy means of national-state assimilation in Polissya in 1920–1930-th years were: expanding the scope of using the Polish language in all spheres of life with the simultaneous restriction of using the Ukrainian and Belarussian languages; prohibition of Ukrainian, Belarussian, Russian public, cultural, religious, cooperative organizations and societies; closure of schools with national teaching languages; gradual polonization of the Orthodox Church by introducing the Polish language to internal life; neutralization of the Ukrainian and Belarussian influences of the movements in Polissya, which were considered exclusively in the categories of anti-state. It's necessary to note that during the interwar twenty years, none of the state programmes proposed by the Polish governments to solve the national issue didn't lead to the settlement of interethnic relations in the eastern lands, and somewhere they exacerbated the situation. Later on the eve and during the Second World War it caused to the dramatic events in the Western Ukrainian and Western Belarussian lands.

Key words: Polish state, Polissya Voivodeship, state policy, national issues, assimilation.

Національна політика урядів міжвоєнної Польщі мала виразно регіональну специфіку. Її головною метою була якнайшвидша інтеграція території із переважаючим непольським населенням до складу відродженої Польської держави. Серед її мешканців третину становили етнічні меншини. Одним із регіонів на сході країни зі специфічним укладом міжнаціональних відносин було Поліське воєводство з центром у м. Брест (до 1923 р. Брест-Литовський – *Ю.К.*). На сході воєводства проходив державний кордон із СРСР, на заході Полісся межувало з Люблінським і Білостоцьким воєводствами, на півночі – з Новоградським, на півдні – з Волинським воєводством.

Національну структуру населення Поліського воєводства найповніше характеризують матеріали другого перепису, який проводився в 1931 р. і враховував мовну та конфесійну приналежність опитуваних. За його даними, на терені Поліського воєводства проживало 164 тис. поляків (14,5% від загалу населення), майже 113 тис. євреїв (10%), 75 тис. білорусів (6,7%), 54 тис. українців (4,8%), 16 тис. росіян (1,5%) і понад 700 тис. (!) (з понад 1,1 млн загалу мешканців, тобто 62%) т. зв. «*тутейших*» [6, с. 20]. Поява категорії осіб, які не могли окреслити своєї рідної мови чи ідентифікувати свою національну приналежність, не була явищем, характерним виключно для Полісся того часу. Однак варта уваги масовість такої етнічної класифікації, як «*тутейші*». Можна припустити, що поява такої категорії населення була зумовлено не лише адміністративним тиском під час проведення опитування, а й укладом життя та порівняно низьким рівнем національної самосвідомості місцевих мешканців.

Специфіка міжнаціональних відносин у поліському регіоні, труднощі соціально-економічного характеру, зумовлені воєнними руйнуваннями і господарською відсталістю краю, вимагали від уряду додаткових зусиль для врегулювання ситуації на східних землях. Проблема економічної і політичної стабілізації у східних воєводствах як прикордонних регіонах тісно пов'язувалась із питаннями національної безпеки і збереження інтегральної цілісності держави.

Одну з перших програм польської державної політики на Поліссі представив на розгляд уряду 1 березня 1923 р. поліський воєвода **Станіслав Довнарівч** [2]. Її обговорення відбувалося на засіданні Політичного комітету Ради міністрів 7 квітня 1923 р. У вступній частині програми поліський воєвода зауважив, що не може бути єдиного підходу уряду до вирішення національного питання на східних землях. На його думку, Волинь, Полісся і Віленщина – цілком відмінні регіони зі своїм укладом національного і політичного життя [2, к. 2].

Поліський воєвода передбачав поступову активізацію національних рухів у середовищі українців і білорусів. Головне завдання влади, на його думку, полягає в тому, щоб розділити обидва рухи – український і білоруський: «На Поліссі слід вбити польський клин між чинниками білоруськими з півночі і українськими – з півдня. Було б злочинною помилкою з нашого боку і небезпекою для польської держави, якби білоруси і українці могли б подати один одному руку над Прип'яттю» [2, к. 5]. Отже, Полісся С. Довнарівч відводив роль своєрідного польського коридору, який мав відокремити білоруські впливи від українських.

Програма С. Довнарівча містила проект зміни адміністративно-територіального поділу східних воєводств. Він пропонував утворити на східних землях три воєводства – Віленське, Поліське і Волинське. Причому цей новий поділ мав насамперед враховувати як економічні, так і етнополітичні умови конкретних територій. Так, лінія кордону між Віленським і Поліським воєводствами мала проходити в такий спосіб, аби повіти, де переважало білоруське населення, були долучені до Віленського воєводства [2, к. 6]. С. Довнарівч вважав, що це зупинить проникнення білоруських впливів на Полісся.

На думку воєводи, не менш ретельно варто підійти й до визначення південного кордону Поліського воєводства, аби не допустити поширення на поліські землі українського руху з Волині. Волинь, на його переконання, залишатиметься у сфері українських впливів: «розширення території цих впливів суперечить національним інтересам польської держави» [2, к. 6]. Для того, аби ізолювати український рух, не допустити його поширення на північ, С. Довнарівч домагався включення до Поліського воєводства північних повітів Волині (Ковельського і Любомльського), які мають схожу з Поліссям етноконфесійну структуру. Одночасно він висловився проти підпорядкування Камінь-Каширського і Сарненського повітів Волинському воєводству, оскільки вони мали виразно «поліський характер» (Сарненський повіт у 1930 р. було вилучено зі складу Поліського і передано Волинському воєводству – *Ю.К.*). На думку С. Довнарівча, між Волинню і Поліссям мав залишатись свого роду «природний» кордон, який перешкоджатиме проникненню сюди радикальних елементів. Аби такий кордон став реальністю, воєвода пропонував до того часу, поки не вдасться «полонізувати Полісся», не розбудовувати в його південній частині жодних комунікаційних шляхів, які б полегшували проникнення українських впливів із Волині [2, к. 7].

Варто зауважити, що реалізація «польської програми» С. Довнарівича (як і польської присутності на «кресах» загалом) на початку 1920-х рр. опинилась під серйозною загрозою. У період його врядування політична ситуація на східних землях вкрай загострилась. Як і на сусідній Волині, широкого розмаху в Поліському воєводстві набув партизанський рух, який інспірувався з території СРСР. Нездатність польської адміністрації ефективно протистояти радянським диверсіям у краї стала причиною відставки С. Довнарівича у 1924 р.¹

Після приходу до влади «санації» головним інструментом національної політики Польщі була проголошена державна асиміляція непольських народів. На Поліссі реалізація цієї політики покладалась на призначеного 14 липня 1926 р. воєводу **Яна Крагельського** (1926–1932 рр.). Програма державної політики очолюваної ним адміністрації була представлена 20 січня 1930 р. на з'їзді повітових старост у Дорогочині [11, s. 37–39]. Формулюючи засади своєї політичної програми, воєвода наголошував на тому, що майбутнє Польської держави значною мірою залежатиме від розвитку ситуації на її східних землях. «Наше завдання, – зазначав Я. Крагельський, – побудувати такі стосунки, аби майбутнє нашої державності не викликало тут жодних побоювань і сумнівів» [12, s. 52].

Воєвода акцентував на тому, що колонізаційна політика на східних землях сприятиме зростанню сепаратистських рухів, посилюватиме прагнення до відокремлення від держави територій, де переважає непольське населення. Зрештою, це призведе до втрати Польщею її державної потуги, звуження її території до етнографічних кордонів і до втрати незалежності [8, s. 45]. Воєвода наголошував на необхідності поважати національну окремішність місцевого населення: «Якщо ми визнаємо поляками кашубів, шльонзаків, татарських гуралів, то чому маємо відмовляти в цьому праві українцям чи білорусам?» (Я. Крахельський мав на увазі мешканців Полісся – т. зв. «тутейших», яких поляки не вважали ні українцями, ні білорусами – *Ю.К.*) [8, s. 45]. Він застерігав місцевих поляків від надмірного «кресового націоналізму», який шляхом примусу і репресій «прагне перетворити місцевих поліщуків на частину польського народу». Я. Крагельський зазначав, що це може створити вкрай небезпечну політичну ситуацію в регіоні [9, с. 42].

Отже, запропоновані воєводою Я. Крагельським заходи і «нова політика» щодо національних меншин мали сприяти пом'якшенню протиріч у краї, а політична асиміляція мешканців Полісся – допровадити до тісної інтеграції регіону з Польською державою.

Із зміцненням політичних позицій «санації» на початку 1930-х рр. щораз більше прихильників почала здобувати концепція регіоналізму в національній політиці держави. На Волині вона упродовж десяти років реалізовувалась воєводою Г. Юзевським. На Поліссі регіональна концепція була покладена в основу державної політики, яку в 1931–1939 рр. проводив поліський воєвода **В. Костек-Бернацький**. Загалом вона базувалась на політичній програмі, запропонованій у 1923 р. С. Довнарівичем. Її кінцевою метою проголошувалась колонізація непольського населення. Однак політична концепція В. Костек-Бернацького мала й низку суттєвих особливостей.

Вирішальним чинником у формуванні засад державної політики на Поліссі воєвода вважав специфічний уклад міжнародних відносин на території воєводства. Те, що під час перепису 1931 р. понад 700 тис. мешканців воєводства задекларували свою національну мову як «тутейшу», на думку воєводи, давало підстави провадити тут «особливу» політику, спрямовану на прискорення асиміляційних процесів серед місцевого населення.

Одним із найважливіших інструментів національної політики на східних землях, зокрема на Поліссі, В. Костек-Бернацький вважав розширення сфери вживання польської мови. На його переконання, у стосунках з поліщуками місцева влада має використовувати виключно польську мову. Воєвода виступав категорично проти того, аби місцеві мешканці спілкувались із чиновниками адміністрації українською чи білоруською мовами.

Питання мови стало одним із ключових у взаєминах воєводи В. Костек-Бернацького з ієрархами Православної церкви на Поліссі. Воєвода виступав за впровадження польської мови до внутрішньоцерковного життя, аби в такий спосіб витіснити російські впливи на Православну церкву. Першим кроком на шляху колонізації Православної церкви на Поліссі стало розпорядження воєводи від 16 травня 1933 р. «Про використання польської мови в записках метричних книг православного населення». У ньому йшлося про те, що запис імен у метричних книгах повинен проводитись не церковно-слов'янською, а виключно державною, тобто польською мовою [13, s. 98].

¹ Жертвою радянських диверсантів зазедве не став сам воєвода С. Довнарівич. 24 вересня 1924 р. радянська боївка здійснили зухвалий напад на потяг, що рухався з Бреста до Сарн. У ньому перебував воєвода з низкою високопоставлених чиновників. Польська громадськість звинуватила очільника Поліського воєводства в боягузтві та бездіяльності під час проведення операції із затримання диверсантів.

Одним із важливих починань воєводської адміністрації на початку 1930-х рр. стала активна пропаганда на користь впровадження польської мови в церковні богослужіння. Цей крок мав стати одним із дієвих засобів колонізаційного впливу на православних. Однак тут виникали труднощі практичного плану. Значна частина місцевого православного духовенства не володіла польською мовою. Поставало питання, якою мовою вони мали користуватись у спілкуванні з вірянами в перехідний період. Відповідно до приписів в окремих місцевостях на території північно-східних воєводств мовою богослужінь і проповідей священників могла бути білоруська, а в окремих випадках й українська мова. Однак, на думку воєводи В. Костек-Бернацького, цього в жодному разі не можна було допустити на Поліссі. Посилаючись на особливості етнокофесійної структури місцевого населення, він виступав категорично проти використання російської, білоруської чи української мови у внутрішньоцерковному житті Православної церкви. Ті священники, котрі не в змозі були виголошувати проповіді чи промови польською мовою, мали звертатись до вірян місцевою мовою – «тутейшою», або як її називав воєвода, «ламанною» мовою. На думку воєводи, такий підхід до мовної проблеми мав підкреслити окремішність Полісся, його специфіку серед тих східних воєводств Польщі, де більшість становили або білоруси (Новогрудчина, Віленщина), або українці (Волинь), а також перешкодити зростанню національної свідомості поліщуків.

У 1939 р. воєводською адміністрацією В. Костек-Бернацького було опрацьовано ще один документ під назвою «Стан польської присутності на Поліссі» [10]. Він містив детальний аналіз суспільно-політичної ситуації на Поліссі та визначав основні напрями польської політики на цих землях на найближчу перспективу. Аналіз основних положень цього документа однозначно дає підстави охарактеризувати його як програму колонізації Полісся. «Мета польської державної політики, – вказувалось у документі, – зміцнення польської присутності на Поліссі шляхом колонізації і культурного злиття поліщуків із державою і польським народом» [10, s. 232].

На думку поліського воєводи, швидка асиміляція місцевого населення була важливою з кількох причин: по-перше, Полісся відіграє важливу роль у політиці Польщі на «східних кресах» як свого роду «клин», який розділяє білоруський і український рух; по-друге, колонізація поліщуків, на переконання В. Костек-Бернацького, «прискорить розв'язання національного питання на всій території північно-східних земель, включно з Волинню» [10, s. 232–233].

Далі воєвода окреслив головні шляхи реалізації колонізаційної політики на Поліссі. Ця програма передбачала: створення спеціального урядового органу (бюро, департаменту чи відділу при Кабінеті Міністрів), який координував би пропагандистську діяльність всередині країни, а також вів контрпропаганду проти «комуністично-диверсійних сил», до яких зараховувались український, білоруський і російський рухи. Пропагандистську кампанію планувалось здійснювати за посередництвом преси, радіо, кіно, театру та ін.; заборону вживання української і білоруської мови на території Поліського воєводства шляхом внесення відповідних змін до мовних і шкільних законів 1924 р.; припинення діяльності українських, білоруських, російських громадських, культурних і господарських організацій на території Поліського воєводства; усунення з теренів воєводства державних чиновників, учителів, керівників громадських, фінансових установ непольської національності (їх передбачалось перевести в центральні і західні воєводства – *Ю.К.*) і призначення на ці посади виключно (підкреслення автора – *Ю.К.*) «поляків або ж цілком сполонізованих поліщуків» [10, s. 229–235]. Зміст наступних положень цього документа (цілковита колонізація Православної церкви, розширення сфери вживання польської мови, ліквідація шкільництва національними мовами) дає підстави стверджувати про початок форсованої колонізації Полісся.

Підкреслюючи домінуючу роль поляків і поліщуків-«тутейших» у реалізації своєї програми, В. Костек-Бернацький не міг не визначити своєї позиції щодо інших представників національних меншин, котрі проживали на Поліссі. Досить гостро воєвода реагував на будь-які прояви *білоруського національного руху* на території воєводства, який він розцінював як потенційне джерело дезінтеграції держави [7, s. 155]. Адміністрація В. Костек-Бернацького розглядала його виключно крізь призму комуністичної, націоналістичної чи антидержавної пропаганди. Діячі білоруського національного руху упродовж 1930-х рр. зазнавали постійних репресій та переслідувань із боку місцевої влади.

Категоричною була позиція воєводи В. Костек-Бернацького і щодо *українців*, котрі проживали на території Поліського воєводства. На їх адресу лунали такі ж звинувачення, як і щодо діячів білоруського руху. Однак, на думку воєводи, український рух приховував значно більшу небезпеку [5, s. 280]. Одним із головних завдань влади він вважав недопущення проникнення на територію Поліського воєводства українських впливів із прикордонних повітів Волині. Ліквідація партії Сельроб-Єдність у східних воєводствах, репресивні заходи щодо осередків товариства «Просвіта» на Волині та Поліссі

частково вирішили цю проблему. Так, чисельність членів культурно-освітнього товариства «Просвіта» на території Поліського воєводства у 1932–1933 рр. скоротилась з 915 до 48 [1, арк. 18]. Репресії на Поліссі торкнулись й українських кооперативних організацій, які воєвода називав «експозитурами диверсійного руху».

Кінець 1930-х рр. характеризувався подальшим загостренням курсу щодо українців на Поліссі. Істотним елементом тактики воєводи В. Костек-Бернацького стала поступова ізоляція Полісся від проникнення українських впливів із Волині та Східної Галичини. Для цього він пропонував використати концепцію «сокальського кордону», яку реалізовував воєвода Г. Юзевський на Волині. Цікаво, що існування на полісько-волинському прикордонні умовного «кордону» визнавав і сам воєвода. У 1938 р. він стверджував, що з огляду «на шкідливість ворожої агітації серед мешканців Полісся» ним було оприлюднено розпорядження, яке передбачало низку заходів, що мали попередити проникнення на Полісся українських впливів зі Східної Галичини. Ці заходи передбачали заборону поширення на території воєводства українських часописів, агітаційної літератури, зрештою, недопущення приїзду на Полісся з метою зміни постійного місця проживання українців із Галичини [3, к. 31]. Ще одним проявом концепції «полісько-волинського кордону» був «бойкот» українських товарів. За розпорядженням воєводи торгові фірми не мали приймати на свої склади товари з українськими написами [3, к. 73].

Отже, концепція «поліського регіоналізму», запропонована воєводою В. Костек-Бернацьким, була спрямована на швидку колонізацію місцевого слов'янського населення («тутейших»), ізоляцію краю від білоруських і українських впливів. Вона цілком вписувалась у програму «зміцнення польської присутності на кресах», яку започаткував польський уряд у другій половині 1930-х рр. Ліберальні програми розв'язання національного питання, які реалізовувались у контексті політики регіоналізму (на зразок «волинської програми» Г. Юзевського), були остаточно відкинуті.

Підсумовуючи, зауважимо, що у 1920–1930-х рр. незважаючи на розбіжності в методах реалізації національної політики на сході країни, польські уряди (національних демократів, пілсудчиків) залишались солідарними у визначенні головної мети – зміцнення польської державності на східних землях та їх якнайшвидша інтеграція в політичну та соціально-економічну систему Речі Посполитої. Політика національно-державної асиміляції непольського населення особливо швидкими темпами реалізовувалась у Поліському воєводстві. На переконання польської влади, мешканців Полісся було легко колонізувати з огляду на специфіку національної структури мешканців краю, де понад 60% не могли окреслити свою національну приналежність (т. зв. «тутейші»). З огляду на це державна політика, яку реалізовували поліські воєводи С. Довнарівич, Я. Крагельський, В. Костек-Бернацький, спрямовувалась на якнайшвидшу колонізацію краю усіма доступними для цього засобами економічного, політичного, культурного впливу. Одним із головних завдань влада вважала недопущення проникнення на територію Поліського воєводства українських і білоруських політичних впливів із прикордонних повітів Волині та Новогрудчини. Для цього використовувались заходи на зразок тих, які реалізовував волинський воєвода Г. Юзевський на волинсько-галицькому прикордонні. Зауважимо, що упродовж міжвоєнного двадцятиліття жодна з державних програм, запропонованих польським урядом для вирішення національного питання, не привела до врегулювання міжнаціональних відносин на східних землях, а подекуди їх загострила. Це вилилось у драматичні події на західноукраїнських та західнобілоруських землях напередодні та в роки Другої світової війни.

Література:

1. Держархів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 46. Оп. 9а. Спр. 999.
2. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (далі – AAN, MSW). Sygn. 938.
3. AAN, MSW, Sygn. 30.
4. Cichoracki P. Stołpce – Łowcza – Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych w województwach północno-wschodnich. Łomianki, 2012. 340 s.
5. Cichoracki P. Droga ku anatemie. Waclaw Kostek-Biernacki (1884–1957). Warszawa, 2009. 496 s.
6. Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Poleskie. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 1938. 314 S.
7. Gomółka K. Białorusini w II Rzeczypospolitej. Zeszyty naukowe politechniki Gdańskiej. Ekonomia. Gdańsk, 1992. Nr. XXXI. 178 s.
8. Pismo wojewody poleskiego Jana Krahelskiego do starostów powiatowych w sprawie prowadzenia polityki narodowościowej na Polesiu. *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* / red. W. Śleszyński. Białystok–Kraków : Wydawnictwo : Avalon, 2009. S. 45–47.
9. Przemówienie starosty powiatowego na zebraniu przedstawicieli władz i urzędów niezespólnych w Prużanie. *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* / red. W. Śleszyński. Białystok–Kraków : Wydawnictwo : Avalon, 2009. S. 40–45.

10. Stan posłkiego posiadania na Polesiu. *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* / red. W. Śleszyński. Białystok–Kraków : Wydawnictwo : Avalon, 2009. S. 199–243.
11. Streszczenie przemówienia wojewody Jana Krahelskiego na zjeździe starostów w Drohoczynie. *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* / red. W. Śleszyński. Białystok–Kraków : Wydawnictwo : Avalon, 2009. S. 37–40.
12. Wytyczne wojewody poleskiego Jana Krahelskiego skierowane do starostów powiatowych w sprawie wdrażania polityki państwowej w województwie poleskim. *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* / red. W. Śleszyński. Białystok–Kraków : Wydawnictwo : Avalon, 2009. S. 47–55.
13. Zarządzenie wojewody poleskiego Wacława Kostka-Biernackiego o stosowaniu języka polskiego w aktach metrykalnych ludności prawosławnej. *Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Polesie w polityce rządów II Rzeczypospolitej. Dokumenty do dziejów Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej* / red. W. Śleszyński. Białystok–Kraków : Wydawnictwo : Avalon, 2009. S. 98–100.

УДК 327(438:477):005.591.6327(438:477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.26>

УКРАЇНА У ПРОМЕТЕЇТСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ ЮЗЕФА ПІЛСУДСЬКОГО

Стрільчук Людмила,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинського національного університету імені Лесі Українки

Перша світова війна призвела не лише до падіння імперій та зміни державних кордонів, її наслідком стали не бачені досі руйнування та мільйони жертв, що втратили життя або ж були покалічені. Наслідком війни стали також надії європейських народів на зміни в міжнародних відносинах та сподівання на здобуття національної державності. Українці та поляки були серед тих, хто на уламках колись великих імперій сподівалися утворити власні держави, втілюючи цей задум із зброєю в руках.

У представленій статті запропоновано аналіз міжнародно-політичної ситуації щодо українських земель, яка склалася наприкінці Першої світової війни та в перше десятиліття після її завершення, а також відтворено хронологію та особливості формування і реалізації політики прометеїзму Ю. Пілсудського.

Концепція прометеїзму опиралася на сформовані в попередні історичні епохи зовнішньополітичні концепції шляхетської Речі Посполитої і реалізовувалася впродовж 20-х – першої половини 30-х років ХХ століття політичними прихильниками Ю. Пілсудського. Зовнішньополітичний вектор концепції прометеїзму спрямовувався на розчленування Радянського Союзу за національними ознаками та створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Другої Речі Посполитої. Українське питання в політиці прометеїзму посідало одне з чільних місць.

Найважливішими складниками прометеїстської ідеології стали також антиросійська, антирадянська і антикомуністична спрямованість. Незважаючи на те, що в умовах міжвоєнного двадцятиліття концепція прометеїзму не лише не мала шансів на реалізацію, але й не була офіційно визнана на державному рівні, вона залишила глибокий слід у польській суспільно-політичній думці і мала вплив надалі на формування східної політики Польщі.

Ключові слова: політика прометеїзму, Юзеф Пілсудський, Друга Річ Посполита, українське питання, федерація, зовнішня політика.

Strilchuk Liudmyla. Ukraine in the Promethean conception of Józef Pilsudski

The First World War, which not only led to the fall of empires and the change of state borders, resulted in unprecedented destruction and millions of victims who lost their lives or were maimed. The war also resulted in the hopes of the European peoples for changes in international relations and hopes for national statehood. Ukrainians and Poles were among those who, on the ruins of once great empires, hoped to form their own states, embodying this blow with weapons in their hands.

The presented article offers an analysis of the international political situation as it arose at the end of the First World War and in the first decade after its completion, as well as reproduces the chronology and features of the formation and implementation of Promethean policy J. Pilsudski.

The concept of Prometheanism was based on the foreign policy concepts of the nobility of the Commonwealth formed in previous historical epochs and was implemented during the 1920s and the first half of the 1930s by political supporters of Józef Pilsudski. The foreign policy vector of the concept of Prometheanism was aimed at the dismemberment of the Soviet Union on national grounds and the creation on its basis of a federation of democratic states under the auspices of the Second Commonwealth. The Ukrainian question occupied one of the main places in the politics of Prometheanism.

The most important components of the Promethean ideology were also anti-Russian, anti-Soviet and anti-communist. Despite the fact that in the interwar twentieth century the concept of Prometheanism not only had no chance of implementation, but was not officially recognized at the state level, but it left a deep mark in Polish socio-political thought and had an impact on future Polish policy.

Key words: politics of Prometheanism, Józef Pilsudski, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukrainian question, federation, foreign policy.

На момент завершення Першої світової війни міжнародно-політична ситуація склалася таким чином, що західноукраїнські землі опинилися в епіцентрі боротьби двох держав: новопосталих незалежної України та Польської держави [13, с. 149], кожна з яких зі зброєю в руках намагалася відстояти право на національну державність. Фактично боротьба за Західну Україну розпочалася у 1918 році з нападу сформованих Юзефом Пілсудським легіонів, за підтримки Антанти, на молоду Західноукраїнську Народну Республіку. Остання, як відомо, цю боротьбу програла, а її терени разом із Західною Волинню та Західною Білоруссю увійшли до складу Другої Речі Посполитої [3, с. 451–452].

11 листопада 1918 року фактично відбулося відродження незалежної Польської республіки, а 22 листопада того ж року Ю. Пілсудський стає Тимчасовим Начальником, тобто Главою польської держави, паралельно утримуючи титул Верховного головнокомандувача збройних сил країни. Будучи наділений широкими повноваженнями, новий Глава Польщі мав усі важелі впливу для здійснення та реалізації зовнішньої політики держави [4, с. 74] і розпочав на практиці втілювати власні бачення зовнішньої політики.

Відродивши незалежну Польську республіку, поляки гостро відчували загрозу з боку більшовицької Росії та Німеччини: остання хоча й була ослаблена війною, та все ж продовжила залишатися серйозним політичним супротивником. Ю. Пілсудський та його політичний табір сприймали радянську Росію як імперію нового типу, «тюрму народів» [4, с. 5]. А тому політичне керівництво Польщі вбачало в східному сусіді загрозу польським національним інтересам і прагнуло до «розкrojовання» цієї імперії за «національними швами», що часто любив повторювати сам Ю. Пілсудський [8, с. 327].

На переконання польського очільника, національні держави, що неминуче утворяться після розпаду радянської держави, мали б об'єднатися у федерацію з Польщею. Прихильники політики прометеїзму Польщі були переконані, що відокремлення від Союзу РСР України, Кавказу та Середньої Азії раз і назавжди зліквідує загрозу «радянського імперіалізму» в Європі. Такий стан речей гарантував би Польщі статус впливової та сильної держави в європейській сім'ї народів.

Реалізуючи східну політику, Ю. Пілсудський намагався втілити в життя концепцію федералізму, котра зводилася до вирішення двоєдиного питання «ослаблення Росії, що загрожувала незалежності польської держави та залучення до втілення згаданої мети й народів, котрі поряд із польським народом відчували загрозу з боку російського імперіалізму» [11, с. 158]. Глава Польської держави вбачав чіткі пріоритети в східному напрямі польської зовнішньої політики [11, с. 173].

Як стверджує франківський історик В. Комар, федералістська програма побудови нової Польської держави була співзвучна поглядам Ю. Пілсудського. Він усвідомлював, що в оновленій Польській державі необхідно встановити устрій, котрий був би прийнятним для народів, що увійдуть до її складу, а тому федералізм як форма державного устрою виглядав найбільш привабливим. Одномудці Ю. Пілсудського з «бельведерського табору» на протигагу Р. Дмовському, що був вагомою політичною фігурою в тогочасній Польщі, декларували співпрацю із сусідами на східних кордонах держави [4, с. 75]. Для Ю. Пілсудського федерація насправді була вторинною річчю порівняно зі сподіванням утворити низку незалежних держав на теренах, що простягалися від Фінляндії аж до Чорного моря.

Після завершення радянсько-польської війни у 1920 році та переговорів між Польщею і трьома радянськими республіками – Україною, Росією та Білоруссю – 18 березня 1921 року було укладено Ризький мирний договір. Фактично всі територіальні вимоги, висунуті Польщею, на цих переговорах були задоволені: за останньою було залишено західнобілоруські землі та західноукраїнські терени по річці Збруч та Дністер, а у відповідь Польща визнала радянськими республіками Білорусь та Україну [3, с. 455–456]. Поза сумнівом, Ризький мирний договір був вигідний для Польщі, адже, з одного боку, означав збереження незалежності, піднесення гідності нації, закріпивши за відродженою державою значні території з непольським населенням. З іншого боку, Ризький договір означав крах федералістської концепції Ю. Пілсудського і перемогу інкорпораційної моделі ендеків [12, с. 221–222].

Власне саме в період укладення Ризького мирного договору і зародилася концепція прометеїзму, коли уже очевидно була поразка федераційної програми Ю. Пілсудського. Творці прометеїзму вважали, що з утворенням Союзу РСР суть російського імперіалізму залишилася незмінною і лише національно-визвольні рухи на теренах останнього і стануть причиною його краху. Тому прометеїзм мав стати, на думку пілсудчиків, засобом реалізації гасла «Польща від моря до моря» та мав антиросійський і антирадянський характер [5, с. 230].

Порівняно з федералістською концепцією прометеїзм передбачав залучення до орбіти польського впливу значно більше народів. Так звані прометеївські народи мали утворити об'єднаний антирадянський фронт очолюваний Другою Річчю Посполитою. Ключова роль у боротьбі з Росією й утворенні системи федераційних договорів відводилася Україні.

Об'єднаною метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку СРСР й співпраця в побудові незалежної України над Дніпром. Тому вважалося, що лише прометеївський фронт народів може змінити ситуацію в Східній Європі на користь Польщі. Українське питання розглядалося як засіб нейтралізації «імперіалістичної політики Москви» [5, с. 231].

Виважена національна політика Польщі, котра спиралася на концепцію прометеїзму, мала переконати українців у необхідності польсько-української співпраці. У перспективі йшлося про переорієнтацію

вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні із Союзом РСР.

У період 1923–1926 років у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої сталися помітні пертурбації, пов'язані зі зміною правлячої коаліції та вимушеною відставкою Ю. Пілсудського з головних державних посад [1, с. 358]. До влади в Польщі прийшли націоналістичні проєндецькі уряди, які не поділяли прометеївських ідей [8, с. 328–329].

Подальший розвиток концепції прометеїзму відбувся після травневого перевороту 1926 року і приходу до влади режиму «санації» на чолі з Ю. Пілсудським. Найбільш чітко мету тогочасної польської політики сформулював у своїй доповіді генерал Юліан Стахевич – військовий, до якого з особливою прихильністю ставився Ю. Пілсудський. Ю. Станхевич писав: «Метою, на реалізацію якої будуть спрямовані наші зусилля, стане утворення національних держав на Сході. Їх звільнення стане історичним продовженням ослаблення позицій Росії і одночасно може стати елементом зміцнення великодержавної могутності Польської держави» [11, с. 186].

Здійснення прометеївських планів пілсудчиків передбачало перетворення західноукраїнських терен на «П'ємонт» національно-визвольних змагань усіх українців і його використання в інтересах Польщі. Насамперед це стосувалося Східної Галичини і Західної Волині. Вибираючи методи реалізації, керівники Польської держави виходили з історичних і регіональних особливостей цих територій [5, с. 232].

Специфіка формування концепції прометеїзму як системи поглядів на зовнішню та внутрішню політику Польської держави полягала в тому, що вона створювалася завдяки діяльності самого Ю. Пілсудського, окремих діячів керівного табору пілсудчиків, а також ідеологів, політиків і вчених, котрі були активними учасниками прометеївського руху. Світоглядними орієнтирами у витворенні зовнішньополітичних пріоритетів концепції прометеїзму стали погляди Ю. Пілсудського. Останній був переконаний, що радянська держава стала спадкоємицею імперіалістичної політики Російської імперії, а імперська політика полягала в намаганні загарбати нові території та держави, розширивши кордони імперії.

Відправною точкою концепції прометеїзму була теза про невігідне геополітичне розташування Польщі, котра відчувала постійну загрозу зі сторони більшовицької Росії та Німеччини. На думку Ю. Пілсудського, більшовицький переворот не змінив принципового ставлення Росії до Польщі.

Ключова роль у боротьбі із більшовицькою Росією й утворенні федераційних договорів відводилася Україні [2]. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників прометеївського руху В. Бочковський: «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна та інші, утверджуючи так званий прометеївський фронт, являють собою потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи, Однак ключем для розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який зможе радикально трансформувати стан сил, є саме Україна...» [10, с. 11]. Утворення незалежної України мало стати для інших народів початком вирішення національного питання в Союзі РСР.

На думку В. Комара, об'єднавчою метою для українців та поляків у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку СРСР і співпраця в побудові незалежної України над Дніпром. Тому вважалося, що лише прометеївський фронт народів міг змінити ситуацію у Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів поневолених народів Радянського Союзу. Українське питання розглядалося, перш за все як засіб нейтралізації імперіалістичної політики Москви [4, с. 128–129].

Що ж до західноукраїнських земель, то їх у політичному таборі Ю. Пілсудського вважали споконвічно польськими землями. Зокрема, непослідовність політики Ю. Пілсудського та пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності Галичини з Наддніпрянською Україною, з одного боку, підтримуючи незалежність України, яка б мала стати бар'єром на шляху російської експансії, з іншого боку, як і більшість поляків, вважали Галичину невід'ємною частиною Другої Речі Посполитої [7, с. 328–329]. З цього приводу видатний пілсудчик Л. Василевський писав: «Що буде, якщо в зовнішній політиці Польща з ентузіазмом буде відстоювати незалежну Україну аж до Кавказу, а у внутрішній керуватися моральністю загарбника?» [14, с. 4].

У 20–30-ті рр. ХХ століття відбувся свого роду синтез двох зовнішньополітичних концепцій східної політики Польщі [8, с. 330], іронія якого полягає в тому, що Польща за Ю. Пілсудського була відтворена як унітарна держава в межах, запропонованих Р. Дмовським [9, с. 51]. Польськими стали землі, які, згідно з федеративною концепцією, мали належати Україні, Литві та Білорусі.

Початок 30-х років ХХ століття ознаменований змінами у прометеївському русі, що проявилися з укладенням польсько-радянського договору про ненапад в 1932 році. Діяльність прометеївського руху, а особливо участь у ньому урядових структур, стала законспірованою. Погляди польського політикуму цього періоду зводилися до переконання, що національна структура Радянської держави є слабшою,

аніж у царської Росії. У зв'язку із цим поставало питання, хто ж братиме участь у поділі Союзу РСР після його краху. Розмірковуючи над цим питанням, пілсудчики одностайно сходилися на думці, що Польська держава не має права бути байдужою до цих суспільно-політичних трансформацій, адже саме для цього було створено прометеїстський рух.

На початку 30-х р. ХХ століття з'явилася нова концепція польської зовнішньої політики, так звана «політика рівної відстані». Її ініціатором був Ю. Бек, що з листопада 1932 року обійняв посаду міністра закордонних справ Другої Речі Посполитої [6, с. 198]. Головна ідея «політики рівної відстані» полягала в збереженні балансу між двома сильними державами – Німеччиною і СРСР. Зокрема, її проявом стало підписання 25 липня 1932 року згадуваного уже вище польського-радянського Договору про ненапад строком на три роки, що у 1934 році був подовжений ще на десять років, а також укладення в січні 1934 року між офіційними Варшавою та Берліном Декларації про незастосування сили строком на десять років. Згадані договори зміцнили позиції Другої Речі Посполитої на міжнародній арені і стали наочним у виразненні продовження політики прометеїзму.

Як відомо, на початку 1933 року в Німеччині до влади приходять націонал-соціалісти, що потягло за собою охолодження німецько-радянських відносин, чим офіційна Варшава намагалася скористатися задля встановлення нейтральних відносин з обома сторонами, а також задля уникнення війни на два фронти в разі її початку.

Смерть Ю. Пілсудського у травні 1935 року, що позбавила правлячий політичний табір Польщі загально визнаного авторитету, привели до кризи політики прометеїзму. А польська зовнішня політика стала дедалі більше тяжіти до концепції балансування між Німеччиною та Радянським Союзом з оглядом на Францію, однак остання в цей час шукає зближення з Союзом РСР. За таких обставин польська дипломатія, очолювана Ю. Беком, піддалася на німецькі обіцянки мирного співіснування, що, як продемонстрували подальші події, було великим прорахунком [9, с. 52].

Висновки. Польський прометеїзм своїми витокami сягає часів формування та реалізації ягеллонської зовнішньополітичної концепції, адже, як відомо, ягеллонська ідея пропагувала побудову багатонаціональної федеративної держави, де провідну роль відігравали б поляки. Ягеллонська концепція – це одна з найдавніших політичних польських доктрин зовнішньої політики, що своїм корінням сягає періоду розквіту Польської держави, часів величчя і могутності, саме той період слугував польській політичній еліті міжвоєнного періоду взірцем для наслідування і проектувався сучасниками на власні реалії.

Здобуття Польщею незалежності в листопаді 1918 року створило усі умови для формування нових державних зовнішньополітичних концепцій, прометеїзм окремих польських патріотів трансформувалася в зовнішню політику Польської держави, на півтора десятиліття впевнено утвердившись на авансцені польської політики.

Українське питання з огляду на людський, економічний і геополітичний потенціал України відіграло ключову роль у реалізації політики прометеїзму. Створення незалежної України над Дніпром та інтеграція західноукраїнських земель до складу Польської держави стали складниками цієї геополітичної польської концепції. У структурі прометеїстського руху українцям відводилася роль координатора еміграції інших народів Росії [4, с. 298–299].

З іншого боку, суперечливість політики Ю. Пілсудського та пілсудчиків в українському питанні була яскраво видимою, наприклад, у тому, що вони не помічали органічної єдності Галичини та Наддніпрянської України. Ю. Пілсудський та його політичний табір нібито підтримували незалежність України Наддніпрянської, сподіваючись, що вона стане бар'єром на шляху російської експансії, але пілсудчики, як і більшість поляків, вважали Галичину невід'ємною частиною Польської держави. Сприймаючи Україну як санітарний кордон із Радянською Росією, Польща намагалася забезпечити собі домінацію в Центрально-Східній Європі.

Концепція прометеїзму, на думку франківського історика В. Комара, не була реалізована впродовж міжвоєнного періоду. Причинами цього була слабкість Польщі, одночасно загроза їй з сторони Німеччини та Радянського Союзу, небажання Литви, Білорусі та України жити в одній державі та політична неоднорідність правлячого табору у Польщі. Помилковими виявилися і думки про слабкість Союзу РСР, основою якого була багатонаціональна структура.

Література:

1. Алексієвць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. с.
2. Заневич М. У полоні старих концепцій: що впливає на українську політику Польщі. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/10/19/7072409>.

3. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
4. Комар В. *Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921 –1939)*. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. 360 с.
5. Комар В. Східна Галичина і Західна Волинь у політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі. *Українсько-польські відносини. Новітня доба*. Львів, 2017. С. 230–244.
6. Кривонос Р.А. Бек Юзеф. *Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д.В. Табачник (голова) та ін.; худож.-оформлювач О.М. Іванова*. Харків : Фоліо, 2013. Т. 1. С. 198.
7. Руда О. Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття. *Українсько-польські відносини. Новітня доба / відп. ред. М. Литвин; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2017. С. 305–329.
8. Стрільчук Л. Від прометеїзму до стратегічного партнерства: польські зовнішньополітичні концепції щодо України. *Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання* : колективна монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 326–350.
9. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин : монографія. Луцьк : Терези, 2020. 360 с.
10. Bączkowski W. Na marginesie prób tworenia porażki stanu w kwestii ukraińskiej. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. № 1. S. 11.
11. Pilsudski J. *Pisma zbiorowe*. T.V. Warszawa, 1939.
12. Strilchuk L., Dobrzanskiy O. Poland's foreign Policy concepts traditions and innovations regarding Ukraine (the XXth – the beginning of the XXIst century). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2021. Випуск 18. С. 219–228.
13. Strilchuk L. The Ukrainian-Polish Confrontation in Volhynia in the Second World War: Historical Memory Transformations. *Codrul Cosminului*. Vol. 24. 2018. No. 1. P. 145–164.
14. Wasilewski L. O drogi porozumienia. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. № 2. S. 2–4.

UDC 94 (438) «2004-2014»

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.27

IMPACT OF EVENTS IN UKRAINE ON RUSSIAN-POLISH RELATIONS (2004–2014)

Tajdehibonab Mehpara Kamil gizi,
Doctoral Student
Azerbaijan State Pedagogical University

The article describes how the events that took place in Ukraine in 2004–2018 influenced the relations between the Russian Federation and the Republic of Poland. The author notes that since the beginning of the new millennium, a new stage begins in Russian-Polish relations associated with changes both in the internal political life of Russia and Poland's accession to NATO in the spring of 1999. In 2000–2003, there was a warming in relations between the two states, leading to begin a high-level political dialogue. However, the “warming” in interstate relations did not last long – already in November 2004, the “first cooling” was felt in Russian-Polish relations, which was associated with the events in neighboring Ukraine.

It is known that in November 2004, the presidential elections were held in Ukraine, in which the main struggle was between the supporter of the pro-Western path of development of Ukraine V. Yushchenko and the pro-Russian V. Yanukovich. The fact is that in 2004 Poland supported the Ukrainian “orange revolution” and Polish politicians played a significant role in the victory of V. Yushchenko at that time. However, later on in relation to Poland, the pro-Western V. Yushchenko's rhetoric had changed. All this cast a shadow on his pre-election promise “rapprochement with Poland”. In the next elections, V. Yushchenko lost the support of Poland.

In the background of the Yushchenko's defeat in the 2010 presidential elections, Russia and Poland began another “warming” of relations, but it did not last long. In connection with the events in Ukraine, which began in the fall of 2013, relations between the states deteriorated again. The Polish state and Polish society supported Euromaidan. Relations especially deteriorated after March 2014, when Russia, violating all international legal norms, seized the Crimean Republic, regions of Donetsk and Lugansk under the guise of volunteers.

Beginning in the spring of 2014, the Cold War began in relations between Russia and Poland, including Russia and the European Union, and continues to this day. The Polish side considers it possible to return to normal relations only if Russia renounces its aggressive policy against Ukraine, withdraws its military formations from Donbass and Luhansk, and returns Crimea to Ukraine.

Key words: Ukraine, “orange revolution”, Poland, “cold war”, Russia, Smolensk tragedy.

Тадждехібонаб Мехпара Каміль кизи. Вплив подій в Україні на російсько-польські відносини (2004–2014)

У статті йдеться про те, як події, які відбулися на Україні в 2004–2014 роках, вплинули на відносини між Російською Федерацією та Республікою Польща. Автор зазначає, що з початку нового тисячоліття в російсько-польських відносинах починається новий етап, що було пов'язано як зі змінами у внутрішньополітичному житті Росії, так і з вступом Польщі навесні 1999 року в НАТО. У 2000–2003 роках у взаєминах двох держав спостерігалось «потепління», почався політичний діалог на вищому рівні. Однак «потепління» в міждержавних відносинах довго не тривало – вже в листопаді 2004 року в російсько-польських відносинах відчувалося «перше похолодання», що було пов'язано з подіями в сусідній Україні.

Відомо, що в листопаді 2004 року в Україні відбулися президентські вибори, на яких основна боротьба йшла між прихильником прозахідного шляху розвитку України В. Ющенком та проросійським В. Януковичем. У 2004 році Польща підтримувала українську «помаранчеву революцію», і в перемозі В. Ющенко тоді польські політики грали значущу роль. Позиція Польщі не сподобалася Росії, і В. Путін звинуватив А. Квасневського у втручанні у внутрішні справи інших країн. Однак надалі щодо Польщі у прозахідного В. Ющенко риторика змінилася. Все це кинуло тінь на його передвиборчу обіцянку «зближення з Польщею». На чергових виборах у 2010 році В. Ющенко позбувся підтримки Польщі.

На тлі поразки В. Ющенко на президентських виборах у 2010 році в стосунках між Росією та Польщею почалося чергове «потепління» відносин, проте воно довго не тривало. У зв'язку з подіями в Україні, що почалися з осені 2013 року, відносини між двома державами знову зіпсувалися. Польська держава і польське суспільство підтримували Євромайдан. Відносини між Росією і Польщею особливо зіпсувалися після березня 2014 року, коли Росія, зневажаючи всі міжнародні правові норми, захопила Кримську республіку, під прикриттям добровольців в українські області, Донецьк і Луганськ були введені російські збройні сили.

Починаючи з весни 2014 року в стосунках між Росією і Польщею, в тому числі Росії з Європейським Союзом почалася «холодна війна», яка триває до сьогоднішнього дня. Польська сторона вважає за можливе повернення до нормальних відносин, якщо Росія відречеться від агресивної політики проти України, виведе свої військові формування з Донбасу і Луганська і поверне Крим Україні.

Ключові слова: Україна, «помаранчева революція», Польща, «холодна війна», Росія, Смоленська трагедія.

Since the beginning of the new millennium, a new stage begins in Russian-Polish relations associated with changes both in the internal political life of Russia and Poland's accession to NATO in the spring of 1999. In 2000–2003, there was a warming in relations between the two states, leading to begin a high-level political dialogue. The President of Poland A. Kwasniewski visited Russia in October 2001 which followed by the return visit of the President of Russia V.V. Putin to Poland in January 2002. [16]. Some political observers started talking about personal friendship between the presidents of Russia and Poland after these visits. However, the “warming” relations of two countries based on the personal friendship of A. Kwasniewski and V. Putin did not last long – already in November 2004, the first “cooling” was felt in Russian-Polish relations, which was due to the reaction of the Polish government and society to the events taking place in Ukraine at those times.

It is known that in November 2004, the presidential elections were held in Ukraine, in which the main struggle was between the supporter of the pro-Western path of development of Ukraine V. Yushchenko and the pro-Russian V. Yanukovich. On November 21, 2004, the CEC of Ukraine announced the preliminary results of the second round of the presidential elections where V. Yanukovich allegedly won by an advantage of 3%. The majority of foreign observers and supporters of V. Yushchenko believed that Yanukovich's advantage was achieved due to numerous violations during the voting and they gave a start to mass protests that lasted until January 23, 2005. The popular movement which lasted 2 months went down in history as the “Orange Revolution” [18].

In Russia, where the candidacy of V. Yanukovich was supported, the Ukrainian “orange revolution” was met with disapproval, believing that the “orange revolution” was essentially directed against the national interests of Russia [1, p. 29]. Events in Ukraine attracted a great interest from the Polish president Kwasniewski and the entire political elite of the country. In Poland, it was believed that the victory of V. Yushenko in the elections would bring Ukraine one more step closer to Europe and a democratic, pro-Western Ukraine in the future would become an obstacle to Russia's imperial ambitions.

In the confrontation between Yushenko and Yanukovich, Poland supported a compromise option – to repeat presidential election, which was won by V. Yushenko. Russia did not like Poland's position, and V. Putin accused A. Kwasniewski of interfering in the internal affairs of other countries [1, p. 30]. In this way, Russia demonstrated its ambitions for the post-Soviet region, considering it exclusively its own sphere of influence. And Poland, by its attitude to the Ukrainian revolution, showed that Poland no longer sees Ukraine as a means of achieving a political goal but as a future partner in NATO and the European Union, who will protect both Poland and the European Community from Russia's imperial ambitions.

Since autumn 2004, in the background of the events, relations between Russia and Poland have become “cooler”. The political leaders of both states began to ignore each other. Polish President A. Kwasniewski refused to take part in the celebrations marking the 60th anniversary of the Victory over fascism, which took place in May 2005 in Moscow. Russian diplomacy was also not eager to improve relations with Poland, since in the same year A. Kwasniewski was not invited to the celebrations of the 750th anniversary of the founding of the city of Kaliningrad. In our opinion, the hardening of A. Kwasniewski's position was associated with the upcoming presidential and parliamentary elections in Poland – A. Kwasniewski wanted to appear anti-Russian in the eyes of his political opponents in order to soften their criticism.

In the summer of 2005, neither the Russian nor the Polish side took any steps to improve mutual relations. In September 25, 2005, the Law and Justice party, known for its anti-Russian position, won the parliamentary elections in Poland. Following this, L. Kaczynski from the national - conservatives won the presidential elections held on October 23 of the same year. The attitude towards the results of both parliamentary and presidential elections was negative in Russia [2, p. 7]. As expected, relations between two countries have deteriorated. In our opinion, both sides were to blame for the worsening of relations. The Polish leadership returned to “historical politics” [1, p. 30], another wave of accusations began against Russia for the committing of the Katyn tragedy and political repression against the Polish people began. In response, Russia adopted a series of economic sanctions against Poland including embargo on food imported from Poland. Another step was followed by Poland: the Polish leadership spoke out negatively about the transportation of Russian gas by the Baltic pipeline through Poland [1, p. 30].

In the first months of L. Kaczynski's presidency, no drastic steps were taken towards Russia. In our opinion, this is the result of the activities of the former Polish Ambassador to Russia, Minister of Foreign Affairs of Poland S. Miller. However, in May 2005 he was replaced with Hanna Fotyga, a close figure to L. Kaczynski. Her appointment put an end to the differences in the government's foreign policy. And after the appointment of J. Kaczynski, the brother of the President of Poland, as Prime Minister of Poland, all power was concentrated in one hands. There have been significant changes in all spheres of life, including in foreign policy, leading to the fact that Poland has been pursuing a policy of adapting to the Western community in the past 15 years.

And the time has already come when Poland has to say its own word on many issues of international affairs, including relations with NATO and European Union countries, as well as Eastern Europe. Poland tried to intensify its “eastern policy” within the EU, and while guided by the Getroyd-Meroshevsky doctrine.

Based on this doctrine, Poland tried to develop relations primarily with such Eastern European countries as Lithuania, Belarus and Ukraine. Supporting these countries, Poland pursued the following goals: to create a buffer zone with Russia and to free itself from the role of a “front-line state”, and also to help these states integrate into NATO and the EU. For Poland, the admission of Ukraine to the EU and NATO was also important in a sense that it would not give France and Germany the opportunity to become superpowers within the EU. A strong Russia with imperial ambitions posed a danger to the existence of the Polish state, and therefore Poland was ready to sacrifice relations with Russia for the sake of rapprochement of Ukraine, Belarus, Lithuania and other countries of Eastern Europe with European institutions.

Poland's negative attitude towards Russia led Russia to begin to treat Poland as a secondary country. This was clearly manifested during the meeting of the EU leaders in the Finnish city of Lahti in October 2006, where Russian President Vladimir Putin was also invited. As L. Kaczynski did not try to meet with V. Putin, he clearly ignored him, considering the meeting with him not important [12, p. 23]. It should be noted that the cold relations between the leaders of Poland and Russia influenced the political establishment, but most of the society in both countries had good relations with each other. For example, a public poll conducted in 2005 in Poland showed that 67% of respondents were in favor of establishing good-neighborly relations with Russia. Only 22% believed that it was impossible to establish good relations with Russia [12, p. 24].

In 2007, parliamentary elections were held in Poland, and the Civic Platform party led by D. Tusk won the elections. This party was distinguished by its loyal attitude towards Russia. After that, the foreign policy sphere became the arena of political struggle between L. Kaczynski and D. Tusk.

D. Tusk's government had revised its foreign policy towards Russia. Firstly, Poland began to develop relations with Russia through European structures. Secondly, the government of D. Tusk made compromises with Russia on some economic issues. The Polish government also supported the proposal to abolish the visa regime between Russia and the European Union. However, the Polish presidential power pursued a line of “historical policy” with Russia, continued to accuse it of all crimes against the Polish people once perpetrated by Tsarist Russia and the Soviet Union. To solve the historical problems that arose in October 2008, within the framework of an intergovernmental agreement, a Polish-Russian working group on controversial issues was created. The leaders of the group were appointed: from the Polish side, Adam Daniel Rotfeld, and from the Russian side, Anatoly Torkunov [11].

Since August 2008, relations between Russia and Poland have worsened again, which was associated with the outbreak of the Russian-Georgian war. After the Russian-Georgian war in 2008, at the initiative of Poland and Sweden, the EU Eastern Partnership program was developed and adopted, which in short timing has become one of the elements of international relations in Central and Eastern Europe.

In May 2009, the founding summit of the Eastern Partnership was held in Prague. However, Russia's attitude towards this program remained negative. This attitude was once again demonstrated during the Russia-European Union summit that took place in May 2009 in Khabarovsk, where Russian President Dmitry Medvedev expressed his concerns about the goals of the Eastern Partnership. The second Eastern Partnership summit took place in 2011 already in Warsaw. This time, the reaction of Russia was not so harsh – the chairman of the Federation Council of Russia K. Kosachev, in threatening notes, called on the EU to abandon its rivalry with Russia in the post-Soviet region. [10]. Despite all this, the eastern direction will remain one of the main directions in Poland's foreign policy for a long time, which makes Russian – Polish rivalry in this region inevitable in the future.

After the 2008 Russian-Georgian war, radicalization of even the most moderate Polish politicians was observed, including D. Tusk, who raised the question of Georgia's early admission to NATO before the EU. Poland has approved the deployment of American PRO systems on its territory, citing the need to protect themselves from possible aggression from Russia. In 2008, B. Obama won the US presidential election, and relations with Russia were revised. Through the efforts of H. Clinton, the Russian – American rapprochement began. In the context of the this rapprochement, Poland was also forced to change its behavior towards Russia. In addition, the events that took place in the political life of Russia also inspired hope for an improvement in relations: in 2008, Dmitry Medvedev became president of Russia, who announced the need to modernize the country, which required cooperation with the West. In addition, on April 7, 2010, Prime Ministers of Russia and Poland V. Putin and D. Tusk met in Smolensk and honored the memory of the victims of the Katyn tragedy, where V. Putin noted in his speech that the culprit of this tragedy was not the Russian people, but the Stalinist regime [15]. Putin's speech created a positive psychological atmosphere for improving relations.

Three days after the meeting of the prime ministers, on April 10, 2010, the plane of the President of Poland crashed near Smolensk. President L. Kaczynski himself and 94 other Polish politicians were on board. This tragic event affected Russian-Polish relations in two ways: on the one hand, a rapprochement of positions was outlined. Even the Polish political leaders B. Komarovsky and V. Jaruzelsky took part in the military parade in Moscow on May 9, 2010. On the other hand, anti-Russian propaganda began in Polish society, initiated by the Law and Justice Party. Supporters of this party accused Russia and the leaders of the Civic Platform party in the murder of L. Kaczynski and Polish politicians [13].

The anti-Russian propaganda of the Law and Justice party did not significantly change the political atmosphere. Since the spring of 2010, such important events have taken place in relations, which made it possible to speak of the end of the period of lethargy. In the same year, another event took place that contributed, not surprisingly, to the rapprochement of the positions of Russia and Poland – this is the victory of the pro-Russian V. Yanukovych in the presidential elections. The fact is that in 2004 Poland supported the Ukrainian “orange revolution” and Polish politicians played a significant role in the victory of V. Yushchenko at that time. However, later on in relation to Poland, the pro-Western V. Yushchenko’s rhetoric had changed. All this cast a shadow on his pre-election promise “rapprochement with Poland” [1, p.30]. In the next elections, V. Yushchenko lost the support of Poland.

In the background of the Yushchenko’s defeat in the 2010 presidential elections, Russia and Poland began another “warming” of relations, but it did not last long. In connection with the events in Ukraine, which began in the fall of 2013, relations between the states deteriorated again. The Polish state and Polish society supported Euromaidan, and on November 11, 2013, a group of people from Polish nationalists attacked the Russian embassy in Warsaw for protest. In response, the Polish embassy in Moscow was attacked by members of the Other Russia radical party [14]. Relations especially deteriorated after March 2014, when Russia, violating all international legal norms, seized the Crimean Republic, regions of Donetsk and Lugansk under the guise of volunteers. The illegal seizure of these territories from Ukraine then began. The Russian side justified its aggressive actions under the pretext of protecting the Russian population of the named subjects of Ukraine, but in fact, its aggression against Ukraine was a response to the latter’s desire to integrate into the European Community and the coming to power of Western-oriented politicians.[17, p. 46].

Since the spring of 2014, a “cold war” began in relations between Russia and Poland, including Russia and the European Union, which continues to this day, although the Russian side does not consider it a cold war, but assesses it as a manifestation of interstate contradictions [3]. After Russia’s military aggression against the territorial integrity of Ukraine and the forcible annexation of the Crimean peninsula to Russia, Poland decided to support Western sanctions against Russia and freeze political dialogue [3].

Poland not only supports Western sanctions against Russia, but also actively promotes the idea of the need to apply these sanctions against the aggressor state.

In 2015, the confrontation between Russia and Poland reached a climax: the announcement of 2015 as the Year of Russia in Poland was canceled. In February 2015 in Kalisz, Lyubasha, in September in Szczecin, in November – in Mielec, actions were organized against the monuments of the Red Army (5). In 2016, similar protests were also held in Warsaw, Sianoka, Poznan, Kielce, Makow, Stargrad, Landsut and in other cities of Poland.[6]. On June 22, 2017, the Sejm of Poland adopted some changes to the law banning the propaganda of communism and other totalitarian regimes, and the decision of the Sejm was approved by the President of Poland on the same day. According to the adopted changes, the monuments of the Red Army in Poland were to be dismantled [4]. During 2017, actions against monuments to Soviet soldiers continued in such cities of Poland as Gniezno, Zabrze, Trzchanka, Warsaw, Olsztin, Strzegom, Zamoć, etc. [8]. The Russian side blamed the media and the political leadership of Poland for all these actions against monuments of Soviet soldiers [7].

The Polish side, not willing to change its internal policy, made attempts to establish trade and economic ties with Russia and resume the operation of a joint working group on controversial issues. However, the Russian side rejected Poland's proposal to resume the work of this group. The statement from the Russian side said that the resumption of the Group’s activities is possible only in the context of a general normalization of relations with Poland. [9].

The confrontation between the Russian and Polish leadership still continues and none of the parties makes gestures to restore normal relations. According to Russian officials, Poland is the culprit in the deterioration of relations, and it should be the first to show the initiative for normalization. And the Polish side considers it possible to return to normal relations only if Russia renounces its aggressive policy against Ukraine, withdraws its military formations from Donbass and Lugansk and returns Crimea to Ukraine. Russian officials at different levels continue to declare that the state interests are above all for Russia [3]. Thus, today Russian-Polish political relations have reached an impasse, the way out of which is not yet visible.

References:

1. Вятр Е. Польша – Россия: национальные интересы или историческая память? *Социология*. 2011. № 3. С. 23–35.
2. Геннадий Матвеев. Элиты и «историческая политика». *Россия–Польша: перезагрузка?* По материалам экспертного круглого стола: «Российско-польские отношения в конце XX ~ первом десятилетии XXI веков. Динамика развития и возможности перезагрузки» 26 ноября 2010 г. Серия: Страна и мы. 2011. № 1 (14). С. 3–11.
3. Интервью Посла России в Польше С.В. Андреева в телепрограмме «Мнения» польского Интернет-портала «Онет.пл» (состоялось 16 февраля 2018 г.). URL: https://poland.mid.ru/glavnaa/asset_publisher/r15xb32SqOIA/content/interv-u-posla-rossii-v-pol-se-s-v-andreeva-v-teleprogramme-mnenia-pol-skogo-internet-portala-onet-pl-sostoalos-16-fevrala-2018-g-. (дата обращения 11.06.2018).
4. Интервью Посла России в Польше С.В. Андреева газете «Известия» (опубликовано 5 апреля 2018 г.) URL: https://poland.mid.ru/glavnaa/asset_publisher/r15xb32SqOIA/content/interv-u-posla-rossii-v-pol-se-s-v-andreeva-gazete-izvestia-opublikovano-5-aprela-2018-g- (дата обращения 11.06.2018).
5. Комментарий МИД России в связи с ситуацией вокруг мемориальных объектов Второй мировой войны в Польше. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/pl/-/asset_publisher/D2CPYayAgyuG/content/id/972355. (дата обращения 28.11.2018).
6. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с проводимой в Польше кампанией против российских мемориальных объектов. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/pl/asset_publisher/D2CPYayAgyuG/content/id/2452759. (дата обращения 01.12.2018).
7. Комментарий МИД России в связи с ситуацией вокруг мемориальных объектов Второй мировой войны в Польше. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/pl/-/asset_publisher/D2CPYayAgyuG/content/id/972355. (дата обращения 28.11.2018).
8. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с осквернением памятника советским воинам в г. Стшегом (Польша). URL: http://www.mid.ru/ru/maps/pl/asset_publisher/D2CPYayAgyuG/content/id/2888689 (дата обращения 02.12.2018).
9. Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с заявлением МИД Польши по вопросу о Группе по сложным вопросам, вытекающим из истории российско-польских отношений. URL: http://www.mid.ru/ru/maps/pl/asset_publisher/D2CPYayAgyuG/content/id/2702476 (дата обращения 02.12.2018).
10. Косачев К. Яблоко раздора? *Российская газета*. 2009. 9 июля.
11. О встрече Министра иностранных дел России С.В. Лаврова с Группой по сложным вопросам, вытекающим из истории российско-польских отношений. URL: http://www.mid.ru/web/guest/maps/pl/-/asset_publisher/D2CPYayAgyuG/content/id/319510. (дата обращения 08.12.2018).
12. Окончательный доклад о гибели Качиньского: виноваты все. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2011/07/110728_smolensk_crash_final_report. (дата обращения 09.12.2018).
13. Президент Польши извинился перед Россией за беспорядки. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2013/11/131113_polish_president_russia_apologies. (дата обращения 27.11.2018).
14. Путин в Катыни осудил сталинские репрессии, но призвал не винить за них россиян. URL: <https://www.newsru.com/russia/07apr2010/katyn.html>. (дата обращения 05.12.2018).
15. Путин окончательно подружился с Квасьневским. URL: <https://iz.ru/news/256942/> (дата обращения 07.12.2018).
16. Стенограмма выступления и ответов на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В. Лаврова на совместной пресс-конференции по итогам переговоров с Министром иностранных дел Польши Р. Сикорским и пятого заседания Комитета по вопросам стратегии российско-польского сотрудничества, Москва, 6 мая 2009 года. URL: http://www.mid.ru/press_service/minister_speeches/asset_publisher/7OvQR5KJWVmR/content/id/295142. (дата обращения 08.12.2018).
17. Штайнберг Штефан. Польша посылает свои войска в Ирак. URL: <https://www.wsws.org/ru/2003/aug2003/pola-a15.shtml>. (дата обращения 11.11.2018).
18. Majsterczyk i Bubel 2004 roku. *Gazeta Wyborcza*. 2004.27.12.

UDC 94(57)342.951

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.28>

THE STALIN PRIZE IN LITERATURE AND ARTS AS AN ENCOURAGING METHOD OF SOVIET ARTISTIC INTELLIGENTSIA

Zou Chengzhang,
Ph.D.,
Postdoctoral Student
Beijing Normal University

The article deals with the analysis of Stalin Prize in literature and arts as a method of encouragement of Soviet artistic intelligentsia. A contemporary historiography of the problem has been described. The prerequisites and reasons for the establishment of the Stalin Prize have been highlighted, as well as its evolution in the field of literature and arts. It has been proved, that an important task of the created Prize was to strengthen ideological control over literature and art, to encourage the appearance of works loyal to the Soviet authorities. The legal texts regulating the process of awarding the Stalin Prize have been considered. A special attention has been paid to the beginnings of the Prize in literature and its special role in the Soviet ideological mechanism has been determined. The financial sources of the award's origin and the specifics of its presentation to the winners have been analyzed. The main amounts of the Prize have been highlighted and formal distinctions for the Stalin Prize have been described. A special attention has been paid to the specifics of awarding the Prize to several co-authors. The procedure for reviewing the nominees' works and the terms of their submission have been analyzed. The peculiarities of the work of the Competition Commission of the Stalin Prize in literature and art have been described. It is noted that the decisive role in Prizes awarding was played personally by J. Stalin. It has been emphasized that a distinctive feature of the entire mechanism for establishing and awarding Stalin Prizes was its constant adjustment, which was not always documented. This applies to both the time of setting the results and the number of candidates. A special attention has been paid to the nominees of the Stalin Prize in literature and art, and the record recipients of the Prize have been determined. It should be observed that a significant number of works, the authors of which became laureates of the Prize, were opportunistic to the Soviet power and reflected topical issues of the social realistic trend. At the same time a number of prominent Soviet artists did not receive the Stalin Prize due to an ideological conflict with the leadership, in particular A. Akhmatova, B. Pasternak, M. Zoshchenko. Finally, the reasons for the liquidation of the Stalin Prize and the establishment of its legal successor, the USSR State Prize, have been considered.

Key words: Stalin Prize, artistic intelligentsia, social realism, public and encouraging system, stimulation, award.

Цзоу Ченчжан. Сталінська премія в галузі літератури і мистецтва як метод заохочення радянської творчої інтелігенції

У статті розглядається Сталінська премія в галузі літератури та мистецтва як механізм заохочення творчої інтелігенції СРСР. Охарактеризовано сучасну історіографію проблеми. Висвітлено передумови та причини заснування премії, її еволюцію в галузі літератури та мистецтва. Доведено, що важливим завданням створеної премії було посилення ідеологічного контролю над літературою та мистецтвом, заохочення появи лояльних до влади творів. Розглянуто нормативні документи, які регламентували процес присудження Сталінської премії. Окрему увагу приділено появі премії в галузі літератури та визначено її особливу роль у радянському ідеологічному механізмі. Проаналізовано фінансові джерела походження премії та особливості її вручення лауреатам. Висвітлено основні суми нагород і описано формальні відзнаки за Сталінську премію. Окрему увагу приділено особливостям вручення премії кільком співавторам. Проаналізовано порядок розгляду робіт номінантів і терміни їх подання. Охарактеризовано особливості роботи конкурсної комісії Сталінської премії в галузі літератури та мистецтва. Зазначено, що вирішальну роль у присудженні премії відіграв особисто Й. Сталін. Наголошено, що характерною рисою всього механізму заснування та присудження Сталінських премій було його постійне коригування, яке не завжди було оформлено документально. Це стосується як часу встановлення результатів, так і кількості номінантів. Окрему увагу приділено номінантам Сталінської премії в галузі літератури та мистецтва, визначено рекордсменів із її присудження. Зазначено, що значна кількість творів, автори яких стали лауреатами премії, мала кон'юнктурний характер і відображала злободенні теми соціалістичного напрямку. Натомість низка видатних радянських митців через ідейний конфлікт із керівництвом не одержало Сталінську премію, зокрема А. Ахматова, Б. Пастернак, М. Зощенко. Насамкінець розглянуто причини ліквідації Сталінської премії та заснування її правонаступниці – Державної премії СРСР.

Ключові слова: Сталінська премія, тоталітарна система, творча інтелігенція, соціалістичний реалізм, публічно-заохочувальна система, стимулювання, нагорода.

Introduction. One of the significant incentive method for citizens' activities is awarding. The level, quantitative and qualitative characteristics of awarding mainly depend on the level and degree of achievement of the encouraged person in a particular field. One of the most prestigious and financially attractive awards during USSR period was the Stalin Prize. Its formation was preceded by the foundation and development of party-state bonuses at the industry, and later at the government level. In fact, the establishment of the Prize was due to the need to strengthen control over literature and art and was aimed at creation works loyal to the Soviet government. Before the formation of the Stalin Prize, the main methods of encouraging the artistic intelligentsia were the awarding the orders and medals, sometimes it was an appointment to positions of the state power.

The purpose of the article is to study the Stalin Prize in literature and art and its significance in the Soviet award system.

Historiographic review. The scientific works of V. Antipina [1] and A. Sarsembaev [2] are devoted to certain aspects of awarding artistic intelligentsia in the USSR. They provide separate information about the award and its amount. The history of the formation of the Stalin Prize, the features of its award and the most famous laureates are considered in the publications by I. Venyavkin [3] and the authors of the documentary collection "Stalin prizes: two sides of one medal" V. Svinyin and K. Oseev [4]. However, there is no comprehensive study devoted to the Stalin Prize as a method of encouraging the Soviet artistic intelligentsia, which reinforces the scientific relevance of this paper.

Main body. For the first time in the history of the Soviet public incentive mechanism, on June 23, 1925, the Lenin Prize was established as a party-state essence unit, which had an industry-specific incentive dimension. The main reason for its foundation was the perpetuation of the memory of V. Lenin by the Central Committee of the All-Union Communist Party (bolsheviks) and the Council of People's Commissars of the USSR. It was awarded annually in the amount of five for "the most practically significant scientific works of citizens of the USSR, written after November 7, 1917, in all branches of knowledge" [16]. The award was adjudged by a special expert commission, first took place on August 17, 1926, and the prize was awarded until 1935 [5, p. 227].

The first prize of an exclusively state-incentive nature was the Stalin Prize, introduced by the Council of People's Commissars of the USSR, as is commonly believed, in commemoration of the 60th anniversary of J. Stalin on December 20, 1939. The number of nominees was supposed to be sixteen people (100 thousand rubles each) in order to annually reward scientists and artists for outstanding works in 16 branches: physical and mathematical, technical, chemical, biological, agricultural, medical, philosophical, economic, historical, philological and Legal Sciences, music, painting, sculpture, architecture, theater and cinematography.

However, the foundation of this award as a method of encouraging and stimulating creative activity was not accidental. The Soviet leadership intended to summarize the main achievements of the country during the 1930s in the fields of science, technology, literature and arts. The main idea was to involve representatives of the scientific and artistic intelligentsia in this process. This organizational form provided a complete ideological supervision of the Communist Party and made it possible to assess such important qualities for the authorities as loyalty, correct understanding of party policy, personal devotion to the leader, etc. in relation to each prominent figure of the artists. This also was required by the country's internal and foreign policy situation.

A special place in the system of awards was given to literature which was under Stalin personal oversight since the late 1920s. This area was the first one where the main ideological and organizational innovations of cultural policy were approved, first of all, the principle of partisanship and the method of socialist realism. Only after that these methods were transferred to other areas of art. The foundation the Stalin Prize in Literature on February 1, 1940 was a testament to the increasing role of literature. It was founded in the amount of 4 (100 thousand rubles each) and was awarded annually for outstanding works in the field of literature (1 each in poetry, prose, drama and literary criticism) [6].

Thus, literature was actually defined as an independent type of creative activity that had its own genera or subspecies. Such kind of division for music and cinematography was established much later. This was what corresponded to the Soviet leader's ideas about the role of literature in the ideological education of the masses.

Later, the size and number of awards were frequently changed, and these kinds of awards received the generalized name 'Stalin Prizes'. They were awarded directly by the Council of People's Commissars of the USSR to persons whose candidacies were submitted by two Award Committees under the Council of People's Commissars of the USSR: from Stalin prizes in science, military knowledge and invention and from Stalin prizes in literature and arts [7].

For the first time, the Stalin Prizes in literature and arts were awarded in 1941 in twelve areas: music, painting, sculpture, architecture, theater, opera, ballet, cinematography, prose, poetry, drama and literary

criticism. During the next 11 years 1,706 people became winners of the Prize, and both one author and a whole team could earn it [3]. The Stalin Prize in literature and arts comprised the financial rewards which were the same as in the scientific field: 100 thousand rubles for the first prize, 50 thousand for the second and 25 thousand rubles for the third. In total, during the existence of the Prizes, payments to nominees amounted to 57.7 million rubles [3].

Having received the award, the laureate also got a high social status and financial well-being, and in the conditions of totalitarian reality there were guarantees of personal immunity and meant the author's entry into the artistic elite.

The award set was accompanied by a certificate of its assignment and a gold badge. It had to be worn next to the orders on the right side of the chest.

The Stalin Prize was presented annually at the Kremlin Palace in the second half of March, and the money was transferred to the savings books of the winners later. If the prize was awarded to a performance group, then the money was sent to one of its members, who was first on the list, and further distribution should take place proportionally. In this regard, the Council of People's Commissars of the USSR issued a special resolution explaining how to divide the Prize amount if there are several participants: if there are two co-authors, the amount is divided in half, if three, half the amount is given to the manager, and performers get 0.25 each; if there were more co-authors, then the senior was provided with a third, the remaining funds were divided equally among the group members.

At the same time, all co-authors received the title of laureates of the Stalin Prize of the USSR and the special badge of honor. It should be noted that formally no work of art could be considered a prize winner, since prizes and titles of laureates were awarded only to its creators, and in the case of collective creativity (e.x. play or movie), not to each member. However, in fact, each co-author or actor believed that the performance as a whole received the highest approval.

Special attention should be paid to the analysis of the financial origin of funds for the Prize. It did not have a state fund, but was paid from the personal fund of J. Stalin, which was formed from the salaries and fees of the Soviet leader for publishing his works both in the USSR and abroad. This was the reason that it was unofficially called 'Pocket Prize'.

Formally, all decisions on awards should be prepared by the Committee on Stalin Prizes in literature and arts. Its first chairman was V. Nemirovich-Danchenko, and the members of literature section were the famous writers A. Tolstoy, A. Fadeev and M. Sholokhov. The first meeting of the Committee was held on September 16, 1940 in the premises of the Moscow Art Theater, and the final decision was to be made before December 21 [4, p. 22]. However, the Decree of the Council of People's Commissars of the USSR of December 20, 1940 expanded the time range of nominees from the current year to 6-7 previous years, that is, starting from 1934 [4, p. 24]. At the same time, the number of laureates was significantly increased: from each subspecies of literature to three nominees, and from all other types of arts, in addition to the three prizes of the first degree, five prizes of the second degree were formed.

In the end, all the main decisions regarding awards were made either personally by Stalin, or after a short discussion, during which his vote was decisive. One of these meetings, which took place on March 31, 1948, is described in his memoirs by K. Simonov, the six-time winner of the Prize in literature and arts: 'Stalin had a habit of... taking a small bundle of books and magazines with him to meetings. It lay to the left close at his hand... And there were literary works printed in books and magazines that were not included in any lists submitted for the award by the Committee. If it occurred to him to award something extra, in such cases he did not really consider the status of awards, he could nominate a book published two years ago...., even four years ago...' [10, p. 232]

According to the resolution of the USSR Sovnarkom, the category of competitive works included new works submitted for consideration by the Commission before October 15 of the current year. Members of the Committee were given a month and a half to review the works and discuss them, after which they had to submit their conclusions to the Sovnarkom no later than December 1, where final decisions were made. The works that were completed from October 15 to December 1 were considered in the following year. It should be noted that architectural projects, literary and musical works were submitted in one copy, while other works of art had to be presented in the original.

However, a special feature of the entire mechanism for establishing and awarding Stalin Prizes was its constant adjustment, which had not always been documented. Thus, in the 'Procedure for awarding Stalin Prizes', published on April 2, 1940 and approved by the Council of People's Commissars of the USSR, it was noted: 'The resolutions of the Council of People's Commissars of the USSR on awarding Stalin Prizes for outstanding works in science, military knowledge, invention, literature and arts are published in the Central

Press on December 21' [9]. This was the date of Stalin's birthday, which seemed quite symbolic. No other resolution set another specific date, but this date was not never followed. Sometimes the gap between the years for which the Prizes were awarded and the years of publication of the resolution was several years. This is also evidenced by the lists in reference books, where the year of publication is indicated next to the name of the laureate instead of the year of the resolution.

It should be noted that a significant part of the literature Prizes were awarded to writers who are currently little known even in their own countries, such as M. Nagnybida (Ukrainian SSR), Y. Chepurin and I. Likstanov (Russian SFSR) [11, p. 359]. A large number of laureates were writers of national republics, whose presence was supposed to symbolize the cultural diversity of the Soviet Union. From an ideological point of view, works in the style of socialist realism prevailed among the works of art, written mainly for the topic of the day and forgotten during the lifetime of their authors.

At the same time, the list of Stalin Prize winners includes many names and works that are still classics of literature: "Vasiliy Tyorkin" by A. Tvardovsky, "Two captains" by V. Kaverin, "In the Trenches of Stalingrad" by V. Nekrasov, V. Sosyura's poetry collection "To make the gardens noisy", "Standart-bearers" ('Praporonostsi') by Oles Honchar, Shakespeare's sonnets translated by S. Marshak, etc. In music field the works by composers M. Isakovsky, B. Lyatoshinsky, A. Surkov, D. Shostakovich are very popular. Meanwhile, the opportunistic nature of the award is evidenced by the absence of outstanding writers B. Pasternak, A. Akhmatova, M. Zoshchenko or A. Platonov in the list of its nominees.

Among writers and artists, the poet K. Simonov, composer S. Prokofiev, artist M. Bogolyubov, film directors I. Kopalyn, I. Pyryev, Y. Raizman received Prizes 6 times, which was the largest number of awards [4, p. 567–570]. For example, K. Simonov's awards are primarily explained by his proximity to J. Stalin and his presence in various literary genres – drama, prose and poetry. 5 prizes were awarded to Ukrainian playwright A. Korniychuk, actresses M. Ladygina and A. Tarasova [4, p. 571–578].

Among the former repressed persons, V. Azhaev received the Stalin Prize for his novel "Far from Moscow". This novel and biography of the writer even became the subject of study by the Canadian researcher T. Lahuzen, who pointed out the significant differences between the fiction book and the Soviet reality [12].

The Stalin Prize in literature and arts has been awarded for 11 years. However, after the death of J. Stalin in 1953, the new leader of the USSR, N. Khrushchev, refused to approve the list of nominees. Since J. Stalin did not leave his testament, there was nothing to pay to the laureates, and the Prize was annulled. Instead, in 1956, the Lenin Prize in science and art, which existed from 1925 to 1935, was restored [2, p. 76]. In 1966, the USSR State Prize was established, which became the legal successor of the Stalin Prize. Its winners were offered to exchange the attributes of the old award for badges and a diplomas of the new one.

Conclusions. Thus, the existence of the Stalin Prize in literature and arts showed its opportunistic nature and complete dependence on J. Stalin's will. At the same time, its laureates received or confirmed their high social status and significantly improved their financial situation. Some of the authors honored with the Prize became a literary or art classic.

References:

1. Антипина В.А. Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е годы. Москва : Молодая гвардия, 2005. 408 с.
2. Сарсембаев А.С. Государственное премирование в отечественном публично-поощрительном механизме: возникновение, становление и развитие до 1991 г. *Вестник Уральского финансово-юридического института*. 2016. № 3(5). С. 73–81.
3. Венявкин И. Краткий путеводитель по Сталинской премии. URL: <http://arzamas.academy/materials/978> (дата обращения: 22.03.2021).
4. Сталинские премии: Две стороны одной медали. Сборник документов и художественно-публицистических материалов / сост. В. Свинын, К. Осеев. Новосибирск : Изд-во «Свинын и сыновья», 2007. 879 с.
5. Об учреждении премий имени В. И. Ленина за научные работы: Постановление СНК СССР от 23.06.1925 г. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=33368#07088390902195156> (дата обращения: 23.03.2021).
6. Борисов Ю.С. Из истории Ленинских премий. *История СССР*. 1957. № 1. С. 225–232.
7. Постановление СНК СССР № 178 от 01.02.1940 г. «Об учреждении премий имени Сталина по литературе». URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=33960#05876653763753397> (дата обращения: 23.03.2021).
8. Постановление СНК СССР от 20.03.1940. *Правда*. 1940. № 92. 2 апр. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=33359#08073056456830663> (дата обращения: 23.03.2021)
9. Порядок присуждения премий имени Сталина. *Правда*. 1940. № 92. 2 апреля.
10. Симонов К.М. Глазами человека моего поколения: Размышления о И.В. Сталине / предисл. Л. Лазарева. Москва : Книга, 1990. 431 с.
11. Сталинская премия. *Сто великих наград* / Автор-составитель Н.А. Ионина. Москва : Вече, 2005. С. 356–360.
12. Lahusen T. How Life Writes the Book: Real Socialism and Socialist Realism in Stalin's Russia. Ithaca : Cornell University Press, 1997. 264 p.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 904 (477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.29>

ДОСЛІДЖЕННЯ СОКІЛЬСЬКОГО ЗАМЧИЩА

Баюк Віктор,

начальник

Волинської археологічної експедиції

Інституту археології Національної академії наук України,

науковий співробітник

Охоронної археологічної служби України,

голова

Волинського відділення Спілки археологів України,

заступник директора

Адміністрації державного історико-культурного заповідника в місті Луцьку,

асистент кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті подаються результати рятувних археологічних досліджень Соکیلського городища-замчища, проведених Волинською археологічною експедицією Інституту археології Національної академії наук України у 2020 році.

Сокіл та розташоване тут городище-замчище пізньосередньовічного та ранньомодерного часу досить добре досліджені істориками, однак масштабні археологічні дослідження тут були проведені вперше. Роботи були пов'язані з необхідністю будівництва нового фельдшерсько-акушерського пункту в рамках програми «Велике будівництво».

Розкопом площею 169 квадратних метрів було перекрито всю територію майбутньої забудови. Виявлено та досліджено культурний шар епохи бронзи, пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу: це кераміка, вироби з каменю, скла та металів. Окрім рухомих археологічних знахідок, виявлено та досліджено цікаві об'єкти: простежено трасу втраченої частини валу Соکیلського замчища XVI–XVII століть, що значно розширює бачення планувальної структури пам'ятки. Також виявлено та досліджено котлован багатой шляхетської споруди, яка розміщувалася тут між 1625 та 1642 роками. Завдяки повному розбору завалу бувшої у споруді кахляної печі вдалося виконати реконструкцію гербових кахель, чітко датувати їх та з'ясувати власника споруди. За матеріалами археологічних досліджень, виявлена споруда належала власнику Сокола князю Криштофу (Христофору) Шимковичу Шклинському (~ 1600–1642 роки), що є цінним джерелом для вивчення ранньомодерної історії України, оскільки маємо рідкісну нагоду поєднання наявних писемних джерел із результатами стаціонарних археологічних досліджень.

Не менш важливою є участь дослідників у загальнодержавній програмі «Велике будівництво», оскільки наукові дослідження під час виконання робіт на територіях та в охоронних зонах пам'яток обов'язкові та вкрай необхідні.

Ключові слова: археологічні дослідження, Сокіл, замчище, вал, кахля.

Baiuk Viktor. Research of Sokil castle

The article presents the results of rescue archaeological research of the Sokil settlement-castle site, conducted by the Volyn Archaeological Expedition of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2020.

Sokil and the settlement-castle site of late medieval and early modern times located here are well studied by historians, but large-scale archaeological research was conducted here for the first time. The work was related to the need to build a new medical and obstetric center as part of the “Large Construction” program.

Excavation with an area of 169 square meters covered the entire area of future development. The cultural layer of the Bronze Age, Late Middle Ages and Early Modern Times has been identified and studied: ceramics, stone, glass and metal products. In addition to movable archeological finds, interesting objects were discovered and studied: the route of the lost part of the shaft of the Sokil castle site of the 16–17th centuries was traced, which significantly expands the vision of the planning structure of the monument. The excavation of a rich noble building, which was located here between 1625 and 1642 was also discovered and studied. Thanks to a complete analysis of the blockage of the former tile kiln in the building, it was possible to reconstruct the stamp tiles, clearly date them and find out the owner of the building

accordingly. According to the archeological research, the discovered building belonged to the owner of Sokil, Prince Kryshtof (Christopher) Shymkovych Shklynsky (~ 1600–1642), which is a valuable source for studying the early modern history of Ukraine, as we have a rare case of combining existing written sources with stationary archaeological research.

Equally important is the participation of researchers in the nationwide program “Large Construction”, as scientific research during the works in the territories and in the protected areas of monuments is mandatory and essential.

Key words: archeological researches, Sokil, castle site, shaft, tile.

На підставі кваліфікаційних документів Інституту археології НАН України та Міністерства культури та інформаційної політики весною 2020 р. були проведені науково-рятивні археологічні дослідження території Сокильського городища-замчища в с. Сокіл Рожищенського району Волинської області. Роботи були пов’язані з потребою будівництва фельдшерсько-акушерського пункту в рамках загальнодержавної програми «Велике будівництво».

Наукові археологічні дослідження проведені Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора, до робіт було залучено членів Волинського регіонального відділення Спілки археологів України В. Богданця, І. Рудянина, П. Хом’яка, студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки Максима Бінковського, Мирослава Зінчука, Романа Смика, Богдана Миткалика та Богдана Мельника. Консультації у процесі робіт проводив заступник директора Охоронної археологічної служби України А. Панікарський, реставрація знахідок виконана науковим співробітником служби О. Войтюком [2].

Пам’ятка розташована в північно-східній частині села Сокіл, на лівому березі річки Стир, 150 м на північний схід від пам’ятки архітектури – Костелу села Сокіл. Земляні вали укріплення комбіновані:

– класичне давньоруське укріплення округлої форми з розривом (в’їздом) шириною 6–10 м та висотою до 10 м, розмір городища – приблизно 65 x 65 м. Земляні вали городища досить значно пошкоджені, але планувальна структура простежується чітко;

– замчище (окольний замок) має укріплення прямокутної форми, збереглися лише їхні західна та північна лінії. Ширина валів замчища становить 8–12 м, висота – до 8 м.

Рисунок 1. Інструментальний план Сокильського городища-замчища з позначенням місця досліджень

Простежується ще укріплення у вигляді рівного насипного валу з боку заплави річки Стир, згадане свого часу В. Антоновичем і О. Цинкаловським, однак інтерпретувати його однозначно натепер немає можливості.

Територія городища – під лісом та багаторічними насадженнями, замчища – під колишнім медичним закладом (корпус лікарні та господарських споруд), тут наявний також фундамент під медичний заклад, закладений у 1990-х рр.

Безпосередньо поруч наявного фундаменту проводились рятівні археологічні дослідження.

Село Сокіл Рожищенської об'єднаної територіальної громади знаходиться в центральній частині сучасної Волинської області, на лівому березі р. Стир, адміністративно зараз відноситься до Луцького району.

Сокіл, давньоруське укріплення а пізніше ранньомодерне містечко, яке мало магдебурське право, неодноразово було предметом історичних студій. Зокрема, його опис подає Володимир Антонович у своїй відомій праці «Археологічна карта Волинської губернії» [1], пише про Сокіл і Олександр Цинкаловський у праці «Стара Волинь і Волинське Полісся» [7]. Археологічні пам'ятки Сокола було обстежено експедицією Волинського краєзнавчого музею, матеріали видано каталогом «Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район)» авторства Віталія Коноплі та Василя Оприска [5]. Життя та діяльність князів Сокульських та іншої місцевої шляхти аналізує у своїх працях Наталія Яковенко [6; 8]. Спробу комплексного дослідження Сокільського городища-замчища здійснив у своїй праці Олексій Златогорський [4].

Розкопки Сокільського замчища широкою площею проведені вперше.

Постановою Кабінету Міністрів України № 1761 від 27 грудня 2001 р. пам'ятка внесена до Реєстру за № 842 як національна і як городище XI–XIII ст. Даний документ втратив чинність з постановою Кабінету Міністрів від 3 вересня 2009 р. № 928, де городища в с. Сокіл немає у списку. Отже, правочинним є перша постанова Кабінету Міністрів України № 88-р від 9 квітня 1990 р., за якою об'єкт є пам'яткою археології місцевого значення з охоронним № 842.

На ділянці майбутньої забудови було закладено розкоп розмірами 13 x 13 м, який охоплював усю її площу. Розкопу № 1 була присвоєна буквенна нумерація з півдня до півночі від 1 до 7 та літерна від А до Є. Отже, кожен археологічний квадрат від А до Є 1–7 мав стандартний розмір 2 x 2 м, квадрати Є 1–7 нестандартні: 1 x 1 м.

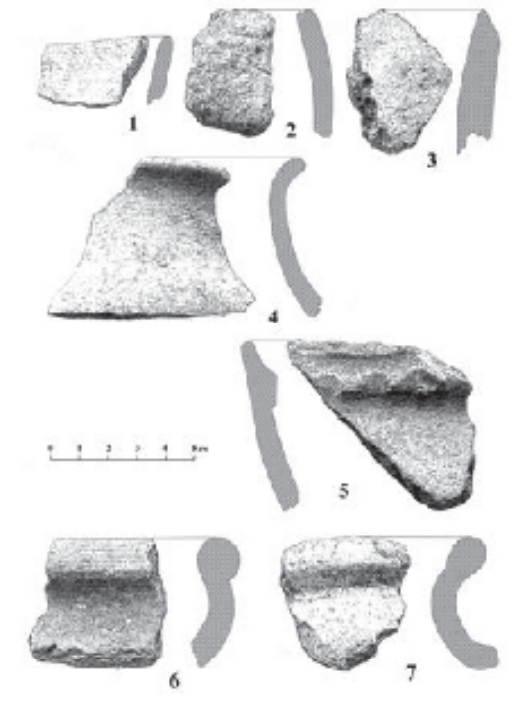

Рисунок 2. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1. 1–7 – кераміка. 1 – інв. № 1, 2 – інв. № 2, 3 – інв. № 3, 4 – інв. № 7, 5 – інв. № 4, 6 – інв. № 5, 7 – інв. № 6

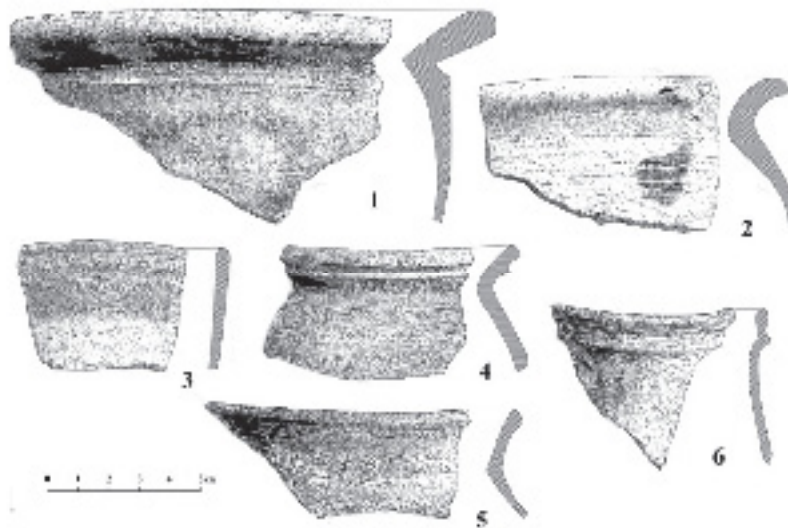

Рисунок 2.1. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1. 1–6 – кераміка. 1 – інв. № 11, 2 – інв. № 13, 3 – інв. № 8, 4 – інв. № 9, 5 – інв. № 12, 6 – інв. № 10

Після прокопування розкопу на глибину в $-0,6$ м та суцільної зачистки в північній частині розкопу (квадрати Д – Е – Є 1–7) зафіксовано супіщаний насип траси втраченої частини валу Сокільського замчища, у південно-східному куті споруди (квадрати А – Б – В – Г 1–4) – сильно гумусовану пляму заповнення археологічного об'єкта.

Загалом стратиграфія розкопу виглядає так:

- $0,0$ – $0,2$ м – шар дерену з великою кількістю коріння багаторічного чагарнику;
- $0,2$ – $0,4$ м – шар темно-жовтого, щільного, супіщаного ґрунту з керамікою й іншими матеріалами ранньомодерного часу;
- $0,4$ – $0,6$ м – шар жовтого піщаного ґрунту з великою кількістю матеріалів ранньомодерного часу та поодинокими знахідками киево-руського періоду та пізнього середньовіччя.

Нижче $-0,6$ м північну частину розкопу займав насип підосви втраченого валу Сокільського замчища, у південно-східній частині зафіксовано сильно гумусовану пляму заповнення археологічного об'єкта, материк у вигляді щільного світло-жовтого піску простежено в південно-західній частині розкопу.

Підосва валу втраченої частини Сокільського замчища опрацьована суцільною зачисткою. Розміри підосви валу в межах розкопу: довжина – $13,0$ м, ширина – $6,2$ м (за спостереженням, ширину підосви валу не можна вважати повною, частина підосви прямувала під північну стінку розкопу, за межі території дослідження). Сформована підосва із супіщаного ґрунту, будь-яких конструкцій тут не зафіксовано.

Сильно гумусовану пляму заповнення археологічного об'єкта у квадратах А – Б – В – Г 1–4 досліджували археологічним методом, поштивою, із зачисткою котловану після кожного штика вибірки об'єкта. Розміри котловану об'єкта – $4,2 \times 5$ м, глибина котловану – $1,8$ м, заповнення становив темний сильно гумусований супіщаний ґрунт, стіни котловану – жовтий пісок. У північно-західному куті котловану споруди простежено залишки опалювального пристрою у вигляді завалу багатой кахляної печі. Котлован споруди досліджено не повністю, за спостереженням стратиграфії стінок об'єкт продовжується та заходить у південно-східний борт розкопу, за межі дослідження та площі майбутньої забудови.

Під час проведення археологічних досліджень у розкопі № 1 виявлено певну кількість кераміки, опис якої подається вже після проведення реставраційних робіт.

Найдавнішим тут є нечисельний комплекс знахідок тшинецько-комарівської культури. Це фрагмент вінчика ліпної посудини, вінце пряме, плавно заокруглене, а також фрагмент верхньої частини ліпної посудини, оформленої пальцевими защипами.

Киево-руський період представлений відносно незначною кількістю стінок та вінчиків гончарних горщиків, оформлених класичним валиком. Окремо можна відзначити фрагмент

Рисунок 3. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1. 1–6 – кераміка. 1 – інв. № 14, 2 – інв. № 19, 3 – інв. № 18, 4 – інв. № 17, 5 – інв. № 15, 6 – інв. № 16

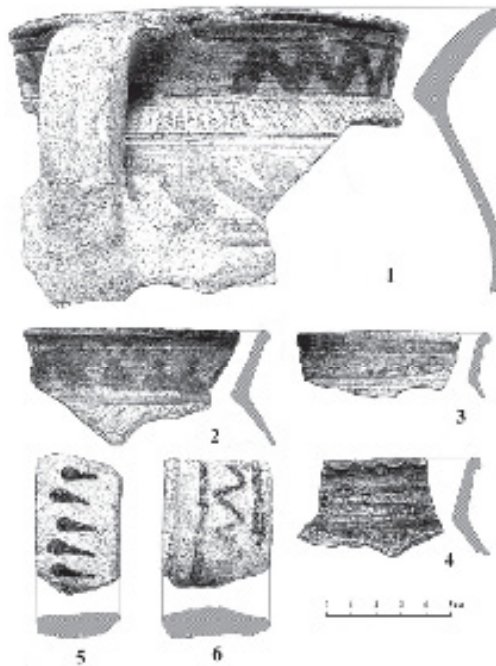

Рисунок 4. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1. 1–6 – кераміка. 1 – інв. № 20, 2 – інв. № 23, 3 – інв. № 21, 4 – інв. № 22, 5 – інв. № 24, 6 – інв. № 25

верхньої частини (горловини) амфори. Вінце високе, заокруглене та плавно відігнуте назовні, шийка гарно виділена. Виріб якісний, цеглистого кольору, випал добрий. Датуються комплекс XII–XIII ст., знахідку амфори можна продатувати вужче – 1 половиною XIII ст.

Культурний шар XVI ст. представлений зразками «димленого посуду». Це зразок верхньої частини димленого бокала із прямим вінцем, оформленим мілкими врізними паралельними лініями; фрагмент верхньої частини димленого горщика із плавно відігнутих вінцем, оформленим мілкими врізними паралельними лініями та пружком, фрагмент верхньої частини горщика з різко відігнутих плавно заокругленим вінцем.

Час XVI–XVII ст. представлений зразками світло- та темноглиняних макітр, гощиків та інших посудин. оздоблених штампами з різноманітною комбінованою орнаментациєю. Вироби ці часто вкрити поливами – від світло-салатової до насичено коричневої.

Окремо варто розглянути знахідки кахлів, що походять із розбору опалювального пристрою Споруди № 1. Це:

- фрагмент лицьової кахлі, вкритої насичено зеленою поливою. Збережено частину зооморфного орнаменту у вигляді голови оленя з рогами (інв. № 28);
- фрагмент лицьової кахлі, вкритої насичено зеленою поливою зі слідами побілки. Збережено частину зооморфного орнаменту у вигляді голови оленя з рогами (інв. № 29);
- фрагмент карнизної кахлі, вкритої насичено зеленою поливою. Збережено частину рослинного орнаменту у вигляді стилізованих квітів на гілках (інв. № 30);

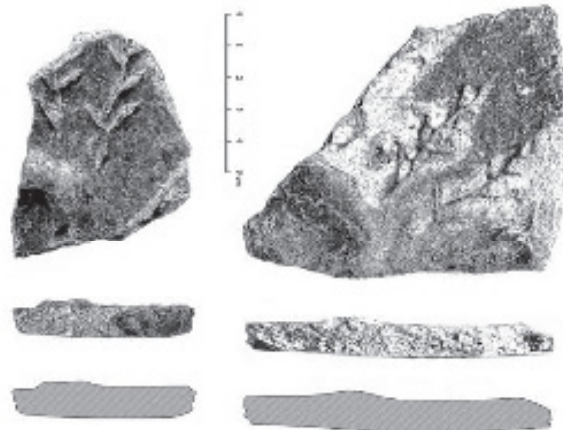

Рисунок 5. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1. Фрагменти кахлі, інв. № № 28–29

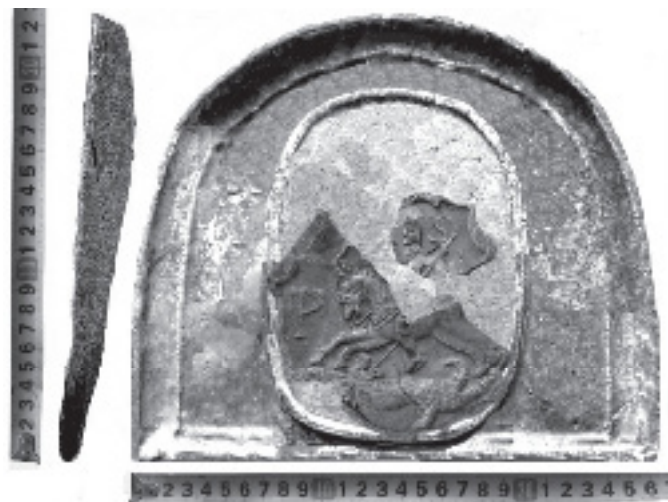

Рисунок 6. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1. Фрагменти корони кахляної печі, інв. № № 39–40. Чорно-біле зображення

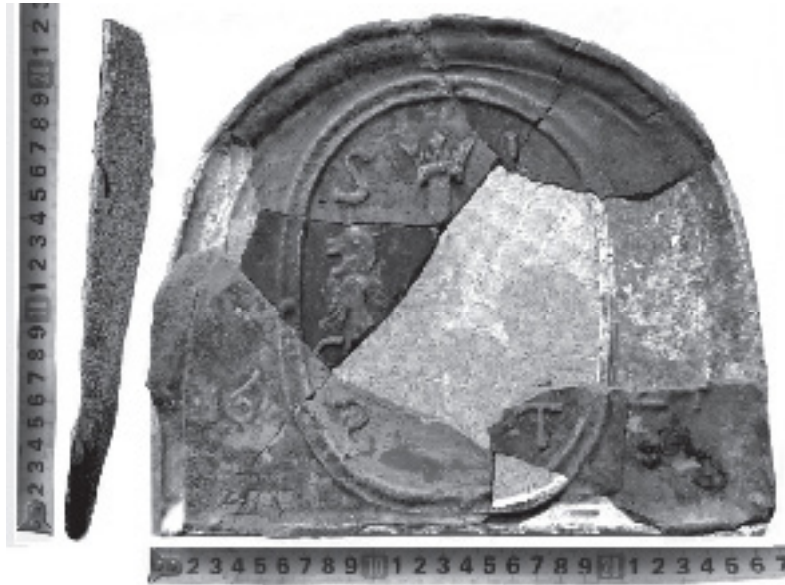

Рисунок 7. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1.
Фрагменти корони кахляної печі, інв. № 74. Чорно-біле зображення

Рисунок 8. Сокіл 2020 р. Замчище, розкоп № 1.
Фрагменти корони кахляної печі, інв. № 75. Чорно-біле зображення

- фрагмент карнизної кахлі, вкритої пошкодженою вогнем зеленою поливою. Збережено частину рослинного орнаменту у вигляді стилізованих квітів на гілках та невеликих чотирипелюсткових квіточок (інв. № 31);
- фрагмент карнизної кахлі, вкритої пошкодженою вогнем зеленою та коричневою поливою. Збережено частину рослинного орнаменту у вигляді стилізованих квітів на гілках та дубового листя (інв. № 32);
- фрагмент карнизної кахлі. Збережено частину зооморфного орнаменту у вигляді крила птаха та дубового листя (інв. № 33);
- кахля коробчата карнизна, вкрита з лицьового боку сильно пошкодженою вогнем зеленою поливою. Орнамент лускатий (інв. № 34);

– кахля коробчата лицьова. Простежуються залишки дуже пошкоджених вогнем жовтої, синьої та зеленої поливи, а також сліди побілки. Орнамент стилізований, рослинний, у вигляді центральної квітки та квітів на гілках (інв. № 35);

– кахля карнизна зі слідами зеленої поливи. Зверху виробу ряд тонких та крупніших виступів (інв. № 36).

Особливими знахідками серед матеріалів розбору печі є фрагменти навершя («корона») печі, зі збереженими рельєфними гербовими знаками. Крупних фрагментів виявлено до десяти, цілком реконструювати вдалося нині лише одну [3].

Артефакт становить чотирискладовий родинний шляхетський герб (зліва направо, згори вниз): Косцеша (Koscieszka, батьківський герб), Труби (Traby, материнський герб), Корчак (Korczak, бабці по батькові) та Заремба (Zaremba, бабці по матері). Аналіз гербів власників і співвласників Сокола із XVI ст. дає змогу стверджувати, що батьківський герб Косцеша (Федір Шимкович Шклинський) та материнський Труби (Хелена Хвальчевська) належать Криштофу (Христофору) Шимковичу Шклинському (~ 1600–1642 рр.), другому чоловіку княгині Олександри Марківни Сокільської († після 1644 р.), яка володіла Соколом після 1625 р., по смерті першого чоловіка Криштофа Єловицького. Отже, титулатра кахляної печі дозволяє чітко датувати споруду часом між 1625 та 1642 рр.

Отже, у сезоні 2020 р. Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України, Охоронної археологічної служби України, Волинського національного університету імені Лесі Українки й Адміністрації державного історико-культурного заповідника в місті Луцьку за дозволом Міністерства культури та інформаційної політики України провела рятувні археологічні дослідження перед початком будівництва фельдшерсько-акушерського пункту села Сокіл на території Сокільського замчища XVI–XVII ст. Результатами перших масштабних археологічних досліджень є вивчення Сокільського замчища, трасування частини його втрачених укріплень, дослідження й атрибуція виявленої багатой споруди.

На момент написання статті фельдшерсько-акушерський пункт у Соколі вже збудований та функціонує.

Література:

1. Антонович В. Археологическая карта Волинской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Москва, 1901. Т. 1. С. 36–133.
2. Баюк В. Звіт про проведені науково-рятувні археологічні дослідження Сокільського городища-замчища у с. Сокіл Рожищенського району Волинської області // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. 123 с.
3. Баюк В. Дослідження Сокільського замчища. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р. (у друці)*.
4. Златогорський О. Сокільське городище-замчище в історії України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових статей. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 39–47.
5. Конопля В., Оприск В. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район). Луцьк, 1991.
6. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. Кравченко, Н. Яковенко. Київ, 1990.
7. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р. Вінніпег, 1986. Т. 2.
8. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 329.1/.6:502].077.1 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.30>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТІВ ЕКОЛОГІЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ

Бугайчук Антон,

*аспірант кафедри політології, управління та державної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

У статті проведений аналіз програмних документів та публічних декларацій екологічних партій в Україні, а також партій, що мали вагомий екологічний складову частину у програмах у 2019–2021 роках на предмет їхньої відповідності класичній «зеленій» ідеології. Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз змістових особливостей програмних документів екологічних партій в Україні та чинників, які зумовлюють їхні спільні та відмінні риси порівняно із класичними маніфестами та деклараціями, що представляють засади «зеленої» ідеології в політичному процесі.

У результаті встановлено, що екологічними відповідно до своїх програм та декларацій у досліджуваній період були Партія Зелених України та партія «Екологічна альтернатива». Програмні документи та публічні заяви Партії Зелених України дають підстави визначити окремі особливості риторики цієї партії, які відрізняють її від «зелених» партій у країнах Європейського Союзу та декларацій світових і європейських об'єднань «зелених». Серед цих особливостей: частковий екологічний «націоналізм», жорсткі антиолігархічні висловлювання, боротьба проти правових бар'єрів для низькорейтингових партій. Аналіз аналогічних джерел щодо партії «Екологічна альтернатива» дозволяє виділити такі особливості: суттєве зосередження на проблемах міста Києва, а не всієї країни, на проблемах довкілля й екологічних стандартах життя громадян більше, ніж на соціальних стандартах, та питаннях рівності різних соціальних груп.

Також досліджено програми і декларації Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» і «Об'єднання «Самопоміч»», які мають вагомий екологічний складову частину у програмних документах, проте не є екологічними відповідно до самовизначення та компонентів, притаманних іншим ідеологічним течіям. Встановлено, що програмні документи цих двох політичних партій суттєво відповідали базовим засадам «зеленої» ідеології, зокрема в частині взаємодій «людина – природа» та «суспільство – довкілля», а також питанням соціальних стандартів і подолання бідності. Проте у проаналізованих документах Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» містяться не властиві «зеленим» пункти щодо питань енергетики і змін клімату, а також приділено мало уваги проблемам нерівності та дискримінації, ролі держави в їх подоланні. Програмні документи та риторика «Об'єднання «Самопоміч»» поєднують властиві «зеленій» ідеології пункти з положеннями, властивими християнським демократам та неолібералам.

Ключові слова: політична партія, екологічна партія, «зелений» рух, Партія Зелених України, «Екологічна альтернатива», ВО «Батьківщина», «Об'єднання «Самопоміч»», партійна програма, передвиборча програма, «зелена» ідеологія, екологічна ідеологія.

Buhaichuk Anton. Key features of the Green parties' programs in Ukraine

The article analyzes programs and public statements of the Green parties in Ukraine, as well as the parties that had a significant Green component in their programs in 2019–2021, in comparison with the classic Green ideology. The purpose of the investigation is to conduct a comprehensive analysis of the semantic features of the Green parties' programs in Ukraine and the factors that determine their common and distinctive features in comparison with classical manifestos and declarations that represent the principles of the Green ideology in the political process.

It is established that the Green Party of Ukraine and the Ecological Alternative party were ideologically Green in accordance with their programs and declarations in the period under study. The agenda of the GPU shows a number of certain features of the party's agenda that distinguish it from the Green parties in the EU countries and the declarations of the Green associations in the EU and in the world. Occasional environmental “nationalism”, radical anti-oligarchic statements, protests against legal barriers for small parties are among these features. The analysis of similar sources on the Environmental Alternative party allows to distinguish the features such as significant focus on the problems of the city of Kyiv, not the whole country, focus on environmental issues and ecological living standards of citizens more than on social standards and equality of different social groups.

The programs and declarations of the “Batkivshchyna” and “Samopomich” parties, which have an important ecological component in their agenda but are not ecological in accordance with their self-determination and components from other ideological directions, have also been studied. It is established that programs of these two political parties

significantly correspond to the basic principles of the Green ideology, in particular in “human – nature” and “society – environment” dimensions, as well as social standards and poverty alleviation issues. However, the analyzed documents of the “Batkivshchyna” party contain energy and climate change issues which are not inherent for the Greens, as well as lack of focus on the problems of inequality and discrimination and the role of the state in dealing with them. At the same time, the agenda of the “Samopomich” party combines the inherent points of the Green ideology with aspects of the Christian Democrats and neo-liberal agenda.

Key words: *political party, ecological party, Green movement, Green Party of Ukraine, “Ecological Alternative”, “Batkivshchyna” party, “Samopomich” party, party program, election program, Green ideology, ecological ideology.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Загрози з боку негативних наслідків зміни клімату та негативних наслідків змін в екосистемах потребують ефективного менеджменту з боку суб’єктів політики на різних рівнях: від персонального до наднаціонального. Значну роль у втіленні політик пом’якшення негативних змін клімату й екосистем, адаптації до них відіграють такі інститути, як держава, а також міжнаціональні та наднаціональні організації [1].

Важливими інститутами розроблення та втілення державної і міжнародної політики залишаються політичні партії, зокрема екологічні партії та рухи. Проте екологічні партії в Україні залишаються відносно менш інституційно розвинутими порівняно з подібними структурами в окремих країнах Європейського Союзу й інших країнах сталої демократії. Проте для успішного втілення згаданих екологічних політик в Україні важливий кваліфікований політичний менеджмент та політичне лідерство через партії, екологічні об’єднання та рухи як доповнення до формалізованих управлінських структур екологічного напрямку, що вже існують в системі органів державної влади та місцевого самоврядування [2].

Отже, дослідження специфіки екологічних партій в Україні та розроблення наукового підґрунтя для підвищення ефективності виконання їхніх функцій у рамках політичної системи мають наукове та практичне значення для розвитку партійної системи.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Серед дотичних досліджень щодо екологічної складової частини у програмах політичних партій та ролі партій у формуванні екологічної політики в Україні варто відзначити ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», правозахисну організацію «Екологія – Право – Людина», І. Верцімагу, Л. Жарову, С. Митрофанського, С. Павленка й інших. У закордонних країнах програмно-ідеологічні аспекти екологічних партій вивчали Г. Прайс-Томас, Е. Джин Франкленд, О. Цісар, Д. Ауерс, Н. Картер, Ф. Мюллер-Роммель, Г. Талшир та інші.

Мета дослідження – здійснити комплексний аналіз змістових особливостей програмних документів екологічних партій в Україні та чинників, які зумовлюють їхні спільні та відмінні риси, порівняно із класичними маніфестами та деклараціями, що представляють засади «зеленої» ідеології в політичному процесі.

Окреслення понять та методологічних підходів. Для успішного дослідження проблематики потрібно означити терміни «екологічні партії» та «програмні документи» у контексті саме цієї групи партій. Загалом у наукових публікаціях англійською й іншими офіційними мовами Європейського Союзу часто вживають термін “the Green parties”, тобто «зелені партії». Саме як «зелені» себе ідентифікують європейські й інші міжнародні об’єднання екологічних партій. Проте, на нашу думку, такий буквальний переклад може спричинити непорозуміння. Крім того, в Україні є популярні партії, які використовують такі асоціації, проте не є «зеленими» за ідеологічним підґрунтям та практиками.

Отже, за аналогією з відповідними підрозділами з утілення екологічної політики в органах державної влади та місцевого самоврядування ми називаємо партії екологічними та прирівнюємо їх до «зелених» відповідно до термінології в англомовних публікаціях. Також екологічну ідеологію та ключові принципи екологічного напрямку в політиці ми прирівнюємо до «зелених» за таким же принципом.

Для з’ясування особливостей екологічних партій в Україні ми досліджуємо політичний дискурс через офіційні програми партій, а також усі програмні документи і публічні декларації та позиції, висловлені від імені всієї партії або її офіційно визнаними лідерами у 2019–2021 рр. Такий фокус зумовлений тим, що за цей час в Україні відбулися президентські, парламентські та місцеві вибори, а тому екологічні партії, які ведуть активну діяльність, повинні були б тим чи іншим чином брати участь у виборах, або висловлювати свою позицію під час виборчого процесу.

Для проведення дослідження важливо встановити, які партії в партійній системі України ми можемо віднести до екологічних, а які – ні. На цьому етапі відбору об’єктів для дослідження можна застосувати різні підходи, а також критерії розуміння екологічності в частині ідеології та програмних документів. Для цього дослідження ми застосовуємо критерії окреслення партійної «родини», які, зокрема, досліджені П. Меєром та К. Мудде, а також уже застосовані до детального опису екологічних партій у Європі у фундаментальному дослідженні під редакцією Е. ван Аут. Відповідно до цього підходу

партії відносять до певної родини за такими критеріями, як: особливості участі у виборах та формування списків, особливості досягнення влади та поведінки при владі, ідеологічні та політичні позиції, партійна організація [3; 4, ст. 3–4].

Зважаючи на те, що об'єктом дослідження є відповідні документи та публічні заяви, із цих критеріїв можемо оцінити лише ідеологічні та політичні позиції, а також частково особливості участі у виборах. Саме тому такі критерії лежать в основі відокремлення екологічних партій у межах партійної системи України в рамках суто цього дослідження. Тобто в даному контексті ми вважаємо екологічними партії, які декларують специфічний набір цінностей та пріоритетів через публічні декларації і самоідентифікують себе як екологічні. Крім того, ми наведемо приклади партій, які декларують прихильність до окремих принципів екологічної ідеології, проте не є екологічними за змістом своїх програм та декларацій і самоідентифікацією.

Виокремлення змістових особливостей програмних документів екологічних партій в Україні потребує певного «еталона», тобто умовного документа, який може бути класичним джерелом ідеологічних засад. Проте аналіз документів, які могли б претендувати на статус універсального джерела ідеологічних засад і практик для «зелених», а також сама специфіка екологічних партій та рухів показують, що виокремлення лише одного «еталона» для порівняння навряд чи є можливим. Щоб гарантувати універсальність принципів класичної екологічної ідеології в політиці, ми використовуємо результати емпіричного аналізу маніфестів та заяв британських, французьких і німецьких «зелених», здійсненого Г. Прайсом-Томасом у праці «Зелені партії в Європі» [3, с. 416–427].

Також ми порівнюємо зроблене автором узагальнення з маніфестами та програмними документами об'єднання The Global Greens, яке декларує те, що налічує 81 повноправну екологічну партію та рух, а також 12 асоціативних членів і 3 кандидатів із різних країн. До цього об'єднання входять найуспішніші з погляду результатів на виборах екологічні партії світу [5].

Третій компонент для узагальнення «еталона» екологічної ідеології – програмні документи Європейської Зеленої партії. Такий вибір обґрунтований тим, що саме в Західній Європі екологічні партії є найуспішнішими у світі з погляду результатів на виборах, а також існують чи не найдовше як політичні утворення (із часів «Зеленої Хвилі» 1970–1980-х рр.). Крім того, Європейські Зелені є чи найбільш успішним наднаціональним утворенням для екологічних партій, адже вони тісно пов'язані з відповідною групою в Європарламенті (Greens/EFA), демонструють регулярні активності та дуже часто висловлюють спільні позиції через масмедіа, а тому їхні програмні документи ми вважаємо хорошим прикладом системної та динамічної ідеологічної позиції [6].

у результаті порівняння й узагальнення аналізу Г. Прайса-Томаса із програмами європейських та глобальних «зелених» ми визначили такі критерії, що можуть претендувати на певну універсальність для екологічних партій у світі та статус «еталонних», як:

- боротьба зі змінами клімату й іншими негативними наслідками надмірної експлуатації природи людиною. Орієнтація на сталий розвиток та способи господарювання, перехід на відновлювані джерела енергії, відмова від викопного палива й атомної енергетики;
- обмеження неконтрольного економічного зростання та надмірного споживання, що загрожують виходом за природні можливості планети;
- гуманне ставлення до всіх живих істот, акцент на збереження та відновлення біорозмаїття, захист і розширення природно-заповідного фонду, зокрема й через дії органів влади;
- податкова справедливість, зменшення впливу корпорацій та монополій, участь держави у зменшенні розриву між багатими і бідними через державні програми розвитку соціальної інфраструктури, відповідна недовіра до нерегульованого «вільного ринку»;
- демократія участі та широке застосування принципу субсидіарності у врядуванні;
- відкритість до культурного та ціннісного розмаїття, дотримання прав мігрантів, їхня інтеграція в суспільство;
- егалітаризм, проактивна роль держави в забезпеченні рівних можливостей через освіту, програми з подолання бідності й інші засоби, забезпечення рівності, незважаючи на гендерні, расові, мовні, культурні й інші ознаки, особлива увага до прав корінних народів;
- пацифізм, орієнтація на беззбройне вирішення конфліктів, де це можливо, з перевагою санкцій, обмеження постачання зброї для режимів, що порушують права людини, боротьба проти розповсюдження ядерної, біологічної й інших заборонених видів зброї;
- посилення наднаціональних структур, особливо ООН, для мирного врегулювання конфліктів, а також інших питань, що потребують координації й управління на глобальному рівні.

Якщо застосувати до цих ідеологічних принципів традиційну шкалу «праві – ліві», ми можемо віднести узагальнених «зелених» до лівоцентристів із сильним акцентом на взаємодію «суспільство – природа» й інші екологічні аспекти. На користь цього свідчать їхня декларації про активну роль держави в економіці, інвестиції в соціальну інфраструктуру, егалітаризм, активність держави з подолання бідності, перевага ненасильницьких методів у поєднанні з активною міжнародною політикою, негативне ставлення до шовінізму та надмірного націоналізму. Водночас про «ліберальність» свідчать орієнтація на боротьбу за права людини, проти надмірних повноважень силових структур, авторитарних режимів та корпоративних монополій.

Особливості універсальних принципів екологічних партій будуть описані далі в їх порівнянні із при-таманними українським екологічним партіям.

Результати дослідження та їх обґрунтування. Щоб визначити перелік екологічних партій в Україні для аналізу, ми оцінили передвиборчі програми та публічні декларації, зроблені різними партіями, що брали участь у виборах до Верховної Ради України у 2019 р., у місцевих виборах 2020 р. або висували свого кандидата на посаду Президента України на виборах 2019 р. Це дозволило частково відсіяти партії, які є лише формально зареєстрованими, проте не провадять активної діяльності.

Для виокремлення «зелених» кандидатів у президенти ми використали контент-аналіз програм кандидатів у Президенти України на предмет актуалізації екологічної тематики у 2019 р. На підставі порівняльної таблиці, складеної С. Павленком, можна встановити, що хоча б кільком фундаментальним положенням екологічного порядку денного відповідають програми та позиції кандидатів Р. Безсмертного, І. Богословської, М. Габера, А. Гриценка, В. Журавльова, В. Зеленського, С. Капліна, В. Кривенка, В. Купрія, Ю. Литвиненко, А. Садового, В. Скоцика, І. Смешка, Ю. Тимошенко, І. Шевченка. Також варто відзначити, що кандидати Ю. Тимошенко, А. Гриценко і В. Курпрій підтримали «Екологічний порядок денний для кандидатів у Президенти України» – маніфест, підготовлений коаліцією екологічних та правозахисних громадських організацій [7; 8].

Проте жоден із перелічених кандидатів не позиціонував себе як представник саме екологічної політичної сили, а їхні програми та декларації лише частково відповідають порядку денному «зелених». Показовий приклад – кандидатка від ВО «Батьківщина» Ю. Тимошенко, чия програма «Новий курс» суттєво відповідає принципам «зелених», проте самоідентифікація партії і її кандидатки, а також інші суперечності не дозволяють віднести їх до екологічного напрямку. Зокрема, Ю. Тимошенко задекларувала в цій програмі прихильність до переходу до «циркулярної» економіки та «забезпечення економічного зростання без шкоди для довкілля». Також кандидатка висловила підтримку міжнародному аудиту джерел забруднення, модернізації підприємств для усунення джерел забруднення та зменшення викидів парникових газів, екологізації транспорту, розвитку «зеленої» інфраструктури в містах, поглибленню сортування та переробки сміття, ширшому впровадженню програм з енергоощадності, розвитку енергетичних кооперативів. Крім того, серед задекларованих пріоритетів «запровадження найкращих європейських екологічних стандартів та імплементація цілей сталого розвитку ООН в Україні» [8; 9].

У самій програмі Ю. Тимошенко «Новий курс» ідеться про підвищення екологічних стандартів безпеки людини, наміри прибрати з ринку ГМО-продукцію, кримінальну відповідальність за неякісну воду та їжу, мораторій на вирубку лісів та програму із заліснення територій, стимулювання «стрімкого розвитку відновлюваної енергетики». У напрямі аграрної політики кандидатка підтримує акцент на розвиток малого та середнього фермерства, сімейних фермерських господарств, а також органічного землеробства. Також у програмі наявні пункти щодо посилення соціальної ролі держави на різних рівнях, як-от розвиток соціальної інфраструктури на місцях, підвищення пенсій для вразливих категорій населення та реформи пенсійної системи, активний державний контроль за тарифами, доступне житло, підвищення зарплати для працівників бюджетних закладів. Окремий розділ присвячений «новій молодіжній політиці», яка, зокрема, передбачає рівність у доступі до безплатної освіти на всіх рівнях, модернізацію закладів освіти, податкові пільги для роботодавців, які працевлаштовують випускників.

Проте в «Новому курсі» Ю. Тимошенко містяться пункти, які різко суперечать традиційним засадам «зеленої» ідеології, як, наприклад, розвиток вугільної та газовидобувної галузей замість цілковитого переходу на відновлювані джерела енергії, а також значний акцент на розвиток армії замість пріоритету невійськових методів міжнародної політики. Останній чинник можна пояснити особливістю становища України, яка зазнає гібридної агресії з боку Російської Федерації. Також у програмі відсутні згадки про активну роль держави в забезпеченні прав меншин, недискримінації за етнічною, гендерною й іншими ознаками [9].

Варто відзначити, що на підставі цього аналізу декларацій партію ВО «Батьківщина» можна віднести до лівоцентристських в ідеологічному спектрі, проте її програмні документи не мають відповідної

«зеленої» специфіки у принципових напрямках реакції на зміни клімату, боротьби з дискримінацією меншин та міжнародної політики. Також в даному разі важливий чинник самоідентифікації «Батьківщини», яка у програмних документах визначає себе як частину Європейської Народної Партії (куди входять в основному право-центристи), а не Європейських Зелених [10].

Аналіз програмних документів та позицій партій, які брали участь у парламентських виборах 2019 р. та місцевих виборах 2020 р., дозволяє натомість встановити партії, які ідентифікують себе як екологічні, а їхні програми суттєво відповідають нашому «еталону».

Загалом, за даними аналітичного звіту «Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля»», парламентські вибори 2019 р. мали «насичений «зелений» порядок денний», а «зелена» енергетика, питання якості води та поводження з відходами стали одними із пріоритетних. Вісім із 22 партій, які брали участь у виборах, підтримали порядок денний екологічної безпеки, запропонований 25 екологічними організаціями. Навіть більше, з боку частини кандидатів та партій «спостерігалися ознаки екологічного популізму». Проте питання охорони біорозмаїття, природно-заповідного фонду «залишилися поза увагою всіх політичних сил». Також варто відзначити позицію авторів звіту щодо «низької якості» багатьох таких програм і поєднання в одній програмі позитивних та шкідливих для довкілля положень. У результаті до системно «зелених» аналітики віднесли програми партій ВО «Батьківщина», «Об'єднання «Самопоміч»» та «Партії Зелених України». Проте варто відзначити, що в методології даного дослідження «Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля»» під «зеленими» розуміють програми, які системно описують плани та декларації у сфері змін клімату, енергетики, довкілля, біорозмаїття, циркулярної економіки, сталого сільського господарства, транспорту та туризму, а отже, згадані три партії відібрані лише за частиною критеріїв, які ми беремо до уваги в нашому дослідженні [11; 12].

Вище вже описані особливості «Нового курсу» Ю. Тимошенку, який ВО «Батьківщина» використала і на парламентських виборах 2019 р. Також цікавим у даному разі є приклад «Об'єднання «Самопоміч»». Попри суттєву «зелену» складову частину у програмних документах та заявах цієї партії до парламентських виборів 2019 р., ми не можемо називати її екологічною через суперечності в інших аспектах та самоідентифікацію. Наприклад, вони декларують «мінімум держави в економіці», нарощування видобутку природного газу у країні. Водночас партія декларує і потребу розвивати «зелену» генерацію та впровадження відповідних платежів за забруднення довкілля. Також варто відзначити акценти «Самопоміч» щодо боротьби з монополіями в економіці, державне стимулювання виробництва громадського електротранспорту, боротьбу з уникненням оподаткування, боротьбу з монополіями на енергетичному ринку, кримінальну відповідальність за незаконне збагачення, посилення ролі місцевого самоврядування, інклюзивну інфраструктуру, наміри щодо впровадження безумовного базового доходу, індивідуальне пенсійне накопичення, програму забезпечення житлом та інші соціальні гарантії, підтримку фермерських господарств.

Водночас «Об'єднання «Самопоміч»» декларувало, що «впроваджує в українську політику принципи християнської моралі та здорового глузду», а такий акцент на християнську мораль притаманний, зокрема, християнським демократам, а не екологічним партіям, які дуже часто є, навпаки, антиклерикальними, або принаймні не акцентують на впровадженні принципів якоїсь конкретної релігії. Проте варто відзначити, що чимало програмних принципів партії станом на 2019 р. відповідали «зеленому» порядку денному не тільки з погляду взаємодії людини та довкілля, але і в частині егалітаризму, подолання бідності, субсидіарності й інклюзивності [13].

Найбільше ж з учасників парламентських виборів 2019 р. моделі екологічної партії відповідає «Партія Зелених України» (далі – ПЗУ). Вона чітко асоціює себе як екологічна партія, а у своїй програмі фіксує більшість ключових принципів узагальненої нами «зеленої» ідеології. Серед них: громадський контроль за владою, підтримка безумовного базового доходу, гендерна рівність, протидія дискримінації в суспільстві, вільному обігу зброї, жорсткому поводженню із тваринами, сильніша децентралізація влади, жорсткіше покарання за забруднення довкілля, розвиток інституту місцевих референдумів, боротьба зі зміною клімату, активна роль держави в гарантуванні соціальної справедливості, легалізація медичного канабіса, сексуальних послуг, удосконалення екологічного врядування, розвиток економіки замкнутого циклу, повний перехід на відновлювані джерела енергії та запобігання монополізації галузі, розширення природно-заповідного фонду, запровадження ринку землі, сприяння розвитку сталого сільського господарства, «проти використання сили» у міжнародних відносинах, поетапна професіоналізація армії [14].

Зважаючи на те, що передвиборча програма як документ має обмежений обсяг, ми також проаналізували загальну програму ПЗУ станом на 2021 р. Серед додаткових аспектів варто відзначити ідеологічне

заперечення агресивного споживацтва, заявлені принципи гуманізму, толерантності, беззастережного дотримання прав людини, розвиток соціально орієнтованої економіки, потребу глибшої децентралізації влади, зокрема формування Кримськотатарської автономії, беззастережну протидію авторитарним та тоталітарним тенденціям, створення «зелених» робочих місць, послідовне впровадження принципів Паризької кліматичної угоди, пріоритет екологічних інтересів над економічними, створення індустрії вторинної переробки, зупинення розвитку атомної енергетики, розбудову локальних систем енергопостачання, розвиток екологічно збалансованого туризму. Партія вважає, що «охорона здоров'я, освіта, фундаментальна наука і культура ніколи не можуть бути переведені на повну самоокупність і лише частково можуть регулюватись ринковими механізмами», а також виступає за «поетапне запровадження безумовного базового доходу як важливого інструменту боротьби з бідністю». У міжнародній політиці вони вважають, що «обов'язковою умовою миру у глобалізованому світі XXI ст. є дотримання норм мультикультурного співжиття-співіснування народів, що належать до різних культурно-історичних традицій, на засадах рівності та взаємоповаги». Відповідно до цього партія засуджує агресію «у будь-яких формах», а також підтримує вступ у Європейський Союз і співпрацю з НАТО [15].

Отже, саме ця програма в основному відповідає класичним принципом «зеленої» ідеології. Порівняно з попередньо описаними проблемами екологічна складова частина тут має значно більший обсяг та інтегрована практично в усі інші галузі. Проте в багатьох аспектах програмні документи ПЗУ та їхні декларації не дають розуміння механізмів фактичного втілення таких пунктів, як, наприклад, безумовний базовий дохід, а також відмови від «агресивного споживацтва», формування Кримськотатарської автономії.

Щоб краще виокремити ідеологічні особливості ПЗУ порівняно із класичними «зеленими», ми також проаналізували поточні декларації в розділі «Новини» на офіційному сайті партії. Наприклад, в одній із колонок лідера партії В. Кононова зазначено: «Україна, одна з небагатьох країн світу, можливо, виграє в результаті змін клімату. А зі співвідношення людини до орної землі може розраховувати на процвітання». Ми не оцінюємо наукове підґрунтя такого твердження, проте воно свідчить про націоналістичний акцент лідера партії, а також досить нетипове для «зелених» твердження про те, що людство чи його частина може виграти від глобальних змін клімату [16].

Також з боку партії помітна суттєва «антиолігархічна» риторика, тобто критика сильного впливу великого бізнесу на державну та місцеву політику, а також медіа й екологічну сферу. Так, вони висловлювали незгоду зі змінами до виборчої системи та системи фінансування політичних партій, які, відповідно до їхньої позиції, не сприяють розвитку малих і нових партій та сприяють збереженню впливу олігархів. У своєму передвиборчому ролику до парламентських виборів 2019 р. ПЗУ наголошує, що «наш список вільний від представників великого бізнесу, діючої влади, зірок шоу-бізнесу тощо». Водночас вони показово відкидають «можливість співпраці з олігархами», а тому планували формувати свій виборчий фонд із пожертв «громадян та представників малого і середнього бізнесу». Така риторика відповідає загальному курсу «зелених» у світі щодо боротьби з монополіями та негативним впливом діяльності корпорацій, а також проти авторитарних режимів [17; 18; 19; 20].

Для розуміння специфіки програм та декларацій ПЗУ варто взяти до уваги, що вона залишається відносно маргінальною з погляду рейтингу, кількості дієвих осередків на місцях та можливостей мобілізації виборців. Про це свідчить те, що вони набрали лише 0,66% голосів у багатомандатному окрузі на виборах до Верховної Ради та не перемогли в жодному з мажоритарних округів. На місцевих виборах 2020 р. вони здобули лише 24 мандати, тобто 0,06% від депутатів місцевих рад. На президентських виборах 2019 р., як уже зазначалося, партія кандидата не висувала. Такі результати можуть суттєво впливати на партійну риторіку, а також системність її роботи. Наприклад, саме маргінальністю партії можна частково пояснити акцент на необхідність деолігархізації, боротьби проти монополії в медіа та радах різних рівнів, які насамперед заважають розвитку малопопулярних та новостворених партій [21; 22].

Проте невисокі рейтинги «зелених» партій характерні для багатьох країн світу, зокрема і в Центральній та Східній Європі. У Польщі за підсумками парламентських виборів 2019 р. Партія Зелених (Partia Zieloni) отримала три із 460 місць у Сеймі як частина Громадянської Коаліції (Koalicja Obywatelska). В Угорщині екологічна партія «Політика може бути іншою» (Lehet Más a Politika) здобула на останніх парламентських виборах 8 із 199 місць. У Словаччині та Румунії екологічні партії в парламенті станом на 2020 р. не представлені [4, ст. 98–121; 23; 24; 25; 26].

Ще дві партії, які позиціонують себе як екологічні в Україні, уперше взяли участь у місцевих виборах 2020 р., а тому є відносно новими. Це «Екологічна альтернатива» та «Еко партія Берези». Перша брала участь у місцевих виборах лише до Київської міської ради, а друга – до Київської міської та Луцької міської рад.

Аналіз специфіки створення та діяльності «Еко партії Берези» показує, хоча вона була заснована як «Народна екологічна партія» у 2005 р., до місцевих виборів 2020 р. існувала лише формально. У серпні 2020 р. партія була перейменована на «Еко партію Берези», що змістило її акцент на особу лідера Б. Берези, який балотувався на посаду міського голови м. Києва. У Луцькій міській громаді під брендом «Еко партії Берези» балотувалися кандидати, які передусім позиціонували себе як рух «Принципові», до цього публічно не були пов'язані з партією. Також варто відзначити, що після місцевих виборів, у результаті яких партія не набрала досить голосів для потрапляння в місцеві ради, вона не провадила активної діяльності. Отже, це дає підстави зробити висновок, що «Еко партія Берези» на даному етапі є «оболонкою» для юридичного забезпечення участі у виборах, а не партією, яка діє системно [27].

Партія «Екологічна альтернатива» (далі – ЕА) також була створена в результаті перейменування партії «Досвід» у липні 2020 р., а її нинішня команда лідерів була сформована саме для спільної участі в місцевих виборах 2020 р. Проте вона має деяку історію розвитку із громадсько-політичного руху «Альтернатива», який заснував один із нинішніх лідерів «Екологічної альтернативи» Є. Фірсов у 2017 р. Також якісна відмінність від «Еко партії Берези» полягає в тому, що ЕА продовжила відносно активну діяльність і після виборів, станом на 2021 р. претендує на статус організації, що системно працює.

Окрім самоідентифікації як екологічна, ця партія має дві специфічні особливості. По-перше, це значний акцент на взаємодії «суспільство – довкілля» за значно меншої уваги до інших аспектів, типових для екопартій, наприклад прямої демократії, егалітаризму, подолання бідності, соціальних програм. Частково це пов'язано із другою особливістю: суттєвою зосередженістю сут на екологічних та дотичних до них проблемах м. Києва, а не всієї країни [28].

«Екологічна альтернатива – це не черговий одноразовий проєкт під вибори і не імітація. У нашій команді дійсно справжні екологи й активісти, люди, добре впізнавані й авторитетні у своєму середовищі. І ми розраховуємо досягти результату не за рахунок валу реклами, а за рахунок роботи з людьми. Кожен із нас готовий йти до киян, зустрічатися і пояснювати наші цілі і завдання», – зазначено в розділі «Про нас» на сайті партії. Цей та інші документи яскраво показують, що ЕА розраховує передусім на підтримку мешканців столиці України. Такий фокус можна частково пояснити тим, що на загально-світовому та європейському рівнях багато екологічних партій та рухів мають суттєво більшу підтримку в містах і урбанізованих регіонах. Проте цій партії не вдалося потрапити до Київської міської ради на місцевих виборах із 0,65% голосів (прохідний бар'єр – 5%) [19; 22; 29].

У своїй загальній програмі партія акцентує увагу на боротьбі із забрудненням повітря, на розвитку велоінфраструктури та водного транспорту в м. Києві, переході на відновлювані джерела енергії до 2050 р. та вуглецевій нейтральності, програмі термомодернізації та зменшення енергоспоживання, підвищенні якості води, боротьбі з її забрудненням, за збільшення площі та якості зелених зон, впровадження ефективної системи управління відходами, стимулювання гуманного поводження із тваринами та впровадження здорового харчування в навчальних закладах. Станом на 2021 р. ЕА також дотримується опозиційної риторики і часто критикує владу на різних рівнях через екологічні проблеми Києва та незаконні забудови [30].

Отже, на даному етапі свого розвитку «Екологічна альтернатива» залишається відносно молодого партією без досвіду партійного представництва в органах влади та місцевого самоврядування, хоча, наприклад, лідер партії Є. Фірсов уже був народним депутатом та т. в. о. голови Державної екологічної інспекції України, а тому має деякий досвід політичної діяльності. Також у команді присутні інші досвідчені екоактивісти, журналісти, юристи тощо. Програмні документи та декларації ЕА відображають її як екологічну партію у вузькому розумінні, тобто зосереджену переважно на проблемах поганого стану довкілля та негативних змін клімату і можливому негативному впливу їх на людину. Водночас акцент на проблемах соціальної нерівності, різних видів дискримінації, прямій демократії, пацифізмі є значно нижчим, ніж у типових екологічних партій. Також особливістю є локалізація програми та більшості публічних декларацій на проблемах м. Києва, а не всієї країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз програмних документів та публічних декларацій політичних партій в Україні у 2019–2021 рр. показує, що багато з них, а також кандидатів, яких партії висувують для участі у виборах, використовують тези, що характерні для «зеленої» ідеології. Це партія ВО «Батьківщина», яка у програмі «Новий курс» Ю. Тимошенко приділяє значну увагу проблемам взаємодії людини та довкілля. Також «Батьківщина» робить значний акцент на соціальну функцію держави і наміри з подолання бідності. Проте вони підтримують подальшу розробку окремих видів викопного палива, не приділяють значної уваги проблемі недискримінації меншин, а також не ідентифікують себе як суто екологічна партія. Значні екологічні акценти наявні й у програмних документах «Об'єднання «Самопоміч»», проте в них типові для «зелених» тези поєднані з елементами, характерними для християнських демократів та неолібералів.

Серед суто екологічних партій, які були активними за досліджуваний період, варто виділити Партію Зелених України та партію «Екологічна альтернатива». Також у місцевих виборах брала участь «Еко партія Берези», проте ця організація може бути визнана партією лише формально і не має стабільної активності й ідеологічної платформи. Серед програмно-ідеологічних особливостей ПЗУ на даному етапі варто відзначити суттєвий акцент на внутрішньоукраїнських екологічних проблемах та частковий «екологічний націоналізм», жорстку антиолігархічну й опозиційну риторичку. Більшість їхніх програмних тез відповідають загальносвітовому контексту, проте часто не містять конкретних шляхів утілення їх в Україні. Натомість «Екологічна альтернатива» обмежує свою програмну складову частину та публічну діяльність переважно проблемами м. Києва, а в тематичному плані – переважно проблемами взаємодії суспільства та довкілля, а також протидії і пом'якшенню наслідків змін клімату в м. Києві.

Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні чинників відсутності державного фінансування, а також визначенні, наскільки велика частина електорату може потенційно підтримати партії, які беруть участь у виборах із гаслами, типовими для «зеленої» ідеології.

Література:

1. UN Climate Change Annual Report, 2018. URL: <https://unfccc.int/sites/default/files/resource/UN-Climate-Change-Annual-Report-2018.pdf> (дата звернення: 13.04.2021).
2. Митрофанський С. Роль та значення політичних партій та неурядових організацій у формуванні сучасної моделі екологічної політики в Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2010. № 5. С. 70–72. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/ipd_2010_14_22.pdf (дата звернення: 13.04.2021).
3. Mair P., Mudde C. The party family and its study. *Annual Review of Political Science*. 1998. Vol. 1. P. 211–229. URL: <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev.polisci.1.1.211> (дата звернення: 13.04.2021).
4. Van Haute. *Green Parties in Europe*. URL: <https://play.google.com/store/books/details?id=HwIRDAAAQBAJ> (дата звернення: 13.04.2021).
5. The Global Greens Charter, 2017. URL: <https://www.globalgreens.org/globalcharter> (дата звернення: 13.04.2021).
6. Priorities for 2019: What European Greens Fight For. URL: <https://europeangreens.eu/priorities-2019-what-european-greens-fight> (дата звернення: 13.04.2021).
7. Павленко С. Аналіз програм кандидатів у Президенти України на предмет актуалізації екологічної тематики. URL: <http://cpis.org.ua/en/analiz-program-kandidativ-u-prezidenti-ukrayini-na-predmet-aktualizatsiyi-ekologichnoyi-tematiki/> (дата звернення: 13.04.2021).
8. Екологічний порядок денний для кандидатів у Президенти України. Лютий 2019. Коаліція громадських організацій. URL: <https://ecology2019.org.ua/> (дата звернення: 13.04.2021).
9. «Новий курс» : Програма дій кандидата в Президенти Юлії Тимошенко, 2019. URL: <http://tymoshenko2019.win/program/> (дата звернення: 13.04.2021).
10. Юлія Тимошенко візьме участь у зустрічі лідерів Східного партнерства з Європейської народної партії. URL: <https://ba.org.ua/yuliya-timoshenko-vizme-uchast-u-zustrichi-lideriv-sxidnogo-partnerstva-z-yevropejskoynarodnoyu-partiyeu/> (дата звернення: 13.04.2021).
11. Зелений порядок денний на виборах у Верховну Раду України, 2019. URL: https://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/EE/Green%20Caucus/GAU_Parliaments_Elections_2019.pdf (дата звернення: 13.04.2021).
12. Порядок денний екологічної безпеки для політичних партій на парламентських виборах 2019 р. URL: <https://ecoagenda2019.org.ua/> (дата звернення: 13.04.2021).
13. Передвиборча програма «Об'єднання «Самопоміч»» на виборах до ВРУ, 2019. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wr502pt001f01=919pf7171=345.html> (дата звернення: 13.04.2021).
14. Передвиборча програма Партії Зелених України на виборах до ВРУ, 2019. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/showdoc2pf7171=360pid409=27.doc> (дата звернення: 13.04.2021).
15. Партійна програма Партії Зелених України, 2021. URL: <http://greenparty.ua/partiya/programma-partii/> (дата звернення: 13.04.2021).
16. Кононов В. Економіка перемагає екологію. Приставка «еко» стала модною фішкою. 2020. URL: <http://greenparty.ua/ekonomika-peremagaue-ekologiyu-pristavka-eko-stala-modnoyu-fishkoju/> (дата звернення: 13.04.2021).
17. Заява Партії Зелених щодо Виборчого кодексу. 2020. URL: <http://greenparty.ua/zayava-partiyi-zelenih-ukrayini-shhodoviborchogo-kodeksu/> (дата звернення: 13.04.2021).
18. Заява Партії Зелених. Демократія по-українськи, или кризис парламентаризма. 2019. URL: <http://greenparty.ua/demokratiya-ro-ukrainski-ili-krizis-parlamentarizma/> (дата звернення: 13.04.2021).
19. Dolezal M. 2010. Exploring the stabilisation of a political force: The social and attitudinal basis of Green parties in the age of globalisation. *West European Politics*. № 33 (3). P. 534–552. URL: <https://doi.org/10.1080/01402381003654569> (дата звернення: 13.04.2021).
20. Передвиборчий ролик Партії Зелених України на виборах до ВРУ. 2019. URL: <http://greenparty.ua/partiya-zelenih-ukrayini-pidtrimuj-majbutnye/> (дата звернення: 13.04.2021).
21. Підсумки виборів народних депутатів України 2019 р. на сайті ЦВК. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2019/wr300pt001f01=919.html> (дата звернення: 13.04.2021).

22. Підсумки місцевих виборів 2020 р. на сайті ЦВК. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm002pt001f01=695pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 13.04.2021).
23. Zieloni posłowie i posłanki w Sejmie. URL: <https://partiazieloni.pl/zieloni-w-sejmie/> (дата звернення: 13.04.2021).
24. Hungarian election 2018. *Reuters graphics*. URL: <http://fingfx.thomsonreuters.com/gfx/rngs/HUNGARY-ELECTION/0100619X2QP/index.html> (дата звернення: 13.04.2021).
25. National council of The Slovak Republic. Seat Arrangement. URL: https://www.nrsr.sk/web/Default.aspx?sid=poslanci_zasadaci_poriadok (дата звернення: 13.04.2021).
26. Result of the parliamentary election of 6th December 2020 in Romania. URL: <https://www.robert-schuman.eu/en/eem/1898-the-psd-comes-out-ahead-in-the-parliamentary-elections-in-romania-but-the-liberal-right-should-be-able-to-form-the-next-government> (дата звернення: 13.04.2021).
27. Громадянський рух «Чесно». *Профіль партії «Еко партія Берези»*. URL: <https://www.chesno.org/party/110/> (дата звернення: 13.04.2021).
28. Програма партії «Екологічна альтернатива». URL: <https://alternative.com.ua/category/propositions/> (дата звернення: 13.04.2021).
29. Розділ «Про нас» на сайті партії «Екологічна альтернатива». URL: <https://alternative.com.ua/about/> (дата звернення: 13.04.2021).
30. Інформаційний дайджест партії «Екологічна альтернатива» за жовтень 2020 р. URL: <https://alternative.com.ua/informatsijnyj-dajdzhest/> (дата звернення: 13.04.2021).

УДК 321.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.31>

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ ТРАНЗИТИВНИХ ПРОЦЕСІВ

Вонсович Сергій,

доктор політичних наук,

доцент кафедри політології та філософії

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

У статті зроблена спроба ретроспективного аналізу концептуальних підходів теорії політичного транзиту кінця 1990-х – початку 2000-х років як складових частин політичної транзитології. Обґрунтовано причини необхідності переосмислення та затребуваності окремих теоретичних положень і підходів до транзитивних процесів. Визначено, що науковий потенціал політичної транзитології не вичерпано і, як важливий аналітичний інструмент, теорія транзиту не має бути відкинута. Доведено, що змістом новітнього періоду розвитку транзитології став аналіз переходів не від традиційного суспільства або правого авторитарного режиму, а від «соціалістичного» типу суспільства. Зазначено, що багатовекторність форм переходів є досить різноманітною, їх не можна заздалегідь передбачити. Зауважено різноманітність підходів щодо аналізу політичного транзиту. Зокрема: транзитивні переходи в посткомуністичних країнах як складник єдиного глобального процесу демократизації; транзитивні переходи в посткомуністичних/пострадянських країнах як специфічне явище за стартовими умовами, акторами політичного процесу і завданнями стабільності та стійкості демократичного розвитку в посткомуністичних країнах. Доведено, що у вивченні політичного транзиту можна визначити три найбільш вагомні напрями дослідження перехідних періодів – елітистський, інституціональний і аналіз проміжних й альтернативних форм постперехідних режимів. Проаналізовано три ідеальні типи пострадянських авторитарних режимів: автократію, олігархію, ексклюзивну республіку. Визначено, що представники теорії інституціоналізму, які орієнтувалися насамперед на інституціональні макроструктури, намагалися через еволюцію політичних інститутів, їхніх регулювальних правил і норм розкрити глибинні механізми політичної динаміки. Доведено, що інституціоналізм у поєднанні з теорією раціонального вибору, набув статусу однієї з найважливіших методологічних засад досліджень переходів.

Ключові слова: теорія політичного транзиту, транзитологія, інституціоналізм, політична трансформація, політичний розвиток, політичні режими.

Vonsovych Sergiy. The retrospective analysis of theoretical approaches to interpretation of the transitive processes

The proposed article attempts to retrospectively analyze the conceptual approaches to the theory of the political transit of the late 1990's – the early 2000's as the components of the political transitology. The rethinking reason a for certain theoretical positions and approaches to the transitive processes is substantiated. It is determined that the scientific potential of the political transitology has not been fully studied. That is why the theory of the political transit should not be rejected. It is proved that the content of the latest period of development of transitology was the analysis of transitions not from traditional society or right-wing authoritarian regime, but from the "socialist" type of society. It is noted that the multivector forms of transitions are quite diverse and cannot be predicted in advance. A variety of approaches to the analysis of the political transit are highlighted: the political transit in the post-communist countries as a part of a single global process of democratization; the political transit in post-communist / post-Soviet countries as a specific phenomenon under the starting conditions. It is proved, that in the study of the political transit, we can identify the three most important areas of study of the transition periods – the elite theory, the theory of the institutionalism and the theory of analysis of the intermediate and the alternative forms of post-transition regimes. The three ideal types of post-Soviet authoritarian regimes are analyzed: the autocracy, where the power belongs to the narrow circle of the political elite; the oligarchy, where the government is the agent of the bureaucracy and clan groups; the "exclusive" republic, in which the government is accountable to one the part of the population, and the other part of the population is deprived of such a right. It is determined that representatives of the theory of the institutionalism, focusing primarily on institutional macrostructures, tried through the evolution of the political institutions, their regulatory rules and norms, to reveal the deep mechanisms of political dynamics. It is proved that institutionalism (often combined with the theory of a rational choice) has acquired the status of one of the most important methodological foundations of transition research.

Key words: theory of political transitions, institutionalism, political transformation, political development, political regimes.

Політичні зміни у країнах пострадянського простору, що почалися тридцять років тому, зумовили необхідність переосмислення політичних трансформацій у рамках загальної теорії політики, а також формування нових підходів у транзитології, продовжують викликати значний дослідницький інтерес

як у вітчизняних, так і в західних політологів. Накопичені теоретичні дослідження в царині пострадянських політико-режимних змін вимагають наукової рефлексії, компаративного аналізу і логічної систематизації. Усе це дозволить більш глибоко і всебічно осмислити досягнення політичної думки в царині політичної транзитології.

Теорії політичного транзиту присвячений значний науковий доробок закордонних авторів (С. Гантінгтон, Д. Растоу, В. Гельман, Е. Гіденс, Л. Даймонд, А. Лійпгарт, Т. Карл, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, С. Террі, В. Банс, М. Макфол, С. Фіш, А. Пшеворські, А. Мельвіль та інші). Значний внесок у вивчення теорії і причин та проблем політичного транзиту зробили вітчизняні дослідники О. Романюк, О. Бабкіна, Н. Латигіна, О. Шипунов, М. Шаповаленко, Ю. Мацієвський, О. Фісун, Ю. Нісевич, О. Новакова, Т. Бельська, О. Радченко, Л. Бунецький та низка інших.

Водночас дослідники звертають увагу на кризу сучасних транзитологічних досліджень, описують проблеми в застосуванні транзитологічної парадигми та пророкують подальший занепад цієї наукової галузі. Але практика сучасних трансформаційних перетворень свідчить про інше. І, оскільки в сучасному світі країни продовжують рухатись вектором політичного транзиту та використовують теоретико-методологічний інструментарій політичного транзиту, говорити про занепад цієї наукової галузі, яка слугує теоретичним підґрунтям таких транзитів, видається неможливим. Можна припустити, що науковий потенціал політичної транзитології аж ніяк не вичерпаний, як важливий аналітичний інструмент теорія транзиту не має бути відкинута. Траєкторія розвитку політичного транзиту вимагає його вивчення щонайменше із трьох причин. По-перше, потребують чіткого усвідомлення й аналізу пояснення щодо сутності, напряму і рушійних чинників транзитивних процесів на посткомуністичному і пострадянському просторі, висвітлених у теорії транзиту; по-друге, є потреба у виявленні причин появи різноманітних варіантів транзитологічних теорій, які домінували в 1990-х та на початку 2000-х рр., їх переосмислення та затребуваності для подальшого дослідження транзиту; по-третє, окремі положення теорії транзиту потребують уточнення і перевірки з позицій сьогодення. Такі рефлексії визначили мету та завдання статті.

Посткомуністичні, пострадянські країни створили прецедент, який потребував нової інтерпретації переходу, відмінного від класичного. Це спонукало науковців до необхідності вироблення універсальної концепції переходу і порівняльного аналізу поставлених режимів. Проте серед науковців знайшлися як прихильники (Дж. ді Пальма, Р. Бова), так і супротивники (Г. Екієрт, В. Банс, С. Террі) щодо застосування наявних транзитологічних концепцій для аналізу посткомуністичних переходів. Тому змістом новітнього періоду розвитку транзитології став аналіз переходів не від традиційного суспільства або правого авторитарного режиму, а від «соціалістичного» типу суспільства.

Т. Карл, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, які аналізують досвід переходу у країнах Східної Європи і Латинської Америки, підкреслюють, що багатовекторність форм переходів є досить різноманітною, їх не можна заздалегідь передбачити. Серед них може постати будь-яка форма проміжного режиму, яка за деяких умов може існувати тривалий час. На цьому етапі характерна різноманітність підходів щодо аналізу політичного транзиту: транзитивні переходи в посткомуністичних країнах як складова частина єдиного глобального процесу демократизації (Дж. ді Пальма, А. Пшеворський, С. Гантінгтон, Ф. Шміттер, Г. О'Доннел, Х. Лінц); транзитивні переходи в посткомуністичних/пострадянських країнах як специфічне явище за стартовими умовами, акторами політичного процесу і завданнями (С. Террі, В. Банс, М. Макфол, С. Фіш); стабільність і стійкість демократичного розвитку в посткомуністичних країнах (Р. Гантер) [1].

Отже, у вивченні політичного транзиту можна визначити три найбільш вагомні напрями дослідження перехідних періодів – елітистський, інституціональний і аналіз проміжних та альтернативних форм постперехідних режимів. Як бачимо, відбулося відчутне зміщення акценту з дослідження структурних чинників і передумов транзиту на аналіз ролі еліт (процедурні чинники) та наслідків переходу. Річ у тому, що не вдалося довести прямого каузального зв'язку між економічним розвитком та ініціацією транзиту. Економічна концепція вказувала лише на довгострокові тенденції зміцнення вже інституціоналізованої демократії. Уважалося «політично помилковим» ставити саму можливість транзиту в залежність від наявності таких важкодосяжних (які не піддаються швидкій свідомій зміні) структурних чинників, як політична культура. Адже це на тривалий час відкладає реалізацію ідеї «демократичного світу».

Представники елітистського напряму (Д. Хіглі, Р. Гентер, М. Бартон) виділяють вплив внутрішньо елітної взаємодії на характер демократичної консолідації, ґрунтуються на елітистській концепції Л. Філдома і Д. Хіглі [2]. Зазначена концепція пов'язує стабільне демократичне правління з єдністю еліт. Дослідники виокремлюють дві форми елітної консолідації – «злиття еліт» (Велика Британія) і «консоціальність еліт» (Іспанія). Окреслений підхід зазнає критики за такими позиціями: 1) запропоновані

моделі неможливо застосувати до аналізу транзитивних процесів у пострадянських / посткомуністичних країнах Східної Європи, оскільки провідну роль відігравали не еліти, а маси; 2) незрозумілою є роль стимулів, прагнень еліт до демократії.

На думку прихильників процедурного підходу, основним у процесі транзиту є певна констеляція еліт. Вона полягає у виокремленні в панівній еліті демократичного крила реформаторів, якому, відповідно, протистоять консерватори. У громадянському суспільстві виділяються прихильники радикальних реформ і помірних перетворень (радикали і помірковані). Початок переходу до демократії можливий за порозуміння між реформаторами і поміркованими. Порозуміння зумовлюється такими умовами: а) якщо реформатори і помірковані досягають угоди про інститути, за яких представлені ними соціальні сили мали б помітний політичний вплив у демократичній системі; б) реформатори спроможні домогтися згоди прихильників твердої лінії або нейтралізувати їх; в) помірковані спроможні контролювати радикалів [3, с. 8].

Часто процеси інституціоналізації обумовлюються за допомогою пакту, що укладається між старою елітою, демократичною, що зростає в панівному крилі, а також структур громадянського суспільства. Саме на цій основі розроблялися різні моделі переходів. Особливої популярності набула типологія переходів, запропонована Т. Карл і Ф. Шміттером. Т. Карл і Ф. Шміттер з урахуванням чинників стратегії еліт, з одного боку, і співвідношення сил між панівними групами та їхніми супротивниками, з іншого, розбили транзити на чотири категорії: 1) пактові; 2) нав'язані; 3) революційні; 4) реформістські [4, с. 23].

Дослідники Д. Хіглі та Д. Пакульські аналізують перехідний період у країнах Східної Європи і пов'язують можливість успішності переходу з результатами формування елітиської спільноти [5, с. 108]. Вони виокремили три етапи міжелітної взаємодії, яка характерна для цього регіону: 1) договірна спільнота, яка творить консенсуальну еліту (Польща, Чехія, Угорщина); 2) фрагментовані еліти (Болгарія, Словаччина); 3) «розколоті» еліти (Румунія, Україна).

Отже, інституціональний напрям пов'язаний з аналізом впливу на консолідацію демократії в постперехідний період різноманітних аспектів інституціонального вибору. Передусім це форми правління та модель виборчої системи. Прихильники парламентської форми правління (Х. Лінц, А. Валенсуела, А. Степан) вважають, що президентська модель правління призводить до політичної нестабільності, загострює протистояння між законодавчою і виконавчою владами. Такий підхід викликав вагомий застереження серед науковців. Зокрема, Д. Горвіц зауважував, що в окремих регіонах, особливо у країнах Африки та Латинської Америки, саме президентські моделі є найефективнішими, а функціонування парламентських форм призводить до дестабілізації та дезінтеграції [6, с. 27]. С. Ліпсет зазначав, що ефективність функціонування форм правління зумовлюється особливостями політичної культури. На його думку, культурними чинниками маніпулювати досить важко. Політичні інститути, зокрема й виборчі системи та конституційний устрій, змінюються набагато легше. Також він робить акцент на тому, що більшість стабільних демократій спостерігаються в багатих і протестантських країнах. Менш стабільні демократії характерні для католицьких і не таких багатих країн [7]. У цьому контексті виокремлюється зв'язок між стабільністю і нестабільністю форм правління і виборчою системою (Е. Мейнворінг, А. Лійпхарт) [8, с. 139].

У політичній транзитології (кінець 90-х рр. минулого і початок XXI ст.) набув поширення напрям аналізу проміжних і альтернативних форм перехідних режимів. Це зумовлено необхідністю вивчення опису та класифікації різних варіантів політичних режимів, які виникли між полюсами авторитаризму і демократії. Так, Ф. Редер у праці «Варіанти пострадянських авторитарних режимів» вказує, що на означеному просторі не варто розглядати перехід до демократії, тому що на зміну колишньому режиму в більшості пострадянських країн прийшов новий авторитаризм такої типології: автократія; олігархія й ексклюзивна республіка.

Представники теорії інституціоналізму (у її традиційному і модернізованому варіантах), будучи зорієнтованими насамперед на інституціональні макроструктури, намагалися через еволюцію політичних інститутів, їхніх регулюючих правил і норм розкрити глибинні механізми політичної динаміки [9, с. 103]. Науковці цього спрямування, осмислюючи внутрішню структуру й організаційну ієрархію політичних інститутів і їхніх ефектів, акцентували увагу на «спонукальних мотивах людської взаємодії» [10, с. 17] – впливі інститутів на «наявні в суспільстві цінності, як-от справедливість, колективна ідентичність, належність до спільноти, довіра і солідарність» [11], а також на тому, як інститути «визначають наявні натеper рамки людського вибору» [10, с. 18].

Отже, інституціоналізм (частково в поєднанні з теорією раціонального вибору) набув статусу однієї з найважливіших методологічних засад досліджень переходів.

В особливий дослідницький напрям у рамках транзитології виокремилосся вивчення проблем і суперечностей «подвійних транзитів» (dual transitions) – одночасного переходу до політичної демократії та ринкової / капіталістичної економічної системи. Поява цієї проблематики визначалася специфікою трансформаційних процесів у посткомуністичних суспільствах. Основні проблеми, які впливали з логіки транзиту «подвійного руху» до демократії, зазвичай пов'язувалися із соціальним розчаруванням від економічної лібералізації, що підриває легітимність новостворюваної демократії. З іншого боку, значну увагу в наукових колах привернула теорія нобелівського лауреата А. Сена, за якою розширення громадянських прав і політичних свобод – не наслідок, а необхідна умова капіталістичного розвитку і підвищення якості життя. Саме розширення сфери свободи визначає зростання життєвих, зокрема й економічних, шансів індивіда. Крім того, політичні та громадянські права забезпечують населення можливістю привернути увагу до своїх потреб і зажадати від уряду відповідних дій (зокрема, уникнути голоду).

З наведеного вище випливає, що взаємозв'язок процесів економічної лібералізації та політичної демократизації далеко не однозначний. Узагалі конвенціональна інтерпретація проблеми співвідношення громадянських прав та економічного забезпечення є складовою частиною, за Р. Дарендорфом [12], сучасного соціального конфлікту, досі залишається одним із головних завдань суспільних наук.

Перехідні процеси доби постмодерну, які тривають протягом останніх десятиріч ХХІ ст., показали, що підсумком транзиту необов'язково стає консолідована демократія. Це пов'язано з тим, що характерною особливістю політичного транзиту є невизначеність як конструкт постмодерну. Невизначеність простежується у процедурах і результатах транзиту. Принцип невизначеності впливає з того, що не тільки майбутнє невизначено, але й теперішній час немає точного виміру. Отже, принцип невизначеності є «фундаментальною обов'язковою властивістю нашого світу» [13, с. 82]. Якщо зміст транзиту невизначений, то це свідчить про багатоваріантність можливих його наслідків. У цьому значенні практично всі варіанти результатів транзиту визначаються сценаріями виходу з невизначеності, а також характером режимів, які були встановлені після цього.

Однак варто враховувати, що нестабільні феномени, які виходять із хаосу, прагнуть до стабільного стану через встановлення порядку. Динамічна ж стійкість складних процесів самоорганізації і саморозвитку підтримується завдяки дотриманню законів ритму, циклічної зміни станів (за схемою «піднесення – спад – застій – піднесення»). Отже, ми спостерігаємо деяку ритмічність у коливаннях, що поширюється і на перебіг соціально-політичних процесів. Ритміка простежується в безперервній зміні політичних і економічних піднесень та спадів, у перебігу електоральних циклів, циркуляції еліт тощо.

Отже, світоглядна парадигма постмодернізму визначається такими ознаками, що суттєво впливають на політичний транзит: політичний транзит має бути нерадикалізований, позбавлений революційності, розтягнутий у часі; недовіра до класичного наукового пояснення соціально-політичних змін; заперечення інтелектуальної традиції Просвітництва; відмова від жорстких ієрархій, від оцінок минулого й аналогій; заперечення понять «джерело», «причина»; акцент робиться на «мікронаративах»; відсутність опозиційних асиметричних пар «демократія – автократія», «революція – реформа» тощо; пріоритет безособовості структури суб'єкта політики, у політиці, зокрема, особлива увага приділяється грі, оригінальності вчинку, жесту; роль «деконструкції» у зміні статусу переходу від традиційних цінностей, класичних ідеологій, їхня трансформація, наприклад поєднання консервативного курсу з лівою політичною риторикою; перехід відбувається від суспільства, де панував спосіб виробництва, до суспільства, контрольованого кодом виробництва; зміщення мети транзиту: від експлуатації й отримання прибутків, до досягнення панування за допомогою знакових систем; опозиційність до традиційних носіїв влади, виокремлення «мікрофізики влади» (М. Фуко) з нескінченними точками конфронтації й опору; зміна інтенції переходу, тому транзит відбувається не раптово, а у вигляді коливань від однієї системи панування до іншої; блокування індивідуалізації політики нав'язуванням суспільству владними структурами і дискурсами; скептицизм щодо можливості теоретичного обґрунтування шляхів розвитку суспільства, проєктів його швидкої зміни; орієнтація на поверхневі, «косметичні» соціально-політичні зміни; критичне ставлення до демократій Заходу, але визнання неминучості внутрішньосистемних переходів, що мають удосконалити демократію, зробити її справедливішою; визнання «ненормальними» варіантів розвитку, які значно ризикують від Заходу.

Отже, незважаючи на незаперечні та вагомні заслуги класичної транзитології, її науковий потенціал стосовно пояснення сучасних посткомуністичних і пострадянських транзитів є недостатнім. Перед «класикою» постали завдання, з якими вона, виходячи з наявного інтелектуального багажу, не спромоглася справитися. Це, зокрема: потреба не тільки вивчення власне демократичних/квазидемократичних трансформацій, але й змістовний аналіз недемократичних альтернатив транзиту; потреба в чіткій концептуалізації найтипівіших сценаріїв «зриву» транзиту, системних, структурних і процедурних чинників, які впливають на транзит і новоутворений політичний режим.

Література:

1. The politics of democratic consolidation: Southern Europe in comparative perspective / Ed. by Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros, Hans-Jürgen Puhle. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1995. 493p.
2. Burton M., Gunther R., Higley J. Introduction: elite transformation and democratic regimes. *Elites and democratic consolidation in Latin America and Southern Europe* / Ed. by J. Higley, R. Gunther. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1992. P. 1–37.
3. Carothers T. The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. № 1. P. 5–21.
4. Карл Т.Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. *Политические исследования*. 2001. № 4. С. 21–32.
5. Higley J., Pakulski J. Revolution and Elite Transformation in Eastern Europe». *Australian Journal of Political Science*. 1992. Vol. 27. P. 104–119.
6. Горовиц Д. Различия демократий. *Пределы власти*. 1994. № № 2–3. С. 25–34.
7. Липсет С. Роль политической культуры. *Пределы власти*. 1994. № № 2–3. С. 35–40.
8. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий *Политические исследования*. 1995. № 2. С. 135–146.
9. Дегтярев А. Основы политической теории : учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1998. 239 с.
10. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Пер. с англ. А. Нестеренко ; предисл. и научн. ред. Б. Мильнера. Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.
11. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы. *Политическая наука: новые направления* / под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна. Москва : Вече, 1999. С. 149–180.
12. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Пер. с нем. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2002. 288 с.
13. Хокинг С. Краткая история времени: от Большого взрыва до чёрных дыр. Пер. с англ. Н. Смородинской. Санкт-Петербург : Амфора, 2001. 268 с.

УДК 327.83

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.32>

КОАЛІЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ НЕУРЯДОВОГО СЕКТОРУ В УКРАЇНІ

Дмитренко Олена,

аспірантка

Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

Дослідження присвячене вивченню коаліційної спроможності як однієї з невід'ємних характеристик, притаманних третьому сектору. Натепер українські реалії показують, що об'єднання неурядових організацій (НУО) навколо спільної мети та їх спільна робота є більш результативними, ніж розрізнена діяльність в однаковому напрямі. Нині складно оцінити повною мірою рівень розвитку коаліційних спроможностей сектору неурядових організацій та ефективність таких об'єднань передусім через відсутність системи фіксації або висвітлення такої інформації. У даному дослідженні ми намагаємось дослідити вплив коаліційності на виконання сектором своїх основних функцій на прикладі однієї з діючих коаліцій неурядових організацій – спільноти громадського моніторингу публічних закупівель – “DoZorro”. Отримані результати дають можливість визначити розбудову коаліцій як одну з ознак інституційної спроможності сектору й організаційної спроможності конкретної організації.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що натепер питання коаліційності серед неурядових організацій досліджене не повною мірою, а отже, складно не лише прогнозувати долю третього сектору, але й оцінити сучасний етап його розвитку. Метою даної статті є підбір інструментарію, який дозволить досліджувати питання розбудови коаліцій серед неурядових організацій та відстежувати періодично наявний у цій сфері прогрес.

Теоретичну основу даного дослідження становить інституційний підхід, а також загальнонаукові методи дослідження. Емпіричною базою дослідження стали набори відкритих даних, інформаційно-телекомунікаційні системи (сховища даних), а також інформація, яка автоматично фіксується на порталі спільноти “DoZorro” за результатами роботи організації над громадським моніторингом публічних закупівель.

Результати даного дослідження стануть у пригоді не лише в академічному середовищі, але можуть бути використані як елемент практичного рішення в середовищі неурядових організацій для промоції коаліційного способу діяльності, що особливо актуально для новостворених організацій.

Ключові слова: неурядовий сектор, коаліційна спроможність, громадський моніторинг публічних закупівель, інституціоналізація, спільнота Дозорро.

Dmytrenko Olena. Coalitional capacity of the non-governmental sector in Ukraine

The study examines coalition capacity as an integral part of the third sector. Today, Ukrainian realities show that uniting NGOs around a common goal and working together is more effective than disparate activities in the same direction. At present, it is difficult to fully assess the level of development of the coalition capacity of the NGO sector and the effectiveness of such associations, primarily due to the lack of a system for recording or disclosing such information. In this study, we try to examine the impact of coalition on the sector's performance of its core functions on the example of one of the existing coalitions of non-governmental organizations – the public procurement monitoring community – “DoZorro”. The obtained results make it possible to identify the development of coalitions as one of the signs of the institutional capacity of the sector and the organizational capacity of a particular organization.

The relevance of this study is that today the issue of coalition among NGOs is not fully explored, and therefore it is difficult not only to predict the fate of the third sector but also to assess the current stage of its development. The purpose of this article is to select tools that will explore the issues of coalition building among non-governmental organizations and periodically monitor the progress made in this area.

The theoretical basis of this study is the institutional approach as well as general scientific research methods. The empirical basis of the study was open data sets, information and telecommunication systems (data warehouses) and information that is automatically recorded on the “DoZorro” community portal based on the results of the work of organizations on public monitoring of public procurement.

The results of this study will be useful not only in academia, but can be used as an element of practical solutions in NGOs to promote the coalition, which is especially relevant for newly established organizations.

Key words: non-governmental sector, coalition capacity, monitoring of public procurement, institutionalization, Dozorro community.

Вступ. Неурядовий сектор натепер є повноцінним гравцем у системі суспільно-політичних відносин. Хоча саме поняття досі не має належної визначеності в академічному середовищі. У своїх дослідженнях ми дотримуємось позиції, висловленої науковцями університету Дж. Хопкінса – Л. Саламона

та Х. Анхаєра, які відводять третьому сектору особливу позицію «стрижня» громадянського суспільства [1]. Відповідно в даному разі неурядовий сектор є окремою складовою частиною такого суспільства, якому притаманні вищий рівень залученості до суспільно-політичних процесів та роль посередника між державою та суспільством. Загалом неурядовий сектор ми розглядаємо як спільність організацій, правил та відносин, які виникають у ньому. Проте сектор включає велику кількість акторів, за даними Держстату, натеper в Україні зареєстровано понад 112 тисяч ОГС [2], кожна з яких працює в різних сферах життєдіяльності, охоплює різні цільові групи населення та діє на різних рівнях вироблення політик. Водночас сектор загалом має спільну ціль – досягнення системної зміни, яка покращить якість життя суспільства. Масштаби цієї зміни часто потребують зусиль більше ніж однієї неурядової організації (далі – НУО), що спонукає організації до об'єднання в коаліції та мережі. Незважаючи на те, що участь у коаліціях є складовою частиною багатьох систем вимірювання рівня розвитку неурядових організацій у країнах, сам феномен коаліційної спроможності натеper досліджений мало. Водночас такі форми співпраці на практиці набувають популярності. Про це, зокрема, свідчить і поява в Україні великих проєктів за підтримки міжнародних донорських організацій, спрямованих на мережування та розбудову ефективних коаліцій серед НУО.

Метою статті є формування інструментарію для дослідження коаліційної спроможності неурядового сектору України на прикладі коаліції організацій громадського моніторингу публічних закупівель “DoZorro”.

Завдання статті:

1. Визначити поняття, межі та характеристики коаліційної спроможності неурядових організацій.
2. Встановити сучасний рівень розвитку сформованих у третьому секторі коаліцій.
3. Дослідити результативність діяльності коаліції НУО на прикладі спільноти “DoZorro”.

Методи дослідження. В основу дослідження покладено інституційний підхід. Під час дослідження використані методи аналізу та синтезу для вивчення феномену коаліційності в середовищі неурядового сектору. Для емпіричної частини дослідження застосовано метод case-study.

Результати. Питання створення та розвитку коаліційних утворень є невід’ємною частиною дослідження неурядового сектору загалом. Для закордонних дослідників цей напрям став популярним наприкінці 90-х рр. минулого століття. Такі вчені, як У. Райкей, Д. Ковей, Е. Фогарті, під час дослідження феномену коаліцій загалом виокремлювали ті, що функціонують у третьому секторі як такі, яким притаманні специфічні характеристики. У вітчизняній науці коаліційна складова частина в контексті вивчення НУО виступає окремим предметом досліджень нещодавно і натеper залишається розкритою не повною мірою. Водночас багато вітчизняних дослідників, як-от В. Мироненко, С. Шаранич, О. Кукуруз, вивчають феномен коаліцій крізь призму партійної системи та парламентаризму.

Як зазначив один з українських дослідників, «громадські об'єднання й ініціативи залишаються поза політикою, допоки не прагнуть отримати та утримати владу» [3]. У такому контексті автор, говорячи про союзи організацій третього сектору, використовує для їх означення термін «об'єднання», відрізняє таким чином їх від коаліцій, які існують та діють у політиці. Натомість варто наголосити, що представники інституційного підходу в дослідженнях політичних інститутів питанням взаємозв'язків та відносин усередині та між інститутами приділяють велику увагу. Отже, з огляду на визначення поняття «коаліція» ми можемо відзначити, що частина цих взаємозв'язків, які виникають між інститутами громадянського суспільства, може бути досліджена через вивчення розвитку коаліцій між неурядовими організаціями. Виділяємо коаліційну спроможність як одну з характеристик інституціоналізованого неурядового сектору та маємо розглянути, яким чином наявність або відсутність коаліцій у життєдіяльності НУО впливає на результативність їхньої діяльності. Звернемося до визначення Дж. Марча та Й. Олсена, які наділяли інститут функцією посередництва та регулятора і розглядали як один із чинників впливу на поведінку та дії суспільства [4].

Коли говоримо про державні інститути, ми можемо виділити низку інструментів, які легально дозволяють змінювати поведінку людей та виробляти нові правила. У цьому аспекті можемо як приклад розглянути законодавчу діяльність, монополія на яку належить державі в особі Верховної Ради України. В Україні, яка є правовою державою, результатом законодавчої діяльності є зміна або поява правил, які вимагають від суспільства виконання, а діяльність, яка суперечить нормам закону, стає протиправною та здебільшого карається санкціями. Така система вимагає від суспільства зміни звичної для нього поведінки й адаптації до нововведених змін. Третій сектор у суспільстві, хоча є суспільно-політичним інститутом за своєю сутністю, таких важелів впливу не має, проте і природа його діяльності їх не потребує. Неурядовий сектор формується на добровільних засадах і стає легітимним через переконання. Так, сектор НУО теж впливає на зміну поведінки суспільства більшою мірою через комунікацію

з населенням і може формувати переконання там, де не існує прямих зобов'язань. Так, наприклад, натеper досить популярними стають неурядові екологічні організації, які, окрім адвокації законодавчих змін у сфері захисту навколишнього середовища, працюють у напрямі зміни поведінки та звичок людей у поводженні з відходами, сортування сміття, вторинної переробки. Таким чином актуалізується питання екополітики на рівні країни та в регіонах, формується суспільний запит на зміни, а НУО як стрижень громадянського суспільства та медіатор між суспільством та державою виробляє рішення. Отже, хоча сектор і не може впливати прямо на законодавчу діяльність, він може бути учасником законотворчої діяльності. Так, процес законотворчої діяльності є дещо ширшим за поняття законодавчої діяльності та включає в себе, окрім стадії безпосереднього ухвалення закону, також етапи його підготовки, оцінки впливу, вивчення практик тощо. До процесу можуть бути залучені актори, які не наділені спеціальними правами, проте є фахівцями в контексті конкретної тематики. Такими акторами можуть виступати, наприклад, незалежні дослідницькі центри [5].

У даному разі створення коаліцій є для неурядового сектору своєрідним інструментом масштабування та легітимізації власної діяльності. Вдаючись до аналізу коаліційної спроможності неурядового сектору, маємо окреслити поняття та підходи до визначення коаліцій загалом.

Коаліція – від лат. *coalitio* – «союз». Згідно із визначенням, наведеним у Кембриджському словнику, під коаліцією може розумітись декілька явищ, зокрема і «група людей або організацій, які працюють разом для досягнення спільної мети» [6].

Трохи конкретніше визначення міститься в іншому англomовному словнику: «коаліція – це група, яка включає людей із різних політичних або соціальних груп, які співпрацюють у межах спільної мети» [7].

Тобто із самого поняття коаліції не випливає, що це союз, який виникає в носіїв владних повноважень. Для прикладу наведемо трактування, яке у своїх роботах використовує американський дослідник Едвард Фогарті. Під коаліціями у площині політичних та міжнародних відносин учений визначає «групу людей, яка лімітовано в часі й охопленні координує спільні дії для досягнення спільної мети» [8]. Водночас дослідник наголошує, що за умов створення коаліції кожен із її учасників зашиється індивідуальним гравцем. Об'єднання ж потрібне лише з тієї причини, що спільна мета не може з якихось причин бути досягнута акторами поодиночі.

У такому разі, якщо говорити про третій сектор як про «посередника» між суспільством та державою, ми маємо визнати, що існує низка суспільних проблем, які сектор не може вирішити самостійно. Як-от питання забруднення навколишнього середовища, бідності, епідемій, корупції тощо. Такі проблеми потребують реагування з боку держав: включення їх до пріоритетів національних політик, передбачення фінансування та розроблення нормативного підґрунтя для діяльності. З іншого боку, міжнародні неурядові організації натеper уже мають сильну мережеву структуру та можуть тиснути на офіційні уряди країн, які розвиваються через фінансові вливання в розвиток цих країн, що дозволяє розглянути коаліцію міжнародних НУО та коаліцію НУО і держави як однаково ефективні стейкхолдери.

Загалом у політичній науці є багато підходів до розуміння поняття коаліції, отже, її природи та функцій. Чинником, який об'єднує, для більшості визначень, які використовуються дослідниками, є їхня згода в тому, що коаліція існує суто за наявності спільної мети; поведінка та дії учасників коаліції мають кореспондуватись із спільними цілями та діями партнерів; припинення існування коаліції є природним явищем, яке не має негативного забарвлення. В еволюції неурядового сектору ми можемо простежити процеси побудови та перебудови коаліцій, більшість із яких мають тимчасове призначення.

У. Райкер, один із засновників теорії коаліції, розглядав їх крізь призму аналізу ухвалення рішень, називав коаліцією центр ухвалення рішень, який формується в середині тієї чи іншої групи [9].

У цьому контексті цікавим є підхід Д. Ковей, який розглядав коаліційні утворення, зокрема й у середовищі НУО, і стверджував, що процеси ухвалення рішень відображають динаміку внутрішньої влади самого союзу. Навіть у таких демократичних структурах, як окремі організації та коаліції НУО, однозначно настає момент бюрократизації та формування керівного центру, посиляючись на засади залізного закону олігархії [10].

Тобто процес створення коаліцій у неурядовому секторі розглядається більшою мірою як природна складова частина взаємодії організацій, яка, окрім активізації роботи в напрямі, дозволяє посилити самих учасників таких союзів. В аспекті інституціоналізації ми не можемо залишити поза увагою коаліційну складову частину, оскільки практика роботи НУО в коаліціях і союзах натеper є широковживаною в Україні та світі. Окрім цього, коаліція як окремий суб'єкт посилює ефективність виконання функцій, покладених на неурядовий сектор.

Для прикладу розглянемо коаліцію неурядових організацій громадського моніторингу публічних закупівель – спільноту “DoZorro”. Організації, які займалися контролем використання бюджетних коштів на закупівлі, існували в Україні й до виникнення “DoZorro”, але розрізнено. Закупівлі органи влади проводили в паперовому вигляді, громадський контроль здійснювався розрізнено по регіонах країни. Отже, неурядові організації мали у всеукраїнській мережі свою нішу та встановлені зв’язки з іншими акторами мережі. У 2015 р. в Україні ухвалили новий Закон «Про публічні закупівлі» [11], який передбачав відхід від паперових торгів та переведення всіх закупівель у відкриту електронну систему. Це означало зміну всіх нормативних правил, способу оприлюднення інформації, джерел та інструментів аналізу інформації та збільшення об’ємів даних про закупівлі. Цей зовнішній чинник стимулював перебудову відносин між НУО, які вели таку діяльність:

1. З’явилося більше залучених неурядових організацій, оскільки для громадського контролю стали актуальними не лише ОГС, які займалися моніторингом закупівель, а й аналітичні центри, організації, які працюють у сфері ІТ, об’єднання журналістів-розслідувачів тощо. Отже, розгорнулася нова структура взаємозв’язків.

2. Зі зміною правил проведення закупівель змінились і корупційні схеми, які можна було застосовувати в паперових торгах. Для результативної роботи організаціям необхідно було об’єднати сили. Частина з них об’єднались у коаліцію. У загальній неурядовій мережі розпочалось стимулювання поодиноких акторів: члени коаліції нарощували потенціал у синергії, що з роками привело до появи однаково компетентних організацій у більшості областей України.

Натепер коаліція має у своєму складі 30 неурядових організацій, які працюють у різних регіонах України [12]. Проте структура мережі продовжує видозмінюватись, оскільки до роботи спільноти залучаються також організації, які не входять до неурядового сектору, але тісно пов’язані із закупівельним процесом: контролюючі та правоохоронні органи, державні та комунальні структури, які проводять закупівлі, та бізнес, який бере в них участь. Тобто вже сама коаліція як складова частина неурядової мережі набуває ознак інституціоналізації.

Натепер в Україні Закон «Про публічні закупівлі» однією з підстав, за якої Державна аудиторська служба може розпочати свою процедуру моніторингу закупівлі та ліквідувати порушення в ній, визначені звернення, отримані від громадської організації, журналістів або засобів масової інформації [11]. Тобто коаліція отримала своє офіційне визнання з боку держави і прямо передбачене право продовжувати вести моніторингову діяльність. Такий характер співпраці, за якого НУО об’єднують зусилля з державою, щоби досягти однакової суспільно корисної цілі, сприяє не лише підвищенню рівня прозорості та збільшенню обсягу закупівель, які перебувають під контролем, але й побудові діалогу між державою та неурядовим сектором. Підтвердженням успіху діяльності згаданої коаліції є, зокрема, оцінка роботи громадського моніторингу Державною аудиторською службою (далі – ДАСУ). Так, у своєму звіті про діяльність за 2019 р. ДАСУ відзначає, що в 79,3% звернення від НУО щодо порушень у публічних закупівлях є результативними [13]. Сам же портал моніторингової діяльності дозволяє в режимі онлайн відстежувати роботу спільноти і залишати відгуки про діяльність її членів. Станом на кінець 2020 р. коаліція неурядових організацій “DoZorro” тримала під моніторингом закупівель на загальну суму понад 74 млрд грн. У співвідношенні до видатків Державного бюджету 2020 р. це становить приблизно 5,6% [14]. Розглянемо детальніше результативність діяльності членів спільноти.

З наведеної таблиці можемо бачити, що, по-перше, усередині коаліції налагоджується механізм координації діяльності організацій-членів, а саме механізм сертифікації НУО, який передбачає необхідність відповідати засадам діяльності спільноти, а також мати відповідну експертизу у сфері. Із графі «Відгуки на ГО» бачимо, що нині встановлюється система зворотної комунікації, у якій беруть участь не лише ОГС, але й державні замовники, які таким чином розпочинають свій діалог із спільнотою громадського моніторингу. Поле «Перемога» у даній таблиці ілюструє приклади, коли НУО змогли довести наявність у закупівлі порушення, за результатами комунікації із замовником або контролюючими органами таке порушення було ліквідоване. За результатами обрахунку, у середньому кількість таких «перемог» становить 11%, тобто дієвим стає лише кожне 10-е звернення. Водночас нарощення потенціалу спільноти забезпечує щорічне зростання цього показника. Важливо також, що спільнота має чітку структурованість за регіонами діяльності, це забезпечує рівномірну моніторингову роботу та дозволяє організаціям налаштувати систему взаємозамінності, що сприяє налагодженню системності громадського моніторингу.

Інший аспект коаліційної роботи даної спільноти – це здатність виступати єдиним гравцем у стратегічних питаннях, що дозволяє впливати на формування політики та перебіг реформування галузі. Отже, натепер ми маємо два приклади кооперації спільноти в разі особливої загрози для збереження досягнутого у сфері публічних закупівель прогресу:

Таблиця 1.

Результати роботи спільноти «DoZorro» [12]*

НУО	Область	Відгуки на НУО	Вартість (млн грн)	Кількість звернень (од.)	Кількість перемог (од.)
БО «Мережа 100 відсотків життя», м. Харків	Харківська	7	586,67	1 888	165
ПІ «За чесний тендер»	Житомирська, Рівненська	3	573,1	48	18
ГО «Чиста Країна»	Одеська	0	3,1	10	0
Полтавська платформа	Полтавська	0	173,7	190	6
Центр медіарозслідувань «Прозоро»	Кіровоградська	4	1 982,7	2 005	168
Криворізький центр розслідувань	Дніпропетровська	8	5 773,1	2 951	648
ГО «НК все буде Миколаїв»	Миколаївська	0	1,6	6	0
Залізниця без корупції	Київська	1	11 223,0	625	188
Transparency International Україна	Київська	13	6 508,3	1 224	100
Трипільський Край	Київська	6	9 095,6	2 181	364
ГО «Офіс регіонального розвитку»	–	0	601,7	345	0
Антикорупційний штаб	Київська	21	3 123,0	727	54
Центр громадського моніторингу та досліджень «Молода Черкащина»	Черкаська	1	3 092,8	376	15
Харківський антикорупційний центр	Харківська	0	781,9	1 109	136
Наші гроші. Запоріжжя	Запорізька	0	2 561,3	2 000	5
Запорізька область	Сумська	0	198,4	31	7
ГО «Європейський клуб»	Полтавська	0	2,9	1	0
Інститут аналітики та адвокації	Полтавська	3	2 770,0	2 233	294
БО «Тотал»	–	0	20,1	154	0
БО «Мережа», м. Львів	Львівська	9	223,8	676	55
«Філософія Серця»	Вінницька	21	1 810,2	4 016	788
БО «Мережа 100 відсотків життя», м. Рівне	Рівненська	0	14,7	138	1
Агентство ефективних рішень	Івано-Франківська	4	2 132,3	3 299	206
ГО «ЖАР»	Хмельницька	0	403,6	241	53
ГО «Розвиток публічних закупівель»	–	13	2 170,7	725	223
«Громадський Контроль»	Дніпропетровська	32	6 967,6	6 629	813
ГО «Нові бровари»	–	0	781,9	1 109	136

* – укладено автором на основі даних моніторингового порталу.

1. Урегулювання «допорогових» закупівель. Тобто внесення до сфери дії закону більшої частки публічних закупівель, зниження вартісного порога для застосування конкурентних торгів.

2. Запобігання намаганням внесення в закупівельне законодавство протекціоністських положень щодо локалізації виробництва, яке суперечить умовам Угоди про асоціацію з Європейським Союзом.

Обидва випадки характеризуються активізацією громадського тиску на центри ухвалення політичних рішень, кооперацією організацій – членів спільноти, формуванням публічних звернень від імені спільноти як єдиного гравця.

Висновки. Об'єднання НУО в коаліції є позитивним для сектору явищем. На відміну від коаліцій в інших сферах життя, у третьому секторі коаліції є тимчасовими, що також свідчить на користь того, що їхня діяльність налаштована на результат. Тобто після досягнення мети природними є видозміна або зникнення такої коаліції, що не завдає шкоди сектору загалом або відносинам між НУО. Союзи НУО впливають не лише на вирішення конкретного питання, але й на розвиток потенціалу сектору загалом та кожної конкретної НУО завдяки обміну досвідом. НУО, які об'єднуються в коаліції та союзи, стають мобільнішими й експертнішими, оскільки:

– по-перше, автоматично збільшують радіус своєї інформаційної активності та взаємодії з населенням завдяки залученню партнерів у регіонах;

– по-друге, отримують доступ до вузьких фахівців із різних неурядових організацій, які спеціалізуються на однаковій тематиці та здатні виробити комплексні рішення і пропозиції.

Водночас коаліції НУО, які мають довгострокові цілі, нині мають також і низку бар'єрів для існування. Актуальним, зокрема, є питання ефективності функціонування коаліцій НУО. Зважаючи на те, що кожна окрема коаліція створюється й об'єднується на основі власних цілей: взаємодопомоги, обміну ресурсами або поширення власної діяльності, ефективність її існування є індивідуальним показником. Невід'ємною від питання ефективності є також проблема життєздатності самих коаліцій, оскільки союзи, які продовжують своє існування після досягнення першопочаткових цілей, або ті, мета яких є складною та довгостроковою, із часом починають потребувати адміністрування, спільного планування та координації, а отже, ресурсів.

У даному дослідженні ми розглянули коаліції НУО на прикладі однієї з найуспішніших, проте дотепер об'єднання ОГС у союзи та коаліції залишається напівзакритим феноменом. Не ведеться реєстру або бази таких об'єднань, досить складно відстежити результати роботи коаліції як єдиного угруповання. Одним із найбільш доступних методів вивчення таких об'єднань залишається контент-аналіз засобів масової інформації, що не завжди може дати репрезентативні результати для висновків.

Отже, натепер питання розвитку коаліційної спроможності неурядового сектору має перспективи для подальшого дослідження.

Література:

1. Salamon L., Anheier H. *Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-nationally*. Baltimore: The John Hopkins University, 1996.
2. Державна служба статистики України : офіційний вебсайт. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Мироненко В. Комплексний підхід до типологізації парламентських коаліцій. *Держава і право*. 2014. № 66. С. 339–345.
4. Демчишин Р. Наукові підходи до розуміння сутності поняття «політичний інститут». *Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку*. 2015. Вип. 27. С. 9–14.
5. Голубовська В. Законотворча діяльність в умовах розвитку інформаційного суспільства. *Правова інформатика*. 2013. № 4 (40). С. 29–34.
6. Cambridge Business English Dictionary. Cambridge University Press, 2011. P. 958.
7. Cobuild Advanced English Dictionary. Harper Collins Publishers, 2017. P. 1904.
8. Fogarty E. Coalition politics and international relations. 2007. URL: <https://www.britannica.com/topic/coalition>.
9. Riker W. The entry of game theory into political science. *Toward a history of game theory* / E. Weintraub. Duke University Press, 1992. P. 209–248.
10. Covey J. Accountability and effectiveness in NGO policy Alliances. *Journal of International Development*. John Wiley & Sons, Ltd., 1995. Vol. 7 (6). P. 857–867.
11. Про публічні закупівлі : Закон України № 922–VIII, у ред. від 23 січня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19>.
12. Спільнота DoZorro : офіційний вебсайт. URL: <https://dozorro.org/community/ngo>.
13. Публічний звіт про діяльність Державної аудиторської служби за 2019 р. URL: https://dasu.gov.ua/attachments/bd917f8b-429b-481c-943a-98dbca654cda_Публічний%20звіт%20про%20діяльність%20Державної%20аудиторської%20служби%202019%20рік.pdf.
14. Державний бюджет на 2020 р. : Закон України № 294–IX, у ред. від 10 грудня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>.

УДК 32.321.02

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.33>

ПРОЦЕСИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ: МЕХАНІЗМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Кравчук Ольга,

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова

Підтверджено, що місцеве самоврядування являє собою самостійну систему організації діяльності локальної спільноти (місцевих жителів) на певній території, що є сукупністю різноманітних органів та інститутів, котрі функціонують як єдиний, цілісний механізм, де місцева спільнота – його провідна ланка. Така система функціонує як сукупність організаційних форм та інститутів прямого самоврядування, через які реалізуються принципи і функції місцевого самоврядування.

Зроблено висновок, що демократичне суспільство – це суспільство, де влада делегована елітам та здійснюється як насильство над більшістю і над меншістю. Безумовно, це краще, ніж влада однієї людини. Але ж ми прагнемо рухатися від демократії до громадянського суспільства, де кожна людина має бути почутою.

Означено, що нині проблема співвідношення громадянського суспільства і влади має виключно практичний характер, спричинений тим, що становлення громадянського суспільства проходить у досить напруженому протиборстві з державою, яка має надзвичайно неоднозначну і внутрішньо суперечливу соціально-політичну, ідеологічну та правову конфігурацію. У такій ситуації надії деяких дослідників на те, що держава піклуватиметься про розвиток громадянського суспільства, не відповідають реальному стану речей.

У статті наголошено, що труднощами становлення і розвитку громадянського суспільства є не тільки активність держави, прагнення правлячих еліт до посилення своїх позицій у соціумі і навіть перевищення власних повноважень. Серйозну небезпеку для формування та існування громадянського суспільства становить і діяльність різного роду корпоративно-бюрократичних структур всередині держави, незмінно принижуючи статус активності громадян.

Окреслені важливі завдання формування правової демократичної держави і громадянського суспільства в Україні: збереження громадянської злагоди й організація належного виконання та застосування законів, можливостей реалізації права, тобто виконання правом своїх соціальних функцій повною мірою. Водночас серйозною проблемою залишається те, що українці загалом все ще досить низько оцінюють ефективність інститутів громадянського суспільства (про що можна судити за рівнем довіри громадян до них та участю в їх діяльності) і недостатньо уявляють можливості їх реального застосування. Кількість тих, хто не довіряє громадським організаціям, тривалий час перевищувала кількість тих, хто їм довіряє.

Ключові слова: механізм, громадянське суспільство, держава, свідомість, нація, владна система, децентралізація, влада, трансформація.

Kravchuk Olga. The processes of transformation of civil society and decentralization of power: mechanisms of interrelations

It is confirmed that local self-government is an independent system of organizing the activities of the local community (local residents) in a certain area, which is a set of various bodies and institutions that function as a single, integrated mechanism, where the local community is its leading link. Such a system functions as a set of organizational forms and institutions of direct self-government, through which the principles and functions of local self-government are implemented.

It is concluded that a democratic society is a society where power is delegated to elites and is exercised as violence against the majority and the minority. Of course, this is better than the power of one person. But we strive to move from democracy to civil society, where everyone should be heard.

It is noted that at present the problem of the relationship between civil society and government is purely practical, caused by the fact that the formation of civil society is in a rather tense confrontation with the state, which has an extremely ambiguous and internally contradictory socio-political, ideological and legal configuration. In this situation, the hopes of some researchers that the state will take care of the development of civil society do not correspond to the real state of affairs.

It is emphasized in the article that the difficulties of formation and development of civil society are not only the activity of the state, the desire of the ruling elites to strengthen their positions in society and even exceed their own powers. A serious danger to the formation and existence of civil society is the activity of various corporate and bureaucratic structures within the state, invariably lowering the activity status of citizens.

Important tasks for the formation of a democratic state governed by the rule of law and civil society in Ukraine are the preservation of civil harmony and the organization of proper implementation and application of laws, opportunities

for law enforcement, in the full implementation of their social functions. At the same time, a serious problem remains that Ukrainians in general still underestimate the effectiveness of civil society institutions (which can be judged by the level of citizens' trust in them and participation in their activities) and do not sufficiently imagine the possibilities of their actual application. The number of those who do not trust public organizations has long exceeded the number of those who trust them.

Key words: *mechanism, civil society, state, consciousness, nation, power system, decentralization, power, transformation.*

Особливе місце в загальній структурі суб'єктів системи безпеки України посідає громадянське суспільство (політичні партії, громадські та релігійні організації, різноманітні добровольчі об'єднання, спілки та інші недержавні інституції, а також релігійні організації), відіграючи дедалі помітнішу роль у системі забезпечення національної безпеки. Як свідчать останні події в Україні, саме небайдужа патріотично спрямована громадськість здатна справити суттєвий вплив на загальний рівень національної безпеки, зокрема, через безпосередню участь у збройному захисті територіальної цілісності держави, різноманітні волонтерські організації, ЗМІ та міжнародну співпрацю.

Збалансована внутрішня система безпека держави відображає стан її політичної системи, що забезпечує стабільний розвиток суспільства, відображає інтереси всіх його соціальних груп, сприяє консолідації нації і дає змогу ефективно вирішувати завдання економічного, соціального і культурного розвитку. Внутрішня політична безпека досягається шляхом ефективної соціально спрямованої узгодженої діяльності державних органів та інститутів громадянського суспільства, що задовольняє і захищає політичні, соціальні інтереси особи та суспільних груп, сприяє досягненню стану громадської злагоди та соціального партнерства всередині держави.

Внутрішня безпека має основні складники: державно-управлінський складник, що забезпечує ефективне функціонування державної влади та системи управління органами державної влади різних рівнів; суспільно-політичний складник, у структурі якого виявляються та забезпечуються політичні інтереси окремих груп громадян та суспільства загалом, забезпечуються соціально-політичні права громадян, реалізується їх політична активність у несилових формах; суспільно-конфліктологічний складник, що забезпечує ненасильницьке розв'язання внутрішніх суспільних конфліктів; ідеологічно-інформаційний складник, що базується на ідеологічному, соціально-психологічному та інформаційному забезпеченні суспільно-політичної стабільності.

Характерною рисою сучасного політичного життя в Україні є посилення недовіри громадян до офіційних структур влади і політичних лідерів, спричинене негативними наслідками державної політики в економічній, політичній, соціальній та культурній сферах. Аналізуючи особливості української ситуації, М. Розумний зазначає надзвичайно низький рівень довіри народу до влади і переважання суспільного песимізму на тлі низької соціальної активності [4, с. 521–522].

Система забезпечення безпеки країни за своєю організаційно-функціональною та ресурсною спроможністю має, передусім, гарантувати суверенітет, територіальну цілісність, добробут та фізичну безпеку громадян. На жаль, за роки незалежності України повною мірою цього так і не вдалося досягти. Має місце розбалансування управління в системі забезпечення безпеки. Окремі політичні сили під приводом необхідності вдосконалення чинного законодавства час від часу намагалися підмінити національні інтереси приватними або корпоративними інтересами окремих фінансово-промислових чи політичних груп. Суттєву проблему становила політизація силових структур. Наслідком усього цього стали, передусім, наростання хаотичних процесів у системі забезпечення національної безпеки та перманентний вплив висококваліфікованих фахівців.

Ефективність такої співпраці держави з громадянським суспільством підтверджується досвідом США. Так, у 2007 р. в країні вперше було прийнято Національну контррозвідувальну стратегію. У 2009 р. були внесені зміни до неї, згідно з якими були поставлені нові завдання, визначена нова роль розвідувальної спільноти і контррозвідувальних органів. На ці зміни миттєво відреагували академічна й університетська спільнота. Протягом подальших півроку більше ніж у двадцяти університетах США були підготовлені проекти відповідних програм, в яких було запропоновано конкретні шляхи вирішення поставлених завдань і підготовки необхідного для їх виконання персоналу [4].

Як показала політична історія світової демократії, активності громадських асоціацій та зростанню їх членів, перш за все, сприяють такі структурні фактори: підвищення освітнього рівня населення; розвиток суспільних комунікацій; періоди активізації політичного протесту, залучення нових рекрутів у соціальні об'єднання; реакція громадськості на знову висунуті урядові програми перетворень і т. д. Так чи інакше рівень цієї активності може починати активізувати «на місцях», тому ми говоримо про те, що децентралізація є важливою стратегічною реформою. Це не просто реформа, яка технічно змінює

розподіл певних компетенцій чи повноважень. Можливо, це одна з реформа, яка змінить мислення та менталітет українців. Важливо, щоб громадяни самі брали на себе відповідальність, а не чекали, поки хтось згори це зробить. Цього можна навчитися як раз на місцевому рівні.

Водночас одвічними труднощами становлення і розвитку громадянського суспільства є не тільки активність держави, прагнення правлячих еліт до посилення своїх позицій у соціумі і навіть перевищення власних повноважень. Серйозну небезпеку для формування та існування громадянського суспільства становить діяльність різного роду корпоративно-бюрократичних структур всередині держави, незмінно принижуючи статус активності громадян. Тому громадянське суспільство не виникає там, де люди не борються за свої права і свободи, де відсутні традиції критичного аналізу громадськістю діяльності влади і, зрештою, де політичні свободи сприймаються людьми як свавілля і відсутність відповідальності за свої вчинки.

У політичній сфері інститутами громадянського суспільства є політичні партії, організації, рухи різної політичної орієнтації (праві, ліві, центристські, релігійні), що переслідують політичні цілі, беруть участь у боротьбі за державну чи муніципальну (публічну владу). Сюди ж входять молодіжні політичні організації (наприклад, комуністичні спілки молоді).

Найважливішим інститутом громадянського суспільства в політичній сфері є місцеве самоврядування, органи якого спільно з органами держави представляють систему публічної влади і є сполучною ланкою між громадянським суспільством і державою. Усі вищевказані інститути спільно з державою становлять політичну систему суспільства. Своєрідністю відрізняється такий інститут громадянського суспільства, як професійні спілки (профспілки). Вони діють як у політичній, так і в економічній сфері.

Система безпеки держави досягається шляхом реалізації системи заходів, що закріплюють сталість конституційного ладу держави, дотримання демократичних процедур проведення виборів, реалізації та гарантії конституційних прав і свобод громадян, контролю діяльності органів держави громадянським суспільством. Аналіз системи індикаторів політичної безпеки в Україні свідчить про загрозливу ситуацію у політичній сфері. Зокрема, останнім часом простежуємо чітку тенденцію до порушень та обмежень прав громадян у політичній та економічній сферах, недотримання конституційних процедур під час внесення змін до Конституції України, послаблення повноважень судової гілки влади (зокрема, Верховного Суду України), утиски та репресії опозиції тощо. Важливе значення для забезпечення внутрішньої та зовнішньої політичної безпеки держави відіграють попередження та нейтралізація загроз.

Нейтралізація загроз внутрішній безпеці України можлива за умови проведення низки заходів. Це, зокрема, деполітизація та мінімізація наявних та латентних конфліктів у суспільно-політичній площині через створення спеціальної державної служби моніторингу, аналізу та прогнозування суспільних конфліктів, реалізацію та забезпечення прав і свобод національних меншин в Україні, створення та використання ефективної системи «соціального партнерства» за участі інститутів громадянського суспільства, деполітизацію та залагодження суперечок на етнічному і релігійному ґрунті.

Така «примітивізація» видається опосередкованим свідченням політичного нігілізму як специфічного прояву невисокої політичної культури, «помноженого» на низьку правову культуру. Нагадаємо, В. Липинський свого часу наголошував, що політична культура – це глибоке усвідомлення елітою свого не просто класового, але й національного інтересу, активна творча діяльність задля його реалізації в процесі служіння своїй державі та в здобутті політичної влади. Натомість у контексті «політики як форми самоуправління суспільства на засадах доброї волі шляхом відповідального впровадження, застосування, реформування і скасування інститутів, що імпліцитно наявна в ній», в українських реаліях спостерігається «непослідовність у дотриманні цих засад, що виявляється, насамперед, у заміні принципу права як засадничого для розуміння політики принципом інтересу». Така «підміна понять» своєю чергою «руйнує сам порядок взаємодії громадян як вільних і рівних і веде, зрештою, до тлумачення політики як підкорення одними суспільними групами інших із застосуванням страху і насильства, що, очевидно, усуває із суспільства свободу і прагнення до самоуправління, тобто перестає бути політикою» [5].

Окреме місце займає проблема незначної довіри до сектора безпеки в контексті загальної суспільної недовіри до влади (згадаймо афоризм Г. Кіссінджера про те, що «дев'яносто відсотків політики створюють погану репутацію іншим десяти відсоткам»). І ця тенденція бере початок від недовіри до управлінців місцевого рівня. Спостерігається соціально-психологічний парадокс: довіра до армії чи поліції загалом (як одного з кількох дещо абстрактних «інститутів влади») є доволі високою, і є великий страх перед «нестатутними відносинами» в армії чи «недозволеними методами ведення слідства» в поліції.

Ситуацію ускладнює також велика забюрократизованість державного апарату на всіх рівнях,

помножена на «традиційну» корумпованість чиновництва. Боротьба з цими явищами зазвичай ведеться «від випадку до випадку» – шляхом періодичних (але разом із тим епізодичних) скорочень управлінсько-адміністративних структур та розслідування «гучних справ».

Сучасні дослідники (зокрема В. Горбулін та О. Литвиненко) вказують, що для України дуже гострою є «проблема українського істеблішменту чи еліти за самоназвою» [4, с. 34]. Адже «справжня, будемо називати її національна, еліта в Україні лише формується» [1]. Ключовий «підтекст» цієї проблеми полягає в тому, що нинішній «владний істеблішмент» (тобто поточні «носії державної влади») хоче остаточно ототожнити себе з «державною елітою» (як перманентними виразниками «волі народу» і носіями «високої культури», захисниками «національних інтересів» та «національних цінностей»): «Те, що український істеблішмент нині неспроможний якісно реалізовувати загальносуспільні функції, давно вже стало загальним місцем громадської дискусії. При цьому претензії сягають неба – аж до проголошення себе новітньою українською аристократією» [4, с. 34]. За свідченням академіка В. Литвина, проблеми державного будівництва випливають із того, що «в нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас» [5, с. 4].

Тому крізь призму централізації влади похідна проблема полягає не тільки в ідентифікаційній «підміні понять» («владний істеблішмент» та «державна еліта») – вона сягає глибшої «підміни інтересів», коли інтереси певної групи людей (прошарку еліти або навіть псевдоеліти) видаються за цілісні «національні інтереси», нав'язуються і закріплюються політико-правовими («недоторканість» тощо), політико-економічними (пільги тощо) і т.п. механізмами.

Породжуване такими процесами розшарування суспільства є викликом національній безпеці, породжуючи не тільки «політичну корупцію», але й протестні настрої (соціальну напругу) та соціально-політичний нігілізм (що підриває розвиток політичної культури).

Таким чином, однією з головних умов протидії політико-правовим деструкціям влади є належний розвиток громадянського суспільства. Життєздатне громадянське суспільство може протистояти застою і є антиподом тоталітарному режиму. Чим більш розвиненим є громадянське суспільство, з міцною економікою, постійним зростанням добробуту населення, цілісною національною системою освіти, культури, науки, охорони здоров'я, незалежними, технологічно забезпеченими ЗМІ, досконалою сферою судового захисту прав і свобод людини, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим ширшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпечність узурпації політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами.

Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуттю державою ознак держави правової [5, с. 394].

Нові дослідження показують, що сутність і природа місцевого самоврядування полягають у розумінні його ролі як основоположного інституту громадянського суспільства, як самостійної форми здійснення народом публічної влади. Ця концептуальна позиція доповнюється певними рисами місцевого самоврядування: населення локальної спільноти виступає специфічним суб'єктом місцевого рівня влади; питання місцевого значення стають особливим об'єктом керування у відносинах місцевого самоврядування; самостійність місцевої влади, її порівняна автономність, незалежність від державної влади; власна відповідальність муніципальних громад за діяльність у середовищі місцевого самоврядування [1, с. 94].

З метою запобігання деструктивних дій та рішень влада має вдосконалювати механізм виконання своїх функцій та створення впливових засобів забезпечення власної діяльності, оптимізувати структури управління, розумно розмежувати повноваження, права і відповідальність у всій владній вертикалі, скоротити нераціональні витрати, пов'язані з функціонуванням органів влади та органів, що забезпечують їхню діяльність, сприяти налагодженню механізму контролю за діями влади з боку суспільства.

На жаль, специфіка функціонування влади в сучасній політичній ситуації в Україні полягає в тому, що тут має місце напластування різновекторних і різномасштабних чинників, які гальмують процес консолідації суспільства і його політичної та бізнесової еліти. В Україні діє низка рівнозначних політико-економічних груп, кожна з яких намагається змінити ситуацію на свою користь. Якщо в демократичних державах світу з розвинутою партійною системою політична ініціатива народжується знизу і спрямовується вгору, тобто від громадянина до інституції, а політичні партії природно впливають із громадських організацій і є організованою громадською думкою, котра об'єктивно відображає суспільні потреби та інтереси, на основі яких і формуються передвиборні програми, то в сучасній українській політичній практиці, яка є продуктом олігархічної партійної системи, все відбувається навпаки: за великі мафіозні гроші рекрутуються політичні солдати, готові виконувати будь-яку роботу, починаючи

з політичного вбивства і завершуючи відвертою антидержавною діяльністю. За цих умов влада не гребує популістськими рішеннями, наслідки реалізації яких призводять до системної деструкції як самої влади, так і суспільства [4, с. 457].

Щоб подолати деструктивний вплив на розвиток громадянського суспільства, потрібні злагоджені і ефективні дії влади, політикуму, бізнесу та громадськості, дії, що ґрунтуються на визначених і узгоджених суспільних пріоритетах та усвідомленні місця та ролі України у світі.

Конструктивна взаємодія громадянського суспільства з державою передбачає: ініціювання ухвалення політичних рішень органами влади, що тим самим спонукає до активності саму державу; зміцнення приватної ініціативи, що дає змогу розв'язати низку економічних і соціальних проблем без втручання держави (організація громадсько-корисних видів діяльності, благодійних фондів, недержавних навчальних закладів і т. д.); формування політичної культури громадян, у тому числі громадянських форм поведінки.

Громадянське суспільство повинно мати право контролю за діяльністю державних службовців. Жодна форма громадянського управління не буде корисною й ефективною, якщо громадяни не володіють і не користуються мудрими методами для керівництва та контролю діяльності посадових осіб і державних службовців. Нині форми такого контролю відсутні. Це означає фантастичне зростання закритості влади щодо суспільства, що є причиною зловживань і злочинів у сфері управління. Дуже важливою є наявність у суспільстві розумних та підготовлених представників. Існування демократії залежить від успіху представницького управління, що спричинено практикою обрання на державні посади тільки професійно підготовлених, інтелектуально компетентних, соціально лояльних і морально гідних громадян. Лише за таких умов може зберегтися уряд, що обраний народом, існує за допомогою народу і діє на благо народу [3, с. 369].

Подальше становлення в Україні демократичної, правової держави із соціально орієнтованою економікою вимагає гармонізації відносин між державою і населенням, усіма інститутами громадянського суспільства, відновлення престижу органів, які здійснюють державне управління. Нагальним є проведення реформування регіонального рівня. Але цьому на заваді стають ментальність радянських часів, небажання, а іноді і побоювання запровадити механізми делегування функцій і повноважень на нижчі рівні державної влади. Забезпечення прозорості в підготовці і прийнятті державних рішень можливе лише за умов формування повноцінних інститутів громадянського суспільства, зокрема: незалежних засобів масової інформації, мережі неурядових аналітичних центрів, впливових політичних партій, які беруть участь у формуванні органів влади і несуть публічну відповідальність за їхню діяльність [1, с. 36].

Література:

1. Горбулін В.П., Литвиненко О.В. Національна безпека: український вимір. Київ : ПП «Інтертехнологія», 2008. 234 с.
2. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / за ред. ред. М.П. Трєбіна. Харків : Право, 2013. 536 с.
3. Національна безпека України в етноментальному та міжнародному вимірах / Данильян О.Г., Дзьобань О.П., Калиновський Ю.Ю., Моїсеєва Н.І. Харків, 2004. 205 с.
4. Розумний М.М. Екстремізм і радикалізм у смисловому полі української політики : *Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* : монографія / за ред. В.С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2003. 560 с.
5. Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії. *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослід. НАН України. Сер.: Політологія і етнологія*. 2004. Вип. 25. С. 234–246.

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 351.88

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.34

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Дурман Олена,*кандидат наук із державного управління,
доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонського національного технічного університету*

У статті аналізується така складна державно-управлінська проблема, як формування та реалізації зовнішньої політики України. Зазначається, що формування та реалізація ефективної зовнішньої політики держави відбувається на основі нормативно-правового забезпечення. Автор проводить дослідження складників нормативно-правового забезпечення та пропонує його структурну класифікацію. Також визначаються суб'єкти нормотворення (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші органи публічної влади) та акти, які вони ухвалюють на виконання своїх повноважень у зовнішньополітичній сфері.

Верховна Рада України реалізує свої повноваження, передусім, через норми Конституції та відповідних законів України. Президент України має повноваження у сфері формування та реалізації зовнішньої політики, визначені Конституцією України, а реалізує ці повноваження, видаючи відповідні Укази. Указами Президента України вводяться в дію рішення Ради національної безпеки та оборони України, яка в сучасних реаліях має суттєвий вплив на формування зовнішньополітичного курсу нашої держави, особливо у сфері зовнішньої безпеки. Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади здійснює зовнішню політику, а також реалізує зовнішню політику України, сформовану Верховною Радою України та Президентом України.

Особлива увага в статті приділяється таким політично-правовим документам, як стратегії, що описують стратегічні напрями формування та реалізації зовнішньої політики або окремих, дотичних до неї сфер. Ці документи не є класичними нормативно-правовими актами, проте мають суттєвий вплив на формування державою свого зовнішньополітичного курсу. Визначено, що нині в Україні відсутня Стратегія зовнішньополітичної діяльності, яка має вказати цілі, мету та напрями зовнішньої політики України та включати в себе План заходів із реалізації стратегії, в якому будуть прописані конкретні кроки з досягнення поставленої мети.

У висновку зазначається, що з огляду на суттєві зовнішні виклики для України необхідним є вдосконалення нормативно-правового забезпечення формування та реалізації зовнішньої політики України з урахуванням положень правового та організаційного механізмів державного управління.

Ключові слова: державне управління, зовнішня політика, нормативно-правове забезпечення, класифікація законодавства, стратегія зовнішньої політики.

Durman Olena. Regulatory and legal support for formation and implementation of Ukraine's foreign policy

The article analyzes a complex public administration problem as the formation and implementation of Ukraine's foreign policy. It is noted that the formation and implementation of an effective foreign policy of the state is based on regulatory and legal support. The author conducts research on its components and offers a structural classification.

The subjects of rule-making (the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, other public authorities) and the acts they adopt to exercise their powers in the foreign policy sphere are also determined. The Verkhovna Rada of Ukraine exercises its powers, first of all, through the norms of the Constitution and relevant Laws of Ukraine. The President of Ukraine has the powers in the field of formation and implementation of foreign policy, defined by the Constitution of Ukraine, and exercises these powers by issuing relevant decrees. Decrees of the President of Ukraine put into effect the decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine, which in modern reality has a significant impact on the formation of the foreign policy of our state, especially in the field of external security. The Cabinet of Ministers of Ukraine, as the highest body in the system of executive bodies, carries out foreign policy, as well as implements the foreign policy of Ukraine, formed by the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine.

The article pays special attention to such political and legal documents as strategies that describe the strategic directions of formation and implementation of foreign policy or certain areas related to it. These documents are not classic regulations, but have a significant impact on the formation of the state's foreign policy. It is determined that today in Ukraine there is no Strategy for Foreign Policy, which should specify the goals, objectives and directions of Ukraine's foreign policy and include an Action Plan to implement the strategy, which will prescribe specific steps to achieve this goal.

In conclusion, it is noted that, given the significant external challenges for Ukraine, it is necessary to improve the regulatory and legal support for the formation and implementation of Ukraine's foreign policy, taking into account the provisions of the legal and organizational mechanisms of public administration.

Key words: public administration, foreign policy, regulatory and legal support, classification of legislation, foreign policy strategy.

Постановка проблеми (актуальність дослідження). Формування та реалізація зовнішньої політики держави є складною державно-управлінською проблемою та має велике значення для визначення місця держави в глобальному світовому вимірі, створення комфортних умов і підвищення якості життя її громадян, розвитку її економіки (фінансового сектора, промисловості, сільського господарства, торгівлі тощо). Ці процеси мають відбуватися на основі відповідного нормативно-правового забезпечення (НПЗ). Тому формування такого забезпечення та його застосування має відбуватися з ретельним аналізом на відповідність вимогам сучасності та стратегічного курсу держави.

За необхідності варто здійснювати перегляд та вдосконалення відповідних нормативно-правових актів (НПА), що регулюють взаємовідносини України й інших держав чи інституцій (міжнародних організацій, союзів держав тощо). Фактично має відбуватися ітераційний процес: на базі чинного НПЗ формується та реалізується зовнішня політика держави → оцінюється (аналізується) відповідність цієї політики інтересам держави → в разі потреби здійснюється актуалізація НПЗ з урахуванням умов, що змінюються.

Саме відповідність НПЗ реаліям сьогодення і вимогам стратегічного розвитку має:

- стати наріжним каменем для формування та реалізації зовнішньої політики з використанням механізмів державного управління;
- стати управлінським підґрунтям для вищого керівництва нашої держави і створити умови для розуміння дій керівництва в суспільстві;
- запровадити сучасні підходи в цій сфері державного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтовуючи багатовимірні характеристики формування зовнішньої політики держави, ми звертаємося до праць теоретиків і практиків, що вивчали різні її аспекти, а саме: В. Горбулін – визначення місця України в сучасних зовнішньополітичних умовах [1], А. Грубінко – досвід формування зовнішньої політики України [2], І. Жовква – підходи до ухвалення зовнішньополітичних рішень із позиції науки [3], Н. Сіцинський – концептуальні принципи зовнішньополітичної діяльності [4], В. Циватий – глобалізація і зовнішня політика України [5], Л. Чекаленко – минуле та сучасний стан зовнішньої політики України [6] та інші. Зверталися до деяких аспектів цієї проблематики і ми у своїх роботах щодо дослідження процесів становлення і розвитку зовнішньополітичних структур України [7].

Проте мало розкритими, на нашу думку, є питання вивчення системи нормативно-правового забезпечення процесів формування зовнішньої політики України з позиції науки державного управління.

Мета статті – проаналізувати систему нормативно-правового забезпечення процесів формування та реалізації зовнішньої політики України з позиції науки державного управління та розробити авторську класифікацію нормативно-правових актів, що входять до складу цієї системи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження нормативно-правового забезпечення формування та реалізації зовнішньої політики України передбачає аналіз низки нормативно-правових актів. Розглядаючи ці документи, можна виявити певну систему, за якою ці документи можна класифікувати (систематизувати). Систематизація НПЗ управління (регулювання) тією чи іншою сферою державної політики та формування ієрархічних відносин у ньому має велике значення. Так, наприклад, Л. Белкін зауважує, що НПА видає велике коло суб'єктів правотворення, проте відсутній державний або експертний орган, який би перевіряв ці НПА на узгодження між собою [8].

Дотепер ані Конституція України, ані інший законодавчий акт не визначає ієрархію всіх нормативно-правових актів, і тому в науковій літературі виникають справедливі питання щодо їх юридичної сили. Чинні закони України, що регламентують діяльність органів публічної влади, вирішують ці питання неоднаково [9]. Певні взаємовідношення між НПА вказані в Конституції України. Так, наприклад, ст. 9 Конституції України визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Тобто такі міжнародні договори мають однакову юридичну силу із законами України [10].

Проте ієрархія є тільки одним із видів класифікації (проте не єдиним) і для кожної задачі дослідник може запропонувати власну класифікацію, яка, на його думку, найбільш повно описує предметну область. У нашому дослідженні ми пропонуємо таку класифікацію НПЗ формування та реалізації зовнішньої політики України, засновану на ієрархії та ступеню впливу на цей процес тих чи інших суб'єктів державного управління (рис. 1).

За запропонованою класифікацією до таких НПА належать:

- Конституція України – її Основний Закон;
- закони, що регулюють процеси зовнішньополітичної діяльності (включаючи міжнародні угоди України з іншими державами та міжнародними інституціями, які є частиною національного законодавства);
- підзаконні нормативно-правові акти, прийняті компетентними органами державної влади чи уповноваженими державою іншими суб'єктами на підставі закону, відповідно до закону і в порядку його виконання. До них належать [11]:
 - укази Президента України;
 - постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;
 - накази та інструкції (внутрішні нормативні документи) керівників міністерств, державних комітетів (відомств) України та інших центральних органів виконавчої влади.

Перші два пункти – це складники законодавства України, інші – підзаконні нормативно-правові акти (укази Президента та постанови Верховної Ради України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України), що знаходяться на нижчому рівні, проте теж можуть суттєво впливати на формування зовнішньої політики.

За допомогою законів України та підзаконних нормативно-правових актів відбувається ухвалення (затвердження) різного роду стратегій, концепцій, угод тощо, тобто вони мають таку саму юридичну силу, як і акти, якими вони затверджуються, проте мають більше не правовий, а нормативний чи політичний характер.

Останній рівень становлять внутрішні нормативні документи владних структур, що формують зовнішню політику. Напряму ці документи не впливають на зовнішню політику, проте можуть суттєво впливати на порядок узгодження та ухвалення управлінських рішень у межах процесів формування та реалізації зовнішньої політики держави.

Розглянемо тепер деякі з цих документів більш детально саме з точки зору їх застосування в державному управлінні в процесі формування та реалізації зовнішньої політики України. Розпочнемо з актів, що мають нижчу юридичну силу, ніж закони, проте несуть «дух» самостійності та незалежності України в зовнішніх зносинах.

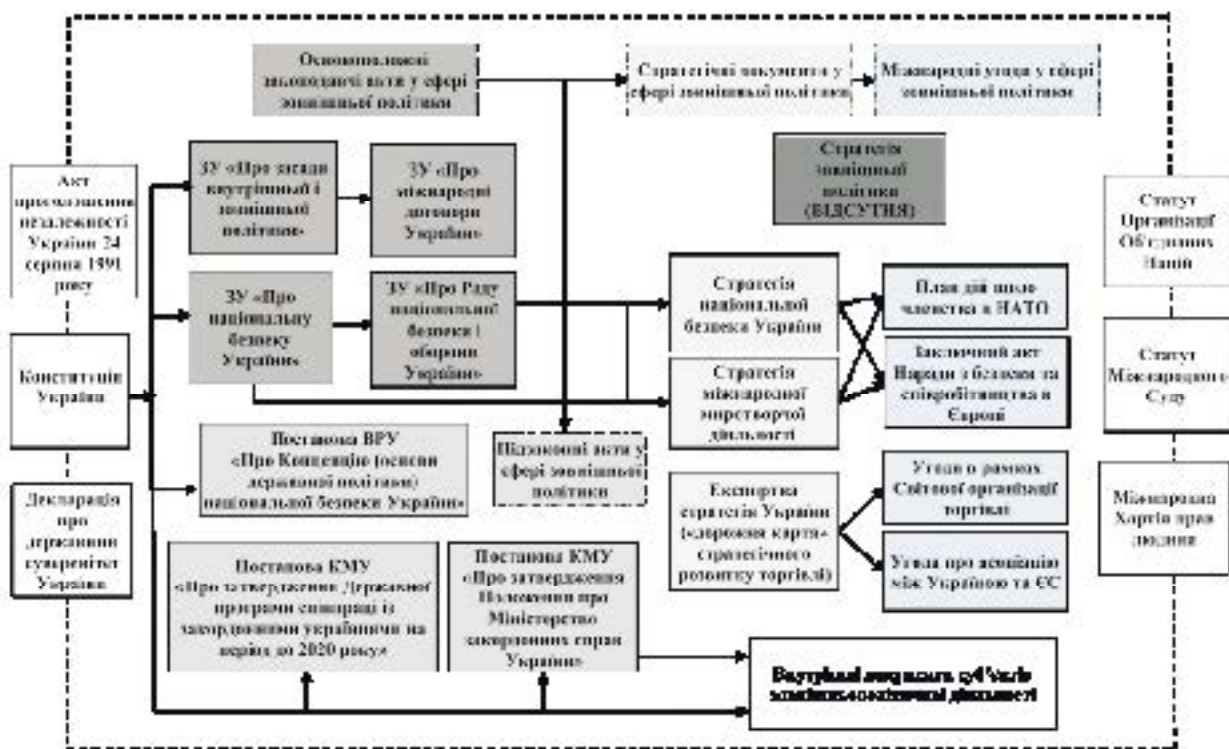

Рис. 1. Класифікація нормативно-правового забезпечення формування та реалізації зовнішньої політики України

Джерело: власна розробка автора

Декларація про державний суверенітет України [12] в розділі X «Міжнародні відносини» визначає: «Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів <...>». Тобто Українська держава вже тоді визначила себе повноправним суб'єктом, який самостійно формує та реалізовує свою зовнішню політику, визначила основи побудови правової держави, а також визнала пріоритет міжнародного законодавства перед вітчизняним, що є загальноприйнятною нормою в більшості країн світу.

Актом проголошення незалежності України [13] Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, здійснюючи Декларацію, постановляє, що «на території України мають чинність виключно Конституція і закони України».

Конституція України в ст. 18 визначає: «Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права».

Ч. 5 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України зараховує «5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору». Ч. 9 ст. 92 визначає, що виключно законами України визначаються «9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи». Отже, саме Верховній Раді України надається перевага в процесі формування засад здійснення зовнішньої політики через ухвалення відповідних законів – вона є головним суб'єктом формування та реалізації зовнішньої політики України.

Ст. 106 визначає повноваження Президента України так: «...2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України». Отже, саме Президент України є ще одним суб'єктом формування та реалізації зовнішньої політики держави.

Ст. 116 визначає повноваження Кабінету Міністрів України, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади та «забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України». Тобто Кабінет Міністрів України є третім суб'єктом, який здійснює, та реалізує сформовану Верховною Радою України і Президентом України зовнішню політику держави.

Як ще одного «гравця» у сфері формування та реалізації зовнішньої політики України варто назвати Раду національної безпеки і оборони України (РНБО), яка є контролюючим та координуючим органом у сфері національної безпеки і оборони при Президентові України [14]. Останнім часом (2014–2021 рр.) її роль суттєво зросла, вона має великий вплив у сфері формування та реалізації зовнішньої політики держави. Проте цей орган є не повністю суб'єктом, адже, відповідно до ст. 107 Конституції України, головою РНБО є Президент України і всі рішення РНБО вводяться в дію його Указами.

Від суб'єктів формування та реалізації зовнішньої політики держави перейдемо, власне, до аналізу відповідного нормативно-правового забезпечення.

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [15] визначає: «Україна як європейська держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, виходячи насамперед із необхідності гарантування безпеки, суверенітету та захисту територіальної цілісності України».

Ч. 3 ст. 2 цього Закону, зокрема, визначається принципи зовнішньої політики, а ч. 2 ст. 11 цього Закону – основні засади зовнішньої політики. Крім того, цим Законом встановлюються й повноваження щодо визначення та реалізації засад зовнішньої політики, зокрема:

- 1) Верховна Рада України – шляхом визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, здійснення парламентського контролю;
- 2) Президент України – шляхом здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави, керівництва у сферах національної безпеки і оборони держави;
- 3) Рада національної безпеки і оборони України – шляхом розгляду на своїх засіданнях стратегічних питань забезпечення національної безпеки і оборони, здійснення координації та контролю за діяльністю центральних та місцевих органів виконавчої влади у сферах національної безпеки і оборони;
- 4) Кабінет Міністрів України – шляхом забезпечення здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, спрямованої на реалізацію засад такої політики, здійснення координації роботи міністерств,

інших центральних органів виконавчої влади та спрямування її на забезпечення реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у відповідних сферах суспільного і державного життя;

5) центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи – шляхом участі в межах своєї компетенції у формуванні та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики у відповідній сфері;

6) органи місцевого самоврядування – шляхом вирішення в межах Конституції і законів України питань місцевого значення у відповідних сферах внутрішньої політики та у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Отже, цей Закон доволі чітко встановлює принципи та засади визначення (формування) та реалізації зовнішньої політики України, а також визначає суб'єктів цього процесу.

Закон України «Про міжнародні договори України» [16] встановлює порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України з метою належного забезпечення національних інтересів, здійснення цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, закріплених у Конституції України та законодавстві України. Зазначимо, що саме в цьому Законі визначаються види міжнародних договорів, які є однією з основ формування та реалізації зовнішньої політики України. Так, ч.ч. 2–4 ст. 3 цього Закону визначають суб'єктність укладення договорів (від імені України, від імені Уряду України, міжвідомчі) та сфери їх укладення.

Таким чином, створюється законодавче забезпечення для формування та реалізації зовнішньої політики України на основі міжнародних договорів. На рис. 2 наведено кількість підписаних договорів (за офіційними даними сайту Верховної Ради України [17]). Як видно з рисунку, кількість укладених міжнародних договорів коливається доволі суттєво – наприклад, від близько 700 у 2005–2010 рр. до 88 у 2020 р. загалом нині зареєстровано 14 932 документи, з яких 6344 – чинні, а статус 8101 документа не визначено.

Закон України «Про національну безпеку України» [18] напряму не має впливу на формування та реалізацію зовнішньої політики України, проте вказує, що Стратегія національної безпеки України визначає основні напрями зовнішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки. Більш детально ми цей документ розглянемо далі.

До підзаконних нормативно-правових актів у сфері зовнішньої політики можна також зарахувати, наприклад, Постанову Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» [19], Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року» [20] чи Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України» [21].

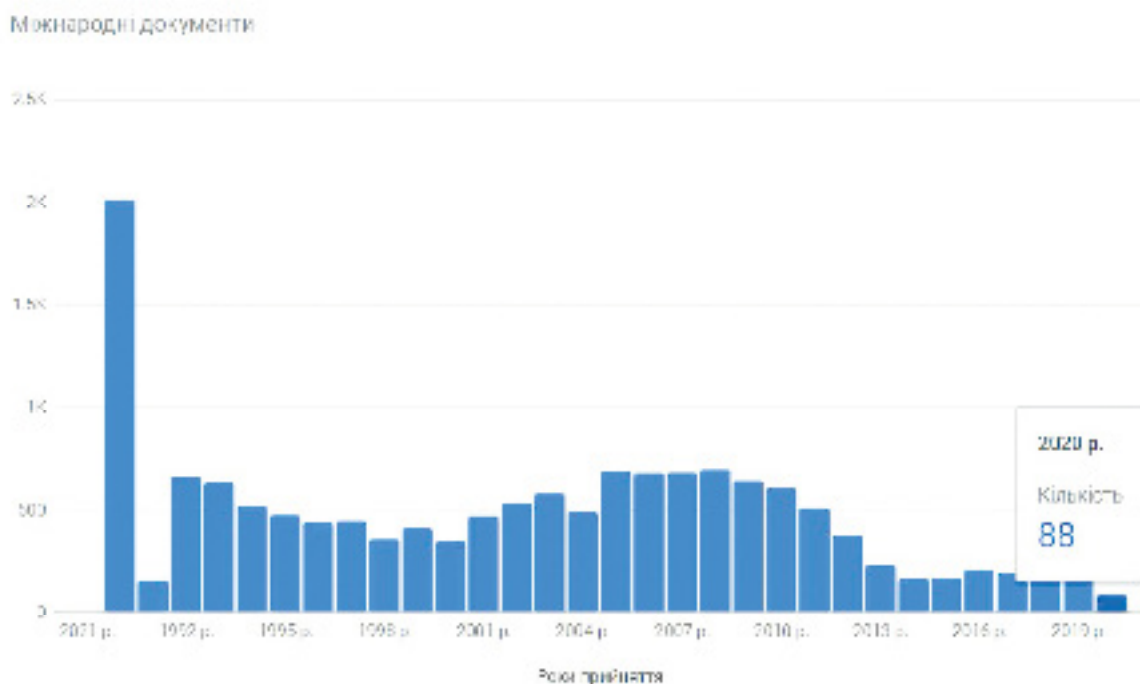

Рис. 2. Кількість укладених міжнародних договорів (по роках) [17]

Окремо хотілося б зупинитися на таких нормативно-правових актах, як стратегії у сфері зовнішньої політики, що, незважаючи на статус документів, якими вони затверджуються, є не класичними нормативно-правовими актами, а політико-правовими документами. Ці документи часто описують стратегічні напрями формування та реалізації зовнішньої політики або окремих дотичних до неї сфер.

Розглянемо документ, про який ми вже згадували, – Стратегію національної безпеки України [22]. Ст. 32 і ст. 66 цієї Стратегії передбачається: «32. Зовнішньополітична діяльність держави спрямована передусім на забезпечення незалежності і державного суверенітету, відновлення територіальної цілісності України <...> 66. Стратегія є основою для розроблення таких документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти її реалізації, як: <...> **Стратегія зовнішньополітичної діяльності** (виділено нами – *О. Д.*)». На жаль, Стратегія зовнішньополітичної діяльності до цього часу в нашій державі не розроблена, хоча в ній відчувається велика потреба. Адже саме цей документ має вказати цілі, мету та напрями зовнішньої політики України та включати в себе План заходів із реалізації стратегії, в якому будуть прописані конкретні кроки з досягнення поставленої мети.

Стратегія міжнародної миротворчої діяльності України [23] визначає пріоритетні цілі участі держави в міжнародній миротворчій діяльності, завдання та механізми реалізації національних інтересів у цьому процесі, розглядає участь у міжнародній миротворчій діяльності як важливу складову частину своєї зовнішньої політики.

Ці дві стратегії є основою для укладання таких документів, як «План дій щодо членства в НАТО» або «Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі», якими керуються державні органи влади в процесі формування та реалізації зовнішньої політики України.

Ще одним НПА стратегічного значення можна назвати «Експортну стратегію України (“дорожня карта” стратегічного розвитку торгівлі)» [24]. Серед заходів, передбачених цією Стратегією, можна виділити такі: «Україна має узгодити свою нормативно-правову систему із законодавством ЄС, зокрема прийняти технічні регламенти і національні стандарти, гармонізовані, відповідно, з директивами ЄС та європейськими стандартами». Таким чином, ця Стратегія є документом, необхідним для укладення договорів у межах Світової організації торгівлі або виконання положень Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Ці договори своєю чергою є частиною НПЗ формування та реалізації зовнішньої політики у сфері торгівлі і слугують підґрунтям для державного управління в цій сфері.

Висновки. Отже, система нормативно-правового забезпечення, що регулює формування та реалізацію зовнішньої політики України, має доволі розвинену структуру і може використовуватися на всіх етапах цього процесу.

Проте, з огляду на суттєві зовнішні виклики для України, необхідним є його вдосконалення з урахуванням положень правового механізму державного управління (правове забезпечення формування та реалізації зовнішньої політики України) та положень організаційного механізму державного управління (координація діяльності суб'єктів формування та реалізації зовнішньої політики).

Відсутність Стратегії зовнішньої політики України спричиняє певні (іноді навіть сильні) неузгодженості в цій сфері, тому вивчення вимог до цього документа та особливостей його проектування буде напрямом наших подальших досліджень.

Література:

1. Горбулін В.П. Україна в глобальних вимірах сучасного світу (виступ на міжнародному форумі «Світанок Європи: історична закономірність цивілізаційного вибору»). *Вісник НАН України*. 2017. № 08. С. 59–64. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/124876>
2. Грубінко А. Досвід формування стратегії зовнішньої політики України в умовах Становлення незалежної держави: проблеми і перспективи. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2018. Вип. 30. С. 105–110.
3. Жовква І.І. Прийняття зовнішньополітичних рішень як наука. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 111(1). С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2012_111%281%29_7
4. Сіцінський Н.А. Концептуальні принципи зовнішньополітичної діяльності України та її нормативно-правове наповнення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 5. С. 97–104.
5. Цівагий В.Г. Глобалізація та європейська регіональна політика: історичні імперативи і сучасність. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Випуск 18. С. 20–26.
6. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України. Київ: «LAT&K», 2015. 477 с.
7. Дурман О.Л. Розвиток зовнішньої політики та становлення зовнішньополітичних структур України: історичний аспект. *Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Державне управління*. 2019. № 4 (68). С. 22–30. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-3401-2019-4-4>
8. Белкін Л.М. Проблеми ієрархії нормативно-правових актів в контексті забезпечення законності в сфері державного управління в Україні. *Універсальні наукові записки*. 2011. № 3(39). С. 398–405.

9. Козуліна С. Ієрархія нормативно-правових актів: сучасний стан та актуальні питання. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 2(78). С. 48–52. URL: <http://uran.oridu.odessa.ua/article/view/179068>
10. Конституція України. Основний Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
11. Підзаконні нормативно-правові акти. LIGA 360. Довідкова інформація від 18.05.2007 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/TS001441?an=2>. Дата звернення 14.03.2021
12. Декларація про державний суверенітет України: декларація Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/55-12>
13. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 р. № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
14. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 р. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2411-17>
16. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>
17. Міжнародні документи. Офіційний сайт Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/c/stat/stru5#Stat>
18. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2469-19>
19. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 р. № 3/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3/97-%D0%B2%D1%80>
20. Про затвердження Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2020 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.05.2018 р. № 344. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/344-2018-%D0%BF>
21. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 р. № 281. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/281-2016-%D0%BF>
22. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>
23. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2009 року «Про Стратегію міжнародної миротворчої діяльності України» : Указ Президента України від 15.06.2009 р. № 435/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435/2009>
24. Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017–2021 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 р. № 1017-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1017-2017-%D1%80>.

УДК 327-044.247(4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.35>

РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ПОЛЬЩЕЮ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Криштанович Мирослав,

доктор наук із державного управління, професор,
професор кафедри педагогіки та інноваційної освіти
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті теоретично узагальнено та запропоновано розв'язання наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні теоретичних і практичних здобутків у становленні і розвитку міжнародного співробітництва України з Польщею. Основні наукові й практичні результати проведеного дослідження полягають у здійсненні аналізу сучасних теорій, концепцій та підходів до розуміння процесу становлення українсько-польських міжнародних відносин та їх ролі в євроінтеграційних процесах, який показав, що вони засвідчують, з одного боку, багатомірність, багатогранність, комплексність, складність та динамічну еволюційність теоретико-методологічної основи дослідження, а з іншого – наявність фундаментальних теоретико-прикладних засад міжнародного співробітництва. При цьому доведено, що у визначенні і досягненні кінцевих результатів вибраної теми ключову роль відіграють системний метод, спрямований на отримання об'єктивних та достовірних результатів, діагностичний метод як інструмент оцінювання ефективності співпраці в здійсненні міжнародної політики, історичний метод що сприяв аналізу особливостей здійснення розвитку міжнародного співробітництва цих країн на різних історичних етапах, порівняльний метод, який дав змогу дослідити особливості зовнішньої політики Польщі і розкрити її можливості використання в Україні. Оскільки в сучасній політологічній науці не було єдиної дефініції розуміння феномена міжнародних відносин країн, тому в роботі значна увага була приділена характеристиці основних категорій, які визначають зміст і сутність українсько-польського співробітництва у сфері міжнародних відносин.

Значну увагу в статті приділено історичним аспектам становлення українсько-польського міжнародного співробітництва безпосередньо в контексті їх відповідності задекларованим цілям. Обґрунтовано, що співпраця між Україною та Польщею почала формуватись з огляду на тривалу історичну традицію, географічні, історичні, культурні та демографічні чинники, що продовж століть зближували ці держави і народи. Визначено пріоритетні сфери поглиблення співпраці між Україною та Польщею у вирішенні питань міжнародних відносин на короткотерміновий період і в довгостроковій перспективі.

Ключові слова: українсько-польське міжнародне співробітництво, зовнішня політика, стратегічне партнерство, Україна, Польща, Європейський Союз.

Kryshtanovych Myroslav. Development of international cooperation between Ukraine and Poland in modern conditions

The article theoretically summarizes and proposes the solution of a scientific problem, which consists in a comprehensive study of theoretical and practical achievements in the formation and development of international cooperation between Ukraine and Poland. The main scientific and practical results of the study are the analysis of modern theories, concepts and approaches to understanding the process of formation of Ukrainian-Polish international relations and their role in European integration processes, which showed that they show, on the one hand, multidimensionality, versatility, complexity, the complexity and dynamic evolution of the theoretical and methodological basis of the study, and on the other – the presence of fundamental theoretical and applied principles of international cooperation. It is proved that in determining and achieving the final results of the chosen topic play a key role – a systematic method aimed at obtaining objective and reliable results, a diagnostic method as a tool for assessing the effectiveness of cooperation in international policy, a historical method that contributed to the analysis of development international cooperation of these countries at different historical stages, a comparative method that allowed to explore the peculiarities of Poland's foreign policy and to reveal its possibilities of use in Ukraine. As in modern political science there was no single definition of understanding the phenomenon of international relations, so the paper paid much attention to the characteristics of the main categories that determine the content and essence of Ukrainian-Polish cooperation in international relations.

Considerable attention in the article is paid to the historical aspects of the formation of Ukrainian-Polish international cooperation directly in the context of their compliance with the declared goals. It is substantiated that the cooperation between Ukraine and Poland began to take shape, taking into account the long historical tradition, geographical, historical, cultural and demographic factors that have brought these states and peoples closer for centuries. Priority areas for deepening cooperation between Ukraine and Poland in resolving issues of international relations in the short term and in the long run have been identified.

Key words: Ukrainian-Polish international cooperation, foreign policy, strategic partnership, Ukraine, Poland, European Union.

Багаторічна співпраця показала, що міжнародне співробітництво України та Польщі відображає, насамперед, геополітичний аспект двосторонніх стосунків і є особливо значимим щодо перспектив реалізації доктрини українсько-польського стратегічного партнерства в безпековому контексті. У 2006 році перед польськими і українськими політиками постала необхідність вести діалог на нових засадах із метою покращення прогнозованості української політики, зокрема, для наших партнерів [1].

28 лютого 2006 року відбувся перший офіційний візит нового Президента Польщі – Л. Качинського до України, а 12–13 травня 2006 року відбувся візит В. Ющенка до Польщі. Під час візиту польського президента були обговорені різні питання, зокрема, у сфері євроінтеграції. Саме ця сфера є одним із найбільш перспективних напрямів співпраці України та Польщі. Польща проводила політику адвоката України щодо питань вступу до ЄС, надавала допомогу Україні у сфері реформ та адаптації її законодавства до європейських стандартів [2]. 2006 рік характеризувався стабільним динамічним діалогом між Києвом та Варшавою. Поглибленню добросусідських відносин в усіх сферах сприяли також такі механізми двосторонньої співпраці, як консультативний комітет Президентів України і Польщі, Змішана комісія з питань економічного співробітництва, Українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції, Міжурядова координаційна рада з питань міжрегіональної співпраці, українсько-польський форум. Водночас двосторонні відносини, незважаючи на досить інтенсивні стосунки президентів, не позбулися поверхневості й асиметричності, були занадто залежні від взаємовідносин вищих посадових осіб, вибудовувались «згори», часто не підкріплювалися повсякденним співробітництвом на рівні середньої ланки бюрократії, потребували істотної модернізації структури та наповнення політичного діалогу між Україною та Польщею [3].

Політичний діалог Києва та Варшави активно розвивався. Так, у 2008 році серед усього комплексу двосторонніх відносин найбільш плідними виявилися саме українсько-польські відносини. Свідченням їх високого рівня були інтенсивні контакти керівництва обох країн. Тоді на рівні президентів відбулося 11 зустрічей [4]. У грудні 2008 року у Варшаві відбулась перша спільна Рада міністрів закордонних справ Польщі та України. Р. Сікорський заявив, що «Україна – найбільша країна серед тих, яких стосується “Східне партнерство” ЄС – спільна польсько-шведська ідея». Р. Сікорський пообіцяв, що в рамках «Східного партнерства» Польща буде надалі прагнути до вирішення проблем українців. Польща виступила за те, щоб навесні 2009 року Рада Європи ухвалила рішення про виділення 600 мільйонів євро на фінансування «Програми Східного партнерства» [5].

У січні 2009 року В. Огризко та Р. Сікорський разом почали підготовку «дорожньої карти», яка окреслила б українсько-польські відносини на 2009–2010 рр. Але політичні чвари в Україні паралізували діяльність МЗС за всіма стратегічними напрямками, залишивши за зовнішньополітичним відомством України лише суто бюрократичні функції. Отже, причиною довгої паузи у відносинах між Україною та нашими східноєвропейськими партнерами стала затяжна політична криза [6]. Але загалом період 2006–2009 рр. відрізнявся динамічним, поступальним характером розвитку українсько-польських відносин, що зумовлювались збігом національних інтересів країн-сусідів, їх глибинними історичними та культурними зв'язками.

У перші місяці 2010 р. тривали зміни найвищого державного й політичного керівництва в Україні. У результаті чергових виборів президентом України став В. Янукович. Трагедія під Смоленськом і загибель Л. Качинського призвели до дострокових виборів глави польської держави. Саме ці історичні реалії України і Польщі наштовхували на розмову про настання з середини 2010 року нового етапу в українсько-польських відносинах [7].

Ще напередодні президентських виборів в Україні польська преса висловлювала занепокоєння щодо стану польсько-українських відносин. У статті М. Войцеховського розглядалися причини серйозної кризи у відносинах між Україною і Польщею, які «постійно запевняють про чудові відносини між країнами». На думку автора, причини похолодання у відносинах між державами криються в «тотальній політичній війні на берегах Дніпра напередодні січневих президентських виборів, а також у повній відсутності уявлення в польській дипломатії щодо того, що робити в цей період» [8].

У коментарях польських ЗМІ на початку 2011 року простежувалось невдоволення позицією України до Польщі. Висловлювався у пресі докір на адресу президента України, який не спромігся за час свого правління відвідати Варшаву. «Це дивно стосовно держав, які задекларували стратегічне партнерство. На відносинах двох держав тяжіє підтримка у минулому польської влади «помаранчевих» сил в Україні. Для Президента Коморовського ситуація дещо полегшується тим, що, перебуваючи з візитом у Києві за часів Ющенка, він зустрічався і з лідером опозиції Януковичем», – коментувала тоді цю подію “Gazeta Wyborcza” [9]. “Dziennik Gazeta Prawna” констатувала: «Проїшли часи, коли Польща була «локомотивом», який тягнув Київ назустріч Брюсселю. Тепер «багатовекторність» Києва змушує Варшаву бути обачнішими, адже полякам дуже не хочеться втрачати можливість впливу на Україну» [10].

Після перемоги Євромайдану новим президентом України було обрано П. Порошенка. Вся його передвиборча кампанія проходила під гасом «Жити по-новому». Це вселяло певні надії щодо поглиблення розвитку українсько-польської співпраці. Вони пов'язувались також із його візитом до Польщі на початку грудня 2016 року. Така зустріч на найвищому рівні підтвердила стратегічний та дружній характер відносин по лінії Варшава – Київ, було підписано угоду про співпрацю в оборонній сфері, водночас Україні надалі було обіцяне сприяння в просуванні шляхом європейської інтеграції. У процесі переговорів із П. Порошенком польський президент вважав за необхідне підкреслити, що Україна готується підписати угоду про асоційоване членство в ЄС, про зону вільної торгівлі, а також угоду про безвізовий режим, які створять передумови вступу України в ЄС. Польський очільник висловив сподівання: «Україна, прагнучи в об'єднану Європу, зробить велике зусилля й належно підготується до оцінювання з боку вимогливих євросоюзних установ». Президент Республіки Польщі Б. Коморовський був переконаний, що Україна і надалі буде рухатися в європейському напрямі. Він вважав: «Варшава має й далі тягти Київ у ЄС, тільки, на відміну від попередніх лідерів Польщі, необхідно зважати лише на реальні здобутки українців». На думку Посла Польщі в Україні Я. Пекла, той фронт за свободу Європи, який у 1920 р. пролягав на Віслі, – зараз на Донбасі. «Ми розуміємо, що безпека України – це і наша безпека, як безпека Польщі – це й безпека України» [11]. Отже, перед обличчям спільного ворога варто забути про чвари й суперечки, що роз'єднують нас. Українці і поляки мають довести власну модерність. Варто керуватися національними інтересами, насамперед в умовах російської агресії, максимально мобілізувати світову підтримку України. Польща в цьому контексті була, є і буде нашим союзником і стратегічним партнером.

Варто зазначити, що контакти між А. Дудою і П. Порошенком з 2016 року були доволі інтенсивними. Зокрема, стосунки Польщі і України у 2017 році визначала принципова дихотомія: нарощування темпів і обсягів співпраці на всіх рівнях, а саме: безпекова співпраця, підтримка на міжнародних форумах, величезна кількість контактів у різних форматах і водночас подальше загострення конфлікту в розрізі історичної політики.

У 2017 році до намагань налагодити стосунки активно долучилося громадянське суспільство (Польсько-український Форум партнерства, Група діалогу та ін.). Цього року багато уваги було приділено активізації міждержавних інституційних механізмів. Був задіяний Консультативний комітет президентів (11 квітня та 17 листопада); МЗС сприяло постанові української частини Українсько-польського форуму партнерства (15 березня, 3 червня); вперше з 2012 року відбулося VI засідання Польсько-Української Міжурядової комісії з питань економічного співробітництва (21–22 квітня).

Спостерігалось певне узгодження між підходами до українсько-польського співробітництва та ін. Зокрема, заборона СБУ на в'їзд до України мера Перемишля (17 січня 2017 року) була скасована, а більш жорстка позиція з історичних питань – пом'якшена після позачергового засідання Консультативного комітету (17 листопада) та зустрічі Президентів (13 грудня). Стратегічне бачення 2017 року показало небезпеку збереження стратегічної пустки щодо цілей і напрямів розвитку українсько-польських відносин в умовах кризи сучасної логіки взаємин. Певні ідеї щодо їх покращення намагалися висувати як польська сторона (стаття В. Вашиковського), так і українські депутати (стаття Г. Гопко і В. Романюка щодо військового союзу), а також громадськість (дискусійна записка Діалогової групи «Пріоритетне партнерство»). Однак до формалізації нових стратегічних пріоритетів на державному рівні було ще далеко.

Загалом протягом року обмінялися візитами представники широкого спектра міністерств і відомств. Для України ключовими в стосунках були питання безпекової співпраці, розвитку військово-технічного співробітництва, забезпечення підтримки Польщі на міжнародних форумах, європейської та євроатлантичної інтеграції, співпраця в ООН (підтримка Польщі як непостійного члена РБ ООН), співпраці у сфері забезпечення енергетичної незалежності (протиідея «Північному потоку», побудова газового інтерконектора, розбудови Енергомоста Україна – ЄС).

Але загострення риторики на історичному ґрунті вилилося в лавину нот, а також коментарів та викликів послів до відповідних МЗС. Йдеться про провокації щодо дипломатичних установ, місць пам'яті, зображень на польських паспортах, створення «чорних списків», окреслення польської присутності в міжвоєнний період як окупації, конфлікти між інститутами національної пам'яті. Пік кризи настав у листопаді 2017 року, коли міністр В. Вашиковський рекомендував президенту не здійснювати візит до України, до Сейму було внесено законопроект про заборону «бандеризму», а запланована на 11–12 грудня польсько-українська міжпарламентська асамблея не відбулася. Примирювальні заходи зі спільного вшанування військових УНР, жертв Катинської трагедії, відкриття вулиць і пам'ятних таблиць, участь військових в урочистих парадах іншої держави суттєвого покращення двостороннього клімату не принесли.

Протягом останніх двох років зустрічі президентів відбувалися, але в основному під час міжнародних форумів у колі інших партнерів. Доволі сумний апогей настав у 2018 році, коли президенти лише раз відвідали сусідні країни – в чергову річницю трагічних подій на Волині. При цьому зробили це окремо один від одного. Треба бути відвертими: враховуючи розчарування неможливістю вирішити низку ключових для себе питань у сфері історичної політики, у Польщі навряд чи хотіли переобрання П. Порошенка президентом на другий термін.

У вітальному листі з нагоди обрання В. Зеленського новим президентом А. Дуда звернув увагу на потребу «нового погляду» на спільну історичну політику і висловив надію на позитивні зміни в цій справі за його каденції. Враховуючи попередній досвід, у Варшаві на співпрацю з Україною за нового президента намагаються не дивитися в «рожевих окулярах». За словами заступника глави МЗС Польщі Ш. Шинковського, Варшава зі «стриманим оптимізмом» сприйняла обрання нового президента України. Польські політики та експерти схилилися до думки, що за нового президента, очевидно, збережеться прозахідний курс України. Його впливи на політичні процеси в країні мають бути не меншими, ніж у президента П. Порошенка [12].

Кредит довіри до В. Зеленського в Польщі був високим, у Варшаві чекали на кроки назустріч із боку новообраного президента. Утім, «для танго потрібні двоє», а тому Варшава також має продемонструвати готовність до компромісів. Україна має з Польщею найдовший кордон серед західних сусідів, Варшава активно підтримує і лобіює на самітах ЄС санкційну політику проти російського агресора, відстоюючи українську позицію також і в ООН, Раді Європи чи ОБСЄ. Варшава, як і Київ, також активно виступають проти будівництва газопроводу «Північний потік-2». Питань, які об'єднують обидві країни, більше, ніж тих, які ділять. Але останні псують атмосферу двосторонніх відносин. Це треба змінювати, і це було одним із завдань для новообраного українського президента. Чи воно буде йому під силу, покажуть найближчі роки.

Література:

1. Брусиловська О.І. Зовнішня політика України після 2004 року: східноєвропейський вимір. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки.* 2009. Т. 14. Випуск 13. С. 644.
2. Климець Н. Співпраця України та Польщі: два роки після розширення ЄС. URL: www.eu.prostir.ua/library/1274.html
3. Ільчук І. Україна-Польща: відносини у політичній сфері (1991–2010 рр.) *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2014. Вип. 1. Ч. 1. С. 157–162
4. Трофимович В. Політичні відносини України і Республіки Польща. 1991–2010 рр. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія : Політичні науки.* 2010. Вип. 4. С. 121–133. URL: www.eprints.oa.edu.ua/879/1/11.pdf.
5. Ільчук І. Україна-Польща: відносини у політичній сфері (1991–2010 рр.) *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2014. Вип. 1. Ч. 1. С. 161.
6. Брусиловська О.І. Зовнішня політика України після 2004 року: східноєвропейський вимір. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки.* 2009. Т. 14. Випуск 13. С. 646.
7. Грищенко К. Поза межами шахівниці: прагматичний порядок денний української зовнішньої політики. *Дзеркало тижня.* 2010. № 27 (807). 17 липня – 6 серпня.
8. Wojciechowski M. Polska – Ukraina. Złe lub bardzo złe? *Gazeta Wyborcza.* 05.10.2009. № 223.
9. Wiktor Janukowycz w Polsce. *Gazeta Wyborcza.* 03.02.2011. № 27. S. 6.
10. Dziennik Gazeta Prawna. 02.02.2011. № 22 (2908). S. 9.
11. Пекло Ян. Про українсько-польську безпеку. *День.* 2017. 24–25 лютого.
12. Укрінформ. 25.04.2019.

УДК 35.08: 17.023 (4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.36>

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ УПРАВЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА УПРАВЛІНСЬКУ РОБОТУ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Пержун Володимир,

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії та культурології

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,

докторант кафедри суспільних відносин і суспільно-владних зв'язків

Національної академії державного управління

Упровадження результативної системи публічного управління та застосування нових підходів у професійній роботі публічних службовців суттєво залежить від позитивно сформованої управлінської культури самих службовців. Такі складники управлінської культури, як галузева компетентність, знання і досвід, вміння самостійно думати і працювати, моральні якості, самодисципліна, саморозвиток і самореалізація, повага до колег і громадян, яким надаються послуги тощо, допоможуть публічним службовцям підняти рівень своєї професійної управлінської здатності, успішно досягати кар'єрного зросту, підвищувати свій соціальний і професійний статус і т. п.

Проблема впливу управлінської культури на управлінську діяльність публічних службовців в Україні нині актуальна, маловивчена та вимагає подальшого наукового дослідження.

Вважаємо, що управлінська культура постає окремим зрізом загальної культури зі своїми особливостями, якостями і ознаками. Тому ми констатуємо факт, що вона є своєрідним і достатнім соціально-політичним і державно-управлінським феноменом суспільного життя. Тут також важливо враховувати, що управлінська культура згідно зі своїми ознаками, якостями і характеристиками досить чітко уявляється як соціокультурний зріз інституційного рівня, котрий впливає на основні соціальні інститути суспільства: політику, економіку, культуру, релігію, освіту, науку тощо. До того ж, важливо зазначити її вплив на державно-управлінські відомчі структури – виконавчі органи влади, органи місцевого самоврядування, управлінські бізнес-структури та ін.

Отже, сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві та певні реформи державного управління спонукають до змін у розумінні місця і ролі в них публічних службовців. Насамперед вони мають осмислити свою важливість у державному реформуванні, змінити стиль управлінської діяльності, визначитися й усвідомити, що саме від них багато залежить успішне запровадження в практику публічного управління новітніх управлінських методів і форм роботи, сучасних управлінських технологій.

Ключові слова: публічне управління, управлінська культура, особливості, формування, управлінська робота, ознаки, якості.

Perzhun Volodymyr. Peculiarities of the influence of management culture of the management work of public officials

The introduction of an effective system of public administration and the application of new approaches in the professional work of public servants largely depends on the positive management culture of the employees themselves. Components of management culture such as industry competence, knowledge and experience, ability to think and work independently, moral qualities, self-discipline, self-development and self-realization, respect for colleagues and citizens who are provided with services, etc. will help civil servants to raise their professional management skills, career growth, improve your social and professional status, etc.

The problem of the influence of management culture on the management activities of public servants in Ukraine today is relevant, in addition, insufficiently studied and requires further research.

We believe that managerial culture is a separate slice of the general culture with its own characteristics, qualities and characteristics. Hence, we state the fact that it is a peculiar and sufficient socio-political and public-administrative phenomenon of public life. It is also important to keep in mind that managerial culture with its features, qualities and characteristics corresponds and is clearly presented as a socio-cultural slice of the institutional level, which affects the main social institutions of society: politics, economics, culture, religion, education, science and more. In addition, it is important to note its impact on government departments – the executive authorities, local governments, business management structures and others.

Thus, modern transformation processes in Ukrainian society and certain public administration reforms encourage changes in the understanding of the place and role of public servants in them. First of all, they must comprehend their importance in state reform, change the style of management, determine and realize that it is from them that the successful introduction of the latest management methods and forms of work, modern management technologies in public management practice depends.

Key words: public administration, managerial culture, features, formation, managerial work, signs, qualities.

Почнемо з того, що формування управлінської культури повинно проходити і мати характер цілісного процесу. Тоді успішне її становлення тільки буде сприяти ефективній і плідній роботі публічних службовців. Про це пишуть українські вчені, які дещо побіжно торкаються цієї проблематики: Л. Пашко, В. Луговий, Ю. Битяк, А. Гошко, А. Мовчанюк, О. Пархоменко-Кучевіл, М. Грай, Г. Чернецька, В. Бессараб, Л. Воронько, Г. Чайка та ін. Переважно вони звертають увагу на такі характерні ознаки управлінської культури, як особисті якості управлінця, його вміння і навички, досвід роботи на державній службі, і слушно зауважують, що перераховані якості тільки сприятимуть їхній управлінській діяльності.

Погоджуючись з їхньою думкою, ми хочемо певним чином акцентувати на тому, що позитивно сформована й практично діюча управлінська культура впливає на осмислення службовцем свого місця в управлінні, своїх завдань, обов'язків і прав. Також вона справляє вплив на усвідомлення управлінцем свого професійного вибору, а отже, вміння правильно ставити цілі й завдання в практичній управлінській роботі та результативно їх виконувати.

Управлінська діяльність публічних службовців залежить від багатьох факторів, що характеризують особливості управлінської культури. Ми хочемо виділити найбільш вагомі, на нашу думку, що дійсно сприяють результативній управлінській роботі.

Перший фактор – осмислене прийняття рішення про свою здатність бути публічним службовцем, займатися управлінням, розуміння й усвідомлення свого покликання до цієї професії. Тут значну роль відіграє рівень сформованості якостей управлінської культури: успішна первинна, а в подальшому і вторинна соціалізація, освіта, знання, певні притаманні управлінцю риси характеру – стриманість, толерантність, відповідальність, принциповість, дисциплінованість, повага до людей і колег по роботі та ін.

Другий фактор – устремління до здорового кар'єрного управлінського росту: прагнення до успіху, виховання в собі задатків лідера, відданість своїй праці, постійне самовдосконалення і т. п.

Третій момент – отримання задоволення від своєї професії і роботи, внутрішній спокій. Коли людина комфортно почувається в сім'ї та колективі, вважає себе соціально успішною, тоді її управлінська діяльність буде результативною і позитивною.

Четвертий фактор – така риса людини, як енергійність. На думку багатьох дослідників, «найбільш успішні в кар'єрі державного службовця, як правило, енергійні люди. Енергійність людини – якість біогенетичної властивості, тобто успадковане або вроджене. В основному це виявляється в темпераменті, що відображає силу і стійкість нервово-психічних процесів» [1, с. 149].

П'ятий фактор – ставлення до праці і культура праці публічного службовця. Вони характеризуються багатьма ознаками управлінської культури: успішне і правильне використання набутих знань на практиці; вміння слухати людей; налагодження організаційних моментів в управлінській роботі; творчий і креативний підхід до вирішення управлінських проблем; підвищення умов і комфортності праці для публічних службовців; зв'язок, розуміння і співпраця публічних службовців і людей, які звертаються до них і користуються їхніми послугами, та ін.

Отже, управлінська культура своїми світоглядними, моральними, етичними, організаційними позиціями сприяє як адаптації публічного службовця, так і подальшій його практичній роботі. Вона постає, так би мовити, деяким мотиваційним фактором досягнення успіхів в управлінській діяльності, а саме: виробляє індивідуальний стиль роботи; корегує наявні можливості й конкретні умови виконання тих чи інших функцій управління; спонукає публічного службовця мислити по-державницькому; вчить аналізувати і прогнозувати управлінську діяльність на різних рівнях управління суспільства і держави; мотивує до постійного самовдосконалення, самореалізації; допомагає в постійній управлінській роботі бути виваженим, стриманим, справедливим, надійним, толерантним, дисциплінованим тощо. Тому в умовах реформування державного управління загалом побудови нової державної служби на перший план виходять здорові управлінські ідеї, програми, прогнози та їх втілення, успішна робота публічних службовців, які безпосередньо мають застосовувати на практиці інноваційні методи, форми, принципи, підходи в управлінській роботі. Від них істотно залежать успішність управлінських реформ і подальший розвиток суспільства і держави: «Успіх в управлінні – це не тільки втілення кращих досягнень теорії управління, інформаційних технологій, менеджменту, не віртуозне регулювання, не суворе проходження стратегії, базованої на місії, і не майстерне управління персоналом. Успіх – це реалізація креативності, це – приречена на тривале життя ідея плюс реальні умови її втілення, активна діяльність без психологічного бар'єру» [2, с. 35–36].

Сучасне реформування державної служби, що має призвести до ефективного та результативного управління, спонукає публічних управлінців дещо інакше підходити до розуміння й важливості в їхній

роботі критеріїв управлінської культури. Перехід до публічного управління (врядування) ставить перед публічними службовцями нові управлінські виклики, які мотивовані подальшим розвитком і вдосконаленням ознак і якостей управлінської культури: професійна грамотність і належний компетентний підхід до вирішення управлінських проблем, завдань, реформ; галузеві знання та їх практичне застосування в управлінській роботі; використання новітніх технологій у галузі управління; поліпшення надання адміністративних послуг громадянам; зміна стилю державно-управлінської діяльності, коли громадяни держави ознайомлені з доступною для всіх інформацією, що не є державною таємницею; вироблення в собі та подальше вдосконалення морально-етичних норм спілкування, які відповідають правовим засадам управлінської роботи; вміння застосовувати як передові західні, так і традиційно-національні стилі керівництва в управлінні, позаяк «національну культуру управління неможливо повністю змінити на іноземну або швидко асимілювати її до стандартів європейської, американської чи будь-якої іншої цивілізації. Особливо це стосується сфери державного управління, яка завжди є більш консервативною за бізнесову» [3]. Тут йдеться про ментальні особливості українського народу – «емоційність, душевність, своєрідний індивідуалізм і прагнення до усамітнення, переважання споглядальності над активністю, вільнолюбство та прагнення до внутрішньої гармонії», про що пише у своїй статті В. Єганов [3].

Шляхи подальшої модернізації українського суспільства, прагнення відповідати європейським стандартам життя і розвитку вимагають конкретних дієвих і результативних реформ в усіх галузях життєдіяльності. Стосується це і публічних службовців. Вони, можна сказати, на передньому краю таких перетворень, оскільки саме від них суттєво залежить забезпечення ефективної управлінської роботи з цих проблем. У цьому значенні підвищується роль їхньої управлінської культури, яка своїми важелями впливає на досконалість вироблення управлінських завдань і рішень. Сформовані якості й ознаки управлінської культури мають повністю відповідати як сучасним світовим цивілізаційним нормам і принципам управління, так і нашим національним, ментальним характеристикам і традиціям, а також обов'язково «політичним, економічним, соціальним реаліям та зумовлювати принципово новий порядок організаційно-управлінських взаємодій, до яких залучені державні (публічні – авт.) службовці» [4, с. 365]. На таку особливість звертає увагу у дослідженнях ціла низка українських науковців: Е. Афонін, Л. Гонюкава, О. Петроє, Г. Атаманчук, Л. Васильченко, Ю. Битяк, Є. Бондаренко, С. Гусаров, М. Зверяков, О. Голяшкіна, В. Карковська та ін.

Управлінська діяльність публічних службовців являє собою цілісний структурний механізм, що має забезпечувати результативну управлінську роботу як комплексну систему стратегічних і тактичних завдань і перетворень. І саме тут управлінська культура виконує низку особливих функцій, серед яких варто назвати такі: організаційна функція – вміння публічними службовцями організувати свою роботу, визначати найбільш важливі управлінські проблеми і завдання, а також шляхи їх вирішення; правова функція – знання своїх прав і обов'язків, дотримання законності, попередження корупції тощо; ціннісна функція – ставлення до людей, соціальних груп і колективів, суспільства загалом, виховання в собі таких якостей, як моральність, чесність, відповідальність, толерантність, лояльність і т. д.; нормативно-стандартна функція – принципи і положення, що характеризують і визначають управлінські дії й рішення, норми управлінської поведінки; соціокультурна функція – відносини із зовнішнім середовищем і зовнішніми змінами, які мають вплив на управлінську діяльність, про що свого часу писав відомий науковець і практик-менеджер І. Ансофф [5]; власне управлінська функція – взаємостосунки керівника і підлеглих, ставлення до своїх колег, субординація, адміністративно-моральні норми; інтегральна функція – зміст і характер управлінської діяльності, мотивація в роботі, механізми управління і регуляції, контроль, комунікація, прийняття та реалізація управлінських рішень; інноваційна функція – застосування для вирішення управлінських завдань і реформ сучасних новітніх управлінських методів і форм роботи, управлінських технологій сьогодення тощо. Про такі та низку інших функціональних напрямів управлінської діяльності публічних службовців і ролі в ній управлінської культури з нашими деякими доповненнями пишуть автори колективної монографії «Культура управління» [6, с. 113–118].

Варто також, розглядаючи питання впливу управлінської культури на управлінську роботу публічних службовців, зробити аналіз такої управлінської категорії, як культура праці. В Україні є дослідження з цієї проблематики: «Культура державного управління: Організаційний аспект» Б. Гаєвського і В. Ребало; «Культура та стиль діяльності державного службовця» Р. Войтович; «Державний службовець в Україні (пошук моделі)» Н. Нижник і В. Цветкова; «Державна служба як особливий різновид суспільно-корисної праці» В. Бурдяк; «Культура праці державного службовця» Л. Воронько; «Державне управління як єдність діяльності та відносин» Н. Мельтюхова; «Службова кар'єра державного службовця» Г. Чернецької та ін. Наприклад, Л. Воронько виділяє такі складові елементи культури праці, які, звичайно, є похідними від управлінської культури: культура самоменеджменту, яка перш за все

передбачає вміння керувати самим собою, певним чином намагатися досягати здорового професійного росту в кар'єрі управлінця, правильно себе оцінювати і самовизначатися, виховувати в собі творчу особистість та ін.; культура умов праці управлінців, що включає вдосконалення виробничого середовища, правильне використання знарядь праці, стан робочого місця тощо; культура процесу діяльності (контроль і самоконтроль в управлінській діяльності, відчуття міри в усьому); культура ділового спілкування (комунікативна, сприйняття і здоровий клімат у колективі, взаємодія і взаємодопомога); культура ведення документації (професійні знання і професійна підготовка документознавця). [7, с. 14–15].

Якщо еволюція суспільства і держави проходить правильним шляхом – до правової соціальної держави, то змінюється і призначення публічних службовців. Основними складниками їхньої управлінської роботи мають стати: глибокі правові й соціальні знання, практичне впровадження і реалізація законів держави; забезпечення захисту прав та інтересів громадян як найбільш важливий обов'язок публічного службовця; здоровий професійний контакт публічних службовців різних рівнів; цивілізований підхід до надання адміністративних послуг громадянам країни; відповідальність і прозорість в роботі; взаємопідтримка і колективізм. Можна робити висновки, що публічні службовці мають виступити своєрідною «об'єднуючою ланкою між державою і громадянським суспільством, захищати права, свободи, законні інтереси учасників суспільних відносин; конституційне положення про те, що людина, її права та свободи є найважливішою цінністю, виступає визначальним стрижнем діяльності держслужбовців, незалежно від службово-посадового статусу» [8, с. 140–141].

Загалом таке «перетворення» публічних службовців складне, потребує часу і неможливе без достатнього рівня їхньої управлінської культури, яка в цій роботі розуміється як цілісна морально-етична система. Маючи морально-етичні характеристики, управлінська культура бере участь у формуванні управлінської, політичної, правової, антикорупційної, громадянської тощо свідомості публічних службовців, при цьому вона виступає носієм етичних якостей, моральних цінностей, допомагає дотримуватися норм і правил суспільного життя. Тому ми вважаємо, що основним завданням для публічного управління нині є проблема осмислення публічними службовцями тези, що в їхній роботі на перший план мають виходити інтереси пересічного громадянина, іншими словами – служити на благо людей і суспільства. У цьому значенні дещо змінюються характер роботи службовця, самі функції управління. Вектор управлінської діяльності перенаправляється на здійснення цивілізованого обслуговування населення. Отже, державне (публічне) управління також має ефективно реформуватися і стати «державним правовим і соціальним інститутом, який здійснює в рамках своєї компетенції реалізацію цілей та функцій органів влади й управління шляхом професійного виконання службовцями своїх посадових обов'язків і повноважень, що забезпечують взаємодію держави і громадян у реалізації їхніх інтересів, прав і обов'язків» [8, с. 141]. Виходячи з цього, важливо констатувати, що змінюються сам стиль і підходи до управління, а звідси «головною метою будь-якого управлінця в публічній чи приватній сфері постає завдання досягнути максимальної ефективності, дієвості й результативності з мінімальними затратами ресурсів, часу і зусиль. Якщо бізнесовий управлінець своєю діяльністю прямо впливає на отримання прибутку певної підприємницької одиниці, то публічний управлінець – на якість життя громадян певної адміністративно-територіальної одиниці чи держави загалом» [9, с. 73]. Тут ми говоримо про певні відмінності й особливості управлінської діяльності публічних службовців, їхні професійні здібності, що базуються на моральних якостях управлінської культури, та здатності до такої роботи, оскільки вона безпосередньо впливає на успішність розвитку суспільства і державних органів влади. Іншими словами, йдеться про професійну підготовку публічних службовців та їхню професійну управлінську культуру, складниками якої є: управлінська свідомість, управлінські взаємовідносини, поведінка публічного службовця, що зумовлена специфікою управлінської роботи; культура розуміння соціальних, економічних, політичних, правових проблем суспільства і держави та вироблення ефективних механізмів їх вирішення; моральні якості публічного службовця як особистості, які допомагають йому успішно здійснювати свої професійні обов'язки; культура взаємин у колективі, осмислення норм поведінки й управлінської діяльності, що сприяють позитивному соціально-психологічному клімату в організації; культура професійного виховання публічних службовців тощо. Про такі та інші складники професії управлінця та ролі управлінської культури пишуть автори колективної монографії «Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми» [10, с. 254–256].

Якщо вважати, що управлінська культура публічного службовця має певний і достатній каркас знань, систему суспільних цінностей і норми ділової етики, вміння і навички працювати в управлінській структурі, володіє різноманітними методами і формами взаємодії та організації праці, до того ж службовець, управлінець, керівник переконані, що людина – це найважливіша, найпотрібніша та найвища соціальна цінність, то ми робимо висновки про успішну зміну стилю управлінської роботи, а це,

звичайно, буде проявом важливості управлінської культури та того, як вона впливає на управлінську діяльність публічних службовців. Нині всі розуміють, що Українська держава потребує публічного службовця нового типу: креативного, чесного, цілеспрямованого, відповідального, морально і духовно багатого, який знає і любить свою роботу, людину, яка орієнтується в проблемах сучасності й не тільки управлінських. До того ж, сучасний менеджер публічного управління має оволодівати новітніми управлінськими технологіями й оперувати «цілим спектром соціокультурних навичок», як правильно пише М. Боришевський [11, с. 55].

Управлінська культура публічного службовця, з огляду на зміни, що відбуваються сьогодні, має осмислюватися як своєрідна форма буття особистості управлінця, яка відтворюється у його професійній управлінській роботі. Вона характеризується такими складниками: індивідуальні якості службовця, що формувались протягом деякого періоду його управлінської діяльності; прийоми, практичні дії та специфічні управлінські мотиви в роботі, що формуються, передаються і вдосконалюються від покоління до покоління шляхом навчання і виховання; задіяність у цьому процесі не тільки старих форм і методів управлінської роботи, але й вивчення та практичне використання нових і новітніх технологій управління; управлінська культура своїми важелями має впливати на вироблення в публічних службовців здорових матеріальних і духовних поглядів і цінностей, використання їх у своєму повсякденному житті; постійне вдосконалення своєї професійної компетентності; підвищення загального культурного статусу публічного управлінця, який призведе до більшої впевненості в собі, своїх знаннях і практичних управлінських кроках вирішення тієї чи іншої проблеми; вироблення внутрішніх настанов відповідальності в управлінській організаційній роботі тощо.

Власне сутність і практичні прояви управлінської культури публічних службовців будуть проявлятися, насамперед, в їхніх досягненнях й успіхах, діяльності та результатах управлінської роботи або, навпаки, непрофесіоналізмі, невиконанні обов'язків, зривах у роботі і т. д. Цим зумовлена важливість сформованих ознак і якостей управлінської культури. На превеликий жаль, у сучасній управлінській системі України досить часто виражаються саме негативні моменти управлінської діяльності як на центральному рівні державного управління, так і в органах місцевого самоврядування. А це свідчить про потребу активізації науково-практичної роботи у формуванні здорової, активної, цивілізованої управлінської культури.

Таким чином, за своїми функціональними можливостями та впливом на практичну діяльність публічних службовців управлінська культура буде сприяти успішній організаційній роботі у структурі управління (1), плідній співпраці «керівник-підлеглий» (2), результативному використанню в роботі конструктивних прийомів, форм і методів управління (3), корегуватиме правильність прийнятих управлінських рішень (4), допоможе та сприятиме діалогу і взаємному розумінні у вирішенні тих чи інших соціальних проблем у стосунках: управлінець – службовець – клієнт, якому надаються адміністративні послуги (5) тощо. Компетентність, професіоналізм, відповідальність, галузеві знання, креативність публічних службовців – це «відлуння» успішно сформованої управлінської культури, а якщо такі ознаки відсутні, то зовсім не сформованої управлінської культури. Вона є показником успішності управлінської діяльності. Але тут також варто зазначити, що управлінська культура переважно відповідає нормам і цінностям суспільства, в якому проходить життя і діяльність публічного службовця.

Література:

1. Державна служба. У 2-х т. / редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова), О.Ю. Оболенський, С.М. Серьогін та ін. Київ, Одеса : НАДУ, 2013. Т. 2. 348 с.
2. Тронь В. Методологія креативного управління. *Державне управління в Україні: реалії та перспективи*. Збірник наукових праць. Київ : НАДУ, 2005. С. 34–41.
3. Єганов В.В. Державно-управлінська діяльність: культура та стиль. *Електронний журнал «Державне будівництво»*. 2008. № 2.
4. Бондаренко Є.М. Фактори формування організаційної культури державної служби. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 2. С. 364–372.
5. Ансофф І. Стратегический менеджмент. Классическое издание / пер. с англ.; под ред. А.Н. Петрова. Санкт-Петербург : Питер, 2011. 344 с.
6. Культура управління : монографія / Садковий В.П., Назаров О.О., Домбровська С.М., Крутії О.М. та ін. Харків : НУЦЗУ, 2018. 218 с.
7. Воронько Л.О. Теоретико-організаційні основи культури праці державних службовців України : автореф. дис. ... к. держ. упр. : 25.00.03. «Державна служба». Київ, 2004. 20 с.
8. Бурдяк В. Державна служба як особливий різновид суспільно-корисної праці. *Публічне управління: теорія і практика*: збірник наукових праць. 2011. № 1. С. 140–147.
9. Реформа публічного управління в Україні: виклики, стратегії, майбутнє : монографія / відп. ред. І.А. Грицяк. Київ : К. І. С., 2009. 240 с.
10. Державне управління: філософські, світоглядні та методологічні проблеми : монографія / за ред. В.М. Князева; кол. авт.: В.М. Князев, І.Ф. Надольний, М.І. Мельник та ін. Київ : НАДУ, 2003. 320 с.
11. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку і саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 2. С. 49–57.

УДК 342.59

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.37>

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ВЗАЄМОДІЇ СУБ'ЄКТІВ ЗАКОНОДАВЧОЇ ІНІЦІАТИВИ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА СУДДІВСЬКОГО ВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Плакса Віра,

orcid.org/0000-0003-4192-4659*аспірантка кафедри парламентаризму та політичного менеджменту
Національної академії державного управління при Президентові України*

У статті проведено історичний аналіз взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, на підставі якого визначено певну формулу такої взаємодії. Визначено, що, з одного боку, законодавча влада визначає правові засади організації та функціонування органів судової влади, зокрема органів суддівського врядування, а з іншого – органи суддівського врядування мають вплив на законотворчий процес Верховної Ради України. Такий вплив нині проявляється в наданні Вищою радою правосуддя консультативних висновків щодо законопроектів із питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів. Звертається увага на те, що суб'єкти законодавчої ініціативи беруть безпосередню участь у формуванні Вищої ради правосуддя. У статті зауважується, що, окрім іншого, Вища рада правосуддя вносить подання про призначення судді на посаду, а значимість такого повноваження продемонстровано через представлення статистичних результатів діяльності органу щодо прийняття рішень із цього питання. В аспекті вивчення історичного досвіду регулювання питання взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні в роботі зауважується, що до створення Вищої ради правосуддя повноваження щодо внесення подання про призначення судді на посаду мала Вища рада юстиції. Акцентовано, що Вища кваліфікаційна комісія суддів України не має прямих форм взаємодії із суб'єктами законодавчої ініціативи. За результатами дослідження питання історичного аспекту взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні зроблено спробу виокремити три історичні етапи розвитку такої, спираючись на зміни в нормативно-правовому регулюванні цього питання.

Ключові слова: суб'єкти законодавчої ініціативи, органи державної влади, суддівське врядування, взаємодія, контроль, судова реформа, історичні етапи взаємодії.

Plaksa Vira. Historical aspect of interaction of subjects of legislative initiative with public authorities and judicial government in Ukraine

The article analyzes the historical interaction of the subjects of legislative initiative with public authorities and judicial government in Ukraine, on the basis of which a certain formula for such interaction is determined. In particular, it is determined that on the one hand the legislature determines the legal basis for the organization and functioning of the judiciary, in particular, the judiciary, and on the other – that the judiciary has an influence on the legislative process of the Verkhovna Rada of Ukraine. Such influence is now manifested in the provision by the High Council of Justice of advisory opinions on draft laws on the establishment, reorganization or liquidation of courts, the judiciary and the status of judges. It is noted that the subjects of the legislative initiative are directly involved in the formation of the High Council of Justice. The article notes that, among other things, the High Council of Justice submits applications for the appointment of a judge, and the importance of such authority is demonstrated through the presentation of statistical results of the body's decision-making activities on this issue. In terms of studying the historical experience of regulating the interaction of legislative initiatives with public authorities and judicial government in Ukraine, it is noted that before the establishment of the High Council of Justice, the High Council of Justice had the authority to apply for the appointment of a judge. It is also noted that the High Qualifications Commission of Judges of Ukraine does not have direct forms of interaction with the subjects of the legislative initiative. According to the results of the study of the historical aspect of the interaction of the subjects of the legislative initiative with the state authorities and judicial government in Ukraine, an attempt was made to distinguish three historical stages of its development, based on changes in legal regulation of this question.

Key words: subjects of legislative initiative, public authorities, judicial governance, interaction, control, judicial reform, historical stages of interaction.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження історичного аспекту взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні набуває дедалі більшої актуальності в умовах трансформації системи судових та державних органів. Нині Україна визнає пріоритетність проблем суспільного розвитку, у зв'язку з чим необхідно

присвятити цьому питанню окремі дослідження. Перш за все зауважимо, що інститут взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами судової влади в Україні має тривалу історію становлення і перебуває в цьому процесі. Дослідження історичного аспекту означеного інституту в Україні варто розпочинати з прийняття Декларації про державний суверенітет України, де закріплено положення, що «державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову» [1]. Схоже положення пізніше дублюється в Конституції України, де зазначено: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» [2]. З часом аспекти взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами судової влади можна простежити в різних реформах судової влади. Водночас доречно говорити саме про взаємодію суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, стверджуючи про формування вказаних відносин між цими суб'єктами після 2016 року, коли в законодавство було введено поняття органу суддівського врядування. До цього моменту, досліджуючи питання становлення відповідних відносин, варто використовувати більш широкі поняття, зокрема, судова влада та органи системи судоустрою (правосуддя), що буде детально розглянуто в статті.

Аналіз досліджень із цієї проблеми. Різними питаннями взаємовідносин органів державної та судової влади в Україні займалися такі вчені, як М. Вільгушинський [3], Р. Горобець [4], В. Скрипнюк [5], М. Козюбра [6] та інші. Зокрема, М. Вільгушинський досліджував питання щодо місця судів у системі взаємовідносин із суб'єктами владних повноважень та громадськістю [3], Р. Горобець – окремі аспекти взаємодії органів державної та судової влади [4], В. Скрипнюк – конституційно-правові основи розвитку системи державної влади сучасної України [5], а М. Козюбра – історію системи судоустрою [6]. Однак детальні дослідження, які стосувались би саме історичного аспекту взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, нині відсутні.

Формулювання мети та завдань статті. З огляду на стан дослідження проблеми в статті зосереджено увагу на дослідженні історичного аспекту взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні та визначенні етапів її становлення.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як визначає ст. 93 Конституції України, «право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президенту України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України». Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово» [2]. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» дещо деталізує цей термін: «Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді належить Президенту України, народним депутатам, Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України має виключне право на внесення проекту закону про Державний бюджет України. Проект закону про надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України вносить Президент України або Кабінет Міністрів України. Проекти резолюцій, декларацій, звернень, заяв вносять народні депутати. Право законодавчої ініціативи здійснюється шляхом внесення до Верховної Ради: 1) проектів законів, постанов; 2) проектів інших актів Верховної Ради; 3) пропозицій до законопроектів; 4) поправок до законопроектів» [7].

На відміну від терміна «суб'єкт законодавчої ініціативи», термін «державний орган» або «орган державної влади» не має законодавчого визначення. Заради його тлумачення необхідно звернутися до наукових джерел. Так, О. Пухкал визначив орган державної влади як «структурно організований елемент механізму здійснення державної влади, колегіальний чи одноособовий орган, наділений юридично визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними засобами для здійснення функцій держави, сформований безпосередньо народом шляхом виборів або державою, має відповідну внутрішню організаційну і функціональну структуру» [8].

Визначення терміна «система державної влади» було надано В. Скрипнюк, яка визначила її як «структуровану сукупність конституційно врегульованих й унормованих зв'язків і відносин, які забезпечують цілеспрямовану й упорядковану взаємодію складових елементів цієї системи з метою реалізації основних функцій держави і збереження її конституційних характеристик як демократичної, правової і соціальної» [5].

Досліджуючи питання взаємовідносин судів із суб'єктами владних повноважень та громадськістю, М. Вільгушинський визначив поняття «взаємовідносин судів загальної юрисдикції із суб'єктами владних повноважень» як «урегульовану нормами конституційного, адміністративного і судрустрійного права сукупність публічних, дво- або багатосторонніх, різнорідних відносин, пов'язаних із необхідністю захисту прав, свобод, інтересів людини, прав та інтересів юридичних осіб, організацією сталої

і дієвої системи судів загальної юрисдикції, які здійснюють свої повноваження винятково на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України» [3].

Водночас необхідно зазначити, що нині в Україні відсутній єдиний законодавчий акт, який би визначав перелік органів державної влади. Традиційно до них зараховують Верховну Раду України, Президента України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, Конституційний Суд України, Судову владу України, Генеральну прокуратуру України, Центральну виборчу комісію України, міністерства, відомства, інспекції, служби тощо.

При цьому законодавство України після 2016 року вводить такі поняття, як «орган державної влади та суддівського врядування» (стосується Вищої ради правосуддя [9]) та «державний орган суддівського врядування» (стосується Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [10]), до яких у цьому дослідженні застосовуємо узагальнену назву «органи державної влади та суддівського врядування».

Щодо питань, які передували введенню зазначених понять та формуванню відповідних відносин, їх сучасному становленню, такі необхідно розглядати крізь призму реформування судової влади в Україні.

Так, М. Кобзюра слушно зазначає, що першим, хоча й не досить послідовним, кроком до реформування системи судоустрою в Україні став Закон України «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р., а наступними – закони «Про судоустрій і статус суддів» від 2010 р. та «Про забезпечення права на справедливий суд» від 2015 р., «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та «Про судоустрій і статус суддів» 2016 р. [6].

Аналізуючи зміни, які принесли вказані реформи, необхідно зазначити, що взаємодія суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні є певним надбанням історичного розвитку інституту взаємодії Президента, законодавчої, виконавчої і судової влади та власне українського досвіду. Відносини вказаних суб'єктів із розвитком суспільства та становленням незалежної держави пройшли різні історичні форми і типи. До законодавчих актів, якими до 2016 року врегульовувались питання судоустрою, межі взаємодії судової влади з іншими органами, варто зарахувати Закон Української РСР «Про судоустрій України» від 05.06.1981 р., який діяв до набрання чинності Законом України «Про судоустрій України» від 07.02.2002 р. № 3018-III (втратив чинність на підставі Закону № 2453-VI від 07.07.2010 р., його замінив Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [10]) та Закон України «Про Вищу раду юстиції» (втратив чинність 05.01.2017 р.).

Сучасний етап судово-правової реформи характеризується прийняттям змін до Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус суддів», зокрема, вводиться термін «суддівське врядування». Для національної судової системи він є порівняно новим. У ч. 1 ст. 92 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зазначається: «Вища кваліфікаційна комісія суддів України є державним колегіальним органом суддівського врядування, який на постійній основі діє в системі правосуддя України» [10]. Також у названому законодавчому акті вказується, що незалежність судді забезпечується, в тому числі, функціонуванням органів суддівського врядування та самоврядування (п. 9 ч. 5 ст. 48).

Водночас варто звернути увагу, що законодавство, яке регулює статус Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, її повноваження, склад, порядок формування та діяльності (ст.ст. 92–103 вказаного Закону), не передбачає прямої взаємодії цієї Комісії із суб'єктами законодавчої ініціативи.

Отже, досліджуючи питання сучасного стану взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, необхідно розглядати питання взаємодії Президента, Верховної Ради України (народних депутатів), Кабінету Міністрів України з Вищою радою правосуддя, яка є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, що діє в Україні на постійній основі з метою забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування добросовісного та високопрофесійного корпусу суддів [9].

Варто акцентувати, що такий орган, як Вища рада правосуддя, є новим для української судової системи. Він був створений у 2017 р. шляхом реорганізації Вищої ради юстиції відповідно до Закону України «Про Вищу раду правосуддя» і функціонує лише понад три роки. Досить цікавим є і саме питання способу формування цього органу, а саме: Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, двох призначає Президент України, двох обирає Верховна Рада України, двох обирає з'їзд адвокатів України, двох обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ (ст. 5 Закону України «Про Вищу раду правосуддя») [9], проте його більш детальний аналіз може бути предметом окремого дослідження. Повертаючись безпосередньо до питання діяльності цього органу, варто вказати, що Вища рада правосуддя звітує про свою роботу шляхом оприлюднення на офіційному вебсайті щомісячних звітів про виконання Закону України

«Про доступ до публічної інформації» та щорічної інформації про результати своєї діяльності (звіти за результатами діяльності за попередній рік). При цьому новою характерною ознакою діяльності цього конституційного органу є наявність двосторонніх зв'язків із суб'єктами формування, зокрема тими, що є суб'єктами законодавчої ініціативи.

З огляду на вказане далі необхідно розкрити питання взаємодії Верховної Ради України з Вищою радою правосуддя. Відносини вказаних суб'єктів можна представити у вигляді двостороннього зв'язку. З одного боку, законодавча влада визначає правові засади організації та функціонування Вищої ради правосуддя, як і інших органів державної влади, зокрема, органів судової влади, з іншого – Вища рада правосуддя як орган державної влади та суддівського врядування має вплив на законотворчий процес Верховної Ради України, оскільки відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» надає обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів із питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів.

Такий порядок, на наш погляд, був започаткований ще з часів УРСР, проте зазнавав суттєвих змін після здобуття Україною незалежності та прийняття Конституції України, в якій міститься Розділ VIII «Правосуддя», оскільки відповідно до Закону «Про судоустрій України» від 05.06.1981 р. Верховному Суду України до липня 2001 р. належало право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, хоча ця норма мала бути узгоджена з Конституцією України ще у 1996 р. через відсутність у Конституції норм, які б визначали Верховний Суд України як суб'єкт законодавчої ініціативи.

Щодо вказаного повноваження Вищої ради правосуддя варто звернути увагу, що в Інформаційно-аналітичному звіті про діяльність Вищої ради правосуддя у 2019 р. зазначено, що «протягом 2019 року на виконання пункту 15 частини першої статті 3 Закону України «Про Вищу раду правосуддя» Вищою радою правосуддя затверджено 8 консультативних висновків щодо законопроектів із питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів (аналогічно у 2018 році – 8)» [11]. Попри вказане, про історичний аспект цієї форми взаємодії складно говорити, оскільки цей орган суддівського врядування є «молодим», а відповідне повноваження – новим, однак це питання підлягає подальшому глибокому дослідженню з огляду на стрімкість змін у сфері реформування судоустрою, судової влади та суміжних правових інститутів. Також варто зауважити, що вказане законодавче положення (п. 15 ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про Вищу раду правосуддя») дотепер не зазнавало змін, але цей аспект також потребує досконалого вивчення крізь призму доцільності активної участі судової влади в законодавчому процесі з питань, які стосуються її функціонування.

Вказане питання є актуальним ще й з тієї позиції, що на цей час окремими нормативними актами чи спеціальними їх положеннями не передбачено порядку надання Вищою радою правосуддя висновків до законопроектів, їх представлення, а також порядку їх розгляду (врахування) Верховною Радою України під час законодавчого процесу, до прикладу, як це передбачено Регламентом Кабінету Міністрів України, зокрема, у §§ 123–128, 132–133 його Розділу 12 тощо [12].

Крім того, вкрай важливим аспектом взаємодії Верховної Ради України як законодавчого органу, який приймає закон про Державний бюджет України на відповідний рік, з органами судової влади, є фінансування судової влади. Питання забезпечення фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, зокрема суддівської винагороди, неодноразово було предметом розгляду Конституційного Суду України. Так, у черговому рішенні Конституційний Суд України вказав, що зменшення органом законодавчої влади розміру посадового окладу судді призводить до зменшення розміру суддівської винагороди, що своєю чергою є посяганням на гарантію незалежності судді у вигляді матеріального забезпечення та передумовою впливу як на суддю, так і на судову владу загалом [13].

Щодо питання взаємодії Вищої ради правосуддя з Президентом України варто вказати, що Президент України призначає на посади двох членів Вищої ради правосуддя, а Вища рада правосуддя вносить Президенту України подання про призначення суддів на посади. Значимість такого повноваження легко продемонструвати за допомогою статистичних даних. У 2019 р. Вищою радою правосуддя внесено Президенту України 312 подань про призначення 527 кандидатів на посади суддів та отримано 32 укази Президента України про призначення 574 суддів, тоді як у 2018 р. внесено Президенту України 40 подань про призначення 396 суддів та отримано 14 указів Президента України про призначення 273 суддів [11].

В аспекті вивчення історичного досвіду регулювання цього питання варто зауважити, що до створення Вищої ради правосуддя повноваження щодо внесення подання Президенту України про призначення судді на посаду мала Вища рада юстиції. Окремо доцільно звернути увагу, що раніше ст. 131 Конституції України надавала право Вищій раді юстиції лише вносити подання про призначення суддів на посаду та про звільнення їх (призначених) із посади. Відповідно, звільнення суддів із посад належало

до повноважень Президента України та Верховної Ради України. Після внесення змін до Конституції України 2016 р. повноваження щодо звільнення суддів із посад було передано Вищій раді правосуддя.

Розглянувши вказані окремі питання історичного аспекту взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, вважаємо за доречне визначити поняття такої взаємодії відповідних органів як особливий тип відносин між суб'єктами, уповноваженими на розробку, прийняття та реалізацію рішень із питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, за якого кожен суб'єкт впливає на інших, спонукаючи їх до зміни, і водночас зазнає впливу з боку кожного із цих суб'єктів, у результаті чого виробляється рішення, що є результатом реалізації суб'єктами цих відносин усієї повноти компетенції, ефективна реалізація якого забезпечується, в тому числі, через системність, передбачуваність та конструктивність дій суб'єктів. На наш погляд, таке визначення поняття «взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні» є досить змістовним, проте воно підлягає уточненню за результатами подальших наукових пошуків.

Насамкінець, спираючись на дані, отримані під час дослідження питання історичного аспекту взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, вважаємо за необхідне виокремити три історичні етапи розвитку такої взаємодії, виходячи із змін нормативного регулювання судоустрійним законодавством ключових форм цих відносин:

I етап – 1991–2002 рр. (перехідний), коли ці питання врегульовувались нормами Конституції Української РСР від 20.04.1978 р. № 888-IX та Законом Української РСР «Про судоустрій України» від 05.06.1981 р.;

II етап – 2003–2016 рр. – питання було врегульовано нормами Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, законів України «Про судоустрій України» від 07.02.2002 р. № 3018-III, «Про судоустрій і статус суддів» від 07.07.2010 р. № 2453-VI, «Про Вищу раду юстиції» від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР;

III етап розпочався у 2016 р. (сучасний) – питання регулюється нормами Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII, «Про Вищу раду правосуддя» від 21.12.2016 р. № 1798-VIII.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Взаємодія суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування / судовою владою в Україні трансформувалась, зокрема, під впливом внутрішніх чинників, пов'язаних із здобуттям Україною незалежності та закріпленням відокремленості судової влади від інших гілок і водночас утворенням Вищої ради правосуддя – колегіального конституційного органу державної влади та суддівського врядування, участь у формуванні якого беруть, зокрема, орган законодавчої влади та Президент. При цьому форма взаємодії органів судової влади з Верховною Радою України та Президентом України в ретроспективному аспекті зазнала суттєвих змін у зв'язку із внесенням змін до Конституції України та прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у новій редакції у 2016 р., а також прийняттям у 2016 р. Закону України «Про Вищу раду правосуддя».

Проведений аналіз дав змогу виокремити три умовних етапи історичного розвитку відносин – взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи з органами державної влади та суддівського врядування в Україні, а саме: з 1991 р. до 2002 р., з 2003–2016 рр. та 2016 р. по теперішній час. Крім того, результати дослідження дають підстави для твердження, що Президент України та Верховна Рада України мають двосторонні зв'язки із Вищою радою правосуддя, зміст і форма яких хоча і визначаються законодавством, проте становлять значний науковий інтерес в аспекті вивчення доцільності активної участі судової влади в законодавчому процесі з питань, що стосуються її функціонування, а також розробки пропозицій щодо шляхів вдосконалення такої взаємодії, що і буде предметом подальших наукових пошуків.

Література:

1. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення 14.12.2020).
2. Конституція України : за станом на 07.02.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 14.12.2020).
3. Вільгушинський М.І. Суди загальної юрисдикції у системі взаємовідносин із суб'єктами владних повноважень та громадськістю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2014. 20 с.
4. Горобець Р.В., Овчар О.М. Деякі аспекти взаємодії між органами державної виконавчої та судової влади. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2011. Вип. 8. С. 213–227.
5. Скрипнюк В.М. Конституційно-правові основи розвитку системи державної влади сучасної України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 42 с.
6. Козюбра М.І. Система судоустрою України : історія, сучасний стан і перспективи в контексті конституційної реформи. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 5-6. С. 75–79.

7. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text> (дата звернення 14.12.2020).
8. Публічне управління : термінол. слов. / уклад. : В.С. Куйбіда, М.М. Білинська, О.М. Петрос та ін. ; за заг. ред. В.С. Куйбіди, М.М. Білинської, О.М. Петрос. Київ : НАДУ, 2018.
9. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19> (дата звернення: 14.12.2020).
10. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення 10.12.2020).
11. Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність Вищої ради правосуддя у 2019 році. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/analiz_za_2019_rik.pdf (дата звернення 22.11.2020).
12. Регламент Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2009 р. № 712. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/228286390> (дата звернення 14.12.2020).
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин третьої, десятої статті 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у редакції Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 04.12.2018 р. № 11-п/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/11_p_2018.pdf (дата звернення 10.12.2020).

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477.4 + 477.8):352] «185/191»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.38>

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ СЕРГІЯ ДОБРЖАНСЬКОГО «МІСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)»

Гаврилюк Світлана,

доктор історичних наук, професор,

*завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

В українській історіографії останнього десятиліття чітко окреслився тренд на поглиблене вивчення історії міст та всього, що пов'язано з міським середовищем. У Києві, Львові, Бердянську та низці інших міст створено центри міської історії, які задекларували широкий спектр досліджень¹. Урбаністичні студії регулярно поповнюються новими працями. Рецензована робота вийшла із друку цього року і присвячена порівняльному аналізу розвитку міст і міського самоврядування Правобережної України, Галичини і Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Безперечно, в умовах сьогодення, коли відбувається адміністративна реформа, ведуться пошуки оптимальних форм взаємодії держави та місцевих органів влади, подібного роду роботи є актуальними. Досвід, накопичений понад сто років тому стосовно реформування системи управління містами, розвитку міської інфраструктури, вишукування можливостей фінансування потреб міст тощо, значною мірою повинен ураховуватися під час проведення сучасних реформ.

Рецензованій роботі властива оригінальність підходу до висвітлення теми. Уперше зроблено спробу проаналізувати особливості управління та діяльності органів влади міст Правобережної України, Галичини і Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в історико-порівняльному міжрегіональному контексті. Узагалі, у сучасній українській історичній науці дуже мало компаративістських досліджень. Водночас такі підходи досить поширені в західній історіографії. Тому варто вітати цю спробу автора, яка може розвинутися в окремий потужний напрям урбаністичних досліджень.

Досить вдало, на нашу думку, вибрано регіони дослідження. З одного боку, їх об'єднує територіальна близькість, чимало спільного в історичному минулому. З іншого, водночас вони були розділені кордоном, належали до двох величезних імперій – Російської і Австрійської (Австро-Угорської) – і мали чимало особливостей у формуванні міського самоврядування та забезпеченні життєдіяльності міст. Характерно, що в обох імперіях майже водночас розпочалася реорганізація управління містами, були проведені реформи, які суттєво змінили органи міської влади, впорядкували систему міського самоврядування, запровадили виборні посади в містах, окреслили коло завдань органів міської влади. Отже, відкриваються широкі можливості для зіставлень і порівнянь, а це, у свою чергу, дає можливість одержати нові знання про розвиток міст зазначених земель України.

Під час проведення аналізу історіографії проблеми автор вдало розділив її на чотири групи. Це наукові, науково-публіцистичні праці останньої третини ХІХ ст. – 1917 р., радянська історіографія (початок 1920-х рр. – 1991 р.); закордонна наукова література (1920-ті – кінець 1980-х рр.) та сучасна історіографія (1991–2020 рр.), яка включає напрацювання українських і зарубіжних науковців. Такий поділ дав можливість охарактеризувати здобутки істориків у цій царині. Слушно зазначено, що спостерігалася відсутність праць, які б охоплювали міста Правобережної України, Галичини й Буковини і мали на меті подати порівняльний аналіз функціонування органів міської влади щодо здійснення управлінських повноважень.

¹ Докл. див.: Дяк С., Склокіна І. Дослідження, документування та популяризація історії міст в Україні: досвід Центру міської історії у Львові. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2016, Вип. 1. С. 50. *Інститут історичної урбаністики*. URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua/>.

Джерельна база роботи відзначається солідністю, залученням різних видів писемних джерел. Зокрема, опрацьовано державні нормативно-правові акти, діловодну документацію, статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали, публіцистику і періодику, джерела особового походження (мемуари, епістолярій). Чимала частина цих джерел уведена до наукового обігу вперше. Загалом було опрацьовано матеріали із 25 фондів 11 центральних та обласних архівів, що дало можливість системно підійти до виконання поставлених завдань.

В обґрунтування теоретико-методологічних засад роботи автор наголосив, що «загальна картина та основоположні аспекти теми розкривалися з урахуванням теоретичного концепту про те, що з інституційного погляду архетоніка системи управління містами Правобережної України, Галичини та Буковини розвивалася як:

1) відображення загальнодержавної політики та регуляторної діяльності управлінських інститутів: урядових відомств, крайової та губерньської влади, які формували засадничі принципи;

2) результат впливу об'єктивних чинників, які формували інституційне поле й інвестиційний клімат, визначали параметри розвитку інфраструктури (на державному і регіональному рівнях) та демографічних показників тощо;

3) наслідок суб'єктивних процесів місцевого рівня, пов'язаних із конкретною громадою чи населеним пунктом, діяльністю чиновницького апарату, специфікою сукупності тутешніх суспільно-економічних чинників (адміністративний статус, торгово-господарська спроможність, географічне розташування, соціальна комунікація тощо)» (с. 79–80). Безперечно, такий підхід відкрив широкі можливості для порівнянь і узагальнень.

Цілком слушно окремих розділ автор відвів аналізу загальних тенденцій розвитку міст зазначених регіонів. Коли характеризує демографічний розвиток губерньських міст Правобережної України, автор наводить чималу статистику й аргументовано доводить, що у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалося досить швидке наростання різниці між Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським – з іншого. Відзначено, що чинниками, які стримували розвиток двох останніх, виступали такі: менший адміністративно-політичний статус, вужча економічна спеціалізація, повільніші темпи розвитку залізничних шляхів.

Окремим параграфом розглядається еволюція повітових міст і містечок, наведена значна статистика щодо розвитку цих населених пунктів, визначено особливості означеного процесу. Відзначено, що частина негуберньських міст Правобережної України виконували суто адміністративно-політичні функції, поступались інколи за рівнем торгово-економічної активності іншим населеним пунктам. Приблизно така ж картина спостерігалася і в західноукраїнських землях. Тут також відчутною була різниця між «столичними» Львовом і Чернівцями та рештою міст. І так само функціонували значна частина міст і містечок, які виконували суто адміністративно-політичні функції. Такі збіги добре розкриті в рецензованій праці, засвідчують, що розвиток міст Правобережної України, Галичини і Буковини мав чимало спільних рис і тенденцій.

Важливе місце в роботі відведено законодавчому регулюванню системи міського самоврядування, характеристиці організаційно-правових засад функціонування органів влади. Автор слушно відзначає, що на Правобережній Україні спочатку було запроваджено досить прогресивне міське положення 1870 р. Проте вже через кілька десятиліть проведено контрреформу, яка значно обмежила виборчі права міщан. Значна увага звернена на аналіз особливостей запровадження міської реформи в окремих містах Правобережної України. Наголошено, що в Російській імперії влада і частина суспільства з великою підозрою ставилися до польського і єврейського населення міст, боячись, що ці етнічні групи викривають міське самоврядування для підриву основ імперії. Тому в окремих містах краю положення реформи 1870 р. запроваджувалися дуже повільно.

Щодо Галичини і Буковини, то тут міську реформу було започатковано в 1862 р. У наступні роки її змістове наповнення поглиблювали завдяки ухваленню місцевих положень (на Буковині в 1863 р., у Галичині – у 1866 р.), законів, які надавали статус міста новим населеним пунктам. У Галичині це було зроблено законами 1889 і 1896 рр.; на Буковині статус міста конкретним містам надавався окремими законами впродовж останніх десятиліть XIX – початку XX ст. Відзначено, що Львів і Чернівці мали окремі статути, це вважалося привілеєм цих міст.

У роботі всебічно проаналізовано функціональні можливості органів міської влади, повноваження міських дум, міських управ на Правобережній Україні та громадських рад і громадських управ у Галичині та на Буковині.

Цікаві порівняння зроблено щодо виборчого процесу в містах вищезначених територій. Відзначено, що і на Правобережній Україні і в Галичині та на Буковині важливим чинником участі у виборах

був майновий ценз. Це означало наявність виборчих прав у дуже обмеженої кількості міського населення. На Правобережній Україні цю обставину доповнював жорсткий політичний контроль за виборчим процесом. Слушно відзначено, що властивою рисою західноукраїнських міст була передвиборча боротьба між представниками різних етнічних громад, української, польської, єврейської, німецької, а на Буковині ще й румунської.

Одним із головних напрямів роботи органів міського управління в сучасних умовах залишається фінансово-господарська та регуляторна діяльність. Висвітленню відповідного досвіду міських органів влади щодо вирішення поточних питань у цих сферах присвячено окремий розділ. Значну увагу звернуто на структуру надходжень і витрат. Відзначено, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. бюджети міст Правобережної України, Галичини і Буковини зазнали суттєвих змін. Загальною рисою стало те, що в усіх зазначених регіонах з'явилися міста-лідери, які швидше пристосувалися до нових буржуазних умов і змогли забезпечити собі значний приріст прибутків та формування бездефіцитних бюджетів. Водночас чимало міст по обидва боки кордону, незважаючи на різні додаткові заходи в оподаткуванні, ледве зводили кінці з кінцями.

Окремо розглянуто досить цікавий процес модернізації сфери комунального господарства. Звернуто увагу на провідні позиції Києва, Львова, Чернівців, Житомира у сфері розвитку комунальних послуг. Наведено чимало цікавих прикладів того, як у містах того часу запроваджувалися електричне освітлення, водопостачання, каналізація, електротранспорт тощо. Відзначено, що на Правобережній Україні та західноукраїнських землях вирішувалися приблизно однакові проблеми розвитку комунального господарства, спостерігалось чимало подібного в підходах до розв'язання поточних питань, пов'язаних із цією галуззю.

Не менш важливими аспектами урядування другої половини XIX – початку XX ст. в містах Правобережної України, Галичини і Буковини було управління муніципальною нерухомістю та регуляторна політика у сфері планування і забудови. Ці питання також належно висвітлені на сторінках рецензованої праці.

Автор у порівнянні напрямів діяльності органів міської влади зазначених регіонів слушно приділив окремий розділ соціально-культурній сфері як об'єкту управлінського контролю і регулювання. Серед широкого кола питань цієї сфери особлива увага звернена на вирішення проблем благоустрою, санітарії й упорядкування громадського простору, формування міської системи охорони здоров'я, освіти, практик дозвілля. Варто погодитися з автором у тому, що в містах українських теренів Російської й Австро-Угорської імперій соціально-культурна сфера перебувала на другорядних ролях з погляду управлінського контролю і регулювання. Більшість проєктів, пов'язаних із нею, не приносили прямого прибутку, подекуди потребували значної фінансової підтримки. Тому у книжці відзначено, що такі проєкти мали традиційно дотаційний характер незалежно від регіону. Водночас і на Правобережній Україні, і в Галичині та на Буковині автор констатує поступальний рух у напрямі створення чіткої системи розвитку громадських просторів, благоустрою, формування мережі закладів охорони здоров'я й освіти.

Що стосується останнього розділу, то тут висвітлення питань благоустрою, санітарії й упорядкування громадського простору варто було б доповнити сюжетами про пам'яткоохоронну діяльність органів міської влади, політику щодо встановлення пам'ятників визначним історичним особам. Не зайвою була б і порівняльна характеристика повсякдення жителів міст Правобережної Наддніпрянщини та західноукраїнських земель, яке є дотичним до вищеозначених аспектів міського життя. Проте автор, очевидно, не ставив перед собою такі завдання. Тому висловлені побажання варто врахувати в подальшому дослідженні цієї проблеми. Висновки в монографії аргументовані, структуровані, узгоджуються з визначеною метою і завданнями.

Отже, українська історіографія поповнилася ґрунтовним, оригінальним і цікавим науковим дослідженням. Будучи відправною точкою для творення нових наукових студій у царині порівняльної урбаністики, воно відкриває нові перспективи в означеному напрямі.

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.24.39>

НЕ БІЙСЬ, НЕ ЗРАДЖУЙ, НЕ МОВЧИ (РЕЦЕНЗІЯ НА НОВУ КНИГУ ОЛЕГА КОСТЯНТИНОВИЧА РОМАНЧУКА¹)

Кучерпа Микола,

кандидат історичних наук,

професор кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Історія сучасної України досить широка й різноманітна. Вона безперервно поповнюється новими публікаціями. Серед них є така, яка відразу привертає підвищену увагу і є істотним прирощенням знань про сучасну Україну. Ми отримали оригінальну працю, яка викликає інтерес із багатьох причин. Ідеться про нову книгу Олега К. Романчука «Не бійсь. Не зраджуй. Не мовчи». Вона має ще й уточнювальну назву: «Публіцистика воєнного часу. Вибрані тексти 2014–2019: статті, есе».

Рецензована книжка, яка побачила світ за фінансової підтримки Фондації імені Івана Багряного (США), – публіцистичне відтворення шестирічної історії гібридної війни, спровокованої Московією взимку 2014 р. Відомий публіцист, письменник, науковець і викладач Олег К. Романчук у своїй новій книзі здійснив ретельний аналіз причин наших перемог і поразок, успіхів і невдач. Зібрані під однією обкладинкою тексти, написані у 2014–2019 рр., є безкомпромісним дослідженням драматичних подій в Україні, вирізняються скрупульозністю добору фактичного матеріалу й детальністю аналізу. Відразу зазначимо, обрана автором проблематика книги є надзвичайно актуальною і соціально важливою.

Автор, як своєрідний новітній літописець, послідовно, крок за кроком, не лише подає читачеві у хронологічній послідовності факти з новітньої історії України, а намагається відшукати глибинні причини всього того, що діється в нашій державі та суспільстві. Його принципова позиція – не відступати, не поступатися. У цьому виданні автор висловлює свій біль, тривогу, бачення майбутнього української держави. Його книгу можна умовно поділити на чотири розділи: 1) держава – влада – суспільство; 2) російсько-українська війна; 3) історія України; 4) культура, віра, мова.

Автор зібрав і опрацював чималий пласт інформації щодо сучасного становища української держави і суспільства, про рефлексії на російсько-українську війну, яка багатьох заскочила зненацька, також про перші кроки різних політичних сил для опанування ситуації. Олег К. Романчук увів до наукового вжитку нові матеріали, або ті, які досі не привертали досить широкої уваги. Водночас він зібрав докупи інформацію про діяльність багатьох суб'єктів процесу з різних джерел походження. У результаті події висвітлені з різних ракурсів, а сумарний результат виглядає в деякому розумінні багатомірним, багатобарвним. Доречними є такі елементи книги, як епіграфи. Поринаячи в їхній смисл, читач отримує додаткові можливості для того, щоб чути не лише голос автора, а й думки світових авторитетів.

Розпочинається книга публікацією «Від кризи соціального розвитку до соціального вибуху?». Вона написана в січні 2014 р., коли перед Україною постали основні критичні завдання: уникнення конфронтації в суспільстві, поділу країни та подолання авторитарних виявів режиму; розв'язання проблеми зовнішньої несумісності – невходження/входження до Митного союзу, невходження/входження до Європейського Союзу, уникнення екологічної катастрофи.

Це був час Революції гідності, час, коли внутрішні й зовнішні суперечності в українській державі настільки загострились, що для її подальшого існування нагальне розв'язання критичних завдань стало життєвою необхідністю. Автор застеріг, що тут неприпустимі помилки – інакше наслідки для суспільства, країни будуть катастрофічні. Суспільство має усвідомити, що всі без винятку державні чиновники в поки що нетоталітарній державі – найманці, які виконують волю наймача. Цим наймачем є народ, а не великі грошові мішки, яких в Україні принаймні дев'ятеро, які володіють майже вісімдесятьма відсотками економіки країни. Тож публіцист нагадує вченню філософа-просвітителя Жан-Жака Руссо, який наголошував, що в разі узурпування державною владою природних прав народу народ має право на повстання, щоб повалити владу і встановити народний суверенітет. І народ повстав, і повалив ненависну владу. Автор цілком резонно ставить питання: «Чого потребує нинішня Україна?», відразу дає відповідь: «Насамперед політичної волі політичного проводу». На думку Олега К. Романчука,

¹ Романчук Олег Костянтинович. Не бійсь. Не зраджуй. Не мовчи. Публіцистика воєнного часу. Вибрані тексти 2014–2019 : статті, есе. Львів : Універсум, 2020. 607 с.

українська держава потребує системного аналізу, інвентаризації не лише засобів виробництва, але й думок, світогляду, переоцінки суспільних цінностей, моралі. В умовах російської агресії України, уважає публіцист, треба, не випускаючи з рук автомата, провести кардинальні реформи – у державному апараті, у правоохоронних органах, у війську. Здійснити цю операцію без запровадження елементів авторитаризму не можна – представники корумпованих структур і відомств чинитимуть/чинять запеклий опір наведенню ладу в державі.

У книзі висвітлені проблеми пошуку шляхів розв'язання глобальних проблем, зумовлених розхитуванням світової системи міжнародних відносин і безпеки, загостренням міждержавної та міжнаціональної конфронтації, нівелюванням принципів верховенства права, суверенної рівності, територіальної цілісності держав, а також взаємодія нашої країни з міжнародними організаціями, ціла низка інших питань.

Особливим предметом уваги автора стала ключова тема: російсько-українська війна. Їй автор присвятив цілу низку таких статей, есе, як «За крок від інтервенції чи перевірка на патріотизм?», «Як виграти війну? Війна як система», «Порошенко має позбутися страху. Війну треба визнати війною» «Головний противник, або Вгору по драбині, що веде долу», «Як перемогти Московію?», «Війна Росії проти України», «Колаборація по-українськи», «Особливий статус Донбасу не принесе мир», «Мир над усе», багато інших. У них публіцист намагається зрозуміти причини, аналізує перипетії та робить прогноз можливих наслідків війни для сучасної України.

Олег К. Романчук наголошує, що відповідно до своїх правових обов'язків українська влада мала б організувати визвольну війну, а не соромливо намагатись домовитися з новітнім лідером Орди. Він стверджує, що українці мають позбутися будь-яких ілюзій щодо можливостей домовитися мирним шляхом із країною-агресором. Для нас, уважає автор, єдиний спосіб припинення війни – це перемога над Росією.

Органічним розвитком цієї проблеми постає тема осмислення імперської, тоталітаристської, шовіністичної основи сьогоденної путінської Росії. Автора можна зарахувати до числа особливо найпроникливіших аналітиків в українській публіцистиці, який уміє доглибинно розтинати ментальні й ідеологічні пласти російського великодержавництва. Автор наголошує, що війна за історичну пам'ять між Московією й Україною ніколи не припинялась, що ворожа пропаганда століттями працює, щоби тримати під контролем наші культурні, територіальні, економічні кордони, що доба гібридних та інформаційних воєн породжує гібридний стан суспільства: обиватель не усвідомлює, що країну чекають нелегкі часи, важкі випробування, що протистояння Києва і Москви триватиме доти, доки на мапі світу існуватиме етнічна антисистема із брутально привласненою історією Київської Русі. Інші авторські сюжети, сповнені влучних спостережень та грамотного аналізу, спонукають читача не лише до історичного заглиблення, а й до нового осмислення сучасних російсько-українських відносин.

Найважливішою причиною всіх наших бід, зауважує автор, є перебування у стані «хронічної невизначеності». Країна від однієї невизначеності переходить в іншу. Не розв'язавши проблем минулого, потрапляємо в ситуації, які ще більше переобтяжують нас минулим. А часу для розв'язання проблем стратегічного майбутнього залишається все менше і менше. Живемо у стані архаїчного часу.

Імпонує те, що автор книжки не прагне ідеалізувати або романтизувати історію. Історична тематика досить повно представлена у книзі. Так, у статті «Червоно-коричневий вірус» автор на основі порівняльного аналізу дійшов висновку, що між комунізмом і фашизмом існує спорідненість. Зокрема, у цьому аналізі він звертається до класика світової філософії Карла Ясперса, який охарактеризував держави, створені нацистами і комуністами, як злочинні і такі, що не можуть бути реформовані. Їх можна лише ліквідувати. Як відомо, нацистська Німеччина була ліквідована в 1945 р. Через чотири десятиліття почалася модернізація одного з найстрахітливіших режимів на планеті – комуністичного. У серпні 1991 р. цей процес привів до формальної заборони компартії, однак режим, як стверджує Олег К. Романчук, так і залишився неліквідованим. Елітарна номенклатура, партфункціонери без особливих зусиль трансформувалися, мімікрували в націоналістів і шовіністів усіх мастей та відтінків, у фашистів і демократів тощо.

Автор нагадує читачам, що комуністичні ідеологи полюбили вказувати на злочинну ідеологію фашизму. Тим часом біля ідейних витоків сталінщини стоїть зловісна постать представника російського революційного тероризму, лідера «Народної розправи» Сергія Нечаєва з його «Катехізісом революціонера», у якому проповідувалася цілковита відмова від будь-яких моральних норм для перемоги ілюзорної мети – комунізму. Й. Сталіну і його поплічникам із більшовицької партії до снаги було співробітництво з нацистами Німеччини. 25 грудня 1939 р. у «Правде» за підписом Й. Сталіна був надрукований текст телеграми міністрові закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропу: «Благодарим

Вас, господин министр, за поздравления. Дружба народов Германии и Советского Союза, скрепленная кровью, имеет все основания быть длительной и прочной». Тож навряд чи лицемірів Йоахім фон Ріббентроп у розмові з італійським міністром закордонних справ Галеаццо Чіано, зятем італійського дуче, 10 березня 1940 р., коли зізнався: «Я почував себе у Кремлі, мов серед давніх партійних товаришів».

До іншої статті ««День Перемоги» чи «День Скорботи»?» автор обрав епіграф зі спогадів учасника Другої світової війни, письменника, члена-кореспондента Російської академії мистецтв Миколи Нікуліна: «Те, хто победил, либо полегли на поле боя, либо спились, подавленные послевоенными тяготами. Остались у власти и сохранили силы другие. Те, кто загонял людей в лагеря, те, кто гнал в бессмысленные кровавые атаки».

Публіцист стверджує, що в путінській Росії ідея «Великої Перемоги» перетворилась на своєрідний «останній бастион» імперської ідеології, на табу, яке не терпить переосмислення. Найменша спроба створити об'єктивну наукову картину минулої війни розцінюється як замах на щось священне й непорушне. На озброєння взяті найефективніші закони семіотики для виправдання зlodіянь комуністичної системи, для створення новітньої міфології ХХІ ст. Небезпечної та підступної, яка брутально заперечує природне право народу на цілковиту реабілітацію історичної пам'яті. Москва зуміла окупувати інформаційний простір України – телекрани заповнили радянський кінобрухт, примітивні кінофальшивки, від яких відгонять совдепівською пропагандою, російсько-імперським шовінізмом і мілітаризмом.

Автор не залишається осторонь від іншої дратливої теми часів Другої світової війни – «Волинь'43». У статті «Колаборація по-українськи» він стверджує: «На жаль, в історії Української держави ХХІ ст. виявив колаборації предостатньо. Скандальних і промовистих. Приміром, 1 липня 2013 р. 148 народних депутатів України звернулися до Сейму Республіки Польща із проханням визнати Волинську трагедію геноцидом польського народу».

Коментуючи хворобливі фантазії деяких українських парламентаріїв про геноцид поляків, екс-президент Леонід Кравчук відзначив: «Заява 148 з них із закликом до польського Сейму визнати події на Волині геноцидом – безпрецедентний у світовій історії випадок, коли політики просять законодавчий орган іншої держави звинуватити в найважчому із злочинів представників свого народу. Це антигромадський, антинаціональний крок, що може бути прирівняний до національної зради».

Предметом уваги Олега К. Романчука стала тема Брестського мирного договору. У статті «Відлуння Берестейського миру» досить детально, на основі архівних матеріалів, спогадів учасників переговорів аналізує причини та наслідки укладення для України Брестського мирного договору. Тут автор наводить цитату зі спогадів Миколи Залізняка, який брав неофіційну участь як посередник між делегаціями Української Народної Республіки, Німеччини й Австро-Угорщини на мирних переговорах у Брест-Литовську в січні – лютому 1918 р. «Саме після большевицького перевороту в жовтні 1917 р. була найкраща нагода для України відділитися цілковито від решти Росії, а миром із центральними державами забезпечити себе від московських большевиків, від гетьманату, від повстання проти гетьмана і тої анархії, яка кінець кінцем привела Україну в ярмо московсько-жидівського большевизму. Ми можемо зрозуміти і знайти різні-преріжні оправдання і причини для зрозуміння тодішньої поведінки політичних українських діячів. Але факт, на мою думку, лишається фактом, що вони були кепські провідники, слабодухи, короткозорі, боязкі, що вони ані не мали сильної волі до влади, ані не були настільки політично вироблені, щоби свідомо і планово вести свій нарід до здійснення його найвищої цілі – до створення власної держави». Як бачимо, його думки, висловлені в січні 1928 р., актуальні й сьогодні.

В іншій статті «Коли ООН позбудеться Росії?» автор наводить аналогії із 82-річними подіями, коли 14 грудня 1939 р. СРСР було виключено з Ліги Націй, попередниці ООН, за масові бомбардування сталінською авіацією цивільних об'єктів Фінляндії, зокрема її столиці Гельсінкі. Тепер, коли Росія вчинила акти агресії проти суверенних держав Грузії й України, автор рекомендує українським дипломатам порушити питання про перебування Росії у складі Ради безпеки ООН, отже, у самій організації, яка, утім, уже давно потребує кардинальної реорганізації. Читачеві представлено інтелектуальний масив ґрунтовного історичного екскурсу в наше минуле, який логічно підводить до проблем сьогодення.

Вочевидь, більшість проблем, які постали перед Україною, так чи інакше пов'язані з питаннями демократії, національної та міжконфесійної злагоди. Незаперечним здобутком автора стало те, що він постійно звертається до проблем духовності нашого суспільства – освіти, культури, віри, мови. На його думку, попри певну байдужість частини вітчизняної політичної еліти до духовних проблем сучасності, духовність є не менш глибокою й важливою складовою частиною для людини та суспільства, ніж проблеми матеріального характеру. Вочевидь соціум, що зазнав певних втрат моральних орієнтирів, не може розраховувати на національне майбутнє, у якому торжествують ідеали гуманізму й моралі, де інтелектуально модернізується особистість. Тому широка палітра духовно-культурного матеріалу,

докладне цитування моральних авторитетів та лідерів думок дозволяють говорити про стійке намагання автора подолати постімперські детермінанти у змісті суспільної свідомості. Прогностична цінність і об'єктивність авторської аргументації загалом не викликає заперечень.

І саме в цьому моменті розкривається головний сенс творчості Олега К. Романчука як публіциста: сміливо стояти на сторожі насущних принципів нації і беззастережно боронити їх супроти фальші, підлості та безідейності. Його нова книга «Не бійсь, не зраджуй, не мовчи», безумовно, сприятиме значному приросту знань про широкий спектр українських проблем, а тому цінність видання непроминальна.